

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№4 (83)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 4 (83)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Ноғайбаева М.С., ғылыми редактор (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Таймағамбетов Ж.Қ. (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т. (Қазақстан)

Миша Майер (Германия)

Әбдуқап Қара (Түркия)

Мұхатова О.Х. (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С. (Қазақстан)

Қалыш А.Б. (Қазақстан)

Ахмет Ташағыл (Түркия)

Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ)

Уяма Томохико (Жапония)

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаққозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727) 377-3411

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 10295

Басуға 13.12.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 32.6 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № 6128. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ – 25 ЖЫЛ!**

**НЕЗАВИСИМОСТИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – 25 ЛЕТ!**

**INDEPENDENCE OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN – 25 YEARS!**

Кәрібаев Б.Б.
**Тәуелсіздік кезеңі және тарихи
ой-сананың дамуы**

Автор мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан күні бүгінге дейінгі аралықта қазақ қоғамындағы тарихи ой-сананың дамуы мәселелерін қарастырады. Шартты түрде ширек ғасыр аралығындағы тарихи ой-сананың дамуын үш кезеңге бөліп, алғашқы онжылдықтағы дамудың бірнеше бағыттарда жүргенін байқайды. Бірінші бағытқа – таптық принциптерге негізделген методологиядан бас тарту, екінші бағытқа – жаңа тақырыптарды зерттеуде таптық емес, яғни өркениеттік принциптерге негізделген методологияны қолдану және үшінші бағыт – тәуелсіздікке дейінгі бұрынғы методология негізінде алынған тарихи білімдерді жаңа методология тұрғысынан қайта қарау жатты. Мұның бәрі жаңа тарихи білімдерді дүниеге келтіреді. Өз кезегінде бұл үдеріс тәуелсіздіктің екінші, үшінші онжылдықтарында жалғасын тауып, тарихи ой-сананың одан әрі дами түсуіне ықпал етеді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, тәуелсіздік, тарихи ой-сана, таптық көзқарас, өркениеттік тұрғы.

Karybaev B.B.
**The period of independence and
historical consciousness**

In this article the author considers the problems of the development of historical consciousness from the independence of the Republic of Kazakhstan to the present day. Conditionally separating the development of historical consciousness into three main periods in the course of a quarter century, it identifies several trends of development in the first decade of independence. The first trend is the rejection of the methodology based on the principle of the class struggle. The second trend – is the use of new approaches based on the methodology of civilization and the third trend is a revised historical knowledge based on the new methodology. These approaches allow the emergence of new historical knowledge, which in turn has its influence on the further development of historical consciousness in the second and third decades of independence.

Key words: Republic of Kazakhstan, independence, historical consciousness, class approach, the civilization approach.

Карибаев Б.
**Период независимости и
развития исторического
сознания**

В данной статье автор рассматривает проблемы развития исторического сознания со дня провозглашения независимости Республики Казахстан до сегодняшнего дня. Условно разделяя развитие исторического сознания на три основные периоды в течение четверти века, он выделяет несколько тенденций развития в первом десятилетии независимости. Первая тенденция – отказ от методологии, основанной на принципе классовой борьбы. Вторая тенденция – использование новых подходов, основанных на цивилизационной методологии, и третья тенденция – пересмотрение исторических знаний на основе новой методологии. Данные подходы дают возможность появлению новых исторических знаний, что в свою очередь имеет свое влияние на дальнейшее развитие исторического сознания во второй и третьей десятилетиях периода независимости.

Ключевые слова: Республика Казахстан, независимость, историческое сознание, классовый подход, цивилизационный подход.

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ОЙ- САНАНЫҢ ДАМУЫ

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігін жариялағанына бүгіндері тура 25 жыл толып отыр. Тарихи тұрғыдан алғанда жиырма бес жыл өте қысқа уақыт. Солай бола тұрса да Қазақ Елі осы уақыт ішінде өз тарихында бұрын-соңды бомаған жетістіктерге қол жеткізді. Ең бастысы, Қазақстан Республикасы – қалыптасқан мемлекет ретінде әлем таныған және мойындаған елге айналды.

Қазақ халқында «Елу жылда – ел жаңа, жүз жылда – қазан» деген мәтел бар. Қазіргі заман дамуының ағымына қарасақ, бұл мәтелдегі елу жыл дегенімізді өзгертуге болатын сияқты. Тәуелсіздік алғаннан бергі 25 жылдың ішінде елмен бірге, қоғам да, адам да, қоғамдық қатынастар да, ойымыз да, санамыз да мүлдем өзгерді. Соның ішінде тарихи ой-сана да түбегейлі өзгерді. Біз осы баяндамамызда ширек ғасыр ішінде тарихи ой-санамыздың қаншалықты өзгергенін, қалай дамығанын қарастырмақшымыз.

Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи ой-сананың дамуы мәселесін шартты түрде үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Егемендігіміздің алғашқы он жылын алғашқы кезең деп, келесі он жылдықты екінші кезең деп, одан кейінгі жылдарды үшінші кезеңге жатқызуға болады.

Еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан бергі алғашқы он жылдық ішіндегі Отандық тарих ғылымының дамуына көз жүгіртсек, бір-бірімен өзара тығыз байланыстағы және бір-бірімен қатар жүрген екі бағытты байқаймыз. Бірінші бағыт – бұрынғы қоғамдық ғылымдарға, оның ішінде тарих ғылымы да бар, теориялық-методологиялық тұрғыда үстемдік құрып келген маркстік-лениндік концепциядан бас тартып, оның орнына жаңа, көзқарастарға негізделген өркениеттік концепцияға көшу болды. Бұрынғы концепцияның негізін таптық принцип құраса, жаңа концепцияға таптық емес, ұлттық қағидат алынды.

Екінші бағыт – жаңа концепция негізінде біріншіден, бұрынғы тарихты жаңаша қайта қарау болса, екіншісіне, жаңа, тың тақырыптарды жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастыру жатты. Қоғамтанушы ғалымдарымыздың ізденістері мен зерттеулері арқасында жиырма бес жыл ішінде қоғамдық тарихи ой-санамыз өсіп-нығайып, түбірімен мүлде өзгерді деуге болады. Бұл үдеріс әлі күнге дейін жалғасын табу үстінде.

Біз төменде қоғамдық тарихи ой-сананың дамуына тікелей әсер еткен тарих ғылымындағы екі бағытқа тоқталалық.

Тарих ғылымындағы теориялық-методологиялық ауысуды қазақтың «Құдықтың түбіндегі бақаға аспан табақтай боп көрінеді» деген мақалымен теңестіруге болады. Кеңестік дәуірдегі таптық принципке негізделген зерттеу жұмыстарында халықтың, қоғамның тарихы толық қарастырылмай, тек бір бөлігінің ғана тарихы мақталып, бір жақты көзқараспен зерттелініп келгені қазіргі күнде баршаға мәлім. Ал қалған бөлігінің тарихы әлеуметтік жағдайына, саяси көзқарастарына, ұстанымдарына байланысты датталып келді. Тіпті, олардың тарихтағы алатын орны мүлде сызылып тасталды. Құдықтың түбіндегі бақа аспанды қалай толық көре алмаса, таптық принципке сүйенген зерттеушілер де объективті шынайы тарихи үдерістерді толық түрінде көре алмады немесе көруіне тыйым салынды. Соның нәтижесінде көптеген зерттеушілеріміз өздерінің қажыр-қайратын, білімі мен біліктілігін толық мүмкіндігінше көрсете алмай келді деуге болады.

Осыдан тура 25 жыл бұрын еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге бұрынғы концепциядан бас тартып, жаңа концепцияға бет бұру үдерісі басталды. Жаңа концепцияға негізделген тың тарихи туындылар өмірге келе бастады. Солардың қатарында Кенес Нұрпейісовтың «Алаш хәм Алаш Орда» [1], Мәмбет Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» [2], Талас Омарбековтың «Зобалаң» [3], «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» [4] атты және тағы басқа зерттеушілердің еңбектерін айтуға болады. Бұл туындылар бір жағынан жаңа көзқарас тұрғысындағы монографиялық зерттеулер болса, екінші жағынан жас зерттеушілер үшін жаңа теориялық-методологиялық негіздер болып саналды. Атап өткен еңбектердің бәрі жаңа концепция негізделіп, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылғандықтан және тың архивтік құжаттарға сүйенгендіктен қазақ қоғамы өте жақсы ықыласпен қабылдады. Сөйтіп бұл еңбектер қоғамдық ой-сананың өсуі мен дамуында өзіндік рөлдерін атқара білді.

Осындай ғылыми іргелі еңбектермен қатар көптеген жекелеген авторлар жаңаша көзқарастарды басшылыққа ала отырып, өз мақалаларында Отан тарихындағы көптеген «ақтандақтарды» аша бастады. Бұл жерде олардың бәрін атап өтуді артық деп санаймыз. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қоғамдық тарихи ой-сананың дамуында бірнеше респуб-

ликалық басылымдардың өте белсенділік көрсеткенін айта кеткен жөн. Олардың алдыңғы қатарында «Ақиқат», «Қазақтарихы», «Парасат», «Зерде», «Жұлдыз», «Жалын» журналдары мен «Егемен Қазақстан», «Жас алаш», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», «Түркістан» газеттері тұрды. Өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басынан күні бүгінге дейінгі аталған басылымдардың нөмірлеріндегі жарық көрген тарихи тақырыптардағы мақалаларды хронологиялық тұрғыдан тізіп, олардың өзіне талдаулар жасау – елімізде қоғамдық ой-сананың қалай өскендігін және қалай тереңдегенін байқатады. Біз бұны болашақтағы жас зерттеушілердің арнайы ғылыми-зерттеу тақырыбына қалдырып, өзіміздің арнайы қарастырып отырған мәселемізге оралалық.

Егерде тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі республикалық ресми басылымдардағы тарихи мақалалардың тақырыптары мен мазмұндарына назар аударсақ, мынадай тенденцияны аңғаруға болады. Біріншіден, жаңа концепцияның орнығуы барысы болса, екіншіден, жаңа концепция тұрғысынан тарихымызға қайта қарау, тарихымыздағы таптық принципке негізделіп айтылған ескі тұжырымдарды сынау барысы болып табылады.

Ел егемендігінің алғашқы жылдарындағы ұлттық мүдде тұрғысынан қайта сүзгіден өткен тақырыптарға тың және тынайған жерлерді игеруге қатысты мәселелер, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы майдандарда ерлік көрсеткен жерлестеріміз бен тылдағы еңбеккерлердің тарихына қатысты мәселелер болса, жаңадан күн тәртібіне қойыла бастаған тақырыптарға Қазақстанға күштеп қоныс аударған аз ұлттар мәселесі, 1937-1939 жылдардағы сталиндік жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары мен 1930 жылдар басындағы қазақ халқының аштыққа ұшырауы, Голощекиннің «Кіші қазаны», XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Т. Рысқұлов бастаған қазақ басшыларының жаппай репрессия құрбаны болуы және Алаш қозғалысы мен Алаш зиялы қауымының қоғамдық-саяси қызметтері мәселелері жатты. Аталған мәселелердің бәрі мүмкіндігінше баспасөз ақпарат құралдарында көтеріліп, тарихи ой-сананың толысуына ықпал етеді.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарындағы қайта қаралған мәселелер мен тыңнан көтерілген мәселелерді хронологиялық тұрғыдан топтастырсақ, олардың бәрі XX ғасырда халқымыз басынан өткерген мәселелер болып саналады. Тарихи ой-санаға қозғау түссе, оның

тоқтамайтыны белгілі. Соның көрінісі болуы керек, көп ұзамай XIX ғасырдағы тарихи тақырыптар да жаңаша көзқарастар тұрғысынан көтеріле бастады. Оларға – Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыс пен басқа да сол ғасырдағы көтерілістер, оларды бағалау мәселесі, орыс шаруаларын Қазақстанға қоныс аудару мәселесі, отаршылдық және тағы басқа мәселелер жатты.

1993 жылы Орбұлақ шайқасының 350 жылдығына орай Қазақстан Үкіметі арнайы қаулы қабылдап, Жаркент өңірінде ұлан-асыр мерекесі өткізді. Салқам Жәңгір бастаған 600 қазақ сарбазының 50000 жоңғар әскеріне қарсы шығып, жаудың бетін қайтарған ерлігін бұрын аздаған тарихшылар қауымы ғана біліп келсе, осы мерекеге байланысты бүкіл ел білді, біліп таңқалды және таңданды. Осы тұстан бастап XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қарымқатынастарындағы соғыстар, «Ақтабан шұбырынды» оқиғалары, «Аңырақайдағы» жеңіс және оның батырлары, сол тұстары ел басқарған хандар, қол бастаған батырлар, сөз бастаған билер мен шешендер, рухани көсемдерге қатысты тарихи мәселелер мықтап қолға алынды. Сол кезден бастап қаншама ғылыми еңбектер жазылды, газет-журнал беттерінде қаншама танымдық мақалалар жарияланды. Теле, радио құралдарының да рөлінің күшті болғанын айта кетуіміз керек. Соның өте бір тиімді жағына өз ұлтына адал қызмет еткен тұлғалардың бәрінің есімдері халқына қайта оралды. Оларды мәңгі есте қалдыру мақсатында ең көрнекті тұлғаларға ескерткіштер қойылып, юбилейлеріне байланысты ғылыми жиындар өткізілді. Көшелер, ауылдар атаулары берілді. Жас сәбилерге олардың есімдері берілді. Қазіргі таңда елімізде Жәңгір ханды, Тәуке ханды, Абылай ханды, Әбілқайыр ханды, Кенесары ханды, Төле биді, Қазыбек биді, Әйтеке биді, Қабанбай батырды, Бөгенбай батырды, Наурызбай батырды, Ер Жәнібекті және тағы басқа тарихи тұлғаларды білмейтін жан жоқ шығар. Осыдан 25 жыл бұрын қалың көпшіліктің жоғарыда аталған тұлғалар туралы ешқандай хабары болмаса, бүгінгі күні жағдай мүлде басқаша. Мұндайда елу жылда емес, жиырма бес жылда ел жаңа деуге болады. Қоғамдық тарих ой-сананың қалай өскенін осылай бағамдауға болады.

Мемлекетіміздің жүргізген саясаты да қоғамдық ой-сананың одан әрі өрістеуіне жол ашып отырды. Оның дәлеліне үкімет қаулысымен осы кезеңде аталынып өткен мерекелі тарихи оқиғалар жатады. 1995 жылы – Абай Құнанбаевтың 150 жылдығы, 1996 жылы –

Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығы, 1997 жылы – «Құғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жыл – «Ұлттық тарих пен бірлік жылы», 1999 жылы – ЮНЕСКО көлемінде Мұхаммед Хайдар Дулатидың 500 жылдығы, 2000 жылы да – ЮНЕСКО көлемінде Түркістан қаласының 1500 жылдығы мерекелері бүкілхалықтық мереке ретінде аталып өтілді.

Тәуелсіздіктен бастау алған тарихи ой-сананың өсуі бір мезет те бәсеңсіген емес. Керісінше, уақыт өткен сайын ол үдеріс одан әрі үдей түскендей. 2002 жылы көне Тараз қаласының 2000 жылдығының мерекеленуі тарихи ой-сананың өсуінің жалғасып жатқанын көрсетсе, 2004 жылы ҚР Президенті Н. Назарбаевтың «Мәдени мұра» бағдарламасына қол қоюы бұл үдерісті одан әрі қарқындатып жіберді. Бірнеше жылға созылған арнайы бағдарлама барысы мен нәтижесінде елімізге шет елдерден тарихымызға қатысты қаншама мың құжаттар, ескерткіштер, дүниелер әкелінді. Бір ғана Ұлттық Ғылым Академиясының құрамындағы Тарих және этнология институты бірнеше томнан тұратын Қазақстан тарихына қатысты шет тілдеріндегі деректерді, Әдебиет және өнер институты 100 томдық «Бабалар сөзін» баспадан шығарды. Мұның пайдасы мен игілігін болашақ ұрпақ әлі алда көреді және әлі айтады. Бұл туындылар екінші кезеңдегі тарихи ой-сана дамуының ең басты көрсеткіші болып саналады.

Шартты түрде тарихи ой-сана өсуінің үшінші кезеңін мемлекеттік саясатпен байланыстыра қарастырамыз. 2012 жылы елімізде ұзақ мерзімге арналған «Қазақстан – 2050» бағдарламасының қабылдануы қоғамдық тарихи ой-сананың дамуына қатты серпін беріп, жаңа белестерге шығарды. Үшінші кезеңде елімізде «Халық тарих толқынында» бағдарламасы жүзеге асырылып, «Мәңгілік Ел» идеясы алдыңғы қатарға шығарылды.

Осы жерде «Мәңгілік Ел» идеясына тоқтала кетелік. Өйткені бұл идеяның негізінде ұлттық тарихтың өзекті мәселелері жатыр.

2012 жылдың 14 желтоқсанында Елбасы кезекті Жолдауында ұзақ мерзімге арналған «Қазақстан – 2050» бағдарламасын ұсынғаны баршаға мәлім. Үлкен үш бөлімнен тұратын бағдарламаның алғашқы бөлімінде егемендік алғаннан бергі 21 жылдағы Қазақ Елінің қол жеткізген табыстарына қорытынды жасалса, екінші бөлімде қазіргі заманда бүкіладамзат баласына қауіп тудырып отырған мәселелер қарастырылады. Ал негізгі үшінші бөлім – Қазақстанның 2050 жылға дейінгі дамуына арналады. Осы бө-

лімнің 7 тарауының 8-ші тараушасы «Ұлтқа үндеу» деп аталынып, Елбасы онда «Мәңгілік Ел» идеясын ұсынады.

«Мәңгілік Ел» идеясын Елбасы былайша түсіндіреді: «Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз» – деген болатын. Мәңгілік Ел идеясының негізгі тұжырымы осындай. Мұны ары қарай талдасак, «Бабалар ерлігі» дегеніміз – кешегі күніміз, яғни тарихымыз. «Бүгінгі буынның ерен істері» дегеніміз – қазіргі күніміз, яғни қазіргі кезең. «Жас ұрпақтың жасампаздығы» дегеніміз – ертеңгі күніміз, яғни болашағымыз. Осы үш кезең, үш дәуір, үш заман арасындағы, немесе кешегі, бүгінгі және ертеңгі күндеріміз арасындағы сабақтастық сақталса ғана – біз осы мұратқа жете аламыз дегенді білдіреді. Бұл дегеніміз – кешегі өткен тарихымызды дұрыс зерделеп, оны бүгінгі ұрпақ санасына дұрыс меңгерсе, онда ертеңгі күніміз жарқын болады дегенді білдіреді. Қысқаша айтқанда, «Мәңгілік Ел» идеясы – тарихынды жақсылап зертте, түсін және құрметте дегенге саяды.

Осы идеяға сай ел тарихына деген мемлекеттік саясат бірден қарқын алды. «Халық тарих толқынында» атты бағдарламаның жүргізілуі соның

айғағы. Осының жалғасы ретінде 2014 жылдың соңына таман Елбасы 2015 жылды Қазақ хандығының 550 жылдығы деп жариялады. Бұл мереке де елімізде өте жоғары деңгейде, қызу қарқынмен өтті деуге болады. Осы жолдардың авторы ұзақ жылдарғы зерттеуін қорытындылап, «Қазақ хандығының құрылу тарихы», «Қазақ хандығының күшеюі», «Қазақ хандары» атты кітаптарын жарыққа шығарды [5, 6, 7].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, тәуелсіздік жылдарындағы тарихи ой-сананың дамуының үшінші кезеңі өте сәтті жүріп жатыр. Осыдан тура жарты мың жыл бұрын өмір сүрген тарихи тұлғаларымыз – Керей мен Жәнібек хандар, Қасым хан мен Хақназар хандар, Тәуекел мен Есім хандар, Жәңгір мен Тәуке хандар күні бүгінге қайтып келгендей. Оның бір көрінісіне бұл тұлғаларға көшелер беріліп, жас сәбилердің есімдері берілуде. Бұл да бір тарихи ой-сананың өсуінің көрінісі.

Қазіргі таңда қоғамдық тарихи ой-санамыздың дамуы «Мәңгілік Ел» идеясымен қатар дамуда. Болашақта Алтын Орданың – 800 жылдығы, Түрік қағанатының – 1500 жылдығы секілді ұлы мерекелер келе жатыр. Тарихи ой-сананың дамуы мемлекетіміздің бұл мерекелерді де лайықты атап өткеретініне сеніміміз мол.

Әдебиеттер

- 1 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995.
- 2 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995. – 368 б.
- 3 Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: «Санат», 1994.
- 4 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: «Санат», 1997.
- 5 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 бет.
- 6 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 176 бет.
- 7 Кәрібаев Б. Қазақ хандары. Казахские ханы. Kazakn knans. – Алматы: «Сардар», 2015 ж. – 128 бет. (Қазақша, орысша, ағылшынша.)

References

- 1 Nurpejisoov K. Alash ham Alashorda. – Almaty, 1995.
- 2 Kojgeldiev M. Alash kozgalysy. – Almaty: «Sanat», 1995. – 368 b.
- 3 Omarbekov T. Zobalan. – Almaty: «Sanat», 1994.
- 4 Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti. – Almaty: «Sanat», 1997.
- 5 Karibaev B. Kazak handygynyn kurylu tarihy. – Almaty: «Sardar» baspa uji, 2015. – 520 bet.
- 6 Karibaev B. Kazak handygynyn kusheju (XV ғ. songy – XVI ғ. algashky shirekteri). – Almaty: «Sardar» baspa uji, 2015. – 176 bet.
- 7 Karibaev B. Kazak handary. Kazahskie hany. Kazakn knans. – Almaty: «Sardar», 2015 zh. – 128 bet. (Kazaksha, oryssh, agylshynsha.)

1-бөлім
**ДЕРЕКТАНУ
ЖӘНЕ ТАРИХНАМА**

Раздел 1
**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Section 1
**HISTORICAL SOURCES STUDY AND
HISTORIOGRAPHY**

Мұхатова О.Қ.
«Авеста» – ежелгі дәуірдің
тарихнамалық дерегі

Мақалада бұрын-соңды қазақ тіліне аударылмаған зороастризм дінінің қасиетті мәтіндер жинағы Авестаның мазмұны талданады. Тарих жазуда күнделікті мифтік білім мен діни көзқарастарға, яғни провиденциализмге, тарихи үдерістерді идеалистік түсінуге негізделген шығарманың пайда болуы және құрылымы көрсетіледі. Ежелгі дәуірдің тарихнамалық дерегі болып саналатын «Авестадан» үзінділер келтіріліп, оның құрамдас бөлігі болып табылатын әнұрандарының: Аридби-сұра, Күнге, Митраға, Ашиге, Бертырагна, Қобара, Видебдат мазмұны ашылады. «Авестаның» мазмұны – жер бетіндегі жақсылық, игілік атаулыны дәріптеу екендігіне назар аударылған. Шығарманың өне бойынан адамзаттың ең құнды қасиеттері зороастризмдік этиканың басты үштігі: игілікті ой, игілікті сөз және игілікті іс екендігі дәйектелген. Авестаның маңызына баға берілген.

Түйін сөздер: ежелгі дәуір, тарих жазу, провиденциализм, зороастризм, Авеста, тарихнамалық дерек, көзқарастар, әнұрандар, Күнге әнұран, Митраға әнұран, Аридби-сұра, Бертырагнаға, Ашиға әнұран, Қобара, Видебдат.

Mukhatova O.H.
«Avesta» – historiographical
source of Antiquity

The article analyzes the content of a set of sacred texts zoroastri-cheskoy religion – Avesta, which until recently has not been translated into the Kazakh language. Showing the appearance and structure of the works which was founded in the writing of history on ordinary knowledge of mythological, religious outlook, ie on providentialism. Excerpts from «Avesta», which is considered a source of historiographical era of antiquity, disclosed the contents of its component parts – such as Hymns: Ardvi-sura, Sun, Mitra, Asha, Vertragna (the god of war and victory), Pharn, Bendidat. Attention is drawn to the fact that the content of the «Avesta» is the praise get here, good on the ground. It is proved that all the works of the content is threefold ethic of Zoroastrianism, the most valuable qualities of humanity: good thoughts, good words and good deeds. The estimation of the value of the Avesta.

Key words: Antiquity, the writing of history, providence, Zoroastrianism, Avesta, historiographical source views, hymns, Ardvi-sura, Sun, Mitra, Asha, Vertragna (the god of war and victory), Pharn, Bendidat.

Мухатова О.Х.
«Авеста» –
историографический источник
эпохи древности

В статье анализируется содержание свода священных текстов зороастрийской религии – Авесты, который до последнего времени не был переведен на казахский язык. Исследуются появление и структура сочинения, которое было основано в историописании на обыденно-мифологическом знании, религиозном мировоззрении, т.е. на провиденциализме. Приводятся отрывки из «Авесты», который считается историографическим источником эпохи древности, раскрывается содержание составляющей ее части – гимнов, таких как: Ардви-сура, Солнцу, Митре, Аши, Вэртрагна (бог войны и победы), Хварно, Бендидат. Обращается внимание на то, что содержание «Авесты» – это восхваление доброты, блага на земле. Обосновано, что все содержание сочинения составляет триединая этика зороастризма самые ценные качества человечества: благая мысль, благое слово и благие поступк. Дается оценка значению Авесты.

Ключевые слова: эпоха древности, историописание, провиденциализм, зороастризм, Авеста, историографический источник, взгляды, гимны, Ардви-сура, Солнцу, Митре, Аши, Вэртрагна (бог войны и победы), Хварно, Бендидат.

**«АВЕСТА» –
ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДІҢ
ТАРИХНАМАЛЫҚ
ДЕРЕГІ**

Қазақстан тарихы бойынша ежелгі тарихнама сол дәуірдің өзінде қалыптасып, жетілді. Тарихнаманың қалыптасуына ықпал еткен факторлардың бірі діни наным-сенім болып табылады. Дүниені жаратушы күштің бар екендігі туралы көкарастар адамзаттың басынан кешкен оқиғаларын діни тұрғыда түсіндіруге ұмтылдырды. Сондықтан да тарихты жазуда діни ұстанымдармен қатар мифтік көзқарас бірге жүрді. Осындай негіздерде ежелгі дәуірде бірқатар шығармалар жазылып, олардың кейбіреулері (мәтіні толық болмаса да) бізге дейін келіп жетті. Сондай шығармалардың бірі – «Авеста». Авеста Зороастра дінінің қасиетті кітабы, «Авестаның» дүниеге келуіне байланысты түрлі көзқарастар бар. Солардың бірі «Авеста» Иран жерінде Аршак дәуірінен басталған және әсіресе Сасанилер кезінде бірнеше діни реформалар барысында қалыптасқан қағида болып табылады. Авестаның мәтіні көне парсы тілінен өзгеше және бірқатар белгілері бойынша неғұрлым кейінгі шығыс иран (соғды, хорезм, сақ және т.б.) тілдеріне жақын көне иран тілінде жазылған деп санайды. Екінші біреулері «Авеста» бастапқыда шамамен 1000 жыл бойы ауызша беріліп келген Авеста мәтіні Сасанилер кезінде қалыптасқан парсы (арамей әліпбиі негізінде) әліпбиімен, содан соң соның негізінде жасалған фонетикалық жазбамен тұңғыш рет бізге салынған болса керек деген пікірді алдыға тартады. Үшіншілері Ахеменид кезеңінің өзінде Авестаның мәтіні жазылған. Ол 12 мың сиыр терісінде алтын сиялармен Персепольдық сарайларда сақталған болатын. Бірақ бұл жазу А. Макендонский шапқыншылығында жойылды деп айтылады. Содан кейін Шапур I тұсында бұл киелі кітап қайта өңделді деген көкарас танытады. Авестаның қай жерде, қай кезде жазылғаны туралы мәселенің дауы әлі бар [1]. Бізге дейін жеткен Авеста мәтіндерінің мерзімі ерте дегенде XIII ғасыр деп белгіленеді және ол бастапқы мәтінінің жартысына жетпейді. «Авестаның» мазмұны провиденциализмге негізделген, осыған орай ежелгі дәуір тарихының тарихнамасындағы орны ерекше. Ғылымда «Авеста тілі» деп аталатын көне тілде біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырда хатқа түсірілген. Сасани әулеті заманында (3-7 ғасырлар) Авеста 21 кітаптан құралған. Біздің заманымызға соның төрттен бірі ғана жетті. Олар екі нұсқадан

тұрады. 1-нұсқасы әр түрлі кітаптардағы мінежаттар. 2-нұсқасы дінге, құқыққа, табиғатқа, дүние жаратылысына байланысты әуендерден, дұғалардан, ән-ұрандардан тұрады. Бұл Шығыс халықтарының көпшілігінің тарихына, мәдениетіне, дініне, ауыз әдебиетіне қатысы бар ортақ жәдігерлік. Авестаны зерттеген ағылшын ғалымы Мэри Боис: «заратуштрашылдықтың негізін қалаған Заратуштра – көшпелі Азия даласының, ұлы Еділдің шығыс жағын мекендеген тайпалардан шыққан» деген. Василий Бартольд, Александр Маковельский, Александр Бернштам, Әлкей Марғұлан Авестаны жасауға сақ, скиф, ғұн, қаңлы тайпалары қатысқандығын айтады. Авеста – Заратуштра (грекше – Зороастра) пайғамбардың рухани ілімі мен құдайға құлшылық ету уағыздары. Мазмұны 2 мың жыл ішінде (біздің заманымыздан бұрынғы 3-1 мыңжылдықтар арасы) қалыптасқан [2]. Авестаның көп бөлігі жоғалған, ұмытылған. Ғалымдардың болжамынша, 1/7 бөлігі ғана біздің заманымыздың III ғасырында Аршак әулеті дәуірінде жинақталып, кітап етілген. Көптеген ғалымдар авеста Иранда Сасани әулетінен шыққан I Хосроу шаһ тұсында жазылған деп есептейді. Шындығында ол бұл дәуірде қасиетті саналғанымен, ұмытылған тілде жазылған. Көпшілік түсіне алмағандықтан діндарлар оны сол кездегі әдеби тіл – пахлауий тіліне аударып, көп түсіндірмелер қосқан. Аударманың көлемі өте үлкен болғандықтан діндарлар күнделікті пайдалану үшін Кіші Авестаны жасады. Оған Үлкен Авестадан іріктеп алынған дұғалар кірді. Авестаның барлық діндерге, бүкіл дүниежүзілік өркениетке үлкен әсері болды [1]. Мысалы, қазақ халқы жыл басын Наурыздан бастайтыны осының бір көрінісі.

Авеста (Ясна, Яшты және Вендидат) әлеуметтік-саяси құрылыс, әдебиет және дін туралы мәселелерді қозғады. «Абаста» (Авеста) шамамен осыдан 4000-5000 жылдай бұрын өмір сүрген Заратуштра деп аталып кеткен («Жаратушы», оның басқа бір «Зорутуштра» деген аты «Зор-от ұстаушы» деген нұсқаларға келеді) пайғамбардың «отқа табыну» дінінің негізін салушының ілімі болып табылады. Белгісіз тілде жазылған Авестаны тек жас ғылым француз Анкетиль Дюперон (1731-1805) XVIII ғасырда Индияға барған сапарында ашқан. Ол 1754 жылы Оксфордта сақталған Авеста жазбасының бірнеше беттерін қарастырып, Индияға баруға шешім қабылдады. Индияда 6 жылдың ішінде А. Дюперон зороастризм дінін қабылдағандармен достасып, олардың сеніміне кірді. Сол арқы-

лы парсы діни әдет-ғұрыптарымен танысты, қасиетті мәтіндерін оқуын үйренеді. 1761 жылы А. Дюперон Парижге оралғаннан кейін сол жиналған материалдарын қарастырып, нәтижесінде Авестаның аудармасын жасады, осындай жолмен ғылымға ежелгі парсы тілінің маңызды ескерткіші ашыла бастайды. Осы кезден бастап Авеста көптеген басқа тілдерге аударыла бастаған [1]. «Авестаны» орыс тіліне аударғандардың бірі – И. Стеблин-Каменский. Ал тұңғыш рет қазақ тіліне аударған – С.И. Оспанов. Зерттеуші бұл отқа табыну дінінің алғашқы шығуы прото немесе ескі түркі тілінде дүниеге келгендігін көрсете келе «Авеста» – «А баста», яғни «дүниенің о баста жаратылуы туралы» деген сөзден туындаған деп есептейді [3]. «Авестаның» мәні мен мазмұнын және тарихи дерек ретіндегі маңызын түсіндіруде С.И. Оспановтың түсіндірмелеріне сүйеніп, автордың пікірлері мен тұжырымдарын келтірдік.

Зороастризм дінінің қасиетті мәтіндер жиынтығы «Авеста» – тарихи үдерістерді идеалистік түсінуден туындаған өлең сөзбен жазылған туынды. Шығарманың басты идеясы дүниені жаратушыны мойындау және оған табыну. Мұның өзі тарихты жазуда күнделікті мифтік білімнің негізгі тәсілге айналғанын дәлелдейді. Тарихты жазудың тәсілі – діни көзқарас шығарманың басынан аяғына дейін айқын көрініс тапқан. Оның дәлелі мына жолдар:

«Ізгі Ойым – жарату
Менің, о Заратуштра,
Һәм Ақиқат, ең Үздік, –
Жаратқаным менің.
Һәм бұл Билік Үздіктірген
Жаратқаным менің.
Шапағатты Тақуалық –
Жаратқаным менің» [3, 334-335 бб].

«Авестаның» мазмұны – жер бетіндегі жақсылық, игілік атаулыны дәріптеу. Шығарманың өне бойынан адамзаттың ең құнды қасиеттері орын алған. Игілікті ой, игілікті сөз және игілікті іс – зороастризмдік этиканың басты үштігі. «Игілікті оймен, игілікті сөзбен, игілікті іспен игілікті ойды, игілікті сөзді, игілікті істі мадақтаймын. Барлық игілікті ойларға, игілікті сөздерге, игілікті істерге берілемін және зұлым ойлардан, зұлым сөздерден һәм зұлым істерден безінемін» деген сөйлем осыны анық көрсетеді. Адам үшін ең басты құндылықтар ақиқат, ақыл, парасат, ғылым, бақыт, береке-бірлік, күш-жігер насихатталады. «Ақұра-Мазда үн қатты:

«Менің атым – Сұралған,
О, сенімді Заратуштра,
Екінші атым – Табынды,
Үшінші атым – Пәрменді,
Төртінші – мен Ақиқатпын,
Бесіншіден – Бар-Берекет,
Маздаудан келген ақиқат,
Алтыншы атым – Ақыл,
Жетінші – мен Ақылдымын,
Сегізінші – мен Іліммін,
Тоғызыншы – Ілімдар,
Оныншы – мен Қасиетпін» [3, 330 б.], –

деген өлең жолдары еңбекті аса білімдар адамдардың жазғанынан хабар береді.

«Авеста» бірнеше әнұрандардан тұрады. Солардың алғашқысы «Аридби-сұра әнұраны» [3, 344-372 бб.] – сулардың және құнарлылықтың құдайы Аридбиге арналған. *Аридби* [Аридби] – тура аудармасы, шамамен, «Ығал» – өте ертедегі Әмударияның және оның қамқоршы Құдай аруағының аты. Олар көбіне Сұра [Сура] – «Қуатты, Күшті» және Анақыта [Анахита] – «Дақ түспеген, таза» деген балама эпитеттік атаулармен бірге аталады. Аридби-Сұра-Анақытаға бес тарау арналған. Бұл яшт (естің) балама атауы «Абан-яшт» [парсыша «аб» – «су», «-ан» дей (прото) түркі және протоиран тілдеріне ортақ «көпшені» білдіретін жұрнақ], яғни «Сулардың әнұраны». Ол шығыстық үндіеуропалық өте ескі діни әнұрандарға тән үш бөліктен тұрады: бірінші, («шақыру») құдайдың өзін табынып шақыру; екінші, ең үлкен («баяндаушы») бұрын бұл құдайға қандай атақты патшалар, елбасылары табынғанын, соның арқасында олар қандай жеңістерге, табыстарға жеткендігін баяндайды; үшінші, қорытынды («өтініш, сұрау») бөлімінде құрбандық жасаушы, табынушы осы Аридби-сұра арқылы не сұрайтындығы туралы айтылады [3, 368б]. Авестаны («А бастаны») зерттеушілердің пікірінше, бұл яшт көркемдігі жағынан өте жоғары және әртүрлі деректерге бай яшт деп есептеледі. Келесі «Күнге әнұран» [3, 373-376 б.] – өте қысқа әнұран. Оны И. Стеблин-Каменский Заратуштраның өзі емес, оның кейінгі абыздары, Авестаның алғашқы тілі ұмыт бола бастаған кезде, жалпы Авестаның бөлімдерінде күн туралы жеке әнұран болу үшін жазған дейді. Бұл әнұран күніне үш рет оқылған: ертеңгісін, түсте және кешке. Заратуштралық күнтізбеде айдың әрбір күні белгілі бір құдайларға арналған. Мысалы, Күнге айдың 11-і, Митраға – 16-ы, Аспанға – 27-і күндері арналған. Үшіншісі «Митраға әнұран» – «Миқыр-яшт» [орысшасында «Михр-яшт»] –

Авестаның ең белгілі және көлемді әнұрандарының бірі. Оның ескі бөлімдері кемінде б.д.д. I мыңжылдығының ортасына, тіпті онан да ерте уақытқа кетеді. Митра үнді-ирандық (арийлік), б.д.д. II мыңжылдыққа жататын кезеңдердегі құдайлардың пантеонына (қатарына) жатады. Алғашында Митра тайпалардың арасында жасалған (мысалы, жайылымдар немесе малды суға жығатын жерлер туралы) келісімдерінің орындалуын бақылайтын келісім құдайы деп қаралған. Кейіннен ол келісім бұзушыларға қарсы жасалатын соғыстарды жақтайтын соғыс құдайы деп, алдаушылар мен адалдарды айырып (олардың өлгеннен кейін рухына да үкім шығаратын), әділ үкім шығаруға көмектесетін сот-құдай деп те, сонымен бірге Күннің көктегі жүрісіне көмектесетін күн-құдайы деп те есептелген. Кейіннен «Митра» аты «Миқыр», «Мира» деген иран тіліндегі тек «Күн» дегенді білдіретін мағынада Күнге табыну дінінің атына айналған. Төртіншісі «Бертырагнаға әнұран» [3, 394-411 бб.] – 14-ші яшт Соғыс пен Жеңістің құдайы Бертырагнаға [Вэртрагна] арналған. Бертырагна – «Қорғанды Женуші» дегенді білдіреді. Кейінгі Иран тілінде ол ер адамның атымен Бахрам деп аталатын болған, сондықтан бұл яшт «Бахрам яшт» деп те аталады. Ұранның басында Жеңіс құдайының он көрінісі (инкарнациясы) Заратуштра пайғамбардың алдынан Дауыл, Бұқа, Ат, Бура, Қабан, көркем он бестегі Күйеу жігіт, Барағын құс, Тауқошқар, Таутеке, сымбатты Ер – батыр түрлерінде тізіліп келтірілген. Сосын Бертырагнаның Заратуштраны өзіне беріліп табынғаны және оған құрбандық келтіргені үшін марапаттауы туралы айтылады. Бесіншісі «Ашиға әнұран» [3, 411-427 бб.] – 17 яшт ізгілік тағдыр және бақыттың құдайы Ашиға арналған. Кейіннен гректер Ашиді Тиха (Тихе) деп, ал румдіктер Фортуна деп атаған. Ашидің алғашқы түбірі (этимологиясы) «ар-ти», яғни «әсер ету, жетістік, сыйлық, тақуалыққа марапат, ісіне қарай табысы» деген мағыналарды білдірген. Ол Заратуштра пайғамбардың өзі енгізген Гаттардағы өлең жолдарында игі ойға, игі сөзге, игі істерге байланысты жиі қолданған. Әнұрандағы кейбір қосалқы баламалар, қосымшалар кейіннен енгізілген болуы керек. Әнұран бұл өмірдің, Ізгілікті Аши берген ізгілік жақтарын мадақтаудан басталады. «Қобараға [Хварноға] әнұран» [3, 427-451 бб.] – Жердің құдайы Замға арналған деп есептеледі. Бірақ жердің жаралуына тек таулардың пайда болуы туралы бастапқы шумақтар ғана арналған. Ал онан кейін Қыбарнаға – киелілікке [харизмаға],

яғни «құдайдан келетін бақыт пен құдіретті күш-қуаттың мәніне ие болуға» арналған. «Видебдат» («Бендидат») [3, 451-468 бб.] – «Абастаның [Авестаның]» үлкен және күрделі бір бөлігі. «Географиялық поэма». Зороастризмдік түсінік бойынша, барлық әлем жеті бөлікке бөлінеді. Мәселен, Кукариэ [Хукарья] – Қара [Хара], Қарати [Харати] тауының биік шыңы. Борукаша [Ворукаша] – сөзбе-сөзі «Кең тілінген», «Кең қиындылары, атырауы бар» – теңіз аты, зороастрлық аңыздарда әлемдік мұқит, ал негізінде Арал, Каспий теңіздері немесе Балқаш көлі туралы (ескі ирандық тілде Борукаша деп айтылады. Туындыда Йема туралы аңыз қоса берілген. Аудармашы пікірінше, Йеманың бейне-образы ертедегі үндіеуропалық кезеңге кетеді. Атаудың алғашқы мағынасы – «жұп», «егіз» – Күннің балалары туралы, жалпы үндіеуропалық алғашқы ағайынды – егіздер бейнесімен байланыстылығын көрсетеді. Йема Ведадағы Йамамен [Яма] (тіке мағынасы «егіз»), өзінің егіз апасы Йамимен адамзаттың алғашқы бастауын құрады, ал Күннің баласы Бибасбата (абастада Бибақбант) кейіннен ол дүниенің патшасына айналады. Үндіран қауымдастығы дәуірінде Йема туралы өте әртүрлі халықтарда әр түрлі түсініктер қалыптаса

бастады: солтүстік құдайы, құдайлар пантеонының [жүйесінің] пірі [біріншісі], ол дүниенің ең құдайы, «алтын заманның» патшасы, мәдени қайраткер және т.б. Осындай әртүрлі өзара байланыссыз түсініктерден зороастрлық дәстүр өзіндік біртұтас аңыз қалыптастырды. Бірінші бөлімінің басты мазмұны үндірандық Йема – адамдардың өлмейтін өмірі һәм байлықта, һәм амандықта болған «алтын заманның» патшасы туралы аңыздарға сүйенген. Екінші бөлімінде Йема өркениеттілікті дамытушы кейіпкер, бірінші болып өліп, адамдарға ол дүниеге қарай жол салушы және сол арқылы ол дүниенің басты құдайы болғандығы; сонымен бірге тақуалардың ол дүниедегі өлілер патшасының тұрағындағы масатты, шадыман ғұмыры туралы және алғашқы эсхотологиялық, – ұлы қыс түсіп, онан соң еріген қар-мұздан топан су көтеріліп дүниенің ақыры болатындығы туралы, аңыздардың ырғақ-нұсқалары байқалады. Сонымен қатар бірқатар дұғалар да берілген. Мысалы, «Ясна» – малшыны қолдау туралы дұға.

Осылайша «Авеста» тарихи дерек ретінде ғана емес, тарих жазуда идеалистік ұстанымның орын алғандығын және ежелгі тарихи ойдың деңгейін зерделеуге көмектеседі.

Әдебиеттер

- 1 <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2959>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Avesta>
- 3 Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. 1 т. Ежелгі Шығыс. – Астана: «Фолиант», 2005. – 325-468 бб.

References

- 1 <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2959>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Avesta>
- 3 Tarikh, adamzat aqyl oyunyn qazynasy. On tomдық. I t. Ezhelgi Shygys. – Astana: «Foliant», 2005. – 325-468 bb.

Нұртазина Н.Д.
**Қазақ көшпелілерінің діни
дәстүрін зерттеудің
тарихнамалық және
теориялық-методологиялық
аспектілері**

Кеңес дәуірі дінтану мен исламтану ғылымдары үшін аса ауыр зардаптарымен сипатталады. Ресми идеология мен тарихнама ұстанымы бойынша ислам дінін билеуші таптың ұстанатын діні, ал қалың қазақ бұқарасы шаманистер болды-мыс. Шығыстанушы-классиктер мұрасына да субъективтік баға беріліп, ғылымда мұсылмандық ұлттық дәстүр болғаны жоққа шығарылды. ҚР мемлекеттік тәуелсіздік жариялағаннан кейінгі жылдары отандық тарихнама мен шығыстану ғылымдарындағы жетістіктерге қарамастан қазақ көшпелілерінің діни дәстүрі проблемасы жаңаша тұрғыдан қарауды, кеңесті маркстік тарихнама таптаурындарынан арылтуды қажет етеді. Ең алдымен, діндегі басты критерий – ол халықтың өзін-өзі тануы, бірегейленуі деп мойындалуы тиіс, сол сияқты қазақ көшпелілерінің өздерінің діни дәстүріне деген көзқарасына құрмет танытылуы керек. Сонымен қатар, ханафи мәзхабы ерекшелігіне назар аудару қажет, себебі онда мұсылман болудың басты шарты иман айту, яғни дінге сеніп, ауызша жариялау болып табылады. Ұлттық дереккөздерге жаңа көзқарас қазақтың мұсылмандық дәстүрінің толыққандылығын негіздеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазақтар, көшпелілер, мұсылман дәстүрі, өз-өзін бірегейлендіру, тарихнама, шығыстану, бұрмалау, мифтер, таптаурындар, әдістеме, ханафи мәзхабы, дереккөздер.

Nurtazina N.D.
**Historiographic and theoretical-
methodological aspects of the
studying of Kazakh nomadic
tradition**

The Soviet period is characterized by a particularly tragic consequences for religious and Islamic studies. Islam was declared by official ideology and historiography as a religion of the rulers and upper classes, while the Kazakh nomads allegedly remained Shamanists. Heritage of Oriental classics was interpreted subjectively, scholars denied the existence of Muslim nomadic tradition. Despite the achievements of national historiography and Oriental studies in RK for the years of independence the problem of religious tradition of Kazakh nomads needs a new interpretation and liberation from the stereotypes of Soviet Marxist historiography. First, it must be recognized that self-identity of the people is the main criterion to determine people`s confession, it is important to respect assessment by the Kazakh nomads of their religious traditions. Also one can pay attention to the specifics of Hanafi mazhab, according to which the main condition of Muslim`s identity is «Iman» – the adoption and declaration of faith. A new look at domestic sources suggests the usefulness of the Kazakh Muslim tradition.

Key words: Kazakhs, nomads, Islamic Tradition, self-identification, historiography, Oriental studies, falsification, stereotypes, methodology, Hanafi mazhab, sources

Нуртазина Н.Д.
**Историографические и
теоретико-методологические
аспекты изучения религиозной
традиции казахских
кочевников**

Советский период характеризуется особо трагическими последствиями для религиоведения и исламоведения. Ислам был объявлен официальной идеологией и историографией религией правителей и высших классов, тогда как массы казахов-кочевников якобы оставались шаманистами. Наследие классиков востоковедения также интерпретировалось субъективно, в науке отрицалось наличие мусульманской кочевой традиции. Несмотря на достижения отечественной историографии и востоковедения в РК за годы государственной независимости, проблема религиозной традиции казахов-кочевников нуждается в новой интерпретации и освобождении от стереотипов советской марксистской историографии. Прежде всего необходимо признать, что главный критерий в религии – это самоидентификация народа, важно уважительно относиться к оценке самими казахами-кочевниками своей религиозной традиции. Также можно обратить внимание на специфику ханафитского мазхаба, согласно которому главным условием мусульманской идентичности выступает «иман» как принятие и декларация веры. Новый взгляд на национальные источники позволяет утверждать о полноценности казахской мусульманской традиции.

Ключевые слова: казахи, кочевники, мусульманская традиция, самоидентификация, историография, востоковедение, искажение, мифы, стереотипы, методология, ханафитский мазхаб, источники.

**ҚАЗАҚ
КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ
ДІНИ ДӘСТҮРІН
ЗЕРТТЕУДІҢ
ТАРИХНАМАЛЫҚ
ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ-
МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ**

Қазақстан тарихында исламның «алтын ғасыры» деп оның аумағында Қарахан қағандығы, Алтын Орда, Ақ Орда, Қазақ Хандығының және т.б. тәуелсіз түркі-мұсылман мемлекеттері өркендеп, қанат жайған X-XVIII ғасырлар аралығы тұтастай қарастырылуы керек. Түркілер ислам дінін қабылдау арқылы біржолата өзінің еркін тарихи таңдауын жасай отырып VIII-X ғасырлар шегінде-ақ бірте-бірте ғаламдық ислам қоғамдастығына толыққанды мүше болып енді және оның дамуына өз ықпалын тигізе бастады. Қазақстан Республикасының бұрынғы Бас мүфтиі, шығыстанушы ғалым, профессор Ә. Дербісәлінің еңбектері орта ғасырлардағы түркі-мұсылман ғалымдарының бай мұрасы мен ислам өркениетіне сіңірген үлесін айқындап берді [1].

Орталық Азия көшпелілерін кешенді зерттеулерінде қазақ көшпелі қауымының бірегейлігі, дәстүрі, діні ерекше назарда болуы тиіс. Қазіргі заманғы ғылыми объективтік методология Кеңестік мифтердің негізсіз екенін дәлелдеп отыр. Тіпті шаманизмді әсіре бағалаған Шоқан Уәлихановтың өзі қазақ көшпелі қоғамының діні туралы екі жақты, қайшылықты пікірлер айтқан. Мәселен, ағартушы осы мәселе туралы әр қазақ «өзінің Мұхаметтің үмбеті және мұсылман екенін біледі... бұл оның басқа дін өкілдерінің алдындағы мақтан тұтар ерекшелігі... ол бала кезінен әрдайым өзінің мұсылман екенін естіп өседі...» [2, 198 б.]. Ағартушы Шоқан өзі мұсылманшылыққа бүйрегі бұрмаса да «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихына қатысты жазбалар» атты еңбегінде қазақ қоғамының діни бірегейлігі жайлы тарихи шындықты жеткізіп, «әр ауылда молда мен көшпелі медресе-мектеп бар; кімде-кім отыз күн ораза ұстап бес уақыт намаз оқымаса ол адамның өз руластары арасында еш ықпалы мен беделі болмайды» [3, 302 б.] дегені біраз мамандарға мәлім болса да, Кеңестік ресми тарихнамада мойындалмады.

Кеңестік тарихнамада тұтастай Қазан төңкерісіне дейінгі дәуірдегі қазақтардың діни синкретизмі мен олардың өміріндегі ислам діні рөлінің әлсіздігі жайлы шынайы ғылыми ақиқаттан алшақ көзқарас билік құрып келді. Яғни ислам «жоғары таптың – хандар мен қожалардың діні болып саналса, «халықтық дін» ретінде шаманизм аталды. Әлдебір

тарих куәгерлерінің берген мәліметтері негізінде исламға дейінгі наным-сенім түрлерін ұлттық діни дәстүр етіп көрсетуге алып келген бұл жағдай тіпті посткеңестік әдебиетте де қайталанатын. Ал шын мәнінде бұл ретте біраз мәселе назардан тыс қалып отырды, нақтырақ айтқанда, қазіргі ресейлік авторлар Н. Башилов пен Ж. Кармышева атап көрсеткендей, «басқа елдерден келгендер негізінен қазақтардың діни өмірінің тек сыртқы көрінісімен танысты және олардың қазақтар ислам дінінің негіздері тұрғысынан алғанда сауатсыз деген ой-пікірлері нақты шындыққа жанаспады. Қазақтар жайлы жиған мәліметтерін жариялаған көптеген авторлардың өздерінің ислам жайлы жақсы білімі болған емес» [4, 17 б.].

Бұған кеңестік авторлардың көшпелі ауылдарда мешіттердің болмауын исламға қарсы «бұлтартпас дәйек» ретінде қолданғанын қосуға болады. Ал шындығында көшпенді-мұсылмандар өз киіз үйлерінде намаз оқып, далалық тұрмысқа ыңғайлы, жылжымалы осы баспананы ғибадат орындау, оқу-ағарту мақсатында орында қолдана білді және мұның ешқайсысы да ислам қағидаларына қайшылық тудырған жоқ. Осыған сай, ортағасырлық тарихи дерек көздерінде «көшпелі мектептер», «киіз үй мешіттер» сияқты және т.б. атаулар кездеседі.

Көшпелі қазақтардың «әлсіз мұсылман» болғаны жайлы көзқарас көбіне халықтың өзінің сана-сезіміне, өзін-өзі бағалауына, оның ұлттық мұрасына, ауыз әдебиетіне, шежіре мен салт-дәстүріне салғырттық танытумен байланысты туғаны анықталды. Қазақ халқының ұжымдық бірегейлігі, тұтастығы шын мәнінде ауызша тараған тарихта, эпикалық, генеологиялық, агиографиялық мұрада сақталған, ал онда, мәселен, қазақ қисса-дастандарында, халықтың исламды жағымды образда қабылдауы жайлы тарихи жады көрініс табады.

Тек қазіргі кезеңде ғана ресейлік исламтанушы С. Прозоров «аймақтық ислам» тұжырымдамасының басты қағидасын айқындап берді – ғалымның атап көрсеткеніндей, діни сенімді анықтау барысында негізгі талап ретінде «өзін мұсылман санайтын жеке адамның, топтың немесе халықтың сана-сезімі» назарға алынуы тиіс [5, 378 б.]. АҚШ шығыстанушысы Девин Девис халықтың өзіндік танымын ескерудің қажеттілігін баса атайды. Ғалым қазақтар мен қырғыздарға қатысты тараған «сырттай» немесе «таяз» ислам жайлы кеңестік және посткеңестік көзқарастарды сынға алады [6, 52-53 б.]. Қазақстандық исламтанушылар да өз кезегінде

қазақ мұсылман қауымының тарихы жайлы мәселені арнайы көтерудің орындылығын; тарихта «қожалардың рөлінің өз деңгейінде бағаланбауы ғылыми анықтамадан алшақ «үстірт» ислам («поверхностная исламизация») тектес атаулардың туындауына және таралуына алып келгенін» дәйектейді [7, 233 б.].

Сонымен қатар, қазір ғалымдар қандай да бір халық арасында тараған «жақсы» немесе «нашар», «әлсіз» ислам жайлы мәселені міндетті түрде діннің өзінің басты қағидалары мен талаптарын ескере отырып зерттеу қажеттігіне еш күмән тудырмайды. Қазақстан мен Орталық Азия жайлы сөз қозғағанда теорияда (*ақида*) самарқандық теолог Матуриди мектебіне сүйенетін ханафи мәзһабының («*мазһаб*» араб т. «жол», «бағыт», «мектеп» мағыналарын береді) либералдығы ескерілуі қажет. Ханафи мәзһабы ислам құқығының (*фиқһ*) мектебі ретінде Орталық Азияда моңғол шапқыншылығына дейінгі дәуірдің өзінде-ақ билік құрды. Оның негізін Ислам халифатының аумағында VIII ғасырда өмір сүрген белгілі ислам ғалымы – Әбу Ханифа, Имам Ағзам құрметті лақаптарына ие факих Нұғман ибн Сәбит қалаған.

Ежелгі түркі тайпалары ислам дінін қабылдай бастаған тұста олар алдымен сол замандағы исламда пайда болған әр түрлі алғашқы бағыттармен және мектептермен (соның ішінде алғашқы шиалық ілімдермен де) танысып шықты. Дегенмен, олар көп ұзамай өз таңдауын білдіріп, исламның сүнниттік бағыттағы ханафи жолына тоқтады. К. Босворттың айтуынша, «түркілер негізінен исламды зор рухпен қабылдады. Олар сүннизм мен ханафи мәзһабына (жол) барынша қолдау танытты» [8, 32 б.].

Орта ғасырлық дәуірде ислам дінін тарату барысында ханафи мәзһабы қасиетті мәтіндерді барынша ақылмен түсіндірудің және араб емес ұлттардың (олар «*аджам*» деп аталды) құқықтарына сый-құрмет танытуының арқасында танымалдыққа, үлкен беделге ие болды. Бұл мәзһаб шариғаттың қайнар көзі ретінде Құран мен Сүннетке қоса жергілікті халықтардың қалыптасқан құқығын енгізуге мүмкіндік бере отырып («*адат*», «*сурф*» – осыдан қазақтың «әдет, ғұрып» сөздері шыққан). Бұл ұстаным түрлі елдер заңгерлерінің шығармашылық қызметіне кең өріс ұсынды.

Дінді ұстану, соның ішінде исламды қабылдауды талдап-түсіндіруде ханафи-матуриди дәстүрін жоғары бағалау қажет. Бұл мәзһаб бойынша ислам қауымдастығына ену үшін иманның болуы жеткілікті. «*Иман*» – адамның

өз діни сенімін жариялауы, яғни «*Лә иллаһа илла Аллах, Мухаммадун расул Аллах*» тіркесін айту арқылы Алланың Бір, оның елшісі Мұхаммед екендігін мойындауы екені белгілі. Бес уақыт намаз бен басқа парындарды орындамау айыпталғанымен, ол адамды мұсылман дәрежесінен айырмайды, «кәпірге» айналдырмайды, бұл ханафи мәзһабында «иман» (сенім) мен «амалдың» (әрекет) өзара байланысын диалектикалық түсінумен байланысты еді.

Сонымен, бүгінгі күні қалыптасып қалған ескі көзқарастар мен жалған пікірлерден арыла отырып, діни-конфессиялық ұстанымның басты көрсеткіші ретінде субъектінің (ұлттың, адамның) мәдени-өркениеттік тұрғыдан өзіндік танымын біржола анықтап бекіту қажет. Яғни шетелдік саяхатшылардың жалаң айтқандары емес, ұлт немесе жеке адамның өзі өзін қарастырылып отырған дінмен қандай байланыста көретіні, қай Кітапты қасиетті деп санайтыны, қай құдайға немесе пайғамбарға сенетіні және т.б. анықталуы қажет.

Хандық дәуірдегі қазақтардың дінін зерттеген Ибн Рузбихан бүгінге аса құнды деректер қалдырған, олардың қатарында халықтың өз сана-сеніміне берген бағасы да бар. Оның айтуынша Бұрындық пен Қасым хандар тұсындағы қазақтар ең алдымен «өздерін мұсылманбыз деп санайды» [10, 105 б.]. Басқа жағынан алғанда, шетелдік сарапшылардың пікірлеріне құрметпен қарай отырып, әсіресе рухани салаға қатысты мәселеде «іштен» туған көзқарасты есепке алмауға, бұған қатысты халықтың өзі берген бағасы мен оның тәжірибесін, оның тарихи ойы мен жадында сақталған ислами құнды-

лықтардың көрінісін назардан тыс қалдыруға болмайды.

Исламның тарихына қатысты алғандағы қазіргі заманғы көзқарас біртұтас ислам жер шарына таралу барысында өзінің бұлжымас қағидалары мен ұстанымдары тұрғысынан тұтастығын сақтаумен қатар, оның (исламның) өзара теңқұқылы аймақтық субмәдениеттерді біріктіретін жаһандық макрожүйеге айналғандығын атап көрсетуге мүмкіндік береді. Аймақтық ислам – мәзһаб пен догматтың (қатаң қағиданың) ерекшелігі ғана емес, ол аймақтық діни орталықтарда жергілікті рухани көсемдер мен беделді тұлғалардың, өз қасиетті нысандары мен дәстүрлерінің пайда болуына байланысты қалыптасқан дербестілік және толыққандылық. Мәселен, Герат, Бұхара, Самарқанд, Ұйыс-Түркістан, Ұфа, Қашқар және т.б. сынды орталықтар қасиетті Мекке мен Мәдинамен еш таласпай-ақ жергілікті халықтардың өмірінде баға жетпес рухани рөл атқарып жатты.

XVI ғ. басына қарай біржола нығайып, біріккен қазақ көшпелі этносы діни және өркениеттік тұрғыдан өзін сүннилік ислам әлемімен және ханафи мәзһабымен («Имам Ағзам жолы») байланыстырды. XVI ғ. түрік тарихшысы Сейфи Челеби Қазақ Хандығының тұрғындары жайында сөз қозғағанда «Имам Ағзам жолын ұстанушы мұсылмандар» деп жазған [11]. Әрине, бұған қоса ортағасырлық түркілік-ханафилік дәстүр Орталық Азиядан шыққан ұлы шейх, ислам ғалымы Қожа Ахмет Йасауидің (XII ғ.) этикалық-философиялық және рухани-психологиялық ілімі – Йасауи мектебінің сопылық элементтерімен тығыз байланысты болды.

Әдебиеттер

- 1 Әбсаттар қажы Дербісәлі. Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы: Атамұра, 2008. – 488 б.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Замечания на третью часть описания киргиз-казачьих орд (А.И.Левшина) // Собрание соч. в пяти томах. – Том 1. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. совет. энц., 1984. – С. 198-200.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Заметки по истории южносибирских племен // Собр. Соч. – Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 302-308.
- 4 Басилов В.Н., Кармышева Дж. Х. Ислам у казахов (до 1917 г.). – М.: РАН, Институт Этнологии и Антропологии, 1997. – 161 с.
- 5 Прозоров С.М. Новый методологический подход к изучению ислама в России // Ислам как идеологическая система. – М.: Изд. фирма «Восточная литература РАН», 2004. – С. 378-380.
- 6 Devin DeWeese. Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. – 1994. – 638 p.
- 7 Муминов А.К. Казахские ходжи // Shygys (Восток). – 2004. – № 1. – С. 229-235.
- 8 Исаұлы М., Жолдыбайұлы Қ. Ислам ғылымхалы (Ханафи мәзһабы бойынша). – Алматы: Дәуір, 2003. – 400 б.
- 9 Босворт К.Э. Нашествия варваров: появление тюрок в мусульманском мире // Мусульманский мир, 950-1150. (сб.) / пер. с англ. – М.: Наука, 1981. – С. 20-35.
- 10 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара. – М.: Наука, 1976. – 197 с.
- 11 Сейфи Челеби. «Таварих» («Хроника»). Текст http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Celebi_Sejfi/text1.phtml?id=12726

References

- 1 Derbisali, Absatter. Islamnin jauherlary men jadygerlikteri. – Almaty, Atamura, 2008- 488 b.
- 2 Valikhanov Ch. Ch. Zamechania na tretiu chast opisania Kirgiz-kazachiih ord (A.I. Levshina)- Alma-Ata, Gl.red. Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984 – s. 302 – 308
- 3 Valikhanov Ch. Ch. Zametki po istorii yuzhno-sibirskih plemen // Sobr. Soch. T. 1. – Алма-Ата: Alma-Ata, Gl.red. Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984 – s. 302 – 308.
- 4 Basilov V.N. Karmysheva J. Kh. Islam u kazakhov (do 1917 goda) Moskwa: RAN, Institut Etnologii I Antropologii, 1997. – 161 s.
- 5 Prozorov S.M. Novyi metodologichesky podhod k izucheniu islama v Rossii //Islam kak ideologicheskaya sistema – Moskwa: Vostochnaia literature RAN, 2004- s. 378-380.
- 6 Devin DeWeese. Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. – 1994. – 638 p.
- 7 Muminov A.K. Kazakhskie khodjii // Shygys (Vostok). – 2004. – № 1. – s. 229-235.
- 8 Isaully M., Joldybayuly Q. Islam gilimkhaly (Khanafi Mazhaby boinsha). – lmaty: Dawir, 2003. – 400 b.
- 9 Bosword K. Nashestvie varvarov: poyavlenie tiurok v musulmanskom mire // Musulmanskii mir, 950-1150. (сб.). / Per. S angl. – Moskwa: Nauka, 1981. – s. 20-35.
- 10 Fazlallah Ruzbikhan Isfakhani. Mikhman name-i Bukhara – Moskwa: Nauka, 1976. – 197sc.
- 11 Seifi Chelebi «Tawarih» («Khronika»). http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Celebi_Sejfi/text1.phtml?id=12726

Сексенбаева Г.А.,
Нұрмұхамедова А.А.

**Ақпараттарға қолжетімділік
мұрағаттық идеология ретінде**

Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағаттарындағы құжаттарды құпиясыздандыруға байланысты туындаған мәселелер осы мақаланы жазуға себеп болды. Ауқымды ақпараттардағы олардың жеткілікті түрде қамтылмауы қоғамның санасында «мұрағаттардың құпиялылығы» ретінде қалуда. Қоғамды өз тарихымызды қамтитын құжаттамалық база ақпараттарынан айыруда мұрағатшылардың да кінәсі бар. Мұрағаттық қызметкерлерге шет елдердегі мемлекеттік мұрағаттарының тәжірибесін ескеру пайдалы болар еді. Мұнда әр жыл басында құпия режимде сақталған, бірақ сақталу мерзімі аяқталған мұрағаттық-құжаттарға қоғам үшін қолжетімділік туындайды. Мәселенің өзектілігі ақпараттарға деген қолжетімділіктің қазіргі таңда да маңызды мәселелердің бірі екендігінен туады, оның рұқсатынсыз мұрағаттардың тарихи ғылым мен қоғамдық өкілдердің арасындағы қарым-қатынасы мүмкін болмас еді. Мұрағаттардың құжаттамалық құндылықтарын толық және әр жақты пайдалану олардың «ашық» жағдайында ғана жүзеге асады, яғни азаматтардың мұрағаттық құжаттармен ғылыми-анықтамалық аппаратқа деген қолжетімділігі еркін болған жағдайларда.

Түйін сөздер: мұрағаттар, мұрағаттық құқық, ақпараттарға деген қолжетімділік, мұрағаттық құжаттарға деген қолжетімділік, құжаттамалық ақпарат, жариялылық қағидасы.

Seksenbaeva G.A.,
Nurmuhamedova A.A.

**Access to information as an
archival ideology**

The reason for writing this article was the information vacuum, which was created around the issue of declassifying of the documents in the state archives of Kazakhstan. The lack of coverage of the data in the media originates wild guesses and forms public opinion about «closed records». Moreover, archivists themselves contribute to this issue, depriving the public of information about its activities to expand the documentary base of our history. It would be useful for archivists to consider the experience of the state archives of many foreign countries, where at the beginning of each year archives declare about the opening of access for the general public to archival documents, whose shelf life in a closed regime expired. The actuality of the problem lies in the fact that access to the data is still a major issue, without its permission there cannot be the interaction with the archives of historical science and the public.

Key words: archives, archival right, access to information, access to archival documents, dokumental information, the principle of publicity.

Сексенбаева Г.А.,
Нұрмұхамедова А.А.

**Доступ к информации как
архивная идеология**

Недостаточное освещение документов в государственных архивах Казахстана в средствах массовой информации вновь и вновь порождает домыслы и формирует мнение общественности о «закрытости архивов». В немалой степени этому способствуют и сами архивисты, лишая общественность информации о своей деятельности по расширению документальной базы нашей истории. Архивным работникам полезно было бы учесть опыт государственных архивов многих зарубежных архивов, где в начале каждого года объявляется об открытии доступа для широкой общественности к архивным документам, сроки хранения которых на закрытом режиме истекли. Актуальность проблемы состоит в том, что доступ к информации и поныне является важнейшей проблемой, без ее разрешения невозможно взаимодействие архивов с представителями исторической науки и общественности. Полноценное и разностороннее использование документальных богатств архивов возможно лишь при их открытости, т.е. наличии свободного доступа граждан к архивным документам и научно-справочному аппарату.

Ключевые слова: архивы, архивное право, доступ к информации, доступ к архивным документам, документная информация, принцип публичности.

**АҚПАРАТТАРҒА
ҚОЛЖЕТІМДІЛІК
МҰРАҒАТТЫҚ
ИДЕОЛОГИЯ РЕТІНДЕ**

Мұрағаттар өзінің қоғамдық ролінде тек қана ретроспективті ақпараттарды сақтап қана қоймайды, сонымен қатар, оларға осы ақпараттарды қолданудағы әлеуметтік қызмет те жүктелген. Сондықтан мұрағаттық құжаттарды қолдану барысында тұлғаның өз құқығы мен елдің тарихын білуі басым болуы керек.

Бұрынғы бізге қолжетімсіз болған құжаттардың ашылуы, тарихи және құжаттамалық мұраларымыздың толықтырылуы – соңғы жылдардағы біздің жеткен жетістіктеріміз. Елде болып жатқан процестердің әсерінен, мұрағат зерттеушілер үшін бұрын идеологиялық себептермен құпия болған тарих беттерін ашты. Республика заңнамасында жазылған мұрағаттық құжаттар мәдени құндылығымызға қол жеткізу құқығына кепілдік болып табылады. Алайда «мұрағаттардың ашықтығы» түпкілікті түрде қалыптаспаған және мұрағаттық ақпараттарды тұтынушыларға ұсыну бөлшекті негізде қала бермек.

Мұрағат көздеріне қол жеткізу – мұрағат идеологиясындағы ең маңызды аспект. Қолжетімділік шегінде міндетті түрде ақпараттарды еркін қолдана алу қағидалары және ел мен жеке тұлға мүдделеріне қатысты құпия құжаттар белгіленуі тиіс.

Соңғы уақыттарда республикада цивилизациялық әлемде қабылданған принциптерді іске асыру үшін мұрағаттық құжаттарға қол жеткізу мәселесіне қатысты қадамдар жасалды және де осы мәселелер өзінің ішінара құқықтық реттеуін тапты.

Жариялылық қағидасы, яғни кең ауқымды жұртшылыққа мемлекеттік мұрағаттардың қолжетімді болуы, ең алғаш Француз буржуазиялық революциясы жылдарында жарияланды. 1790 және 1794 жылдардағы заңдарға сәйкес әрбір француз азаматы аптаның белгіленген күндерінде мұрағаттық құжаттармен жеке өзі таныса алатын болды. Француз заңдарында негізделген қағидалар басқа европалық мемлекеттердің мұрағаттық заңнамаларына жақсы үлгі болып қызмет етті. Алайда, жариялылық қағидасын практикаға ендіру өз кезегінде көптеген кедергілермен соқтығысты.

Мұрағаттық деректерге қолжетімділікке байланысты мәселелер II Дүние жүзілік соғыстан кейін нық пайда болды. Мәселенің тұжырымына әсер еткен – гуманитарлық салаға ақпараттарды кең түрде тарату мақсатын негіздеген ЮНЕСКО

КО қызметі болып табылады. Қолжетімділік мәселесі мамандандырылған мұрағаттық байланыстарды халықаралық деңгейде үйлестіретін үкіметтік емес консультативтік орган – Халықаралық Мұрағаттар Кеңесінің (ХМК) қызметтік бағдарламасы үшін де маңызды мәселе болып табылады. ХМК-нің құрылтайшылық жарғысы бойынша оның негізгі салалық қызметі – мұрағаттарға деген үлкен қолжетімділікті қамтамасыз ету және қорлар жайлы ақпараттарды жетілдіру негізінде мұрағаттарды пайдалану бойынша шарттарды жеңілдету және құжаттарды бағалауда әсерлі және бейтарап мүмкіндіктерді құру. Сондықтан бұл мәселе 1950 жылдарда мерзімді шектеулері бар құжаттардың физикалық төзімділігі және олардың негізгі аспектілері: мұрағаттық іздеу құралдары, техникалық жабдықтау (көшіру, микрофильмдеу), ақпараттарды қолданушылардың құқықтары бойынша жүргізілген әрбір халықаралық мұрағаттық форумда көтерілді [1].

Мұрағаттарды қолдану шарттарын жеңілдету сұрағы бойынша арнайы дебаттар 1966 жылы Вашингтонда ХМК конференциясында туындады. Мұның бірден-бір себебі – АҚШ департаментінің арнайы мемлекеттік комиссиясы жүргізген зерттеуі. Мұнда олар әлемнің 74 елінің дипломатиялық мұрағаттарын ақпараттардың қолжетімділігін анықтау барысында зерттеу жүргізген. Зерттеудің нәтижелері бойынша: 27 мемлекетте ақпараттар зерттеушілерге қолжетімсіз, 17 мемлекетте мұрағаттарға қолжетімділікке жеке пікірлер ғана қалыптасқан, 12 мемлекетте шектеу мерзімі 50 жылдан аспайды және 30-ға жуық елде дипломатиялық құжаттарға қолжетімділік белгілі бір мерзім өтелгеннен кейін немесе бір белгіленген күн өтелгеннен кейін туындайды [2].

«Мұрағаттарға қолжетімділікті жеңілдету» мәселесінің бірыңғай көзқарастарының болмауына қарамастан, конгресс жауапты мұрағаттық мекемелердің мұрағаттарға деген қолжетімділікті жеңілдету, зерттеушілік мақсаттарға деген құжаттар категориясына мерзімінен ерте «ашық» деп таныту бойынша өз тілектерін білдірді [3].

VI (1968 – Мадрид), VIII (1976 – Вашингтон) Халықаралық конгрестерімен, «Дөңгелек үстел» (1967) X халықаралық конференциясында қазіргі таңдағы мұрағаттарға қолжетімділікті қамтамасыз ететін нақты, дәйекті жағдайлар мен шешімдер қарастырылды. Мадридтік мұрағатшылар конгресі ұсынды:

а) Ғылыми зерттеулерді жеңілдету және қиынсыз шектеулерді алып тастау мақсатында

мұрағаттардың жабық кезеңі 30 жылдан аспау керек, сондай-ақ, белгілі бір сериялар мен қорлар ерте ашылуы да мүмкін, қалған құпия құжаттар ғалымдарға ұзақ уақыт берілмесе де олардың ұзақтығы 80 жылдан аспау керек;

б) Шектеулі күндер мен қолжетімділік ережесі жалпы тұрғыдан бірдей болуы қажет, жеке және мемлекеттік құжаттарға да; ел азаматтары мен шет ел азаматтары мұрағаттарға қолжетімділік мәселесінде теңдей дәрежеде тұруы керек [4].

Халықаралық Мұрағаттар Конгресінің ұсыныстары көптеген елдердің мұрағаттық заңнамаларына 30 жылдан артық шектеу мерзімі бар мұрағаттардың қолжетімділікке деген шектеу мерзімдерін қысқартуына негіз болды. Бұл қолжетімділігі шектеулі режимде болған мұрағаттық құжаттамалар белгіленген шектеу мерзімі өткеннен кейін толық пайдалануға беріледі. Ұлттық мұрағат қорларына сақтауға түсетін құжаттамалар құрамы біртекті болмайтыны анық. Әр елде, тарихи даму ерекшеліктерінен бөлек, шектеу мерзімдері құжаттардың әр түрлі категорияларына байланысты қойылады (оларды мұрағаттар емес, құжатты құрушылар анықтайды). 1979 жылдың 3 қаңтарында Франция сенаты мен Ұлттық Ассамблеяның «Мұрағаттар заңы туралы» ережесінде «мемлекеттік мұрағатқа сақтауға берілген құжаттарды (сақтауға берілмей тұрып ашық болған) кез келген тұлға ешқандай шектеусіз бастапқы ереже бойынша ала алады деп көрсетілген [5]. Бұл заң өз кезегінде құпияландыруға 30 жылдық мерзім қойған. Мерзім аяқталғаннан кейін үкімет мекемелерінің құжаттамаларын кез келген тұлға көре алады. Келіспеушілік туған жағдайда соңғы шешімді арнайы орган – административтік құжаттарға қолжетімділік Комиссиясы қабылдайды.

Занда шектеу мерзімі 30 жылдан асатын құжаттардың категориясы да бар. Оларға: жеке тұлғалардың мүддесін қорғайтын құжаттар: 150 жыл – жеке істер үшін; юрисдикция ісіне қатысты құжаттар, жеке мәліметтерді сақтайтын құжаттар (отбасылық немесе жеке қатынастарға байланысты) құжаттарды 60 жылға дейін сақтауға қалдыру, арнайы мемлекеттік қауіпсіздікке, ұлттық қорғанысқа зиян келтіретін ақпараттарды сақтайтын құжаттар үшін қолданылады.

1988 жылдың 6 қаңтарынан бастап ФРГ-да «ФРГ-дағы федералдық деңгейдегі мұрағаттық құжаттарды сақтау мен қамтамасыз ету туралы Заңы» жүзеге асып келеді. Бұл заңға сәйкес әрбір елдің азаматы арнайы қолдану ережелері

болмаса, мұрағаттық құжаттарды 30 жыл сақтау мерзімінен кейін қолдануына болады. Белгілі жеке тұлғаға қатысты федералдық деңгейдегі мұрағаттық құжаттар тұлға қайтыс болғаннан кейін 30 жылдан соң үшінші бір тұлғаның қолдануында бола алады. Шектеу мерзімдері жариялылық мақсатында жасалған құжаттарға қатысты емес. Сонымен қатар, құжат ғылыми-зерттеу мақсатында және азаматтардың құқықтық мүддесін қанағаттандыру мақсатында қолданылатын болса, 30 жылдық шектеу мерзімі қысқартылуы мүмкін. Сондай-ақ, құжат авторларының мүддесін сақтау қамтамасыз етіледі [6].

Шектеу мерзімдерін азайту немесе арттыруды мекемелердің өздері реттейді.

Жоғарғы федералдық ведомстволар мен мекемелердің құжаттарын қолдануға мына жағдайларда тыйым салынады: ФРГ мүдделері немесе жерлеріне зиян келтіретін жағдайда; Жеке тұлға мүддесіне қарсы келетін жағдайда; Құжаттың толыққандылығына зиян келтірсе; Ведомствоға шығын келтіретін жағдайларда.

АҚШ-та ақпараттарға деген қолжетімділікке байланысты заңнамалар қиын түрде құралған («Ақпараттың тәуелсіздігі туралы Заңы», «Құпияның сақталуы туралы Заңы 1974 ж»). Бұл туралы өзінің мақаласында американдық мұрағатшы Фрэнк Г. Берк былай дейді: «...ұлттық қорғаныс пен қауіпсіздік мүддесіне байланысты, жеке мүлік пен іскерлік ақпаратқа байланысты егер үкіметке ерекше режимде жұмыс істеуге тура келсе, үкіметтік мұрағаттарға деген қолжетімділікке шектеулер қойылады. Сонымен қатар, АҚШ-та құжаттардың құпия сақталуына байланысты үкіметтің әрекеттеріне қарсы шығу дәстүрі қалыптасқан. Егер құжаттарды белгілі бір мерзімге жабу керек болса, үкімет билігінің актісі қажет болады және ол Жоғарғы соттың бақылауынан өтеді. Бұл АҚШ-та мемлекеттік мекемелердің саяси құжаттары 20 жыл өткеннен кейін ғана зерттеуге берілетіндігін және 30 жылдық мерзім өткеннен соң барлық материалдар қолжетімді болатындығын білдіреді [7].

Канаданың заңнамалық тәжірибесі назар аудартарлық. Мұнда құжаттық ақпараттарға деген қолжетімділік 1983 жылы қабылданған «Ақпараттарға қолжетімділік» және «Құпиялылықтың сақталуы туралы» арнайы заңдары арқылы реттеледі.

1983 жылға дейін ақпараттарға қолжетімділіктің шектеу мерзімі 30 жыл болып саналып келді. 1983 жылғы заңнамалық актілерге сәйкес шектеу мерзімдері алып тасталынды. 1983

жылғы заң мекемелерді пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға міндеттейді. Ақпарат пайдаланушыға берілмеген жағдайда пайдаланушының төрешінің шешімін апелляцияға беруге хақысы бар. Алайда, 20 жылдық шектеу мерзімі бар құжаттар категориялары берілмейді (Қазынашылық хаттамасы мен Министрлер Кабинеті отырысының хаттамасы) [8].

Канада заңдары, мұрағаттық ақпараттарға деген қолжетімділікті қамтамасыз ете отырып, азаматтардың жеке құқықтарын қорғайды. Егер, ақпарат басқа мемлекеттен алынса, құжаттарда провинциялардың сайлау жүйесі бойынша келісімдер, саудалық құпиялар бойынша ақпараттар қамтылса, ақпаратты беруге тыйым салынады.

Жеке тұлғалық ақпараттарды беру бойынша құпиялылықты сақтау туралы заң келесілерді негіздейді: әрбір азамат өзі жайлы ақпарат алуға құқылы, ал тұлғаның жеке мүддесі бойынша ақпараттар сол тұлға қайтыс болғаннан кейін 20 жылдан соң ғана қолжетімді болады немесе туылған күнінен бастап 110 жыл толған жағдайда.

Мұрағаттардың жеке қорлары үшін 30 жылдық шектеу мерзімі қалыптасқан [9].

Мұрағаттық біліктілік Жапонияның «Ұлттық мұрағаттарды пайдалану ережелері» заңында да байқалады (1972 ж. 25 сәуір). Жалпы қолжетімді құжаттар категориясынан басқа, белгілі уақыт аралығында қолданылмайтын құжаттар категориясы да бар [10].

Кейбір елдердің мұрағаттық ақпараттарға қатысты заңнамалары ұзақ уақыттық шектеу мерзімін қамтиды. 1974 жылдың 12 қыркүйегінде қабылданған «Австрия Мемлекеттік мұрағатында құжаттарды қолдану шектеулігін реттеу» бұйрығына сәйкес мұрағаттық 40 жылдық шектеуге есептелінетін құжаттамалар үшін пайдаланудың сырғымалы шектеулігі қабылданды. Мұрағаттық ақпараттарды пайдаланушылардың кейбір категорияларына (ЖОО-ның ұстаздары, әйгілі шет ел ғалымдары, мемлекеттік қызметкерлер және т.б.) құрылуының 20 жылдық тарихы бар құжаттарды және қоғам үшін ашық емес құжаттарды қолдануға рұқсат етіледі. Заңды тұлғалардың ақшалай қаражаттарын қамтитын құжаттарға шектеу мерзімі (30 жыл) сақталады.

1963 жылдың 30 қыркүйегіндегі Италияның «Мемлекеттік мұрағат қызметі туралы» заңына сүйенсек, мемлекеттік мұрағаттарда сақталған құжаттар ашық түрдегі қолданысқа арналған (құпиялылық мүддесі бар, 50 жылдық шектеу мерзімі бар құжаттардан басқа). Жеке

тұлғаларға қатысты және сот материалдарына қатысты құжаттарға 70 жыл көлеміндегі шектеулік мерзімі қалыптасқан.[12]

Көріп отырғанымыздай, шетелдік тәжірибеде ақпаратқа қол жеткізу туралы заңнама, ең алдымен, елдің ұлттық мүдделеріне негізделеді. Ең кеңінен қолданылатын 30 жылдық мерзімдегі шектеу әскери, экономикалық, сыртқы, саяси және басқа да ақпараттарға қатысты. Себебі, бұл ақпараттарды тарату еліміздің мемлекеттік мүдделеріне нұқсан келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, заңнамада жеке тұлғаның мүдделеріне қатысты мұрағаттық құжаттарды сақтау анық көрсетілген.

ТМД елдерінің ішінде, мұрағат құжаттамаларына қолжетімділік мәселесіне «Мұрағаттық заңнамалар негізі» атты баппен Ресей үлкен қызығушылық тудырады. Мемлекеттік құпия сақталған құжаттарға 30 жыл мерзімінде қолдануға шектеулер қойылған. Ал жеке тұлғаның өміріне қатысты (денсаулығына, отбасылық қатынасына, мүліктік жағдайына байланысты ақпараттар) мәліметтерді сақтайтын құжаттарға 75 жыл көлеміндегі шектеу қалыптасқан.[13]

Құпиясыздандыру мәселесіне 22.09.1994 ж. Ресей Федерациясы Президентінің жарлығын жатқызуға болады. Мұнда мынадай сұрақтар негіздемесі қабылданды: Құжаттарды құпиясыздандыру бойынша комиссия қалыптастыру; Ведомстволық сақтау мерзімі өткен құжаттарды беру; Бұрынғы Кеңестік саяси бюроның мұрағаттарының тағдыры туралы мәселелер шешімдері.[14]

ТМД елдерінің ішінен мұрағаттағы құжаттарға қолжетімділік мәселесіне қатысты Ресей Федерациясының тәсілі қызығушылық тудырады, «Мұрағаттық заңнамасының» 20 бабында мұрағаттың мемлекеттік құпия материалдарына қолжетімділік 30 жылға шектелген. Ал адамдардың жеке өміріне қатысты құжаттарға 75 жыл шектеу қойған.

ТМД елдеріндегі секілді Қазақстанда құпиясыздандыру жұмыстары мен қолжетімділік және шектеулерді алып тастау процестері 80-ші жылдардың 2 жартысынан бастау алады. Үкіметтік актілердің және қоғамның мүддесі негізінде тарихымыздың жеке оқиғалары мен олардың «мемлекеттік құпиялылығын» алып тастау мақсатында «тұрақты құпиясыздандыру» процестері жүргізілді. «Қазақстан Компартиясы бұрынғы мұрағаттарының құжаттарына қолжетімділікті тудыру негізінде тарихи ғылымдар базасын кеңейту» тақырыбындағы республикалық семинар кеңесте (мұрағаттар

мен құжаттамаларды басқару басқармасының ұйымдастыруы бойынша) мұрағат қызметкерлеріне құпиясыздандыру процесін жүргізу барысында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясын сақтау туралы» заңына сүйену керектігін тапсырды (19.01.93 ж. ҚР-дың Жоғарғы Кеңесінің жарлығы бойынша).

Мұрағаттар мен құжаттамалардың Орталық Басқармасы «Қазақстанның бұрынғы Компартиялық мұрағат құжаттарына қолжетімділікті либерализациялау негізінде тарихи ғылымдардың деректанулық базасын кеңейту» тақырыбында ұйымдастырған 1994 жылғы семинар-кеңесінде мұрағат қызметкерлеріне мынадай мақсат қойылды: құпиясыздандыру барысында мемлекет құпиясына қатысты негізгі қағидаларды орнататын және ең алдымен мемлекет құпиясын сақтауды қамтамасыз ететін «Қазақстан Республикасы мемлекеттік құпияларын сақтау туралы» заңына сүйену.

Мемлекеттік құпиялардан бөлек, заңды және жеке тұлғалар, мемлекеттік органдар, құпия құжаттың иелері – құжатты 20 жыл көлемінде құпияландыруға құқылы. Құпияландырудың негізі әр 5 жыл сайын қайта қаралып отырады. Құпиясыздандыру заңы бойынша, жеке тұлғаның өмірін қамтитын ақпараттарды тұлғаның келісімінсіз немесе қайтыс болған жағдайда туыскандарының келісімінсіз құпиясыздандыруға тыйым салынады.[15]

Мұрағаттық құжаттамаларға қолжетімділік мәселесіне арналған Республикалық форум құпиясыздандыру жұмыстарын жүргізу қажеттілігіне байланысты ұсыныстарды қабылдады. Кейін семинар-кеңестің ұсыныстары негізінде бұрынғы партиялық мұрағаттардың құжаттарын құпиясыздандыру бойынша методологиялық хат құрастырылды. Жалпы құжат мұрағаттардың құпиясыздандыру процесіне сай келетін құжаттар категориясына нақты ақпараттар берді. Саяси күрес, партиялар арасындағы индустрияға қатысты дискуссиялар, мәдениеттің, құрылыстық аппараттың дамуы бойынша құжаттарға қолжетімділік ашық. Ал, тиісінше, құпиясыздандыруға экономикалық саясатқа қатысты, аштыққа, мүлікті кәмпескелеуге, қарулы қақтығыстарға байланысты құжаттар жатқызылды.

Құпиялылық деңгейіне 3-ші бір мемлекеттің ақпараттарын қамтитын, кеден, жерді қолдану мен пайдалануды қамтитын құжаттар мен мемлекеттің мүддесіне зиян келтіретін құжаттар қатары жатқызылды.[16]

Жүргізілген құпиясыздандыру жұмыстары ақпараттық-құжаттамалық базаның кеңеюіне

ықпалын тигізгені анық. Бұрын қолжетімсіз болған ақпараттарды ғылыми жұртшылық зерттеп, реконструкциялауға мүмкіндік алды.

Құқықтық мемлекетте тек қана заңдар емес, қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын ақпараттар да болуы тиіс. Осы орайда, мұрағаттық деректерді пайдалану және оларға қолжетімділіктің негізгі аспектісі – құжаттамалық ақпаратты пайдаланушы мен оны сақтаушы арасындағы қарым-қатынасты реттеу қажеттігі туындайды. Яғни, мұрағаттық құжаттамаларға деген қолжетімділікті жеңілдету. Қазақстандық мұрағаттарда мұрағаттық құжаттарға деген қолжетімділік мұрағаттық құжаттарды тұтынушыларға анықтамалық-іздеу құралдары мен сол құралдар жайлы ақпараттар, сондай-ақ қажет құжаттардың көшірмелерін ұсыну арқылы жүзеге асады.

Оперативтік есеп және құжаттарды іздеу мақсатында мұрағаттық қызметте негізгі құрал

болып табылатын ҒАА (ғылыми-анықтамалық аппарат) жүйесі құрылды. Мұрағаттық қызметті автоматизациялау ҒАА-ның барлық жүйесін автоматтандырылған режимді жұмысқа аударумен сипатталады. Мұрағаттық құжаттарға деген қолжетімділікті жеңілдету мақсатында мәліметтердің электронды базасы қолданылады – яғни, электрондық тасығыштардағы құжаттар базасы және соған сәйкес бағдарламалық қамтамасыз ету. Бағдарламалық қамтамасыз етуді құру барысындағы негізгі міндеттер: нәтижесінде тұтынушыларға ұсынылатын ауқымды ақпараттық ресурстарды өңдеу мен оларды сақтау.

Мұрағаттар өзінің қоғамдық рөлінде тек қана ретроспективті ақпараттарды сақтап қана қоймайды, сонымен қатар, оларға осы ақпараттарды қолданудағы әлеуметтік қызмет те жүктелген. Сондықтан мұрағаттық құжаттарды қолдану барысында тұлғаның өз құқығы мен елдің тарихын білуі басым болуы керек.

Әдебиеттер

- 1 <http://www.ica.org>
- 2 <http://www.ica.org>
- 3 <http://www.ica.org>
- 4 <http://www.ica.org>
- 5 Розин Клейо-Мишо. Архивное дело во Франции // Отечественные архивы, 1994. – № 6. – С.99-104; Государственная архивная служба Франции. Подг. Л.Н. Воронова // Информационный вестник, 1997. –2(6). – С. 34-36.
- 6 Современное состояние архивного дела в ФРГ: аналитический обзор / ВНИИДАД. – 1987. – 40 с.
- 7 Фрэнк Г. Берк. Национальный архив и управление документацией в США // Советские архивы, 1988. – № 3. – С. 92-101.
- 8 Кожевников Е.М. Об архивах Канады // Отечественные архивы. – 1998. – № 4. – С. 90-96.
- 9 Копылова О.Н., Нуралова Б.А. Как работает Национальный архив Канады // Отечественные архивы. – 1994. – №1. – С.109.
- 10 Архивное дело в капиталистических странах: сб. официальных документов / ОЦНТИ. – М., 1990. – 198 с.
- 11 Архивное дело в капиталистических странах: сб. официальных документов / ОЦНТИ. – М., 1990. – 198 с.
- 12 Ваганова Л.Ф. Государственная архивная служба Италии // Эксп-ресс-информация «Архивное дело, архивоведение и археография». – 1991. – № 2(68).
- 13 Основы законодательства Российской Федерации об Архивном фонде Российской Федерации и архивах от 7 июля 1993 г. – archives.ru.
- 14 Федеральный Закон от 22 октября 2004 г. № 125-ФЗ «Об архивном деле в Российской Федерации» – pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102089077.
- 15 Закон Республики Казахстан «О защите государственных секретов Республики Казахстан» от 19 января 1993 г. – kazakhstan.news-city.info/docs/sistemso/dok_persto.htm.
- 16 Материалы республиканского семинар-совещания «Расширение ист-точниковедческой базы исторических наук на основе либерализации допуска к документам бывших архивов Компартии Казахстана». –Алматы, 1994.

References

- 1 <http://www.ica.org>
- 2 <http://www.ica.org>
- 3 <http://www.ica.org>
- 4 <http://www.ica.org>
- 5 Rozin Klejo-Misho. Arhivnoe delo vo Francii // Otechestvennyye arhivy, 1994. – № 6. – S.99-104; Gosudarstvennaja arhivnaja sluzhba Francii. Podg. L.N. Voronova // Informacionnyj vestnik, 1997. –2(6). – S. 34-36.
- 6 Sovremennoe sostojanie arhivnogo dela v FRG: analiticheskij obzor / VNIIDAD. – 1987. – 40 s.

- 7 Frjenk G. Berk. Nacional'nyj arhiv i upravljenie dokumentacij v SShA // Sovetskie arhivy, 1988. – № 3. – S. 92-101.
- 8 Kozhevnikov E.M. Ob arhivah Kanady // Otechestvennye arhivy. – 1998. –№ 4. – S. 90-96.
- 9 Kopylova O.N., Nuralova B.A. Kak rabotaet Nacional'nyj arhiv Kanady // Otechestvennye arhivy. – 1994. – № 1. – S.109.
- 10 Arhivnoe delo v kapitalisticheskikh stranah: sb. oficial'nyh doku-mentov / OCNTI. – M., 1990. – 198 s.
- 11 Arhivnoe delo v kapitalisticheskikh stranah: sb. oficial'nyh doku-mentov / OCNTI. – M., 1990. – 198 s.
- 12 Vaganova L.F. Gosudarstvennaja arhivnaja sluzhba Italii // Jeksp-ress-informacija «Arhivnoe delo, arhivovedenie i arheografija» . – 1991. – № 2(68).
- 13 Osnovy zakonodatel'stva Rossijskoj Federacii ob Arhivnom fon-de Rossijskoj Federacii i arhivah ot 7 ijulja 1993 g. – archives.ru.
- 14 Federal'nyj Zakon ot 22 oktjabrja 2004 g. № 125-F3 «Ob arhivnom dele v Rossijskoj Federacii» – pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102089077.
- 15 Zakon Respubliki Kazahstan «O zashhite gosudarstvennyh sekretov Respubliki Kazahstan» ot 19 janvarja 1993 g. – kazakhstan.news-city.info/docs/sistemso/dok_persto.htm.
- 16 Materialy respublikanskogo seminar-soveshhanija «Rasshirenie is-tochnikovedcheskoj bazy istoricheskikh nauk na osnove liberalizacii dopuska k dokumentam byvshih arhivov Kompartii Kazahstana». –Almaty, 1994.

Ахметжанова А.Т.,
Тасилова Н.А.,
Байдавлетова М.Д.

**Қазақстан тарихы бойынша
жазба деректер**

Ортағасырлық Қазақстан тарихында XV ғ. соңы мен XVI ғ. аяғына дейінгі аралық ерекше орын алды. Өйткені, бір ғасырға созылған осы бір тарихи кезең ішінде Қазақ хандығында тарихи маңызы зор күрделі өзгерістер болып өтті. Қазақстан тарихын зерттеу үшін өткен ғасырлардың аса бай жазба мұраларын шығармашылық тұрғыдан меңгеру өте маңызды болып табылады. Бұл мақалада Орталық Азияда жазылған қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы толық және құнды мәліметтер беретін XV-XVII ғасырлардағы парсы тіліндегі жазба ескерткіштер қарастырылады. Өткеннің тарихын қайта жаңғыртып, қайта қалпына келтіру үшін түрлі жазба деректерді пайдаланып, ол деректердің ерекшелігі мен сабақтастығын, беретін мағлұматтарының әралуандылығын талдап, объективті ақпараттарды алу жолдарын қарастыруымыз қажет. XV-XVII ғасырларда Орталық Азияда жазылған деректердің мәліметтері Қазақ хандығының тарихынан анағұрлым толық және жан-жақты мағлұматтар береді. Оларды тиімді түрде классификациялау зерттеушіге жүйелі әрі толыққанды зерттеулер жүргізуге септігін тигізеді.

Түйін сөздер: дерек, деректану, теория, классификация, принцип, әдіс.

Ahmetzhanova A.T.,
Tasilova N.A.,
Baidavletova M.D.

**Sources on the history of
Kazakhstan**

The modern historical science of Kazakhstan pays special attention to the development problems of sources and methods of historical research, since without the involvement of the scientific revolution in the new historical sources, it is impossible to improve the quality and efficiency of historical research. To research the history of Kazakh Khanate is relevant today and is determined, firstly, increasing interest of the history of the origins of Kazakh statehood in connection with the acquisition of independence by Kazakhstan, which created this historical basis. The relevance of the study is determined by practical necessity in historical science introduction to the scientific revolution of original sources containing valuable factual material on the history of Kazakh Khanate. To restore the historic picture of the past is necessary to attract the many, often contradictory, and diverse sources of facts and data that we receive from various sources, first and foremost – written records. This article discusses the written monuments XV-XVII centuries, started in Central Asia and contain the most complete and valuable information on the history and culture of the Kazakh people. It has a rich historical literature in Oriental languages, which reflected the centuries-old history of Kazakhstan. Written monuments of Central Asia are important and valuable to study the history of the Kazakh people.

Key words: source, theory, classification, principle, method.

Ахметжанова А.Т.,
Тасилова Н.А.,
Байдавлетова М.Д.

**Письменные источники по
истории Казахстана**

Современная историческая наука Казахстана с особым вниманием относится к разработке проблем источниковедения и методов исторических исследований, так как без вовлечения в научный оборот новых исторических источников невозможно повышение качества и эффективности исторических исследований. Исследование истории казахского ханства является актуальным сегодня и определяется, во-первых, интересом, возросшим к истории истоков казахской государственности в связи с обретением Казахстаном независимости, которая создала для этого историческую основу. Актуальность исследования определяется практической в исторической науке потребностью введения в научный оборот оригинальных источников, содержащих ценный фактический материал по истории Казахского ханства. Для восстановления исторической картины прошлого необходимо привлечение многочисленных, часто противоречивых и разноплановых источников, фактов и данных, которые мы получаем из различных источников, и в первую очередь – письменных памятников. В данной статье рассматриваются письменные памятники XV-XVII вв., созданные в Центральной Азии и содержащие наиболее полные и ценные сведения по истории и культуре казахов. Имеется богатейшая историческая литература на восточных языках, где отразилась многовековая история Казахстана. Письменные памятники Центральной Азии, важные и ценные для изучения истории казахского народа.

Ключевые слова: источник, источниковедение, теория, классификация, принцип, метод.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Бүгінгі таңда Қазақстанның тарих ғылымында деректану мен тарихи зерттеу әдістері мәселесіне ерекше көңіл аударылуда. Қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін, ең алдымен сол тарихтың негізін құрайтын деректермен жұмыс істей білу қажет. Деректану ғылымы үлкен теориялық және методологиялық дайындықты қажет етеді. Бұл мәселені деректанушы профессор Қ.М. Атабаевтың зерттеу еңбектерінде кеңінен қарастырғандығы белгілі [1, 31 б.].

Деректану ғылымы Қазақстандағы ұлттық тарихты тың, дәйекті мағлұматтармен байытып, толықтыру үстінде Қазақстанда қалыптасқан деректану мектебінің негізін қалаушылар шығыс тілдерін жетік меңгерген ғалымдар – С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин, М.Х. Әбусейтова, Ж. Тулебаева және т.б. алатын орны маңызды. Әсіресе, профессор Ж. Тулебаева өзінің көптеген зерттеу еңбектерін эвристика, деректанулық классификация және талдау, синтездеуге бағыттаған болатын. Ортағасырлық парсы деректерін жариялау, зерттеу және ғылыми айналымға қосуға көп үлесін қосты [2].

Шайбани хан және оның ұрпақтарының тарихына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны маңызды. Өйткені Шайбани әулеті шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Бұл деректерде ортағасырлардағы Қазақстан территориясындағы этникалық мәселелерге қатысты мәліметтер, шежіре кездеседі. Сонымен қатар, бұл Шайбанилық деректерде көршілері қазақтар туралы әр түрлі: олардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, саудасы, діні, мәдениеті, салт-дәстүрі туралы мәліметтер өте көп. Әсіресе, қазақ хандары туралы, олардың саясаты, дипломатиясы, Шайбани әулетімен қарым-қатынасы туралы да көп ақпарат сақталынған [3].

Шайбани әулеті деректерінің біршамасы «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв.» деп аталатын 1969 жылы жарыққа шыққан, парсы және түркі тілінен аударылған жинақта шоғырланған. Бұл жинақты кезінде тарихшы-шығыстанушы

ғалымдар – С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин аударып, зерттеп, түсініктемесін беріп, жариялаған болатын. Бүгінгі таңда «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында қайта ортағасырлық әулеттік деректер қайта жарияланған.

Әулеттік деректерге жататын Шайбанилық деректерді шартты түрде бес топқа бөлеміз. Ол деректің пайда болған уақытына, мазмұнына байланысты бөлініс. Мәселен, Шайбани әулетінің 1-тобының шығармаларына 1500-1511 жж. аралығында жазылған деректер кірді. Оған: «Михман наме Бұхара» [4], «Тауарихи гузидаий нусрат наме», «Шайбани наме», «Фатх наме» жатады.

Шайбанилық деректердің 2-тобына төмендегі деректерді жатқызамыз:

- Зубдат ал-асар;
- Тарихи Абулхайыр-хани;
- Бадай ал-Вакай деректері кіреді.

Осы деректердің алғашқы шағатай тілінде жазылған «Зубдат ал-асар» қазақша «Таңдамалы жылнамалар жинағы», орысша «Сливки летописей» тарихи шығарманың қазақ тарихын зерттеуде маңызы зор [5].

Бұл дерек туралы тұңғыш рет баспа бетінде баяндаған академик В.В. Бартольд болатын. «Зубдат ал-асар» еңбегінің авторы Абдолла бин Мұхаммед бин Әли Насролла Балхи. Оны «Зубдат ал-асар» деп В.В. Бартольд қойған, өйткені, басында шығарманың атауы болмаған. Оны ең алғаш ғылыми айналымға осы зерттеуші енгізген. Оны В. Бартольд 1894 жылы А.И. Вышнегорский мырзадан алған болатын. Кейіннен бұл деректі Азияттық мұражайға тапсырады. 1902 жылы В. Бартольд Орта Азияға сапармен болғанда В.Л. Вяткинада қолжазба ретінде сақталған «Зубдат ал-асар» еңбегінің 2-і нұсқасымен танысады. Бұл туралы Түркістанға сапарының есебінде жазып кеткен.

В. Бартольдтің айтуынша «Зубдат ал-асар» екінші атауы бар. Ол «Тарих-и зубдат ал-асар». Оны «Хрониканың толық жинағы» деп аударуға болады.

Бұл шығарманың авторы туралы мәліметтер өте аз. 16 ғасырдың басында ол Темір әулетінің қызметінде болған. 1525 жылы автор Сүйініш қожа ханның баласы Келді Мұхамметтің (Сұлтан Мұхаммедтің) тапсыруымен осы еңбекті жазды. Ол бұл кезеңде Шахрухтың билеушісі еді, әкесі қайтыс болғаннан кейін бүкіл Ташкенттің де билеушісіне айналады. 8 жылдан кейін, яғни 1533 жылы қайтыс болады.

Дерек жалпы әлем тарихы үлгісінде тарауларға бөлініп, ал тараулар мұсылмандық билеуші

әулеттерге бөлініп жазылған. Ал ондағы оқиға желісі 1525 ж. дейін жеткізілген. Яғни Сүйініш-қожа дүние салғанға дейін.

Шығарма желісі аңызға айналған Яфеттен, Шайбани хан мен оның мұрагерлеріне, оның ізбасарлары мен жалпы әулеттің тарихына арналған. Бұл еңбектің бізге толық жетпеуі үлкен қиындықтар туғызуда. Әзірше деректің бүлінген 2 нұсқасы табылған. Оның бірі – Ленинградтық нұсқа. Онда оқиға желісі 1525 ж. дейін баяндалған. Ал екіншісі – Ташкенттік нұсқасы. Онда оқиға желісі 1510 ж., яғни Шайбани ханның қайтыс болғанына дейін ғана баяндалған.

Дерек ескі шағатай тілінде (ескі өзбек тілінде), қарапайым әрі жеңіл, түсінікті тілде жазылған. Шығарманың кейбір бөлімінде ғана араб-парсы лексикасы пайдаланылған. «Зубдат аль-асар» шығармасын жазуда автор Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар-наме», Мирхонттың «Раузат ас-сафа», Хондемирдің «Хуласат ал-ахбар» және т.б. деректерді пайдаланған.

Жалпы Абдаллах Балхидің шығармасы компилятивті. Ондағы оригиналды мәліметтер темірліктер мен шайбаниліктер туралы тарауларында кездеседі. Тек XVI ғ. бірінші ширегіндегі оқиғалар ғана автордың өзі көрген, естіген, білген адамдардан жазып алғандықтан объективті және өзіндік ерекшеліктермен жазылған деуге болады.

Бұл шығармада ортағасырлық қазақ тарихына қатысты мәліметтер Шайбанииттер атты тарауда сақталған. Онда мынадай мәліметтер бар:

1. Шайбани ханның қазақтарға жасаған 4-жорығының себебі;
2. 4-жорықтың қысқаша барысы;
3. 1510 ж. қыс айларында қазақтармен соғыс және Қасым ханның қолданған әскери тактикасы;
4. Шайбани ханның Мерв түбінде Қызылбастармен соғысы және ханның өлімі туралы құнды мәліметтер бар;
5. Сүйініш қожа хан билеген кезеңдегі Қасым хан мен соғыс және ол соғыста қазақтар жеңіліп, олардың хандары жарақат алғандығы туралы мәлімет бар.

Бұл мәліметті Тарих-и Рашиди еңбегінің авторы Мұхаммет Хайдар Дулати бұл соғыстың 1513 ж. болғандығын және онда Қасым ханның ешбір жарақатсыз оралғандығын айтады. Бұдан шығатын қорытынды, Шайбанилық деректер кейбір фактілерді өзгертіп айтатындығы. Өйткені, бұл осы әулеттің тапсыруымен жазылған дерек. Сондықтан оған сын көзбен

қарап, шынайы фактілерді басқа да деректермен салыстыра отырып алу қажет.

Шайбанилық деректердің 2-тобына кіретін «Тарихи Абулхайыр-хани» ортағасырлардағы Қазақстан тарихы үшін құнды мәліметтерді бойына сақтаған қайталанбас туындылардың бірі [5, 16 б.]. «Тарихи Абулхайыр-хани» қазақша «Әбілхайыр ханның тарихы» атты парсы тіліндегі шығарманың авторы Масуд бен Осман Кухистани. Ол Әбілхайыр ханның баласы Сүйінші қожаның хұснихатшысы болған. Сүйінші қожа хан қайтыс болғаннан кейін Әбілхайырдың баласы Көшкінші ханның үшінші ұлы Абд ал-Латиф ханның (1540-1551 жж.) қолында болды. Автордың қайтыс болған жылы белгісіз. Тек 1590 жылы 10 желтоқсанда оның шығармасын басқа адам көшіру үстінде Осман Кухистанидің бұл кезде өмірден озғанын ескертеді.

Шығарма 1540-1551 жж. Әбілхайырдың немересі Абд ал Латифтің тапсыруымен және хан тірі кезінде жазылған. Оның авторы туралы мәліметтер жоқтың қасы деуге болады.

Еңбек 1540-1551 жылдар аралығында жазылған. В.В. Бартольд оны хижра бойынша 950 ж., яғни 1543-1544 жж. аралығында жазылған деп топшылайды. Ол тәжіктің күрделі әрі қиын әдеби тілінде жазылған. Ондағы цитаталар Құраннан, өлеңдерден тұрады. Деректің авторы өз еңбегінде Жүвейнидің, Жужжанидің, Шараф ад-Дин Йездидің, Әбдір-Разақ Самархандидің тарихи еңбектерін кеңінен пайдаланған.

Мазмұны жағынан «Тарихи Абулхайыр-хани» әлем тарихын құрайды. Шығарма көбінесе компилятивті (басқа деректерден көшірілген), тек Әбілхайыр туралы тарауы ерекше, әрі құнды, оригиналды деуге болады. Бұл еңбекте 15-16 ғасырлардағы саяси-идеологиялық, әлеуметтік және иерархиялық мәселелер айқын көрініп тұрады.

«Тарихи Абулхайыр-хани» кіріспеден, 12 тарау мен қорытындыдан тұрады. Оның қолжазбалары Ресей ҒА қолжазба бөлімінде Өзбекстан ҒА, Лондонның Британ музейінде сақталған [5, 16 б.].

Бұл деректе Қазақстан тарихы үшін мынандай мәліметтер сақталған:

- 1430-1450 ж. Дешті Қыпшақтағы саяси жағдай;
- Әбілхайыр ханның жастық шағы;
- Оның әкесінің ұлысы туралы;
- Барақтың 5 ұлының ұлыстары туралы;
- 1457 ж. Сығанақ түбіндегі шайқас;
- Әбілхайыр ханның нақты қайтыс болған жылы туралы;

– Керей, Жәнібек, Бұрындық, Қасым хандар туралы кейбір мәліметтер;

– Этникалық мәселелерді анықтайтын ру-тайпалар атауы және т.б. мәліметтер кездеседі.

Деректің мәліметтерін В.В. Бартольд, С.К. Ибрагимовтің «Сочинение Масуда бен Османи Кухистани «Тарихи Абулхайыр-хани» атты еңбегінде, А.А. Семеновтің «К вопросу о происхождении и составе узбеков Шайбанихана» зерттеуінде талданып, П.П. Иванов, Б.А. Ахмедов, Н.Д. Миклухо-Маклай және т.б. еңбектерінде кеңінен қолданылды.

2-топқа кіретін тағы бір дерек Зайн ад-Дин Махмұт бен Абдал-Жалил Васифидің «Бадай әл-Вакай» немесе қазақша «Таңғажайып оқиғалар» деп аталатын еңбек. Бұл деректің Қазақ хандығының тарихын зерттеуде құндылығы мен маңызы зор [5, 17 б.].

Автор 1485 ж. Гератта туылып, осында медресені оқыды, 1551-1556 жж. Ташкентте дүниеден озды. Оның әкесі Абд ал Жалил хатшы-шенеулік болған. Оның Гератта жекеменшік үйі және орташа жағдайы болған. Васифидің өзі көп саяхаттаған адам. Ол Герат, Мешхет, Жам, Нишапур, Самарханд, Бұхара, Сауран, Яссы, Ташкент, Шахрухия, Шахриябз жолдарын жүріп өтті. Оның шығармасында Орта Азияда танымал Фаркат, Жар-жайлық, Лағлаға, Шарапхан, Шыршық өзені, Қазғұрт тауы, Түлкібас мекені және т.б. топонимикалық атаулар көптеп кездеседі [5, 19 б.].

Ол үй мұғалімі, мешіт имамы, әулеттің кіші балаларын тәрбиелеуші, сарай әдебиетші қызметтерін атқарған. 1518 ж. ол еріксіз Сүйінші қожаның баласы Келді Мұхаммедке алып келінді және өмірінің соңына дейін осында қалды. Келді Мұхаммед қайтыс болғаннан кейін Васифи ханның баласы Абу-л-Музаффар Хасан сұлтанның тәрбиешісі және Сүйінші қожаның екінші баласы Наурыз-Ахмет ханның (Барақ хан 23.09.1556 ж. қайтыс болған) қол астында болған.

Васифидің білім деңгейі, қайда білім алғандығы туралы белгісіз. Тек Гератта медреседе оқығаны туралы мағлұматтар бар. Ол Гератта көзі ашық және білімді, ағартушы ғалымдардың арасында өсіп, сонда тәлім-тәрбие алған. Орта Азияның әдебиетінде оның өз орны бар. Өйткені, ол өмірінде көп оқып, көпті көрді, өзінің теориялық білімін практика жүзінде ұштастыра білді.

Бұл 1485-1551/1556 жж. жазылған мемуарлық тарихи шығарма. Ол 1538/1539 жж. Келді-Мұхаммедтің баласы 6 жасар Ха-

сан сұлтанға арналған еді. Хасан көп кешікпей қайтыс болады.

Парсы тілінде жазылған бұл дерек 46 тараудан тұрады. Әр тарауда автордың өзі куә болған оқиғалар баяндалады. Шығармада Орта Азия, Иран, Ауғаныстан тарихына қатысты құнды-құнды мағлұматтар бар.

Бұл шығармада тұңғыш рет қазақ жері «Қазақстан» деп айтылады. Бұл деректе қазақтар туралы:

1. 1516/1517 Қазақ хандығына қарсы моғолдар мен Шайбанилердің біріккен жорығы туралы мәлімет сақталған;

2. Қазақстан термині алғаш рет кездеседі.

Бұл деректі В.Л. Вяткин, П.И. Лерх, В.В. Бартольд, А.А. Семенов, А.К. Арендс, Б.Г. Гафуров және т.б. өз еңбектерінде кеңінен қолданған. Әсіресе Васифидің «Бадай ал-Вакай» дерегін талдап, аударып, сыни пікірлер жазған зерттеуші А.Н. Болдыревті ерекше атап өту қажет. Ол тек Васифидің өміріне ғана емес, оның еңбегіне қатысты құнды әрі объективті жаңалықтар ашып, өзіндік тың тұжырымдар мен пікірлер жасаған.

Бүгінде шығарманың 31 нұсқасы сақталған. Оның 3-уі ескі өзбек тілінде. Шетелде оның бірде бір нұсқасы табылмаған.

Кесте – Шайбанилық деректерге жалпы сипаттама

№	Деректің аты	Авторы	Пайда болған жылы	Деректі тапсырушылар
1	Шайбани наме	Камал ад-дин Бинаи	1504-1510 жж.	Шайбани хан
2	Тауарих и гузидаи нусрат наме	Анонимді	1506-1508 жж.	Шайбани хан
3	Фатх наме	Шәди молда	1502-1504 жж.	Шайбани хан
4	Тарихи Абулхайр хани	Масуд ибн Осман Қухистани	1540-1551 жж.	Абд ал Латиф
5	Михман наме Бұхара	Рузбихан Исфакхани	1509 ж. 27 қаңтарда басталып, 9 қыркүйекте аяқталған	Шайбани хан
6	Зубдат аль-асар	Абдоллах Балхи	1525-1533 жж.	Сүйінші қожа ханның баласы Сұлтан Мұхаммет
7	Шараф наме шахи (Абдулла наме)	Хафиз Таныш	1584-1588/1591 жж.	Ескендірдің баласы Абдолла II
8	Бадай ал Вакай	Зайн ад-дин Васифи	1551-1556 жж.	Сүйінші қожаның баласы Келдімұхаммет
9	Шыңғыс наме	Өтеміс Қажы		
10	«Маджму ат тауарих»	Ферғана өңірінің молдасы Сайф ад дин Ахсикенди бастап, оның баласы Нұрмұхаммед (Наурыз Мұхаммед)	1591/ 1592 жж.	Сайф ад дин Ахсикенди
11	Түркі шежіресі	Әбілғазы бахадүр	Он жетінші ғасырдың екінші жартысы	Әбілғазы бахадүр

Қорыта келгенде, XV ғ. соңы мен XVI ғасырда пайда болған көптеген деректердің ішінде Шайбани әулетінің деректері ерекше құнды болып табылады. Бұл әулет Қазақ хандығының Орта Азиядағы мықты қарсыласы, әрі көршісі болды. Яғни, екі ел арасында үнемі қарым-қатынас үзілмеді. Екіншіден, бұл Шайбанилық деректерде көршілері қазақтар туралы құнды мәліметтер өте көп. Сонымен қатар, қазақ хандары туралы, олардың саясаты, дипломатиясы, Шайбани әулетімен қарым-қатынасы туралы да терең жазылған болатын.

Бұл деректерді әлі де деректанулық талдаудан өткізіп, зерттеу қажет. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында Шығыс деректері, оның ішінде Кеңес өкіметі тұсында жарияланған «Материалы по истории казахских ханств» деген атпен танымалы жинақтағы деректер де қайта басылып жарыққа шықты. Бұл деректер «Дайк-Пресс» баспасынан Шығыс деректері сериясымен жарияланды. Бұл Қазақ хандығын зерттеу барысында қажетті бірден-бір деректер тобы болғандықтан алдағы уақытта оларды тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 35 б.
- 2 Тулибаева Ж.М. Письменные памятники по истории Казахстана XIII-XIX вв. – Астана: Издательство Национального центра археологии и источниковедения, 2009. – 237 с.
- 3 Телеуова Э. Шайбани әулеті. Шайбани мемлекеті. // Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2000. – 634-635 бб.
- 4 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман наме Бухара. / пер., пред. и прим. Р.П. Джалиловой; под. ред. А.К. Арендса. – М.: Наука, 1976. – 196 с.
- 4 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Одан әрі МИКХ) /Извлечения из персидских и тюркских сочинений / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пишулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 652 с.

References

- 1 Atabaev K. Kazakstan tarihyynyn derektanulyk negizderi. – Almaty: Kazak universiteti, 2003. – 35 b.
- 2 Tulibaeva Zh.M. Pis'mennye pamjatniki po istorii Kazahstana XIII-XIX vv. – Astana: Izdatel'stvo Nacional'nogo centra arheografii i istochnikovedeniya, 2009. – 237 s.
- 3 Teleuova E. Shajbani auleti. Shajbani memleketi. // Tyrkistan. Halykaralyk jenciklopedija. – Almaty: «Kazak jenciklopedi-jasy», 2000. – 634-635 bb.
- 4 Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman name Buhara. /Per., pred. i prim. R.P. Dzhaliilovoj. Pod. red. A.K. Arends. – Moskva: Nauka., 1976. – 196 s.
- 5 Materialy po istorii kazahskih hanstv HV-HVIII vekov. (Odan әri MIKH) /Izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij/. Sostaviteli: S.K.Ibragimov, N.N.Mingulov, K.A.Pishhulina, V.P.Judin. – Alma-Ata: Nauka., 1969. – 652 s.

Мұхатова О.Х., Булгауов Ш.Т.

**Жүсіп Баласағұн және
ортағасырлық тарихи ойға
қосылған үлес**

Мақалада Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінің мазмұны талданады. Елік пен Өгдүлміштің диалогы түрінде жазылған шығармадағы негізгі идеялар, даналық сөздердің маңызы көрсетіледі. Жүсіптің адамгершілік қасиеттер, ұрпақ тәрбиесі, ізгілік туралы ой-пікірлері, патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары турасындағы көзқарастары қарастырылады. Автор Ж. Баласағұн өзінің шығармасында қадап айтқан прогресс және қалыптасқан тәртіп негіздері, заңды ұстану және оны жетілдіру мәселелеріне назар аударған. Ойшылдың қоғам дамуының басты шарттары, соның ішінде білім, ғылым жөніндегі көзқарастары сипатталады. Тазалықтың, имандылықтың, діннің негіздері ғұламаның еңбегінен алынған үзінділер арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: Жүсіп Баласағұн, «Құтты білік», ойшыл, Қарахан мемлекеті, ортағасырлық тарихи ой, тарихнамалық дерек, идея, қоғам, заң, даналық, бақ-дәулет, адамзаттың прогрессивті дамуы, ислам діні.

Mukhatova O.Kh., Bulgauov Sh.T.

**Yusuf Balasagwn and
contribution to the Development
historical medieval historical
thought**

The article analyzes the work of Yusuf Balasagun «Kutadgu bilig». Showing the main ideas, words of wisdom writings is written in the form of dialogue and Elike Ugdulmisha. Considering views Yusups on human qualities, education of the younger generation, dobrotelstva, behavior, education, intelligence, understanding, right of kings and viceroys, palace servants and diplomats, generals and nokors, Derbishev and cooks, and others. Members of society. The author draws attention to the issues of progress and reform at the preservation of non-use of foundations suschestvenngo order, law-abiding, improving laws that Yu Balasagun emphasized in his work. Characterized views thinker of the main conditions of development of society, including those on education and science. Showing the foundations of spiritual purity, morality, and religion on the passages, which are taken from the work of the great thinker.

Key words: Yusup Balasagun, «Kutadgu Bilig», the thinker, the state Karakhanids medieval historical thought, historiographical source, the idea of society, law, wisdom, wealth, progressive development of humanity, the religion of Islam.

Мухатова О.Х., Булгауов Ш.Т.

**Юсуп Баласағун и его вклад
в развитие средневековой
исторической мысли**

В статье анализируется труд Юсупа Баласағуна «Кутадгу билиг». Показываются главные идеи, слова мудрости сочинения, которое написано в виде диалога Елика и Угдүльмиша. Рассматриваются взгляды Юсупа о человеческих качествах, воспитание подрастающего поколения, добродетельства, поведении, уровень образования, разум, понимание, права царей и наместников, дворцовых слуг и дипломатов, полководцев и нукеров, дербишей и поваров, и др. членов общества. Автор обращает внимание на вопросы прогресса и реформ при неприменном сохранении основ существенного порядка, законопослушания, совершенствования законов, которые Ю. Баласағун подчеркивал в своем сочинении. Характеризуются взгляды мыслителя о главных условиях развития общества, в том числе об образовании, науке. Показываются основы духовной чистоты, морали, религии по отрывкам, которые взяты из труда гениального мыслителя.

Ключевые слова: Юсуп Баласағун, «Кутадгу билиг», мыслитель, государство караханидов, средневековая историческая мысль, историографический источник, идея, общество, закон, мудрость, благосостояние, прогрессивное развитие человечества, религия ислам.

**ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН
ЖӘНЕ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ТАРИХИ ОЙҒА
ҚОСЫЛҒАН ҮЛЕС**

Ортағасырлардағы Қазақстан аумағындағы түркілік мемлекеттік құрылымдардың арасында Қарахан мемлекеті өзінің әлеуметтік-мәдени дамуымен ерекшеленді. Қалалар және қала мәдениеті өркендеді. Әсіресе қоғамдық ғылымдар дамыды. Оның дамуына әлеуметтік-саяси факторлардың ықпалы зор болды. Ғұлама ғалымдардың ақыл-ойының арқасында адамзаттың жауһары саналатын еңбектер жазылып, олар әлемдік өркениеттің құнды туындыларына айналды. Сондай ойшыл, ғалымдардың бірі – Жүсіп Баласағұн және оның «Құтты білік» туындысы.

Ж. Баласағұнның өмірбаяны жайлы мәліметтер жоқтың қасы. Десе де ғұламаның әлем мойындайтын еңбегі және оның атауы ғасырлар бойы адамзат жадында сақталып келеді. Жүсіптің «Құтты білік» еңбегі ортағасырлық тарихи ойдың дамуына қосылған қомақты үлес болып саналады.

Жүсіп Баласағұни бұл дастанын хижра есебімен 462 жылы, қазіргі жыл санау бойынша 1070 жылда жазып бітірген. В.В. Бартольд пен И.В. Стеблеваның айтуынша, ғұлама ойшылдың әйгілі дастаны «Құдадғу білік» (Құт негізі – білік) Қашқар қаласында жазылған. Дастанды «хандардың ханы» – Қарахандар әулеті мемлекетінің (942-1210) негізін салушы Сүлеймен Арслан ханға (908-955) тарту еткен. Сол үшін хан өз жарлығымен Жүсіп Баласағұниға «хас хажиб» – «бас уәзір» немесе «ұлы кеңесші» деген лауазым берген. Шығарманың бізге жеткен үш нұсқасы бар. Біріншісі, Герат қаласындағы 1439 жылы көне ұйғыр жазуымен (қазір ол Вена қаласындағы Корольдік кітапханада сақтаулы), екіншісі, 14 ғасырдың 1-жартысында Египетте араб әрпімен (Каирдың Кедивен кітапханасы қорында) көшірілген. Ал Наманған қаласынан табылған үшінші нұсқа 12 ғасырда араб әрпімен қағазға түсірілген. Бұл қолжазба Ташкенттегі Шығыстану институтының қорында сақтаулы тұр. Ғалымдар осы үш көшірме нұсқаның әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктерді жинақтай отырып, салыстырып, жүйелей отырып, оның толық мәтінін жасап шықты. Венгер ғалымы Герман Вамбери (1832-1913) «Құтты біліктің» бірнеше тарауын неміс тіліне аударып, 1870 жылы Инсбрук қаласында жеке кітап етіп бастырып шығарды. Бұл шығарманы зерттеу, ғылымының мәтінін дайындау және аударма жасау ісімен орыс ғалы-

мы В.В. Радлов (1837-1918) жиырма жыл бойы (1890-1910) айналысқан. Түркия ғалымдары 1942-43 жылдары «Құтты біліктің» үш нұсқасын да Стамбұлдан үш том кітап етіп шығарды. Еңбек орта ғасырларда бүкіл түркі әлеміне түсінікті болған Қарахан әулеті мемлекеті түріктерінің тілінде жазылған. Оны Қаримов өзбек тіліне (1971), Н. Гребнев (1971) пен С. Иванов орыс тіліне (1983), А. Егеубаев қазақ тіліне (1986), бір топ аудармашылар ұйғыр тіліне (1984) тәржімалаған. Шығарма жайлы өз ойларын білдіргендер қатарында С.Е. Малов және А.Б. Халидов болған еді.

«Құтты білік» немесе «Құдадғу білік» – әңгіме аңыз ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, ғибрат. Дастан оқиғасы XI ғасырда Ыстық көл, Жетісу, Қашқар өлкесінде болған шындыққа байланысты өрбітілді. Жүсіптің еңбегі – саяси және ғибрат, өсиет, ақы ретінде имандылыққа үндейтін, тәлім-тәрбие берерлік дидактикалық тәлімдік-тағылымдық туынды.

«Құтты білік» дастаны белгілі бір мағынада елдегі Ата заң (Конституция) қызметін атқарған. Дастанның басты идеясы төрт принципке негізделген. Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің символдық бейнесі ретінде Күн туды патшаны көрсетеді. Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған. Үшіншісі, ақыл-парасат. Даналықтың, ізгі ойдың, сөздің және істің қоғамның саяси, әлеуметтік, мәдени құрылысындағы рөлі уәзірдің баласы Өгдүлмштің бейнесінде жырланады. Төртіншісі – қанағат, рақым мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Өгдүлмштің бейнесі арқылы әңгіме болады. «Құтты білік» дастаны 6520 бәйіттен (екі жолдық өлең) тұрады, яғни 13040 өлең жолы бар деген сөз. Соның бәрі 85 тарауға бөлініп берілген. Дастанның кіріспесі қара сөзбен, ал негізгі бөлімдері аруз өлең өлшемінің ықшамдалған мутакариб деп аталатын түрімен жазылған. «Құтты білік» дастанының сюжеттік желісі негізінен шығарманың бас қаһармандарының өзара әңгімесінен, сұрақ-жауаптарынан, бір-біріне жазған хаттарынан тұрады.

Шығармада тәлім-тәрбие, дидактика, адамгершілік, ұрпақ тәрбиесі, ізгілік туралы ой-пікірлер айтылады. Автор патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәре-

жесі, ақыл-парасаты, құқықтары турасындағы көзқарастарын көрсеткен. Ғұлама мәселені әмірші-патшаның өзінен бастап, бектікке лайық бектің болмысы мен ұстанымдары жайлы сөз қозғаған. Бұл жерде бек деп отырғаны билеуші, ендеше билеушінің тұлғасын аша отырып, өзі мынадай жауап береді:

«Ақылды бар, ақымақ бар, бар ғалым,
Бай-кедей бар, надан, аңқау, бар залым.
Бәрін соның алаламай бөлектеп,
Басқаратын қандай болу керек Бек?
Елі гүлдеп, байып бектің бағына,
Даңқы тарап, өссе халық саны да!
Қазна толып, күміс судай ағылса,
Шоктығы өсіп, күшіне әлем табынса.
Әскер толып, тұрса күші дігірлеп,
Тұрмыс, заңды тураласа іліммен,
Бектің аты бар жаһанға тараса,
Күн-күн сайын құты артса, тамаша.
Ұзақ бектік құрып, жетсе мұратқа,
Рахат көрсе, мінгенінше пыраққа!».

Яғни, билеуші қоғамдағы әлеуметтік дифференциацияға қарамастан адамдардың бәріне бірдей, әділетті түрде қарауы тиіс. Сонымен қатар қарамағындағы халқының саны көбейіп қана қоймай оның материалдық жағдайы жақсы болуы тиіс. Басқарған мемлекетінің әскері, заңы болса, мұндай елдің де, билеушінің де есімі тарихта қалатындығын ескертеді. Билеушінің жеке басына тиісті қасиеттерді ашып көрсеткен мына өлең жолдарының маңызы зор.

«Бұл бектікке асыл текті ер лайық,
Күшті, ер жүрек, епті бейне желқайық.
Атасы бек болса, ұлы да бек болар,
Ұлы бек боп туса, асыл тек солар!
Ақыл керек, бекке керек білік те,
Сақилық та керек лайық жігітке!
Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығын да ақылына жемдірер.
(«Бек» – дегенді «тек» дегенмен салыстыр.)».

Жүсіп Баласағұн еңбегінде адамзаттың прогрессивті даму идеясы қоғамдағы заң және оны мойындау мен іске асыру, билеушінің сол заңға жүгінуі арқылы көрінеді.

«Бек мәңгілік қарауы шарт екі ісін,
Қырағылық және заңы – елі үшін.
Сақ болса бек, берік елдің іргесі,
Жауы жасып, тынар үнсіз күндесі.
Қай жерде бек заңды тура ұстаса,
Елдің де онда күні жарқын, қысқасы!
Осы екі жай, бұл бектіктің сынағы,
Олар болса, мықты бектің тұрағы», –

деген жолдарда екі мәселе баса айтылады, бірі билеушінің қырағылығы, екіншісі ұстанған заңы. Осы пікірін Жүсіп күшпен көндіргеннен гөрі заң арқылы билеудің адамзат үшін маңызын мынадай жолдар бекіте түседі:

«Күшпен ұзақ ұстай алмас елді бек!»
Зұлымдық – өрт, тисе өртеп қырады,
Заң – тірі су, құйсаң өніп-шығады.
Елді дана келсе ұзақ билегің,
Заңды ұстан, бұрсын елге бүйрегің!
Әділ заңмен – ғалам жайнап, ел сүйер!»
Жүрсін бектер, бес нәрседен алыстап,
Есі болса, жұрнақ болса намыстан:
Үшқалақтық – бірі, екінші – сараңдық,
Үшінші – ашу, оған егіз надандық.
Қырсығың – сор, бетті жер қып жүргізер,
Бесінші – өтірік, жерге тірі кіргізер!
Бек бесеуден бойын аулақ ұстасын.

Жүсіп Баласағұн қоғам дамуының басты шарттарының бірі білім, ғылым деп санаған.

«Қай кісі де ордасы ақыл-білімнің,
Ер деп сана, төк мадағын тіліңнің.
Білігі мол, ақыл-ойы сай кісі,
Кішігі – ұлы, ал кедейі – бай кісі!
(Жаман болсын – мақта, көзі ашық қой,
Білімсізді қасында оның, басып қой!)»
Білік – қанат, құт-ырысың торықпа,
Ақылдыны «дана!» деуден қорықпа.

Прогресс және қалыптасқан тәртіп негіздерін мүлтіксіз сақтаудың көзі Жүсіпше заңды ұстану және оны жетілдіру. Мемлекеттің басты нышандарының бірін ол әскер деп санаған. Осы тұрасындағы «Құтты білік» жолдары мынадай:

«Ел іргесін, күш қуатын сақтайтын –
Екі шарт бар қос жұлдыздай мақтайтын:
Бірі – елге әділ заңды қаратқын,
Екінші – әскер, ерге күміс таратқын.
Әділ заңнан жұрт көңілі тасады,
Күміс болса, әскер күші асады.
Бұл екі топ болса разы бегіне,
Жайланар да жайнар бегі, елі де...
Әділ заңын бермесе бек еліне,
Ел қорғаусыз қалса обырдың жеміне,
Қырық пышақ боп қырқысып ел бұзылар,
Билік белі сынып, сарай жығылар».

Ж. Баласағұн теорияларының, көзқарастарының түп негіздері имандылықта, адамилықта.

«Ыза, қызбалық, тыраштардың кергісі –
Мұның бәрі, надандықтың белгісі.
Асыққанда, іс қайнауы кем келер,
Асыққаннан шикі ас ішкен – сенделер!
Барлық істі ойлап істе, сабыр қыл,
Асықтың ба – ибадаттан жаңылдың.
Ашкөзденбе, ұятты ойла, адал бол», –

деу арқылы адамдарды, билеушіні игі қасиеттерге шақырған.

Тазалықтың, имандылықтың сара жолы ішімдік ішпеу, құмар ойындар ойнамау деп білген, олардың салдарының да ауыр болатындығын былай ескерткен:

«Шарап ішпе, зинақорлық қылмағын,
Құтың қашар, басыңа мұң шырмалып.
«Ей, маскүнем, ішімдікке жолама,
Қайыршылық – жолы, өзінді тонама!»
Қара ішсе, мал мен мүлкін салады,
Бегі ішсе, елдің шырқын алады.
(Қара ішсе – малы желге ұшады,
Ішкіш бектің – тозар елі құсалы!)
Ішімдік – жау. Құртар алтын-күмісті,
Ішкен пенде бастар ұрыс-керісті.
Ішкен кісі ақылынан адасар,
Ал, ақылсыз тентектікпен жанасар.
Бектер ішіп, тәттіге бой исе егер,
Күні ашты боп, елдің мұңы күшейер.
Жиһангердің ойын болса – құмары,
Елін бұзып, телімсек боп тынады.

Жүсіп ислам дінінің негіздерін қоса насихаттаған. Оған мына сөздері дәлел:

«Шариатты тарат, ұғып, таны да,
Ізгі атағың бірге тарар бағына.
Мұсылманға – мұсылман, біл, туысқан,
Туысқанмен жұлыспай, жөн, ұғысқан.
Әділ заң құр, ел марқайып, көсілсін,
Дұға қылып, өркенінді өсірсін.
Құдай өзі берер саған берерін,
Екі дүние сендік болар, ей, ерім!»

Осылайша Жүсіп Баласағұн сонау ерте орта ғасырда адамзаттың бақытты өмір сүру, прогресс және қалыптасқан тәртіп, заң және оның үстемдігі, адамгершілік, имандылық негіздерін көрсетіп берген.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
- 2 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Ортағасырлық тарихи ой. 3-т. – Астана: Фолиант, 2005. – 512 б.
- 3 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік// Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Ортағасырлық тарихи ой. 3-т. – Астана: Фолиант, 2005. – 83-106 бб.

References

- 1 Lingua literature. Reference Glossarium. Almaty: «Aruna Ltd», SZSHC, 2010.
- 2 Tarikh, adamzat aqyl-oyynyn kazynasy. On tomдық. I t. Ezhelgi Shygys. – Astana: «Foliant», 2005. – 512b.
- 3 Shysip Balasagun. Qyttu bilik// Tarikh, adamzat aqyl-oyynyn kazynasy. On tomдық. 3-t. Ortagasyrlyq taryqi oy. – Astana: «Foliant», 2005. – 83-106bb.

2-бөлім
**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 2
**ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 2
**ANCIENT AND MEDIEVAL
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Мекебаев Т.Қ.,
Кумганбаев Ж.Ж.,
Макашева Ж.С.

**Особенности
внешнеполитической
системы Золотой Орды
(на основе персидских и
арабских источников)**

В статье рассмотрены особенности принятия внешнеполитических решений в эпоху Золотой Орды в персидских и арабских источниках. История Джучиева Улуса – государства, сыгравшего огромную роль в истории многих народов Евразии, в последние годы привлекает все большее внимание исследователей. Изучение различных аспектов истории Золотой Орды по арабским и персидским источникам позволяет глубже понять особенности происходивших социально-политических и этнических процессов, уточнить их историческую географию. Данной проблематике уделено недостаточное внимание исследователями истории международных отношений и политической истории Казахстана. Международные отношения XIII-XV вв. являются доказательством того, что современная политическая карта мира есть результат многовековой эволюции международных отношений. Данные арабских и персидских источников позволяют сделать вывод, что территории Золотой Орды и Дешт-и-Кыпчака относились именно к этой категории.

Ключевые слова: империя, тюркские племена, Центральная Азия, внешняя политика.

Mekebaev. T.K.,
Kumganbayev Zh.Zh.,
Makasheva Zh. S.

**Features of foreign policy system
of Golden Horde (based
on Persian and Arabic sources)**

The article describes the Persian and Arabic sources features of adoption the foreign policy decisions during the era of the Golden Horde. Dzhuchiyev's history of the Ulus – the state that played a huge role in the history of many people of Eurasian region draws the increasing attention of researchers in recent years. Studying of various aspects of history of the Golden Horde in Arabic and Persian sources allows to understand more deeply features of the happening socio-political and ethnic processes, to specify their historical geography. The insufficient attention by researchers of international relations history and political history of Kazakhstan is paid to this perspective. The international relations of the XIII-XV centuries are the proof of the modern political map of the world is result of centuries-old evolution of the international relations. Data of the Arab and Persian sources allow to draw a conclusion that territories of the Golden Horde and Desht-i-Kypshak belonged to this category.

Key words: Empire, Turkic tribes, Central Asia, foreign policy.

Мекебаев Т.Қ.,
Кумганбаев Ж.Ж.,
Макашева Ж.С.

**Алтын Орданың сыртқы саяси
жүйесінің ерекшеліктері
(парсы және араб жазба
деректері негізінде)**

Мақалада парсы және араб деректерінде Алтын Орданың сыртқы саясаты бойынша қабылданған шешімдердің ерекшеліктері қалай қарастырылғаны айтылады. Еуразия аймағында өмір сүрген көптеген халықтардың дамуына зор ықпал еткен Жошы ұлысының тарихына соңғы жылдары зерттеушілер аса назар аударып отыр. Парсы және араб деректері негізінде Алтын Орда тарихының түрлі аспектілерін зерттеу әлеуметтік-саяси және этникалық үрдістердің ерекшеліктерін түсінуге, олардың тарихи географиясын нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл мәселеге Қазақстанның саяси тарихын және халықаралық қатынастар тарихын зерттеушілер жете мән бермеген. Әлемнің қазіргі заман саяси картасы халықаралық қатынастардың бірнеше ғасырлар бойы эволюциялық жолмен дамуының нәтижесі екеніне XIII-XV ғғ. халықаралық қатынастар дәлел бола алады. Алтын Орда және Дешті Қыпшақ аумақтарының осындай орталықтардың бірі болғанына араб және парсы деректеріндегі мәліметтер дәлел.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Еуразия, парсы, араб, этникалық үрдіс.

**ОСОБЕННОСТИ
ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
ЗОЛОТОЙ ОРДЫ
(на основе персидских и
арабских источников)**

Могущественная империя Чингисхана была создана на базе тюркских племен Центральной Азии. Существом организации империи Чингизхана была военно-административная система, зародившаяся еще в Тюркском каганате. Конница кочевников отличалась высокими боевыми качествами и огромной подвижностью. Чингизхан понимал, что только завоевательная политика может обеспечить ему преданность феодализованной кочевой знати. Завоевания служили средством хотя бы временного ослабления социальных трений в кочевом обществе Центральной Азии. В этой политике, которую завоеватели успешно осуществляли в течение XIII века, поход на Казахстан и Среднюю Азию был лишь очередным звеном в долгосрочной и спланированной стратегии глобальных завоеваний на огромной территории Старого Света. В планы Чингизхана входило завоевание всей Евразии, до «последнего моря», до которого должны были дойти копыта коней его воинов. Поход полчищ Чингизхана на территорию Казахстана и Средней Азии открыл им путь в Восточную Европу и Переднюю Азию [1, с. 123].

Арабский ученый Изз ад-дин Абу-л-Хасан ал-Джазари, известный под именем Ибн ал-Асир, рассказывает о завоевании монголами территории Средней Азии, об их жестокостях при завоевании Бухары, Самарканда. Он указывает, что датой завоевания монголами Грузии и Азербайджана является январь 1221 года [2, с. 24-36]. Факт вторжения монгольской армии в Дешт-и-Кыпчак Ибн ал-Асир описывает так: «...Услышав весть о них, русские и кипчаки, успевшие приготовиться к бою с ними, вышли на путь татар... и они татары обратились вспять. Тогда у русских и у кипчаков явилось желание напасть на них, полагая, что они вернулись со страху перед ними... татары не переставали отступать, а те гнались по следам их 12 дней, но потом татары обратились на русских и на кипчаков... не успели они собраться к бою, как на них напали татары с превосходящими силами. ...кипчаки и русские обратились бегством» [2, с. 47]. Так, в 20-х годах XIII века Дешт-и-Кыпчак был включен в состав Монгольской империи, но, по известным нам причинам, кипчаки сохранили и свою культуру, и свой язык, ассимилировав пришедших сюда монгол, численность кото-

рых была небольшой. Ибн Фадаллах ал Умари в книге «Масалик ал абсар фи мамалик ал-амсар» – «Пути взоров по государствам разных стран» пишет, что «...В древности это государство было страной кипчаков, но когда ими завладели Татары, то кипчаки сделались их подданными. Потом они (татары) смешались и породнились с ними (кыпчаками), и земля одержала вверх над природными и расовыми качествами их (татар), и все они стали точно как кыпчаки, как будто от одного с ними рода, оттого что монголы и татары поселились на земле кыпчаков, вступали в брак с ними и оставались жить на земле их (кыпчаков). Таким образом, долгое пребывание в какой-либо стране и земле заставляяет натуру человеческую уподобляться ей и изменяет прирожденные черты согласно ее природе» [3, с. 174].

Завоеванные территории Казахстана и Средней Азии были поделены между сыновьями Чингизхана. Степная территория Казахстана была включена в состав улуса Джучи (Жошы), старшего сына Чингизхана. В персидских источниках землями, управляемыми Джучи указаны: «Туши хан, сын Чингиз хана, был старший сын его. По приказанию отца ему были вверены область Хорезма, Дашт-и-Хазар (от Каспийского моря до берегов Днестра и от Черного моря до берегов Оки и Камы), Булгар, Саксин, аланы, асы, русские, Микес, башкирды» [4, с. 182]. После смерти Джучи до 20-х гг. XV века Золотой Ордой управляли его потомки. Хамадаллах Казвини так определил смену золотоордынских правителей с 20-х гг. XIII века до середины XIV века: «Туши – Бату – Сартак (сын Бату, был христианином, быстро умер) – сын Сартака (внук Батыя, умер быстро) – Берке (брат Бату, сын Туши) – Менгу Тимур (внук Бату, сын Тукукана) – Туда Менгу (брат Менгу-Тимура), против которого выступили сыновья Менгу Тимура, против которых выступили сыновья Тукукана, они захватили власть и правили в течение 5 лет – власть захватил Токта-хан, сын Менгу Тимура – Узбек хан (он внук Тукукана, то есть правнук Бату)» [4, с. 182-183].

После смерти Джучи правителем улуса стал его средний сын Бату, главной линией его внешней политики была политика укрепления и расширения границ Улуса Джучи. Проводимая им политика расширения границ Улуса Джучи была продолжена всеми его преемниками. Границы Золотой Орды простирались от Иртыша до Дуная. В летописи Шайха ал-Бирзали, который долгие годы преподавал в Дамаскских школах, – «Тарих ал Бирзали» – «Летопись Бирзали», указывается,

что «...длина этого государства простирается на восемь, ширина на шесть месяцев пути (то есть Золотой Орды)» [5, с. 144].

Внутренняя политика Бату была направлена на повышение уровня социально-экономического развития и укрепление политической стабильности. В целом, политика Бату усилила позицию Улуса Джучи как в составе Монгольской империи, так и в целом в Евразии. О султанах Бату персидский ученый Шихаб ад-дин Абдаллах ибн Фазлаллах, известный под почетным именем «Вассаф-и хазрет», писал, что «Ставкой Бату были окрестности реки Итиль. ... Хотя он был веры христианской, а христианство это противно здравому смыслу, но у него не было склонности и расположения ни к одному из религиозных исповеданий и учений, и он был чужд нетерпимости и хвастовства» [6, с. 169].

Значительные события во внешней политике Золотой Орды произошли во время правления Берке хана. У него были тесные дипломатические и политические связи с государством Египет, правителем которого в это время был Рукн ад Дин аз Захыр Бейбарыс. Арабский ученый Мухий ад-дин Абу-л-Фадл Абдаллах был секретарем Бейбарса. Его труд о Бейбарысе называется «ар-Рауд аз-Захир фи сират ал-Малик аз-Захыр» – «Видный сад в жизнеописании ал-Малик аз-Захыра». В данном труде о хане Берке автор приводит такие интересные факты: «Султан ал Малик ал Захир обратил внимание на благо всего мусульманства, назначив послов к царю Берке – да возвеличится могущество его!... При посредстве этих послов он написал письмо, в котором было много по части расположения и возбуждения к священной войне, ... письмо содержало возбуждение против Хулавуна-да посрамит его Аллах! – объяснение ничтожности его дела (то есть легкости справиться с Хулавуном)» [7, с. 69-70]. Известно, что послы Бейбарыса, отправленные в Золотую Орду были задержаны правителем Византии и поэтому по поводу Бейбарыс высказал свое недовольство. Об этом случае Абу-л-Фадл Абдаллах говорит так: «...дошло до султана, что Ласкарис задержал послов его, отправившихся к царю Берке. ... и написал письмо Ласкарису письмо в резких выражениях, говоря: если причина задержки моих послов – дурные отношения твои к царю Берке и бесчинства, совершаемые войсками его в твоих владениях, то я улажу дела между тобой и им» [7, с. 74]. О том, как египетские послы были приняты Берке ханом автор пишет: «потом их (послов Бейбарыса) пригласили к царю

Берке. Они уже ознакомились с обрядами, которые соблюдались с ним и заключались в том, что входили с левой стороны, а по отобрании у них послания переходили на правую сторону и припадали на оба колена. Никто не входит к нему в шатер ни с мечом, ни с другим оружием и не топчет порога шатра его; никто не слагает оружия своего иначе, как по левую сторону, не оставляет лука ни в сайдаке, ни натянутым, не вкладывает стрел в колчан, не ест снега и не моет одежды своей в орде» [7, с. 72].

О том, что отношения Берке хана и правителя Византии Ласкариса были натянутыми, указывается также и в летописи «Хусн ал-манакиб ас-сарийа ал-мунтази а мин ас-сира аз-захирийа» – «Краса благородных подвигов, извлеченных из жизнеописания аз-Захирева», автором которого был арабский ученый Шафи, сын Али: «Ласкарис задержал послов султана, отправившихся к царю Берке вследствие того, что со стороны Берке был сделан на него грабительский набег и нанесен вред. Этот Ласкарис перед тем уже поклялся султану в соблюдении мира и дружбы и в удостоверение этого прислал грамоту на греческом языке. Султан созвал патриархов и священников греческих и потребовал от них постановления насчет того, кто поклялся в соблюдении подобного договора и нарушил его. Они признали его за клятвopеступника и отступника от своей религии. Он взял собственноручные удостоверения их в этом и отослал их к Ласкарису да в то же время написал Берке увещание и просьбу прекратить нападения на него (Ласкарису). Тогда он (Ласкарис) отпустил послов и оказал им почет» [8, с. 118].

Сложными были отношения между правителем Золотой Орды Берке и еще одним чингизидом по имени Хулагу, который правил на территории Северного Кавказа, Передней Азии. О причинах вражды между ними дал свою версию арабский ученый Ибн Васил: «Когда татары впервые появились с востока, то Чингизхан предписал им, чтобы с каждой области, которая будет завоевана треть доходов доставлялась дому Берке, треть – дому Чингизхана, треть – ему Чингизу и его войску. Когда Чингизхан умер, то никто из татар не отступился от решения его и от того, что им было предписано, но когда власть перешла к Хулауну и он завоевал Восток, ал Аджам и ал Ирак и захватил имущество себе, не послав ничего ни дому Берке, ни дому Чингизханову, называемому ныне дому Бату, который был у них царь великий и могущественный. Это было неприятно дому Берке. Он послал

к ал-Малик аз-Захиру, властителю Египта, послов сказать ему следующее: «Мы с востока, а ты с запада сообща захватим в плен войско Хулавуна...». Бейбарыс одобрил это, и дело между обоими царями уладилось на том, что нами было сказано» [9, с. 83-84]. Как указывают источники, Берке был вынужден начать против Хулагу военный поход, который был завершен поражением армии Хулагу. В труде Ибн Василя об этом мы читаем «...Хулавун обратился в бегство с теми монголами, которые находились при нем из отборного его войска. ...Татары столпились в бегстве, и снег под ними провалился. Это было снежное пространство на протяжении трех дней пути. Из татар не спасся ни один, который мог бы передать весть о случившемся. Все, которые убежали вперед, утонули, а те которые отстали, были убиты. Когда прибыл Берке и увидел место побоища, то он приказал собрать убитых в одно место. Собрали их и составили из них три больших холма. ... Когда Берке прибыл на место битвы и увидел ужасное избиение, то он сказал: «Да посрамит Аллах Хулавуна этого, погубившего монгол мечами монголов! Если бы мы действовали сообща, то покорили бы всю землю» [9, с. 85].

Рукн ад дин Байбарыс ал Мансури ал Мисри (не правитель Египта Бейбарыс), один из приближенных египетского султана Бейбарыса, также описывает отношения Берке хана и Хулагу. В его труде указывается, что на характер отношений между ними влияние оказывал правитель Египта Бейбарыс: «В 659 году (1260-1261 гг.) султан ал-Малик аз-Захыр написал к Берке, сыну Саинхана, письмо, возбуждая его против Хулаку, уведомляя Берке, что вследствие непрерывно получаемых известий о принятии им ислама, для него (Берке) обязательна религиозная война с Хулаку, так как он вступив в религию ислама, должен воевать с неверными и т.п. по части возбуждения и подстрекательства». В ответ султан Бейбарыс в 1263 году получил от Берке хана известие о том, что «...И да узнает султан, что я сразился с Хулаку, который от плоти и крови моей, для вознесения превыше всего слова Аллаха, из усердия к исповеданию ислама, ибо он (Хулаку) – мятежник, а мятежник не верует в Аллаха и посланца его...» [10, с. 88-89]. В 1271 году султан Бейбарыс получил послание от «Ису Ногайа, родственника царя Берке и главного предводителя войск его», в котором Ногай написал о том, что многие приближенные Берке хана приняли ислам, в том числе и он. В этом же послании мы видим, что Ногай старался установить дове-

рительные отношения с султаном Бейбарысом: «Мы с тобой как кончики пальцев на руке, действуем заодно с тем, кто в согласии с тобой, и противимся тому, кто тебе противится». Султан Бейбарыс, в свою очередь, так ответил Ногаю: «Послано это письмо к высокостепенному, достопочтенному, родовитому, воинствующему во славу господу своему, озаренному светом сердца своего, сокровищнице мусульман и помощи верующих, Ису-Ногаю... Мы извещаем его о прибытии от него послания, которое радует слух и сердце и сулит успех победы, и мы нашли, что оно ограничивается разъяснением искренности его исповедания и следования по стопам Берке хана в защите им религии и войны его против неверных. Это в наших глазах такое с его стороны дело, которое не должно быть ни оставляемо, ни забываемо» [10, с. 91-92]. Об отношении Берке хана к исламу говорится и в труде Шамс ад-дин Абу Абдаллах Мухаммед аз-Захаби «Тарих ислам»: «Берке был расположен к мусульманам... Он уважал ученых и благочестивых, которым у него оказывался почет» [11, с. 164].

В энциклопедии Шихаб ад-дин Абу-л-Аббас Ахмад-ан-Нувайри «Мунтаха ал араб фи илм ал адаб» – «Крайний предел необходимости по части наук благовоспитанности» описываются события 60-х гг XIII века, конкретно, отношения Берке хана с сыном Хулагу – Абагой, в результате которых, по мнению автора, усилилась позиция приближенного военачальника Берке – Ногай: «В 663 году (24.10.1264 г. – 12.10.1265 г.) была война между войсками Берке и войсками Абаги (сын Хулагу, который стал править страной своего отца после его смерти). Берке снарядил войско и поставил над ним Ису Ногайя. Потом послал за ним другого начальника Сунтая с 50 000 всадниками... Сунтай вообразив, что они окружили Ногайя обратился в бегство без всякого боя. Ногай же погнался за войском Абаги, напал на них, разогнал их и... вернулся к Берке. Усилилось с тех пор значение его у него (Берке) и возвысилось положение его» [12, с. 124]. Автор в целом повторяет ту же информацию что в летописи Рукн ад дина Байбарыса. Новой информацией является описание того, как Бейбарыс сватал у Узбек хана девушку из рода Чингизхана и о его женитьбе на ней.

Активную внешнюю политику во второй половине XIII века вел золотоордынский правитель Менгу Тимур, который продолжил тесные дипломатические связи с Египтом. Были случаи, когда послы двух государств могли быть задержаны по пути следования теми, кто был

не заинтересован в сближении Золотой Орды и Египта. Таких фактов в источниках приводится довольно достаточно, к примеру, об одном таком случае указано в «Тарих Байбарс»: «В 1271-1272 гг. франки захватили на море послов Менгу Тимура. По требованию султана Бейбарыса все они были освобождены: «...они, франки, отпустили их и прислали их» [10, с. 92]. В 1280г. умер Менгу Тимур (внук Бату). В источниках пишут, что «причиной его смерти стал нарыв, образовавшийся в горле...» [10, с. 94]. Правителем Золотой Орды стал его брат Туданменгу, который был старше по возрасту всех сыновей Менгу Тимура. Посольство, отправленное султаном Бейбарысом к Менгу Тимуру уже не застало его в живых, так как оно прибыло в Сарай 1282-1283 гг. В 1283-1284 гг. в Египет прибыло посольство от Туданменгу, в составе которого были Мадж ад дин Ата и Нур ад дин. Туданменгу известил султана Бейбарыса о своем воцарении и что «он ввел постановления религиозные и законы мусульманские» [10, с. 95]. Туданменгу правил Золотой Ордой недолго. В 1287-1288 гг. он сам передает власть в руки сына МенгуТимура – Тулабуге. Арабские источники указывают причиной ухода от власти Туданменгу следующее обстоятельство: «В 686 году (16 февраля 1287 г. – 5 февраля 1288 г.) Туданменгу обнаружил помешательство и отвращение от занятий государственными делами, привязался к шейхам и факирам, посещал богомоллов и благочестивцев, довольствуясь малым после большого. Он указал на то, что отрекся от царства в пользу брата своего Тулабуги, да что душа его обрадовалась этому» [10, с. 95]. 1287-1288 гг. Тулабуга решил завоевать Краков. Вместе с ним отправился в Краков и Ногай. Военное вторжение золотоордынской армии в Краков было успешным, устроив там опустошение и грабеж, в связи с наступлением зимы, монгольская армия повернула обратно. Но в обратном пути армия Тулабуги заблудилась и «его самого и войско постигли чрезвычайное затруднение и бедствие; большая часть их погибла от стужи и недостатка сил» [10, с. 96]. Армия Ногайя благополучно добралась до места своего прибывания. Тулабуга заподозрил, что такое мог подстроить Ногай и решил его наказать. Ногай как «опытный и искусный в устройстве козней» пригласил Тулабугу встретиться с ним и «я хочу наставить его (Тулабугу) и научить приемам, полезным для установления порядков и определения дел внутренних и внешних...» [10, с. 97]. Это событие в персидских источниках описывается

чуть иначе. Там говорится о том, что Ногай прикинулся смертельно больным и мать Тулабуги просит сына встретиться с Ногаем и взять его благословение: «Мать Тула-Буки, услышав о бессилии и неприязнательности Ногайа и о том, что он харкает кровью, уговорила сыновей, чтобы они как можно скорее отправились к слабому старику, покидающему мир земной и собирающемуся переселиться в мир иной, говоря: «Если вы позволите нерадение и упущение относительно Ногайа, то материнское молоко да не будет вам впроку»» [13, с. 122]. Ко времени встречи Тулабуги и Ногайа на стороне Ногайа был один из братьев Тулабуги – Токта, которому Ногай обещал власть в Золотой Орде. Смерть Тулабуги и его братьев, если верить арабским источникам, произошла от рук Токты, который был родным братом Тулабуги и убитых вместе с ним сыновей Менгутимура. Так, Токта в 1291 году пришел к власти с помощью Ногайа. Ногай, в свою очередь, руками Токты физически устранил своих врагов, то есть тех султанов, которые в свое время выступили против него и поддержали Тулабугу. Также по указанию Ногайа была задушена жена Менгутимура – Джиджек хатун, которая в свое время помогла Ногаю усилиться. Отношения между Токтой и Ногаем начали обостряться с 1297-1298 гг. Причиной обострения их отношений арабские источники называют несколько: а) противостояние сыновей Ногайа – Джеки и Теки – с Токтой; б) что Ногай поддержал тех эмиров, которые ушли к нему от Токты, не подчинившись ему и, требование Токты вернуть этих эмиров Ногай не выполнил [10, с. 99]. Токта отправил Ногаю послон и передал через них Ногаю соху, лук и стрелы, горсть земли. Ногай расценил это как объявление войны. Все же, следует согласиться, что главной причиной войны Токты с Ногаем было стремление Ногайа продолжать управлять Золотой Ордой путем назначения им кого-либо из джучидов на золотоордынском престоле. Придя к власти с помощью Ногайа, теперь уже Токта не желал быть его марионеткой «Но Токте не понравилось быть подвластным ему (Ногаю): он старался сразиться с ним и хлопотал о войне с ним». В 697 году (19 октября 1297 г. – 8 октября 1298 г.) сражение между Токтой и Ногаем закончилось бегством и поражением Токты. Армия Ногайа против Токты насчитывала 200 000 человек. Ногайа поддерживали старшие военачальники, которые были равны с ним по могуществу, значению и численности войска [10, с. 100]. После победы над Токтой, Ногай отправил в город Кафа (Крым) сво-

его внука (сын дочери) для сбора дани. В Кафе внук Ногайа был убит и поэтому Ногай направил в Кафу огромную армию, которая устроила разбой, пожар города и «убило множество Крымцев» [10, с. 101]. Ногай и его сыновья еще более усилились после того, когда с помощью обмана и хитрости, они убили сыновей старших военных начальников Золотой Орды, которые были на их стороне в ходе борьбы против Токты. В 699 году (28 сентября 1299 г. – 15 сентября 1300 г.) Токта еще раз выступил против Ногайа и его сыновей. На стороне Токты были некоторые эмиры, которые перешли от Ногайа к нему. Армии встретились в местности Кукаллык (на берегу реки Терек). В источниках пишут: «Поражение настигло Ногайа во время заката солнца. Сыновья и войско его обратились в бегство... Он же оставался на коне; но он уже был в преклонных годах, и глаза его были покрыты волосами бровей его (мешавшими ему видеть); старость его одолела и ослабила его силу...». Смерть Ногайа, если верить арабским источникам, была от рук одного из подданных Токты, который настиг его в то время, когда его (Ногайа) войско отступало. Токта сильно рассердился на того, кто убил Ногайа, «...такого великого по сану человека, а не представил его султану» и со словами «Правосудие требует смерти его, чтобы не явился снова кто-нибудь, который сделал бы подобное этому» приказал убить того, кто убил Ногайа. Так Токта вернул себе власть в Золотой Орде [10, с. 103]. В последующем Токта установит свою власть и на тех землях, где правил Ногай. Установлению его власти в этих землях поможет вражда между сыновьями Ногайа – Джеки и Теки. После смерти Ногайа Джека решил править во владениях отца единолично. Боясь, что Тека может заключить против него союз с Токтой, Джека приказал убить Теку. Стремление Джеки убить своего брата не поддержали муж его сестры – Таз – и один из наместников, который был влиятельным эмиром во времена Ногайа – Тунгуз. Таз и Тунгуз были разбиты войском Джеки. Противники Джеки обратились к Токте с просьбой оказать военную помощь против Джеки. Джека бежал в Валахию, царь которого был женат на одной из родственниц Джеки. Царь Валахии, боясь гнева Токты, взял в плен Джеку и держал его до указания Токты в крепости Тырново. Там Джека был убит. Владения Ногайа были переданы сыновьям Токты – Тукулбуге и Илбасару. В источнике указывается, что «Тукулбуга, то он утвердился в Исаки, на реке Дунай и местах, прилегающих к железным воротам, где находились становища

Ногай, а Илбасар утвердился на реке Йаик». Живым остался младший сын Ногай – Турай. Турай предпринял попытку сместить Токту с помощью брата Токты – Сарайбуги, которого Токта назначил на место Ногайа. Этот заговор был раскрыт Токтой и оба – и Сарайбуга, и Турай – были им убиты» [10, с. 105-106].

Современные ученые, чтобы объяснить процесс развития международных отношений, ввели термин «взаимопересечение», подразумевая под ним любую повторяющуюся последовательность поведения, возникающую как реакция одной системы на воздействие другой. Внутренние исходные взаимопересечения определяются как последовательности поведения, возникающие в рамках национальных границ и завершающиеся или поддерживающиеся внешней средой, а внешние конечные взаимопересечения – как образ действий, порождаемый внутренними исходными связями. Подобным образом внешние исходные взаимопересечения – последовательность действий, берущая начало во внешней среде и поддерживаемая или завершающаяся внутри государства, а внутренние конечные взаимопересечения – это образ действий внутри государственных границ, инициируемый внешними исходными связями [14, с. 172]. В контексте данной теории можно предположить, что последовательность поведений золотоордынских правителей внутри своего государства поддерживались внешней средой. Золотоордынские правители целенаправленно поддерживали религию ислам, используя ее в качестве государственной идеологии и как средство усиления позиции Золотой Орды на международной арене. Эти действия Золотой Орды нашли под-

держку у одного из влиятельных государств того времени – Египта, который был заинтересован в расширении сфер своего влияния через ислам. Значит, последовательность действий, берущих начало во внешней среде, то есть в Египте, были поддержаны и завершены внутри Золотой Орды. Таким образом, внутренним конечным взаимопересечением интересов Золотой Орды и Египта стало провозглашение ислама государственной религией Золотой Орды, политическое и военное сближение двух государств, совместные действия которых теперь были направлены против их противников.

Исходные и конечные взаимопересечения различаются в зависимости от их целей. Некоторые исходные взаимопересечения, условно называемые внешней политикой, специально предназначены для вызова ответной реакции других систем – это прямые внутренние исходные взаимопересечения или прямые внешние исходные взаимопересечения в зависимости от того, исходят ли они изнутри или извне [14, с. 174]. Частая смена правителей Золотой Орды во второй половине XIII века (Менгу Тимур, Тудаменгу, Тулабуга) не нарушила устойчивые дипломатические связи с Египтом, то есть внутренние исходные взаимопересечения – продолжение политики усиления позиции ислама в Золотой Орде, поддержка политики Египта в установлении полного контроля в Средиземноморье – были предназначены для вызова ответной реакции других систем, то есть признание влияния Золотой Орды и Египта на международной арене. В данном случае можно предположить, что внутренние и внешние исходные взаимопересечения имели синхронный характер.

Литература

- 1 История Казахстана с древнейших времен до наших дней / отв. ред. Е.М. Абен. Институт развития Казахстана. – Алматы, 2003. – С. 123.
- 2 Ибн Ал-Асир «ал-Камилфи-т-та-рих» («Совершенство по части летописания») //История Казахстана в арабских источниках. – Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 24-36, 37-38, 47.
- 3 Ибн Фадаллах ал Умари «Масалик ал абсар фи мамалик ал-амсар» – «Пути взоров по государствам разных стран» //История Казахстана в арабских источниках. – Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 174.
- 4 Хамдаллах ибн Аби бакр Мустауфи Казвини «Тарих и гузиде» – «Избранная история» // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. АН СССР. Институт Востоковедения. – М.-Л., 1941. – С. 182, 182-183.
- 5 Шайха ал-Бирзали «Тарих ал Бирзали» – «Летопись Бирзали» //История Казахстана в арабских источниках. Т.1.Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Алматы, 2005. – С. 144.
- 6 Шихаб ад-дин Абдаллах ибн Фазлаллах «Из истории Вассафа» // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. АН СССР. Институт Востоковедения. – М.-Л., 1941. – С. 169.
- 7 Ибн Абд аз-Захир «ар-Рауд аз-Захир фи сират ал-Малик аз-Захыр» – «Видный сад в жизнеописании ал-Малик аз-Захыра» //История Казахстана в арабских источниках. – Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 69-70, 74, 72.
- 8 Шафи «Хусн ал-манакиб ас-сарийа ал-мунтази а мин ас-сира аз-захирийа» – «Краса благородных подвигов, извлеченных из жизнеописания аз-Захирева» //История Казахстана в арабских источниках. – Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 118.

- 9 Из сочинения Ибн Васила // История Казахстана в арабских источниках. Т.1.Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Алматы, 2005. – С. 83-84, 85.
- 10 Из летописи Рукн ад дина Байбарыса «Зубдат ал фикра фи тарих алхиджра» – «Сливки размышления по части летописания хиджры» («Тарих Байбарс») //История Казахстана в арабских источниках. – Т.1. Алматы, 2005. – С.88-89, 91-92, 92, 94, 95, 95, 96, 97, 99-101, 105-106.
- 11 Шамс ад-дин Абу Абдаллах Мухаммед аз-Захаби «Тарих ислам» //История Казахстана в арабских источниках. – Т. 1.– Алматы, 2005. – С. 164.
- 12 Ан Нувари «Мунтаха ал араб фи илм ал адаб» – «Крайний предел необходимости по части наук благовоспитанности» // История Казахстана в арабских источниках. – Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 124.
- 13 Рашид ад Дин «Сборник летописей» // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. АН СССР. Институт Востоковедения. – М.-Л., 1941. – С. 122.
- 14 Джеймс Розенау. К исследованию взаимопересечения внутривосточной и международной систем. Понятие взаимопересечения // Теория международных отношений: Хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. – М., 2002. – С. 172.

References

- 1 Istorija Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnejj / otv. red. E.M. Aben. Institut razvitija Kazahstana. – Almaty, 2003. – S. 123.
- 2 Ibn Al-Asir «al-Kamilfi-t-tarih» («Sovershenstvo po chasti letopisanija») //Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. – T. 1. – Almaty, 2005. – S. 24-36, 37-38, 47.
- 3 Ibn Fadallah al Umari «Masalik al absar fi mamalik al-amsar» – «Puti vzorov po gosudarstvam raznyh stran» //Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. – T. 1. – Almaty, 2005. – S. 174.
- 4 Hamdallah ibn Abi bakr Mustaufi Kazvini «Tarih i guzide» – «Izbrannaja istorija» // Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. AN SSSR. Institut Vostokovedenija. – M-L., 1941. – S. 182, 182-183.
- 5 Shajha al-Birzali «Tarih al Birzali» – «Letopis' Birzali» //Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. T.1.Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. – Almaty, 2005. – S. 144.
- 6 Shihab ad-din Abdallah ibn Fazlallah «Iz istorii Vassafa» // Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. AN SSSR. Institut Vostokovedenija. – M-L., 1941. – S. 169.
- 7 Ibn Abd Az-Zahir «ar-Raud az-Zahir fi sirat al-Malik az-Zahyr» – «Vidnyj sad v zhizneopisanii al-Malik az-Zahyra» //Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. – T. 1. – Almaty, 2005. – S. 69-70, 74, 72.
- 8 Shafi «Husn al-manakib as-sarija al-muntazi a min as-sira az-zahirija» – «Krasa blagorodnyh podvigov, izvlechennyh iz zhizneopisanija az-Zahireva» //Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. – T. 1. – Almaty, 2005. – S. 118.
- 9 Iz sochinenija Ibn Vasila // Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. T.1.Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. – Almaty, 2005. – S. 83-84, 85.
- 10 Iz letopisi Rukn ad dina Bajbarysa «Zubdat al fikra fi tarih alhidzhra» – «Slivki razmyshlenija po chasti letopisanija hidzhry» («Tarih Bajbars») //Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. – T.1. Almaty, 2005. – S.88-89, 91-92, 92, 94, 95, 95, 96, 97, 99-101, 105-106.
- 11 Shams ad-din Abu Abdallah Muhammed az-Zahabi «Tarih islam» //Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. – T. 1.– Almaty, 2005. – S. 164.
- 12 An Nuvari «Muntaha al arab fi ilm al adab» – «Krajnij predel neobhodimosti po chasti nauk blagovospitannosti» // Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. – T. 1. – Almaty, 2005. – S. 124.
- 13 Rashid ad Din «Sbornik letopisejj» // Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. AN SSSR. Institut Vostokovedenija. – M-L., 1941. – S. 122.
- 14 Dzhejms Rozenau. K issledovaniju vzaimopereesenija vnitripoliticheskoj i mezhdunarodnoj sistem. Ponjatje vzaimopereesenija // Teorija mezhdunarodnyh otnoshenij: Hrestomatija / sost., nauch. red. i komment. P.A. Cygankova. – M., 2002. – S. 172.

Кәрібаев Б.Б.
**Қазақ хандығы дәуірінің
кезеңделуі мәселелері**

Автор мақаласында Қазақ хандығы дәуіріндегі өзекті мәселелердің бірі – оның өз ішінде кезеңделуі мәселелерін қарастырады. Қазақ хандығы өмір сүрген XV ғ. ортасы мен XIX ғ. 20-шы жылдары аралығын хандық дәуір дей келе, оны екі үлкен кезеңге бөледі. Хандықтың құрылған кезі мен Тәуке хан қайтыс болған XVIII ғ. басына дейінгі уақытты Қазақ хандығының біртұтас кезеңі деп санайды. Одан әрі автор біртұтас кезеңді өз ішінде тағы да кіші кезеңдерге жіктейді. Олар мыналар: хандықтың құрылу кезеңі, хандықтың күшею кезеңі, хандықтың «уақытша әлсіреу» кезеңі, қайта өрлеу кезеңі, «текетірес» кезең, жоңғарлармен алғашқы күрестер кезеңі, «белгісіз жылдар» кезеңі және Тәуке хан кезеңі. Мақалада әр кезеңге сипаттама беріліп, ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, біртұтас кезең, бытыраңқылық кезең, хандар, кезеңделу, кезеңдер.

Karibaev B.B.
**Problems of periodization of
Kazakh Khanate era**

The author of this article examines problems of periodization of the Kazakh Khanate which is one of the most pressing problems of the history of the Kazakh Khanate. He calls the period when Kazakh Khanate existed, between the mid of 15th century and 20 decade of 19th century the era of Khanate and divides it into two main eras. The period between formation of Kazakh Khanate and the beginning of the 18th century when Tauke Khan passed away he calls unified era of Kazakh Khanate. The author divides this period into short eras as follows: the era of formation of Khanate, the era of strengthening of Khanate, the era of temporary weakening of Khanate, the renaissance, the era of conflicts, the era of the first fights with Zhongars, the era of «unknown years», and the era of Tauke Khan. In this article all these eras will be described and their specifications will be unveiled.

Key words: Kazakh Khanate, Unified period, the period of conflict, Khans, periodization, eras.

Карибаев Б.Б.
**Проблемы периодизации
эпохи Казахского ханства**

Автор в данной статье рассматривает проблемы периодизации Казахского ханства, являющиеся одной из актуальных проблем истории Казахского ханства. Период существования Казахского ханства с середины XV века и по 20-ые годы XIX века считается временем ханства, поделенным на два больших периода. Время образования ханства по начало XIII века, то есть до смерти Тауке хана, считается периодом единства казахского ханства. А дальше автор период единства подразделяет на следующие мелкие периоды: период образования ханства, период процветания (усиление) ханства, период «временного ослабления» ханства, период процветания, период «противостояния», период первых сражений с джунгарами, период «неизвестных годов» (смутные время) и время Тауке хана. В статье имеется описание каждого периода, указываются особенности.

Ключевые слова: Казахское ханство, период единства, период раздробленности, ханы, периодизация, периоды.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНІҢ КЕЗЕҢДЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

Тарих ғылымындағы зерттеу жұмыстарының басты бір ерекшелігі – жүйелілік қағидасы болса, ал оның басты бір белгілерінің біріне – қарастырып отырған тарихи үдерістерді кезеңдеу мәселесі жатады. Қазақстан тарихында да осы кезеңдеу мәселесі ерекше орынға ие. Біз бұл мақаламызда ортағасырлардағы Қазақстан тарихының маңызды бір бөлігі болып табылатын XV-XVIII ғасырлардағы тарихи дәуірдің кезеңделу мәселелерін қарастыруды жөн көріп отырмыз.

Отан тарихында XV-XVIII ғасырлар – кейінгі ортағасырлар кезеңі деп аталынып, Қазақ хандығының өмір сүрген уақытына сәйкес келеді. Сол себепті де бұл кезең тарихи әдебиеттерде – Қазақ хандығы дәуірі немесе хандық дәуір деп аталады. Төрт ғасырдай уақытқа созылған хандық дәуірді шартты түрде екі үлкен кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезеңді – біртұтас хандық кезең десек, ал екінші кезең – бытыраңқылық хандық кезең деген атауға әбден ие.

Уақыт жағынан алғанда, біртұтас хандық кезең Қазақ хандығы құрылған XV ғасыр ортасынан басталып, Тәуке хан қайтыс болған XVIII ғасыр басына дейін созылады. Ал бытыраңқылық кезеңге XVIII ғасыр басынан XIX ғасырдың бірінші ширегі аралығына дейінгі, яғни осы жылдары хандық басқару жүйесінің жойылған кезіне дейінгі аралық жатады.

Біз бұл жерде хандық дәуірдің біртұтас кезеңіндегі кезеңделу мәселелеріне назарымызды аударамыз. Қазақ хандығы дәуіріндегі біртұтас кезең өз ішінде тарихи дамудың барысына қарай бірнеше кіші кезеңдерге немесе сатыларға бөлінеді. Оларға хандықтың құрылу, күшею, уақытша әлсіреу, қайта күшею, «текетірес», жоңғарлармен алғашқы күрестер, «белгісіз жылдар» кезеңдері жатады. Төменде біз әр сатының ерекше белгілері мен сипаттамаларына тоқталамыз.

Қазақ хандығы дәуіріндегі біртұтас кезеңнің алғашқы сатысына – хандықтың құрылу кезеңі жатады. Қазақ хандығының құрылуы – Отан тарихындағы маңызы аса жоғары оқиға болғандықтан, оған сәл көбірек сипаттама берелік.

Хандықтың құрылуы – Қазақстан аумағында ежелгі замандардан бері үздіксіз жүріп келген барлық тарихи үдерістер мен XIV-XV ғасырлардағы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағы мен оған көршілес аймақтардағы саяси құрылымдар дамуының

занды қорытындысы болып саналады. Сонымен бірге, бұл маңызды оқиға Қазақстан аумағында мемлекеттіліктің дамуындағы да белесті бір кезең болуымен ерекшеленеді.

Қазақ хандығының құрылуының аса зор маңызды жағына – оның қазақ халқының қалыптасуының аяқталу кезеңімен қатар, бір тарихи кезеңде жүзеге асуы жатады.

Қазақстан аумағында этникалық үдерістер ең бері дегенде, қола дәуірінен бастау алып, біздің заманымыздың XIV-XV ғасырларында өзінің халықтық деңгейіне көтеріледі.

Жазба деректерде XI ғасырдың орта тұсынан бастап «Дешті Қыпшақ» (Қыпшақтар даласы) атауы «Мафазат ал-гузз» (Оғыздар даласы) атауын ығыстырып шығарады [1, 11-б.]. Дешті Қыпшақ тұрғындары ортақ атаумен қыпшақтар деп аталынса [2, 205-б.], XIV ғасырдың ортасынан бастап, оны «өзбектер» атауы ығыстырып шығарады [3, 13-16 бб.]. Ал Қазақ хандығының құрылуымен Шығыс Дешті Қыпшақ тұрғындары үшін жаңа атау – «қазақ» атауы қолданыла бастайды [4, 110-111-бб.]. Бұл этноним Қазақстан аумағындағы этникалық үрдістердің мәресіне жетіп, бір халықтың қалыптасуының аяқталғандығын көрсетеді. Қазақ хандығының құрылу барысы мен халықтың қалыптасуының аяқталу кезеңі қатар жүзеге асып, саяси жағдайларға байланысты пайда болған «қазақ» термині жаңадан тарих төріне көтерілген халыққа да беріледі. Сойтіп, осыдан жарты мыңжылдан астам уақыт бұрын этноним ретінде пайда болған «қазақ» сөзі бүгінге мәнін өзгертпей, өзі пайда болған аумақтағы халықтың атауы ретінде қолданылып келеді.

Қазақ хандығының құрылуының келесі бір тарихи маңызына, оның XIII ғасыр басында моңғол жаулап алушылығына байланысты үзіліп қалған мемлекеттік дәстүрді жергілікті этностың дәстүріне сай қайта қалпына келтіруі жатады. XIII ғасыр басына дейінгі Қазақстан аумағындағы қыпшақтық мемлекеттік жүйе мен моңғолдық мемлекеттік жүйеде ортақ ұқсастықтар мен белгілер болса да, олардың әрқайсысында тек өздеріне ғана тән ерекшеліктер көп-ті. Мысалы, оған мемлекеттің саяси-әкімшілік құрылымының негізін билікті мұраланудағы айырмашылықтарды, билік түрлерінің атқарушы билік түріне қарым-қатынастарын жатқызуға болады. Жаулап алуға байланысты моңғолдық мемлекеттік жүйе Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына енгізіліп, бұрынғы жүйені ығыстырып шығарады, бірақ оны жергілікті тұрғындардың санасы мен жадынан өшіре алмайды. Моңғолдық этнокомпоненттер-

дің қыпшақтану процесі моңғолдық мемлекеттік жүйеге тән ноян, баһадүр секілді терминдерді – би, бек батыр деген жергілікті түрік-қыпшақ сөздері ығыстырады. Сондай-ақ жоғарғы билік мұралануда қыпшақтық дәстүр мен моңғолдық дәстүр арасында өзгешеліктер бар болып, XIII-XIV ғасырдың ортасына дейін моңғолдық дәстүр үстемдік құрып келді. XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың ортасына дейінгі аралықтағы саяси оқиғалардың көбісінің астарында осы екі дәстүр арасындағы күрестер жатты. Моңғолдық дәстүр бойынша, ханның мұрагері болып оның ұлдарының бірі сайланса, жергілікті дәстүрге сай билікті билеуші әулеттің жасы үлкен өкілі мұраланып отырған. Бұл дәстүр Алтын Ордада XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында қолданыла бастайды. Ал қазақ хандығының құрылуы – қыпшақтық дәстүрдің толық жеңіске жеткендігін көрсетеді. Орыс хан ұрпақтары Шибан әулетіне қарсы күресте жеңіске жетіп, Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікті иеленгеннен кейін осы дәстүрді ұстанады. Керей мен Жәнібек Моғолстанға көшіп келіп, хан сайлау барысында Керей жоғарғы билікті иеленеді [5, 353-б.]. Ата жолы бойынша Керейдің хан болуы – қыпшақтық дәстүрдің жеңіске жеткендігін көрсетеді.

Осылайша, қазақ хандығының құрылуы – моңғолдық үстемдікке дейінгі Қазақстан аумағындағы мемлекеттік жүйе мен дәстүрдің қайта үстемдікке шыққандығын дәлелдейді. Мұның өзі халықтық дәстүр мен мемлекет арасындағы өзара байланыстардың орын алып, мемлекеттің халықтық сипатта болғандығын көрсетсе керек.

Сондай-ақ Қазақстан аумағында ежелгі замандардан XV ғасыр ортасына дейін әртүрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген мемлекеттердегі билеуші әулеттер көбінесе, бір тайпадан шығып, мемлекет атауы сол тайпа атауымен аталғаны белгілі. Сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттерін айтпағанның өзінде, XIV ғасырдан кейін өмір сүрген Түрік, Түргеш, Оғыз, Қарлұқ, Қимақ, Найман, Қидан, Қыпшақ мемлекеттерінің атауы осыны көрсетеді. Сонымен бірге, XIII-XV ғасырлар аралығында Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы мемлекеттік құрылымдар – Алтын Орда, Ақ Орда, Ноғай Ордасы, Әбілхайыр хандығы, Моғолстан мемлекеттері бір мезгілде өмір сүріп немесе бірінің орнына бірі келіп, сол орта ғасырлардағы Қазақстанның саяси картасын әртүрлі түспен құбылтып тұрса, Қазақ хандығының құрылуы әртүрлі түсті саяси тұрғыда бір түске ауыстырады.

XV ғасырдың ортасынан бастап, әртүрлі саяси атаулардың орнына саяси бір ғана термин – Қазақ хандығы атауы орнығады. Бұл атау XVIII ғасырдың басына дейін Қазақстан аумағындағы жалғыз мемлекеттің атауы ретінде қолданыста болады.

Ертіс пен Еділ өзендерінің, Сырдария мен Тобылдың жоғарғы ағысының аралығындағы орасан зор аймақ XI ғасырдан бері «Дешті Қыпшақ» деп аталынып келсе, Қазақ хандығының құрылуы мен оның одан кейінгі ғасырлардағы дамуы жаңа ұғымды қолданысқа енгізеді. XVI ғасырдың бірінші жартысында «Қазақстан» термині алғаш рет жазба деректерде жазылып, ол «қазақтардың мекені», «қазақтардың елі» дегенді білдіреді [6, 180-б.]. Сөйтіп, Дешті Қыпшақ атауы тарихтың еншісіне қалдырылып, жаңа атау – жаңа этносаяси жағдайларға сай қызмет ете бастайды. Осылайша, Қазақ хандығының құрылуы – аймақтың саяси және этногеографиялық ұғымдарына да әсерін тигізіп, жаңа жағдайларға сай жаңа атауларды қалыптастырады.

Қазақ хандығының құрылуының тағы бір атап өтер маңызына – оның Қазақстан аумағындағы бір тарихи дәуірді аяқтап, жаңа бір тарихи дәуірге негіз қалауы жатады.

Керей мен Жәнібек хандардың басшылығымен жүзеге асқан бұл маңызды оқиғаны ортағасырлық Қазақстан тарихында Түрік қағанатының, Қыпшақ хандығының құрылуымен салыстыруға болады. VI ғасыр ортасында Түрік қағанатының құрылуы – Қазақстан тарихындағы ортағасырлық дәуірді немесе Түрік дәуірін, Қыпшақ хандығының құрылуы – Қыпшақ дәуірін ашып берсе, Қазақ хандығының құрылуы – қазақ тарихында жаңа тарихи дәуірге жол ашып береді. Ол – Қазақ хандығы дәуірі.

Қазақ хандығы құрылуының Отан тарихында алатын маңызы осындай.

Қазақ хандығының құрылуы бір мезетте, бір оқиғамен жүзеге асқан жоқ, ол оншақты жылға созылған тарихи үдеріс барысында құрылып болады. 1457 жылы Керей мен Жәнібек хандардың Әбілқайыр ханнан бөлініп кетуі хандықтың құрылуы барысындағы алғашқы қадам болса, 1470/71 жылы қазақ билеушілерінің Шығыс Дешті Қыпшақ аумағынан шибанилық әулет өкілдерінің билігін түпкілікті түрде ығыстырып шығаруы – хандықтың толықтай құрылып болғанын көрсетті. Осы 13-14 жылға созылған уақыт ішінде хандықтың құрылу барысы толығымен жүзеге асып болады. Бұл үдеріс өз ішінде тағы оқиғалардың дамуына қарай кіші сатыларға жіктеледі [7, 425-454 – бб.].

Қазақ хандығының тарихындағы келесі кезеңге – хандықтың нығаю кезеңі жатады.

Хронологиялық тұрғыдан алғанда хандықтың нығаю кезеңіне XV ғасырдың соңғы ширегі мен XVI ғасырдың алғашқы ширегі аралығындағы жарты ғасырлық уақыт жатады. Бұл жылдары Қазақ хандығын Керей ханның ұлы – Бұрындық хан, одан кейін Жәнібек ханның ұлы, атақты Қасым хан басқарады. Осы жылдары Қазақ хандығы Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы қалалар мен өңірлер үшін Мауереннахр аумағындағы темірлік, одан кейін оның орнына келген шибанилық әулеттермен ұзаққа созылған күрестер жүргізеді. Қасым ханның билік құрған жылдары ол жеңіспен аяқталады [8, 74-92, 126-140 бб.].

Жарты ғасырдай уақытқа созылған хандықтың күшею кезеңі де өз ішінде бірнеше кіші кезеңдерге бөлінеді. Оларға XV ғасырдың соңғы ширегінде Сыр бойындағы қалалар мен өңірлер үшін жүргізілген күрестер кезеңі, XVI ғасырдың алғашқы онжылдығындағы шибанилық Мұхаммед Шайбани ханмен болған күрестер кезеңі және Қасым ханның билік құрған кезеңі жатады. Аталған үш кіші кезеңнің өзі тағы да өз іштерінде сатыларға бөлініп кетеді.

1511-1521 жылдары ел басқарған Қасым хан қазақ елінің шекарасын батыста Еділге дейін, оңтүстікте Сырдария өзенінің сол жағалауындағы өңірлерге дейін ұлғайтады. Жазба дерек мәліметтері қазақ халқының саны бір миллионнан асады деп баяндаса, ауыз әдебиетінің материалдарында «Қасым ханның қасқа жолы» атты заңның болғандығы айтылады. Бұл дегеніміз – Қазақ хандығында біртұтас саяси, этникалық, экономикалық, мәдени, рухани кеңістіктермен қатар, біртұтас құқықтық кеңістіктің де болғандығын көрсетеді. Сол себепті де Қасым хан билік құрған онжылдық кезеңнің соңғы бөлігін – Қазақ хандығының XVI ғасырдағы ең шырқау шегі деп, ал құрылғаннан кейінгі соңғы жарты ғасырды Қазақ хандығының күшею, нығаю кезеңі деп атаймыз.

1521-1538 жылдары Қазақ хандығының тарихында әлсіреу кезеңі деген атауға ие. Бұл жылдары ішкі саяси алауыздықтар мен тақ үшін күрестер хандықты әлсіретіп, оның беделін төмендетеді. Қасым ханның ұлы, әрі мұрагері – Мамаш хан тақ үшін болған күрестің құрбаны болса, оны биліктен ауыстырған Тахир хан тұсында алауыздықтар одан әрі күшейіп кетеді. Ал оның қайтыс болуымен қазақ жерінің үш аймағында келте хандар пайда болады. Батыс бөлікте – Ахмет хан (Қожа Ахмет хан), орталық

бөлікте – Тоғым хан, Жетісуда – Бұйдаш ханның билігі орнайды. Сыртқы жаулармен күрестерде қазақ билеушілері жеңілістен көз ашпайды. Осы жылдары сыртқы жаулармен және ішкі өзара талас-тартыстарда 60-тан астам қазақ хандары мен сұлтандары қаза табады. Қазақтар халқы өз жерінің көп бөлігінен айырылады. Бұл жағдайды ортағасырлық тарихшы Мұхамед Хайдар Дулати «(бұл жерде) қазақтар қалмады десе де болады» деп жазады. [4,111-б]. Бұл дерек мәліметі Қазақ хандығының уақытша әлсіреу кезеңіне берілген алғашқы және өте дәл сипаттама болып саналады.

Хандық дәуірдің келесі кезеңі – қайта өрлеу, қайта күшею кезеңі деп аталады. Уақыт жағынан бұл кезең – XVI ғасырдың 40-90 жылдары аралығын қамтиды. Осы кезеңде билікте болған қазақ хандары – Хақназар хан, Шығай хан, Тәуекел хандардың жүргізген ішкі-сыртқы саясаттарының басты бағыты – хандықтың бұрынғы қуатын қалпына келтіруге арналды. Жарты ғасырдан астам уақытқа созылған бұл кезеңде қазақ хандары бірте-бірте өз мақсаттарына жақындай түсіп, ақыры сол ғасырдың соңғы жылдары оны орындайды. XVI ғасырдың соңына таман Қазақ хандығы бұрынғы Қасым хан тұсындағы мемлекеттің шекарасын қалыптастырады. Сөйтіп, қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуы аяқталады [9,45-49,71-80,83-91 бб.]. Бұрынғы Яссы қаласы Түркістан деп аталынып, хандықтың тұрақты саяси-әкімшілік орталығына айналады.

Хандықтың тарихындағы келесі кезеңді шартты түрде – «текетірес» кезең деп атауға болады. Түркістан қаласын саяси орталық еткен Есім хан мен Ташкент аймағының билеушісі Тұрсын хан арасындағы билік үшін болған күрестер – кезеңге осындай атауды беруге лайық.

Бұл кезеңнің алғашқы сатысында Есім ханның беделі жоғары болса, келесі сатыда Мауереннахрдағы аштарханилық Имамқұли ханға арқа сүйеген Тұрсын ханның рөлі артады. Тіпті Есім хан амалсыздан Шығыс Түркістан аумағына кетуге мәжбүр болады. Бұл күрестің ақыры Тұрсын ханның өлтірілуімен және ал келесі жылы Есім ханның қайтыс болуымен аяқталады. Осылайша, хандық дәуірдің «текетірес» кезеңі отыз жылға созылып, екі ханның қысқа уақытта қайтыс болуымен аяқталады.

Хандық дәуірдің бұдан кейінгі 1629-1652 жылдар аралығын – жоңғарлармен алғашқы күрес кезеңі деп атауға болады. Бұл жылдары Есім ханның ұлдары Жәнібек хан, одан кейін Жәңгір хан осы жылдары билікте болғаны белгілі. Осы кезеңде Қазақ хандығының шығысында Жоңғар ханды-

ғы құрылып, 120 жыл бойы екі хандық арасында үлкенді-кішілі соғыстар мен ұрыс-шайқастар өтеді. Жоңғар хандығы құрылып, 1652 жылы Жәңгір хан қаза тапқанға дейінгі азғантай уақыт ішінде екі жақ арасында жазба дерек мәліметтерінде сақталып қалған үш үлкен шайқастар өтеді. Олар – 1635 жылғы, 1643 жылғы және 1652 жылғы ұрыстар. Бұл ұрыстар қазақ елінің шығыстағы жаңа қарсыласы – Жоңғариямен жүргізген алғашқы күрестері болатын. Сол себепті де Есім ханның ұлдары – Жәнібек хан мен Жәңгір ханның билік құрған жылдарын шартты түрде жоңғарлармен алғашқы күрестер кезеңі деп атауға әбден болады.

Қазақ хандығы дәуіріндегі Жәңгір хан қаза тапқан 1652 жылдан Тәуке хан билікке келген 1680 жылға дейінгі аралықта кімнің билікте болғаны әзірге ғылымға белгісіз болып отыр. Еліміздің, жеріміздің болғаны анық, бірақ 28 жыл бойы кім билікте болды, ол қандай саясат жүргізді – мұның бәрі тарихымызда белгісіздеу. Сол себепті біз бұл кезеңді «белгісіз жылдар» деп атадық. Болашақтағы зерттеулер мен ізденістер «белгісіз жылдар» кезеңіндегі тарихи даму үдерісін белгілі етеді деген ойдамыз.

Біртұтас Қазақ хандығының соңғы кезеңі Жәңгір ханның ұлы – Тәуке ханның билік құрған 1680-1715 жылдармен байланысты.

Бұл жылдарды өзіне дейінгі және өзінен кейінгі жылдармен салыстырғанда ауыз әдебиетінде «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман», «алтын ғасыр» деп атайды. Осы жылдары қабылданған «Жеті жарғы» заңы – ел ішіндегі, қоғамдағы әртүрлі жағымсыз қылықтар мен іс-әрекеттерді болдырмауға, билікті құрметтеуге, елді сыртқы жаулардан қорғауға бағытталып, қоғам мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін нақтылайды. Тәуке ханнан кейін билеуші топтар арасындағы талас-тартыстар, 1723-1726 жылдары болған «Ақтабан шұбырынды» оқиғалары, Тәуке хан тұсында қазақ халқы үшін нағыз «алтын ғасыр» заманының болғанын көрсетеді.

Бұған дейін айтып өткеніміздей, Тәуке ханнан кейін Қазақ хандығының тарихында 100 жылдан астам уақытқа созылған бытыраңқылық дәуір басталады. Ол дәуірдің соңы Қазақ хандығының толық күйреуімен аяқталады.

Осылайша, XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтыған Қазақ хандығы дәуірі өз ішінде бірнеше кезеңдерге бөлініп, әр кезең өзіндік ерекшеліктерімен, белгілерімен ерекшеленеді. Болашақта әрбір зерттеуші хандық дәуірдің әр кезеңнің басты сипатын біліп, оны одан әрі терең қарастырып, тарихымыздағы белгісіз тұстар мен жәйттерді аша түседі деген ойдамыз.

Әдебиеттер

- 1 Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. Издательство «Наука» Казахской ССР. – Алма-Ата, 1987. – 44 с.
- 2 Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – Алматы: Ғылым, 1995. – 296 с.
- 3 Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. – М., 1965. – 196 с.
- 4 Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 бет.
- 5 Баһр ал-асрар фи манакіб ал-аһйар. Мына жинақта: Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с. (Одан әрі МИКХ.)
- 6 Бадай ал-вакай. //МИКХ.
- 7 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
- 8 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 176 бет.
- 9 Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Издательство «Наука» Казахской ССР. – Алма-Ата, 1985. – 104 с.

References

- 1 Kumekov B.E. Arabskie i persidskie istochniki po istorii kypchakov VIII-XIV vv. Nauchno-analiticheskij obzor. Izdatel'stvo «Nauka» Kazahskoj SSR. – Alma-Ata, 1987. – 44 s.
- 2 Ahinzhanov S.M. Kipchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. Izdanie ispravlennoe. – Almaty: Fylym, 1995. – 296 s.
- 3 Ahmedov B.A. Gosudarstvo kочevyih uzbekov. Izdatel'stvo «Nauka». Glavnaja redakcija vostochnoj literatury. – M., 1965. – 196 s.
- 4 Dulati M.H. Tarih-i Rashidi. – Almaty: M.H.Dulati қоғамдық қоры, 2003. – 616 бет.
- 5 Bahr al-asrar fi manakib al-ahjar. Myna zhinaқта: Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij) / sost.: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Judin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s. (Odan әгі МІКН.)
- 6 Badaj al-vakaj. //МІКН.
- 7 Кәрібаев В.В. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: «Sardar» баспа үйі, 2014. – 520 б.
- 8 Кәрібаев В.В. Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: «Sardar» баспа үйі, 2015. – 176 бет.
- 9 Abuseitova M.H. Kazahskoe hanstvo vo vtoroj polovine XVI veka. Izdatel'stvo «Nauka» Kazahskoj SSR. – Alma-Ata, 1985. – 104 s.

Телеуова Э.Д.

**Дәстүрлі қоғамның әдеттік
құқық жүйесінің тарихи дамуы**

Мақалада дәстүрлі өркениеттің әдеттегі құқығын құрайтын мұраларының ортақтығы мен тарихи бастаулары талданады. Әдеттегі құқықтың мемлекеттік заң ретінде қалыптасу үрдісінің ерекшеліктері қарастырылған. Дәстүрлі өркениеттегі әдеттегі құқықтың тарихын ғылыми деңгейде зерттеуде халық, мемлекет тарихы, құқық тарихымен ұштасуы заңды құбылыс ретінде танылады.

Сонымен қатар автор Евразия кеңістігіндегі халықтардың рухани және адамгершілік құндылықтарын көтеруде әдеттегі құқықтың басты идеяларын қолданылуына қатысты пікірді ортаға салады.

Түйін сөздер: дәстүр, меритократия, иерархия, әдет, құқық.

Teleuova E.D.

**The historical development of
Customary law in traditional
societies**

The article discusses the unity of heritage and historical origins of the customary law of the traditional society. The features of trends conversion of customary law into national legislation. When a scientific analysis of the history of the customary law of the traditional society it must be read in conjunction with the history of the state. Along with this, the author expresses an opinion on the application of the basic legal ideas of customary law for the development of spiritual and moral values of the peoples on the Eurasian space.

Key words: traditional, meritocracy, hierarchy, customary law.

Телеуова Э.Д.

**Из истории формирования
обычного права
в традиционных обществах**

В статье рассматривается единство наследия и исторических истоков формирования обычного права традиционного общества. Проанализированы особенности тенденций превращения норм обычного права в государственные законы. При научном анализе истории обычного права традиционного общества ее необходимо рассматривать вместе с историей государства.

Вместе с этим, автор высказывает мнение о применении основных правовых идей обычного права для развития духовности и нравственных ценностей народов на Евразийском пространстве.

Ключевые слова: традиционность, меритократия, иерархия, обычное право.

ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМНЫҢ ӘДЕТТІК ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

Мемлекеттік-құқықтық жүйенің қызметінде сол халықтың дәстүрлі құқық нормалары көрініс табады. Әр халықтың тарихында «дәстүрлі» немесе әдеттегі құқығы сақталған. Ұзаққа созылған тарихи кезеңде әдеттегі құқық әмбебаптық реттеуші қызметті атқарды. Қоғамдық, тұрмыстық, дәстүрлі экономикаға негізделген әр халықтың менталитетінің туындысы болды. Қоғам ішінде қалыптасқан, индивидтің іс-әрекетінің құқықтық реттеушісі әдеттегі құқық болды. Оның уақыт межесінде түрленіп, өңделіп, кейде қайта туындап отыруы жиі кездесті. Дәстүрлі құқық көп жағдайда ауызша туындап, сақталып, ақпараттық кеңістікте таралды. Оның басты ерекшелігі «қоғамның өз туындысы» болуы. Дәстүрлі мәдениетте құқықтық түсінік «ақиқат», «ар-ождан» және «әділеттілік» санатында қаралады. Әдеттегі құқықтан жеке билеушілер бас тартып, мемлекеттік басқару институттары арқылы «заң шығармашылығын» қалыптастырды. Бүгінгі қоғам заң аясында өмір сүреді. Бірақ тарихи тұрғыдан алып қарасақ, этномәдени құндылықтарға негізделген әдеттегі құқық бірден жойылып кетпеді. Нәтижесінде дуалистік қоғамдық сана қалыптасты. Бір жағынан Рим құқығынан бастау алатын бүгінгі күннің заңдық нормалары, екінші жағынан халықтың дәстүріне негізделген әдеттегі құқық шынайылығымен жадыда сақталып қалды.

Орталық Азия көшпелілерінің тарихындағы ортақтықтың көрініс осы – әдеттегі құқық. Оның мазмұны мен қызметі түркі халықтарының құрған мемлекеттерде өзара сабақтастықта сақталып отырды. Түркі халықтарының әдеттегі құқығы ортақ, оның уақыт шеңберінде ғана түрленуі орын алатынын Н. Гродеков [1] атап өтеді.

Әдеттегі құқықтың тарихи дамуын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Алғашқысы дәстүрлі ауызша тарихтың мұралары және әдеби, тарихи шығармалар; екіншісіне кодекстер мен қабылданған нормаларды жатқызуға болады. Тарихқа үңілсек түркі халықтарында алғашқысында әдеттегі құқық туралы мәліметтердің басым бөлігі сақталған.

ҮІ ғасырда Орталық Азиядағы көптеген тайпалық одақтардың бірігуі негізінде Түрік мемлекетінің құрылуы, оның іргесін салушы Бумын қағанның мемлекеттің тұтастығын,

қоғам мүшелерінің азаматтық құқықтарын қорғаған заң жүйесін қабылдағаны белгілі. Түрік жазбаларында: «Түрік бүтін халық үшін Төресін жүргіздім, Елді тұтып Төре етті» – деп жазылған [2]. Түрік қағандары әдеттегі құқықты кодификациялау нәтижесінде «Төре» заңын қабылдады. Осы заң баптары іргесі жаңа қаланған мемлекет үшін ішкі тұтастық және бірлік идеясы болғандығын анық көреміз. Оның түрік жұрты үшін маңыздылығын ел бірлігі үшін күрескен билеушілердің көне бітіктастардағы жазбалары айқын көрсетеді. Бұл құқықтық ескерткіш Алғашқы Түрік қағанатының тәуелсіз мемлекет ретінде тарих сахнасына көтерілгендігінің айғағы болды. Түрік Алғашқы Түркі қағанатының заңы бойынша түркі қоғамының талаптарына сай азаматтық, қылмыстық, отбасылық істерді шешіп отырған. Әрине бұл заң ерте ортағасырлық мемлекеттік сипатқа тән болған. Мемлекетті басқарудағы саяси тәсілдер, көшпелі қоғамдық қатынастар зерттеулерде «көшпелі мемлекет» ұғымын туындатты. Мұндай саяси билік түркі қоғамындағы құқықтық құрылымды үш нормаға бөлді. Азаматтық, қылмыстық, отбасылық, мұрагерлік істер әдеттік құқықпен реттелді. Мемлекеттегі билік тұтқасын ұстаған «Ашина әулетінің» құқығы ерекше болды. Бұл құқық қағанаттың билеушілері тарапынан қабылданған заң «Төреге» бірікті. Қаған билігі билеуші әулет ішінде мұраға беріліп отырған. Биліктің атадан балаға ғана емес, ағадан ініге берілу дәстүрі болған. Үшіншіден мемлекет және тайпа аралық қатынастардың ережелері халықаралық құқық құрады. Түркі қағанатындағы жоғарыда аталып өткен нормалар VIII ғасырларда жинақталған құқық жүйесі «Төреге» бірікті. Түркі елінің қалыптасуымен қатар, заң шығармашылығы мемлекет ішінде «Төренің» таралуына ықпал жасады. «Төре» елді басқару, билік жүргізу құқығын атқарды. Оның негізгі мақсаты мемлекеттің ішіндегі тұтастықты сақтау, ру арасындағы қайшылықтарды, қарым-қатынасты реттеуді көздеді. Түркі қоғамындағы әдет-ғұрып құқықтары және «Төре» кейінгі осы қоғамның мұрагерлерінің құқықтық қатынастарында жалғасын тапты.

Түрік құқықтық ескерткіштерінің мазмұны сақталған 1523-1594 жылдарға жататын армян-қыпшақ процессуалды кодекс және XII ғасырдың қыпшақ-поляк сот жүргізу нұсқасының тарихи маңызы ерекше [3]. Бұл құқықтық дерек отбасылық, қылмыстық, әкімшілік құқық баптарын құрайды. Батысқа қарай жылжыған түркі халықтары әскери өнерін, рухани мұраларын

және осындай құқықтық ескерткіштерін тарих межесінде сақтап, өзге халықтардың өміріне сіңірді.

Дала тарихындағы әдеттегі құқықтың бірыңғай жүйеге келуін Ф. Леонтович Шыңғысханның «Yassa», «Ұлы Жасақ» заңын қабылдауына қатысты көрсетеді, қазақ мемлекеті осы заңды шынайы сипатта сақтады деген тұжырымдама береді [4]. С. Фукстың көзқарасы бойынша «Ұлы Жасақ» орталықтанған мемлекетті нығайту мақсатында қабылданаған Шыңғысханның заңы, ал қазақ мемлекетінде биліктің ешқандай институты қалыптаспаған, әдеттегі құқыққа негізделген, оларды өзара байланыстыру дұрыс емес деген теріс пікірге тоқтайды [5].

Монғол ұлысының құрылуы тұсында мемлекетті нығайту мақсатында көшпенділердің әдеттік-құқықтық нормаларының жиынтығына сол кезеңдегі монғол қоғамының талаптарына орай өзгерістер енгізіліп, жетілдіріп қабылданған заң жинағы «Ұлы Жасақ» болды. «Ұлы» деп аталуы монғолдардың барлығына тиісті заң болды. Осы жағынан алғанда жергілікті ұлыстық деңгейдегі жасақтардан ерекшеленді. «Yassa» монғолша – джасақ, йосун «қаулы», «заң» мағынасын береді. «Yassa» – Шыңғыс ханның қабылдаған монғолдардың заңдар жиынтығы және ережелері. Рашид ад-Диннің мәліметіне қарағанда бұл заң монғолдардың 1206 жылы өткен құрылтайында қабылданған [6]. Бұл заңның Шыңғыс ханның керей, найман, меркіттерге жасаған жеңісті жорығынан кейін жиналған Ұлы құрылтайда қабылдануы оның билігінің нығаюына жол ашты. Кейінірек 1218 жылы Түркістанға қарсы жорықты ұйымдастыру мақсатында жиналған құрылтайда толықтырулар енгізіліп, 1225 жылы қайта қабылданған.

Қоғамдық қатынастардың күрделене түсуі, мемлекеттіліктің қалыптасуы құқықтық мәдениеттің дамуымен қатар жүреді. Сондықтан Шыңғыс ханның құрған мемлекетін өзіне дейінгі осы территориядағы бір кезде қалыптасып, нығаю үстінде болып, ыдыраған мемлекеттердің тікелей мұрагері ретінде қарастырған жөн. Сонымен Монғол империясындағы негізгі құқықтық ескерткіш «Yassa» болды. Бұл заңның тұрақтылығының сыры Шыңғыс хан ұрпақтары Монғол империясынан қаншалықты қашықтықта билік құрса да, осы заңға бағынып, берік ұстауында болып отыр. «Yassa» мазмұны халықаралық құқық, мемлекеттік және әкімшілік құқық, қылмыстық құқық, сауда құқығы, сот құқығы, заңды бекіту сияқты баптардан тұрды:

«Yassa» Шыңғыс хан ұрпақтары үшін қаншалықты маңызды болса, олардың билік құрған мемлекеттерінің тұрғындарының бағынуы міндеткерлік болды. Шыңғыс хан бағындырған кейбір өңірлерде оның баптары қайшы келіпте жатты. Оның басты себебі «Yassa» көшпелі түрік-монғол тайпаларының әдеттегі құқығының мұрасы болды. Сондықтан оның қызметі көшпелілердің дәстүрлі құқығына негізделген болса, Түркістан немесе Иран сияқты бағындырылған отырықшы аймақтарда ертеден қалыптасқан құқықтық қатынастары, әлеуметтік-тұрмыстық өмірі бұл заңда тыс қалып отырды. Бұлардың баптары арасындағы қайшылықтар жергілікті билік иелері мен Шыңғыс хан әулетінің билеушілері арасындағы қақтығыстардың туындауына себеп болды. Түркістан иелігінде билік құрған Шағатайдың «Yassa» орындату мақсатындағы әрекеттерін Ата Мәлік Жувейни былай баяндайды: «Ол өзіне бағынышты халықты «Yassa» арқылы қорқытып, жазалау шараларын жүргізді, оның әскері әрқашан дайындықта болды, әсерлеп айтқанда, кез келген жалғыз әйел басына алтын толтырылған табақпен еш қорықпай жүре алатын. Ол кішігірім қаулылар қабылдап отырды. Бұл қаулылар мұсылмандар үшін ауыр болды. Мысалы, қойды бауыздамау туралы қаулысы нәтижесінде Хорасанда ашық мал бауыздаудан қорықты. Мұсылмандарды өлген мал етін жеуге мәжбүрледі» [7].

Шыңғыс ханның іс-әрекеті әдеттегі тәртіпке қайшы келмеуі, өз тарапынан заң аясында шешім қабылдауы деректерде сипатталады. Түркі өркениетінің құқықтық мәдениетінде осы дәуірде «бейәдеп» ұғымы қалыптасты.

Соңғы ортағасырлық кезеңдегі әдеттегі құқықты жүйелеуді қазақ хандары жүзеге асырды. Бұл қадамның басты мақсаты мемлекетті орталықтандыру болды. Бұл заңдар әдеттегі құқықтан құралды. «Қасым ханның қасқа жолы», «Хақназардың хақ жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы», «Их Цазз», «Он сегіз Дала заңы», ескі «Цааджин бичигі», «Халха Джирум», Сібір, солтүстік Кавказ түркі халықтарының «адат» атты құқықтық нормаларының ортақтығы айқын. Оның ішінде өсиет, кепілдеме, ант, келісім шарт, куәгерлік, аманат, аталық, айып, құн тағы басқа құқықтық нормалардың түркі халықтарына ортақ болуы заңдылық.

Қазіргі заман талабына сәйкес батыс қоғамының заң шығармашылығы аясында құқықтық қатынастар жүзеге асуда, түркі

халықтарының дәстүрлі құқығының баптары тіптен қарастырылмайды. Дәстүрлі құқық әр қоғамның өзінің туындысы, сәйкесінше қоғам ішіндегі қайшылықтарды шешуде, құқықтық мәдениеттің қалыптасуындағы маңызына мән берілмей келеді. Дала құқығы «әділеттілік» пен «жаза» қатар қолданылып, жасалған іс-әрекеттің сұрауын көрсетеді. «Жеті Жарғының» баптарында біреудің сыртынан сөз айту, жалған сөйлеу, әдейілеп соңына түсу өлім жазасына кесілсе, бүгінде оған тосқауыл болатын дәстүрлі құқықтағы «ар-ождан» қағидаты. Әр адамның өзінің арының алдындағы жауабы. Дәстүрлі өркениеттің «әділетті қоғамды» құру дүниетанымы құқық аясында жүзеге асуын ерекше атасақ болады. «Әділеттілік» түркі халықтарының түсінігінде адам құқығын қорғайтын «міндеттілікке» саяды. Сонымен қатар бұл категория адамгершілікті-құқықтық, әлеуметтік-саяси санаға тәуелді болды.

Осы тақырыпқа қатысты түркі халықтарының «мұрагерлік құқығынан» мағлұмат беріп өткен жөн. Дәстүрлі құқық бойынша әке мұрагері отбасындағы кенже баласы болып табылады. Әкесі қайтыс болған жағдайда кенже баласы бірге тұрған болса, оның барлық мүлкін иеленеді, бірақ осы тұста ерекше тоқталатын мәселе баласы өзіне «моральдік міндетті» алады. Әкесінің анасынан бөлек әйелі болса, кәмелетке толмаған балалары немесе туыстарының балаларын заңды түрде әкесі қамқорлыққа алған болса олардың алдындағы борышын өтеуді, моральдік жағынан да жауапты болып табылады. Әрине басқа да мұрагерлік құқықтық баптар болды, ер адам ерте дүниеден өткен жағдайда оның ұлдарының арасында мүлік тең бөлінеді. Әйелі «әменгерлікпен» отбасын құрса, сол ер адамның қолына көшетін болған. Егер қыз бала отбасында болса, оның күйеуіне мұрагерлік өтетін болған. Мұрагерлік құқықты мүліктік жағынан иелену деп қараған дұрыс емес, яғни оның ел алдындағы адамгершілікті жүктемесі тағы қоса берілді. Осындай отбасылық құқықтық нормаларды Селенга ережелерінен кездестіреміз [8]. Қылмыстық құқықты талдасақ, мұнда – меншікке қол сұғу, жеке адамға қастандық, билік тәртібіне қарсы тұру қолданылатын жазаға түрмеде қамау мүлдем қарастырылмады. Көшпелілер үшін ең жоғары жаза бұл «рудан кетіру», көп жағдайда шешімді өз туыстары қабылдап «сүйекке таңба салды» деп елден кетуге мәжбүрлеген. Сонымен қатар барлық түркі халықтарында 3 есе, 7 есе, 9 есе құн төлеу тәртібі сақталған. Дала өркениетінің құқықтық жүйесі өзінің

шынайылығы, ашықтығы арқылы әділеттілікке жетіп отырды. Билердің істі қарауда ешқандай әлеуметтік мүддеге негізделмеуі, заң барлығына ортақтығын көрсетті. Істің қаралауының өзі көлбеу, яғни жүгінетін бидің таңдалуында шектеудің болмауына мүмкіндік туғызды. Қоғам ішіндегі теріс іс-әрекет жасаған адамды жазалауды емес, оны ар-ұятқа шақыруды көздеді.

Ресей империясының отарлау саясаты ғасырлар бойы өзінің реттеушілік қызметін атқарған дәстүрлі құқықты тоқтатты. Оның баптары халықтың жадысында және тұрмы-

сында сақталып қалды. Әрине бүгінгі құқықтық мәдениетті қоғамды қалыптастыруда адамгершілік-құқықтық дүниетанымға негізделген дәстүрлі құқықтың құндылықтарын тиімді пайдалаған дұрыс. Бүгінде көптеген мемлекеттер «прецеденті құқықты» жиі қолдануда. Ол түркі халықтарындағы әдеттегі құқықпен үндесіп жатыр. Жаһандану заманында түркі халықтарының құқықтық жүйесінің іргетасы – дәстүрлі құқық болуы тиіс. Бұл жағдай қоғам ішінде көрегенді ұстанымды, құқықтық мәдениетті және моральдік құндылықтарды көтеруге ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер

- 1 Гродеков Н. Киргизы и кара киргизы Сырдарьинской области. – Ташкент, 1889. – Т. 1. – 22 б.
- 2 Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь. Том III. По армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Алматы: БАУР-КАСЕАН, 2010.
- 3 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. – Алматы, 2005. – 67 б.
- 4 Леонтович Ф. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий. Древний мир казахов. 2003 г. – 412 б.
- 5 Фукс С. История казахского права по русским источникам XVIII-XX вв. Древний мир казахов. 2003. – 423 б.
- 6 Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.1, кн.1. – М-Л, 1952. – 259-266 бб.
- 7 Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XVI-XVIII вв. – Алматы, 2001. – 19-25 бб.
- 8 Тумерова А.Т. Обычное право бурят в монгольской правовой системе. – Улан-Уде, 2004. – 98-100 бб.

References

- 1 Grodekov N. Kirgizy i kara kirgizy Syrdar'inskoj oblasti. – Tashkent, 1889. – Т. 1. – 22 b.
- 2 Garkavec A. Kypchakское pis'mennoe nasledie. Kypchakskij slovar'. Tom III. Po armjanopis'mennym pamjatnikam XVI-XVII vekov. – Almaty: BAUR-KASEAN, 2010.
- 3 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. – Алматы, 2005. – 67 б.
- 4 Leontovich F. Drevnij mongolo-kalmyckij ili ojratskij ustav vzyskanij. Drevnij mir kazahov. 2003 g. – 412 b.
- 5 Fuks S. Istorija kazahskogo prava po russkim istochnikam XVIII-XX vv. Drevnij mir kazahov. 2003. – 423 b.
- 6 Rashid ad-din. Sbornik letopisej. T.1, kn.1. – M-L, 1952. – 259-266 bb.
- 7 Abuseitova M.H., Baranova Ju.G. Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Kazahstana i Central'noj Azii v XVI-XVIII vv. – Almaty, 2001. – 19-25 bb.
- 8 Tumerova A.T. Obychnoe pravo burjat v mongol'skoj pravovoj sisteme. – Ulan-Ude, 2004. – 98-100 bb.

Zhappasov Zh.E., Botash S.

**Commercial relations of
Kazakhstan and Russia in the
XVI-XVIII centuries**

This article gives a brief overview of some works, based on the axiology analysis of historical researches process of accumulation of empirical knowledge and becoming of the theoretic-conceptual bases in studying a problem of Kazakh-Russian commercial relations in XVI-XVIII centuries. The urgency of a theme of research caused by necessity of development of historiographical aspects of actual problems of history of Kazakhstan, and for objective reconsideration of many pages of Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries from positions of new methodological approaches in a domestic historical science. As one of modern conceptual installations in studying history of Kazakhstan the withdrawal from consideration of historical processes in a vein of exclusively «Russian» and «Soviet» history and the set ideological imperatives that was characteristic for the Soviet historiography of problems of Kazakh-Russian relations. In conditions of independence of Republic of Kazakhstan on the foreground, only left insufficiently known and not studied aspects of this difficult and inconsistent problem.

Key words: historiography, empire, colonization, commercial relations, diplomacy.

Жаппасов Ж.Е., Боташ С.

**XVI-XVIII ғасырлардағы
Қазақстан мен Ресейдің сауда
байланыстары**

Бұл мақалада тарихи зерттеулерді аксиологиялық тұрғыда талдау негізінде XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс экономикалық қарым-қатынастары мәселесінің теориялық-концептуалдық негізінің қалыптасуы мен зерттеудегі эмпирикалық білімнің қордалану үдерісі анықталды. Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан тарихындағы маңызды мәселелердің тарихнамалық аспектілерін зерттеудің қажеттілігімен, XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесін отандық тарих ғылымына тән жаңаша методологиялық тұрғыда қарастырылуымен анықталады. Соңғы он жылда XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесіне қатысты көптеген еңбектер жарық көрді, олардың біразында Ресейдің рөлін жоғарылатып, Қазақстанды төмендету тұрғысында жазылғандықтан, оларды қайта қарап, жаңаша методологиялық тұрғыда талдау қажет. Бүгінде отарланушы ел ретіндегі идеологиядан арылған кезінде Қазақстан ғалымдары арасында осы мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар мен пікірлер туындады, олардың кейбіреулері тіпті бір-біріне қарама-қайшы. Бірақта бүгінде қазақ және орыс халықтары арасында ғасырлар бойы жалғасқан байланыстардың нәтижелері Қазақстанның ұлттық тарихнамасы негізінде қайта ой елегінен өткізу жұмыстары жүргізілуде.

Түйін сөздер: тарихнама, империя, отарлау, экономикалық қатынастар, дипломатия.

Жаппасов Ж.Е., Боташ С.

**Торговые связи Казахстана и
России в XVI-XVIII веках**

В настоящей статье на основе аксиологического анализа исторических исследований раскрыт процесс накопления эмпирических знаний и становления теоретико-концептуальных основ в изучении проблемы казахско-русских экономических отношений в XVI-XVIII вв. Актуальность темы исследования обусловлена как необходимостью разработки историографических аспектов актуальных проблем истории Казахстана, так и для объективного переосмысления многих страниц казахско-русских торговых отношений XVI-XVIII вв. с позиций новых методологических подходов в отечественной исторической науке. Одной из современных концептуальных установок в изучении истории Казахстана является отход от рассмотрения исторических процессов в русле исключительно «российской» и «советской» истории и заданных идеологических императивов, что было характерно для советской историографии проблем казахско-русских отношений. В условиях независимости Республики Казахстан на первый план выходят малоисследованные и неизученные аспекты этой сложной и противоречивой проблемы.

Ключевые слова: историография, империя, колонизация, экономические отношения, дипломатия.

**COMMERCIAL
RELATIONS OF
KAZAKHSTAN AND
RUSSIA IN THE XVI-XVIII
CENTURIES**

We can find information about the Russian merchants in Kazakhstan and Central Asia, in the works of Rubrikvis and Shegabed-Din in the XIV century. Prerevolutionary scholar N.P. Zagoskin and well-known Soviet historian V. Mavrodin reported that, following the well-trodden path from time immemorial, Russian merchants back in XIV-XV centuries. «constantly traveled in the lower reaches of the Volga and the Caspian Sea, and from there made their way even to Samarkand, in 1404 year here in the last city people saw Russian merchants along with Tatar traders, Indian and Chinese.» [1].

Interesting information informs the pre-revolutionary author A.J. Garkavi [2], whom wrote that along the Volga and the Caspian Sea, Russian merchants exported from Asia countries fur of (sable, beaver, fox, marten and others.), honey, wax, fish tooth (walrus tusks), skin and linen fabrics (mainly in Central Asia), which were famous even in northern India. By the same way, they imported to Russia from the lower reaches of the Volga-Caspian Sea, salt from east, steppe horses, silk fabrics, products made of precious metals, semi-precious stones, pearls, weapons and Damascus steel products. Especially imported a lot from along the Volga and the Caspian Sea spices, by that time there was not sea route to India because no one opened it yet.

Let's note that A.E. Snesev and V.V. Bartold [3, 4], they believe, that «the initiative in organizing the Russian-Central Asian relations,» belongs to «the Englishman named Jenkinson», representative of the pre-revolutionary historiography V.G. Tizengauzen and Soviet scientists B.D. Greekov, S.A. Pokrovsky, Y. Falcons [5-7], resists and provides evidence of fallibility of this statement.

E.V. Tarle informs that in fact for the first time A. Jenkinson traveled across the Kazakh steppes and appeared in Central Asia almost a half century later than Russian, in 1557 year, he has been there and for subsequent years. Of course, the work of A. Jenkinson adduces great interest, as he left a very valuable information about Central Asia and Kazakhstan, informing about the inhabitants of the steppes «Kassaks with magomet faith (muslims)», that were strong and numerous nation [8].

N. Karamzin informs the fact that already in 1557-1558 years to Ivan IV with a «love» petition arrived ambassadors from Khiva,

Bukhara and Samarkand to allow their merchants to pass free along the Volga. [9]. A.H. Margulan also confirms the earlier period of the Kazakh-Russian trade relations establishment. For example, he writes that at the same time merchants from Shemakhi, Derbent, Shavkala, Tyumen, Khiva, Saraichik and other cities visited Astrakhan, and then the trade agreements were signed with Shamakhy and Bukhara [10].

In the context of political disintegration on the southeast of Europe after the destruction of the Golden Horde in the early XVI, century was frustrated as trade routes of Russia in Central Asia and other eastern states. Therefore, even during Tugume Khan (1534-1538), when Kazakhs' somehow strengthened again, the Moscow government did not renew the former direct connections with them.

Nomadic state associations were constantly in need of sedentary culture work products, «cereals, and especially fabrics, garments,» all of these they constantly received from Russia and Bukhara. V.V. Barthold, referring to S.M. Solovyov leads to an important confirmation of this. Nogai Murza Ismail in 1551 year wrote to his brother Yusuf, whom trekked behind Zhayik River: «Your people go trading in Bukhara, and my people go to Moscow, and I have to be conquered by Moscow, even myself go naked, and the dead do not have anything to sew shrouds».

The Moscow government aimed to increase trade with all countries, including Central Asia and the Kazakh steppe. This has contributed to the normalization of economic life, which in turn reduces the possibility of military clashes. In other words, increase of trade helped to neutralize the aggressive intentions of the Central Asian states and strengthen the economic power of the sides, which lead to activation of their diplomatic and political contacts.

Promotion of Russian to the East has created comfort conditions for prosperity of the Russian merchant class. However, on his way stood the Siberian Khanate. Kazakh Khanate was subject of continuously raids of neighboring countries and they were looking for a strong ally, able to help them in the fight against the invaders. At this time, Russian merchants, diplomats, travelers knew about the Kazakhs, as a nation, heroically defending themselves from constant pressure of Bukhara and the Siberian Khanate rulers. At the same time, the Kazakh steppes turned into a staging base for the goods, on their way from the East to Russia and from Russia to the East.

In the XVI century and up to 40-ies of XVIII century, communications of Russia with the Cen-

tral Asian by oases implemented through Astrakhan, Guryev, from the banks of the Tobol, Ural, Uya, from Tobolsk across the steppes to the north and deserts in the south. Before the foundation of Orenburg, Troitsk and Omsk as the main bases for sending government and private caravans, Bukhara Astrakhan and Tobolsk were main bases before. Through Kazakh steppe, Siberian Cossacks traded with the Central Asian countries. Bukhara caravans went to Ermak rate past the Aral Sea, «through the steppes of Kirghiz kaysak's by long-laid road ...» informs the pre-revolutionary author I. Keppen.

Soviet historian H. Ziyaev wrote that road from Tobolsk to Bukhara took 75 days. One of, the most famous researchers of Russia and Central Asia trade relation problems A.V. Pankov provides information that since the middle of the XVI century, twice in a year between Astrakhan and Karagan marina on Mangyshlak went sailing boats on which the Khiva and Bukhara merchants sailed to Astrakhan.

Prerevolutionary author V.A. Ulyanitsky wrote, and well-known Kazakh historian G.F. Dahshleyger by analyzing documents from the archives of the Ministry of Foreign Affairs, came to the conclusion that the overland route from Russia to India as early as the time, passed through Astrakhan to the Mangyshlak peninsula (Tub-Karagan), Bukhara, Balkh, Kabul, and from there to India.

It took only 20 years after the conquering the Kazan and the Russian were already mastering the upper reaches of the Kama River and established themselves in several kilometers to south-east of Soli Kama built in Stroganovs' Kankor and Keregedan. Consistently mastered the river roads to Siberia. Ahead of all were Stroganovs' that even in 1574 year were in hurry to capture Western Siberia to settle in Tobol, Irtysh, Ob and other rivers. In accordance with a letter of Ivan, the Terrible all these lands fixed behind them. As evidenced «Siberian chronicle», Stroganovs' got the right of free trading in new places with merchants from Central Asia, Kazakhstan and other eastern states. As indicated by the above information, located in Stroganov's Chronicle, during those years started establishing and trade relations with the Kazakh steppe.

So, at the heart of the Russian tsar's policy at end of the XVI century. (Ivan the Terrible, Fyodor Ivanovich) to the eastern neighbors, particularly the Kazakh Khanate, as well as Kazakh rulers of that period (particularly Tevekkel), began as an effort «to have good boundaries ... (trade) people would go without any hooks».

At that time, there was a tendency to consolidate not only the political but also Russian-Kazakh trade

relations. Strengthening of which contributed to the historically established conditions, associated with the departure of the Kazakhs under pressure from military-feudal Jungar state from the area of Seven Rivers towards the upper reaches of the Ishim river basins of the Tobol, Irgiz and other rivers that lie within West Siberia the relations established since the end of the XVI century. For a long time between the rulers of the two countries, it did not affect their mutual benefits of the ruling classes. For example, the Russian merchant class slowly drawn into, the trade with Central Asian and other eastern states through the adjacent Nogai, Kazakh and Kalmyk steppe and Kazakh nomadic nobility could not see all the great advantages of maintaining permanent good neighborly relations with Moscow. They often preferred to attack them, capture captives and cattle rustling Russian population, especially frequent from the middle of the XVII century. However, these attacks generally did not violate the basic policies of the Kazakh khans, in some moments of political and commercial benefits of maintaining friendly relations with the Russian state. However, they strongly oppose to be depended of Russia.

Obstacle on the way of development of the Kazakh-Russian trade relations, as did pre-revolutionary researchers stood Siberian Khanate, relations with which Russia became particularly acute in the 70s of the XVI century. Khan Kuchum actively opposed to the Russian penetration into Siberia. Earlier in the pre-revolutionary and Soviet historiography, they draw image of Khan Kuchum only in black colors, and his activities towards them represented for others as a robbery. Only in 1996 year, the Kazakh historian M. Abdirov attempted to restore the historical truth in the book «Known and unknown Han Kuchum,» he wrote the following. «The reason for such special interest on personality of Kuchum lies not only in his own tragic fate or dramatic history of his descendants. Above all it is in the fact that he, his children and grandchildren were the first who opposed the aggressive policy of the Russian autocracy, in the east and stood on the way of Russian government in Siberia and Northern Kazakhstan» [11]. Confronted with Kuchum, the tsarist government began to look for an ally to fight him. That ally could become the Kazakh steppe on the condition to be vassal of Russia. As later events will show, the Kazakh steppe becomes the next victim of Russian aggressive colonial ambitions.

In addition, by that time Emirate of Bukhara threatened Kazakhstan. We know well that the Emirate of Bukhara increased its ownership by the seizure of the Khanate of Khiva. As a result, Bukha-

ra-Nogai Kazakh ownership agreements were also threaten by seizure of Bukhara Khan. As Tevekke-lya ambassadors pointed in Moscow, the ultimate goal of Khan of Bukhara was the construction of town fortress among Jayik River in Sarayshih and then transformation of Astrakhan into dependent to the city of Bukhara.

Considering steps to establish an alliance with the Kazakh Khanate to combat Kuchum, the Russian government counted to use their rulers as intermediaries in negotiations with the Central Asian khanates.

After recovering from Artysh massacre, kazakh steppe revitalized again during Tevekkele Khan, and has turned into a major political force. Under these changed circumstances, Russian government was quick to take advantage of the benefits against the Kuchum and against the Khan of Bukhara. At the same time, they made attempt to arrange a closer relationship with the Kazakh steppe.

At the same time, the Russian government has taken steps to strengthen ties with the Kazakh steppe and Central Asia on the part of Siberia. Historical experience showed that progression into the depths of Asia, Russia was much more successful from side of Siberia, rather than from the banks of the Ural. The development of Siberia facilitated by the fact that there rushed from the interior of the country's industrialists and settled in the new lands and the expansion of trade with Central Asian and Kazakh traders contributed to the cities founding. The first of which were built in time was city Tyumen and Tobolsk (1587 year). In 1594 year, at the Tara River, city called Tara was built the role of city was to be prevent raids of Kuchum on the neighborhood of Tobolsk. In fact, long time ago the Russians' penetrated beyond this point up on the Irtysh. Evidenced by a royal decree on the construction of the town of Tara, in it, among other things, it says. «Take on the consumption various people, and 70 pounds of salt to increase, to send out a new town Tara on the lake Yamysh and tell them to bring back salt». The idea was to send it all these «for 700 miles from the newly planned construction of a new city», that is in this area of now days Pavlodar city. Moreover, the decree stated it as an everyday deal, which Russian service people repeatedly did. I.V. Sheglov, M.I. Sladkovsky, X. Ziyaev and G.E. Katanayev wrote about it in details.

A.V. Pankow, referring to the testimony of Siberian historian G.F. Miller (XVIII c.) and I. Slotvsov (XIX c.) informs that in the same XVI century, Russian Caravan's «doschanikov» (boats) «went up the Irtysh and «Bukhara», camel caravans were sent

through the Kyrgyz steppes to European Russia and went through to Astrakhan, Samara and other cities of the Volga».

Bukhara caravans descended down through Irtysh to Siberia, brought the fabric and dried fruits, which they exchanged for bread and furs.

Trade route from Tobolsk to Central Asia went through the upper reaches of the Irtysh to Ishim, and from there past the mountains of the Ulu-Tau to Sary-Su until Turkestan, then through the Syr Darya to Bukhara. According to G.E. Katanayev, the Russian government has obliged the residents of Tara «to treat them friendly» Bukhara and Nogay merchants, if the «merchants will come to the city with goods, horses and cattle,» «bring them through themselves and let them freely sell goods. If, one of them wishes to travel with their goods and cattle to Tobolsk and Tyumen then allow them to do so». [12, c. 26].

V.S. Batrakov, Soviet scholar, pointed out that at the same time, the task was to expand relations with the Central Asian states, to organize a proper reception of the ambassadors at Tara, Tobolsk and Tyumen, carefully listen their suggestions and report them to Moscow.

In this relation, there are indications of numerous sources. Thus, H. Ziyaev adduces document, which is a government mandate of Tarski Russian authorities, which in 1595 year raised the question of «keep safe merchants, people from Bukhara and Nogay». In the punishment for Tyumen governor in 1596 year noted: «... To Bukhara with goods or Nogay with horses that will come trading to Tyumen, tell Bukhara and Nogay merchants to trade with Tatar's and our people duty free, let them trade free of duty and do not take any kind of customs duties, create conditions for them to come and trade near or out of our city». [13, c. 22].

In March of 1608 year by the diploma from the palace of Kazan, order to Tara governor I.V. Masalsky allow Bukhara merchants to trade in Siberian cities. The Uzbek historian M.Yu.Yuldashev informs and confirms that Bukhara's merchants usually were able to defend their privileges, given by Moscow.

However, let us note that the caravans had no guarantee against robberies, so they took measures to protect themselves. Particularly, they protected and accompanied caravans of salt by military commands. For example, a trading expedition, directed along the Irtysh on 25 rafts, to it from city of Tara were joined five more, were guarded by archers, gunners, drummers, cavalry and Cossacks on foot «with the workers with the centurion and atamans

– about 840». They armed them with eleven copper musket, 814 kernels, «manual and gun powder 79, 50 pounds of lead.» Evidenced by the documents published in the publication «The Kyrgyz Land» in 1903.

During so-called «time of troubles», the international position of the Russian state has greatly suffered and for a certain period, Kazakh-Russian trade relations was almost not carried out.

At the beginning of the XVII century, two countries resumed trade relations between each other. The Russian government allowed the Central Asian merchants to trade freely in the Russian cities. At the same time, they took measures to increase the number of Russian trade and diplomatic missions to Central Asia, their main traffic routes passed through the territory of Kazakhstan. Already in 1614 through the Jayik and then on the Kazakh steppe (Emba – Khiva) embassy of Mikhail Tikhonov and Alexei Bukharov were sent to Persia. Together with them Russian merchants and Persian messenger Amir Shah Quli, for a long time they had no opportunity to go back home because of the «time of troubles.»

Characteristically, by the end of 20-ies of XVII century, due to connections with the eastern states strengthened so that the influx of merchants from Central Asia and other eastern states, has led to a conflict with their Russian merchants. As a result, forced local authorities to certainly extent, limit the promotion of the Russian caravans of the Oriental traders, which caused sharp protests from the latter ones. Examining this question, the Soviet historian X. Ziyaev was inclined to believe that the restriction of eastern merchants' movement to Russian was due to the «lack of supply» for the carriage of goods. Nevertheless, this is only one side. We should add the fact that the ever-increasing flow of merchants from Central Asia and other eastern countries turned them into strong competitors of Russian merchants because of them the latter ones endured a significant loss. Things went so far that the Russian merchants to shield themselves from competition with eastern merchants, in 1627 forced and had to turn to a special petition to the Tsar Mikhail Filaretovich. P.P. Smirnov pointed out that it emphasized the presence in Russia of a large number of «Teziks» (i.e., Central Asian merchants) who «go by themselves and let their clerks go, and we have sovereigns took away all trades, and your sovereign product of their various trades became a great problem» [14]

M. Yu. Yuldashev reports petition of «Siberian Bukhars'» Alim Suleymanova with «comrades», extracted from the books of the Siberian orders (column 134, p. 194), in which they «beat the brow» for

the restoration of their rights. In this and other petitions «reflects the relationship between the Bukhara with the settles in Siberian», and local merchants, creating obstacles for them by their competition in trade.»

These examples, well shows rather wide trade relations between Russia and Kazakhstan and the Central Asian states. To this, we must add that in Bukhara, for example, also were Russian merchants, which had «permanent trade craft».

However, let us note that since the 20s to 80s in XVII century there has been some decline in trade and other relations between Russia, Kazakhstan, Central Asian and other Eastern countries. This is due to the activation of the so-called «predatory gangs», attacking caravans and diplomatic missions. In this regard, the most characteristic of the Embassy of I.D. Khokhlov whose ship in 1620 year, during a storm had washed ashore of Mangyshlak peninsula. The trade caravan, which was with him, had been attacked and robbed by the Turkmen tribes.

However, the exchange of trade missions continued during these periods. Yu. A. Sokolov leads on this issue information of the customs books that speak of the arrival to Tara and Tobolsk in 1637-1645 y. – 185 merchants to 1645-1655 y. – 165 merchants in 1655-1665 y. – 227 merchants.

In the territory of Kazakhstan (from Tobolsk to Turkestan) passed primarily only those Central Asian trade caravans, which had special permission of the Kazakh khans, as evidenced by the Russian ambassador Vasily Kobayakov. Referring to him, N.G. Apollova leads some interesting information about trade in Kazakhstan during those times, that's what she wrote, in her «questioning speeches» in the Siberian order, Kobayakov said that under influence of Khan Tauke «a possession Cossack ... 25 cities in which Bukharians merchants live». [15, P.32] Moreover, this is not an accident. Namely, Kazakh khans, sultans and their immediate environment got all the revenues from trading operations, which they also partly used for organization of Russian-Kazakh trade on the Russian market in Siberia.

We would not just dwell on the Russian-Central Asian trade relations, if only in some cases, merchants, stood at the head of the Central Asian trade caravans, at the request of the Kazakh lords had no idea when the last of the Russian administration, perform diplomatic assignments along with trading operations. This evidences that the development of trade with the Central Asian khanates, to some extent contributed to the strengthening of Russian-Kazakh relations. Therefore, the more the territory of Kazakhstan Central caravan trade pass, they cre-

ated more favorable conditions for strengthening Russian-Kazakh trade relations.

For example, the embassy of Tashima accompanied by Kazakh merchants, whose task was to clear the ground for trade relations with Russia. It was not accident that Tauke Khan requested that merchants' «to come for a good messenger and trade people let them go».

Khan Tauke had great hopes for this embassy; it had to restore the old political and trade relations. So he sent together with the embassy of many gifts for the royal court.

For example, in the Kazakh steppe, not all rulers were involved in trade but they were the most interested part in it, also and other members of the largest and most influential families from the Kazakh khan's environment. Kazakh elite had interest in the development and the Kazakh-Central Asian trade since they received significant revenues from fees charged to merchants, caravans that passed through the Kazakh steppe. These revenues gave them opportunity to participate in trade with the Russian merchants.

In the context of economic and trade sustained positive assessment of the benefits for Russia in the works of A. Semenov, F. Lobysevicha, N.N. Balkashin, basic positions that include the following:

- An increase in Russian trade turnover;
- Use of natural resources of the conquered region;
- The use of territories as transit between Europe and Asia;
- The development of Russian manufactured goods sales market;
- The development of communication links;
- Vacant land for resettlement.

Thus, the desire of Russian tsars' to turn Kazakh steppe, in to sales market, the use of its natural resources and strategically advantageous position reflected in the Russian pre-revolutionary historiography. In the works of this period there almost was not analytical approach, there were factual errors, inaccuracies. However, these works were the basis for future issues development of the Kazakh-Russian trade relations during the Soviet period.

Among contemporary Russian works that differs by new methodological approaches, we can highlight the work «Russian-Kazakh ethno-cultural and ethno-political interaction.» It shows the close relationship between the revival of the Kazakh-Russian trade relations and the beginning of the active Russian colonization of the region. At the end of XX – and beginning of XXI century in the historical sci-

ence of Kazakhstan, a number of studies in which on the basis of new methodological approaches, with varying degrees of details considered the problems of medieval cities as centers of commerce. M.H. Abuseitova, S.M. Syzdykova, R.U. Karimova, B.A. Baytanaeva.

Trade and cultural relations of Kazakhstan and the Central Asian khanates were the subject of the

research of S. Maduanova, M.U. Shalekenova and A.B. Abdualy.

As we can see, during the study of the Kazakh-Russian trade in the XVI-XVIII centuries, there was a significant transformation of historiographical concepts – from the archaic tradition of pre-revolutionary Russian messianism to modern approaches, expressed in a synergetic paradigm.

References

- 1 Zagoskin N.P. Russian waterways and marine business in pre-Petrine Russia. – Kazan', 1909. – p. 17 – 18.
- 2 Garkavi A.Ja. Tales of Muslim writers about the Slavs and Russian. – SPb., 1870. – p. 48-49.
- 3 Snesarev A.E. India as a major factor in the Central Asian issue. – SPb., 1906. – p. 9.
- 4 Bartol'd V.V. The history of research in Eastern Europe and Russia. – Izd. 2, Leningrad., 1925. – p. 176.
- 5 Grekov B. D. Kievan Rus. – M. – L., 1944. – p. 314.
- 6 Pokrovskij C.A. Foreign trade and foreign policy of Russia. – M., 1947. – S. 38.
- 7 Sokolov Ju.A. To a question about the historical background of joining Central Asia to Russia. // Proceedings of the Central Asian State University. Lenin. New series. – Vol. 142. – Historical sciences. – Vol. 30. – Tashkent, 1958. – P. 22-23.
- 8 English travelers in the Moscow State in the XVI century. – L., 1937. – p. 185.
- 9 Karamzin N.M. History of Russian Government. – T. IX. – SPb., 1892. – p. 236.
- 10 Margulan A.X. From the history of cities and the construction of the ancient art of Kazakhstan. – Alma-Ata, 1950. – p. 86.
- 11 Abdirov M. Khan Kuchum known and unknown. – Almaty: Zhaly, 1996. – p.4.
- 12 Katanaev G.E. Consolidation of Russian power in Siberia and the first steps into the interior of the Kulunda-Ishim and Tobolsk steppes. // Notes of the Western Siberian Department IRGO. – KH. XIV. – Vol. I. The. – Omsk, 1893. – pp. 25.
- 13 Zijjaev H. Central Asia and Siberia (the second half of the XVIII – XIX centuries.). – Doctoral Dissertation. – Tashkent, 1964. – S. 83.
- 14 The new petition. From «Pleas 1627» («On the expulsion of foreigners»). // «Reading Society of Nestor the Chronicler.» – Kn.23. – Kiev, 1912.
- 15 Apollova N.G. Economic and political relations between Kazakhstan and Russia in XVIII – the beginning of XIX century. – M. : Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1960.

3-бөлім
**ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 3
**НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 3
**MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Абикенова К.Е.

Патшалық Ресейдің Қазақ мемлекеттілігін жою әдістері және оған қарсы ұлт-азаттық күрестердің орын алуы

Бұл мақалада Патшалық Ресей империясының отаршыл саясаты, соған орай Қазақ мемлекеттілігін жою шаралары сипатталады. Қазақ хандығының осы тұстағы әлсіреу себептері мен өзара алауыздықтардың орын алуы көрсетіледі. Соған орай Патша үкіметінің қазақ халқының ішкі жағдайынан хабар ала отырып, түрлі шендер мен қызметтер тағайындау арқылы бастапқыда Кіші және Орта Жүз аймақтарында, кейін Ішкі Бөкей Ордасында хандық билікті жою әрекеттері көрсетіледі. Алайда хандық билікті жоюға қарсы қазақ топтарының әрекеті, оның ішінде Қаратай сұлтан сынды ақсүйектер тобының қарсылығы мен халықтың отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық көтеріліске шығуы аталады. Ұлт-азаттық қозғалыстардың осы кезге дейінгі бұрмаланып жазылуы мен олардың өз кезегінде дұрыс бағасын алмау себептері ғылыми тұрғыдан негізделе отырып, тұжырымдалады.

Түйін сөздер: империя саясаты, отаршылдық, жарғылар, әкімшілік басқару.

Abykenova K.E.

The origin of the national liberation struggle against the Tsarist Russia, on its measures to the destruction of the Kazakh statehood

The article deals with the problems of the colonial policy of the tsarist empire, measures for the elimination of the Kazakh Khanate and the reasons for strife and weakening of the Kazakh Khanate at this historic juncture. The tsarist government, obtaining information about the internal situation in the Kazakh territory, began handing out various positions and ranks, to eliminate Khan's power, first in the Junior and Middle zhuzah, and then in the internal Bukeyev Horde. We consider the movement of the Kazakh people against the abolition of the Khan's power, especially the actions of the Kazakh aristocracy – «ақсүйек» such as Karatay Sultan, as well as a national liberation uprising of Kazakh people against the colonial policy. We study the causes of such problems as distortion in the research on this topic and an underestimation of these issues.

Key words: politics of the empire, colonization, regulations, administrative management

Абикенова К.Е.

Зарождение национально-освободительной борьбы против Царской России, относительно ее мер по уничтожению казахской государственности

В статье рассматриваются проблемы колониальной политики царской империи, мероприятия по ликвидации казахского ханства, а также причины междоусобиц и ослабления казахского ханства на этом историческом этапе. Царское правительство, получая информацию о внутренней ситуации на казахской территории, начало раздавать различные должности и чины, чтобы ликвидировать ханскую власть сначала в Младшем и Среднем жузах, а затем и во внутренней Букеевской Орде. Рассматривается движение казахского народа против упразднения ханской власти, особенно действия представителей казахской аристократии – «ақсүйек», таких как Султан Каратай, а также национально-освободительное восстание казахского народа против колониальной политики. Изучаются причины такой проблемы, как искажения в научных исследованиях по данной тематике и недооценка указанных вопросов.

Ключевые слова: политика империи, колонизация, устав, административное управление.

**ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ
ҚАЗАҚ
МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН
ЖОЮ ӘДІСТЕРІ
ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ
КҮРЕСТЕРДІҢ ОРЫН
АЛУЫ**

XVIII ғасырдың бас кезінде қазақ хандығындағы билік жүйесі орталықтандырылған мемлекет деңгейінде болғандына карамастан, қоғамның саяси жүйесіндегі әлсіздік, ішкі алауыздықтар мен хан билігінің әлсіреуі сыртқы басқыншылық әрекеттерге қарсы тұра алмады. Қазақ хандығындағы мұндай жағдай Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін айқын көрінді. Қазақ жерлерін жоңғарлар жаулап, елде ауыр жағдай қалыптасты. Ал патша әкімшілігі XVIII ғасырдың бірінші жартысында негізгі салмақты қазақ хандарына салғанымен, олардың билігінің деңгейі ірі ру басшылары мен билердің қолдауына немесе қолдамауына тікелей байланысты екенін жақсы түсінді. Бұл жайында академик С.З. Зиманов: «Ханның қоғамдағы абырой-беделі ең бірінші жергілікті билеушілердің өзіне берілгендігінен айқындалатын, олардың мүддесін қорғау ісінде хан олардан қолдау тауып, кейде мұны пайдалана отырып қоғамға күшті ықпал етуге қол жеткізген» [1], – деп көрсетеді.

Патша үкіметі қазақ мемлекетін бірте-бірте әлсіретіп, хандық билік жүйесін жойып, Ресейлік басқару құрылымын орнықтыру саясатын ұстанды. Тарихшы-ғалым С. Асфендияров: «Патша үкіметі Қазақ хандығын жоя отырып, қазақ сұлтандарын биліктен шектету арқылы қазақтардың мемлекеттік дербестік елесін де құртып, сол кездегі Қазақстанды Ресей империясының қатардағы аймағына айналдырды» [2] – деп атап өтеді.

Шындығында да қазақ жүздерінің әлсіреп, жікке бөлінуі патша үкіметі үшін өз пайызын жүзеге асыруға қолайлы жағдай туғызды. Тіпті патша әкімшілігі алға қойған мақсатына жету үшін қазақ қоғамында ықпалын жүргізе алатын сұлтандар мен билерге қымбат төлемдер төлеуге барып отырған. А.И. Левшин патша үкіметі қандай жағдайда болмасын бар мүмкіншіліктерді пайдаланғандығын, айла-амалдар жасау арқылы қазақ сұлтандарының ауызын алғандығын нақтылап береді [3].

Сонымен бірге, патша үкіметі хандық мемлекетті әлсірету мақсатында халық арасындағы ішкі шиеленістер мен қақтығыстарды тиімді пайдалана білді, хан мен сұлтандарды, билер мен батырларды бір-біріне қарсы қойды. Бұл процестің өз жемісін бергендігін Нұралы ханның орыс әкімшілігіне берген мынадай мәлімдемесінен көруге болады: «Біздің қырғыз-

қайсақ ордасында бастықтар көбейе түсті, сөйтіп кез келген сұлтан билеу тәсілін білуі болуы, солар арқылы халық арасында күңкіл көбейді, солар арқылы халық арасында өтірік-өсекті күшейту арқылы жасап, жер жерде бастықтардың көбейе түсуі себепті саяси түзелуге мүмкіндік бола қоймайды»[4] деп көрсетеді.

Қазақ халқының хандық басқару жүйесін зерделеген Ресей империясы хандық билікке баса көңіл бөлді. Өйткені империя саясатының жемісті болуы, хандық биліктің нақты күші мен оның әсеріне байланысты еді. Соған орай халық арқылы хан сайлауды жоққа шығарып, әкімшілік басқару ісін империя тікелей өз бақылауына алуды жөн көрді. Бұл мәселені И. Неплюевтің басқарушы сенатқа жасаған баяндамасынан айқын аңғаруға болады: «Қырғыз-қайсақ хандары хандықты өз қолдауымен немесе халықтың қолдауымен ғана емес, оны биік мәртебелінің қақысы мен қолдауымен алуы басқаша пайдалы болды»[5].

Ресей империясының әкімшілігінің осы бағытта қолданған айла-әрекеттері біршама нәтижелерге қол жеткізіп, негізінен өз іс-әрекеттерін халық алдындағы беделі төмен хан, сұлтандарға жауып отыруына ықпал жасады. Ол әрекеттің алғашқысы ел атқамінерлеріне жалақы төлеу арқылы жасалса, екіншіден ойлап тапқан шара белгілі ру басыларының аузын алу үшін «тархан» атағын беру болды. Мәселен, 1742 жылы Орта жүздің беделді батыры Жәнібекке тархан атағын беру туралы Неплюев өз баяндамасында атап өтумен бірге патша әкімшілігінің осы тұрғыдағы саясатын ашық түрде көрсетеді. «Қырғыз-қайсақ старшыны көрсеткен қызметі мен берілгендігіне орай жарлық бойынша «тархан» болып жарияланды, – дей отырып, осы жылдың қараша айында: «келешекте хандық та емес, сұлтандық та емес мұндай жағдайда одан да тиімділігі осы, осы арқылы ішкі қырқысты ретке келтіруге болады», – деп өз ойын ашық білдіреді [6].

Сонымен, XIX ғасырдың алғашқы ширегінің соңына қарай Орта және Кіші жүзде хан билігін жою үшін қолайлы алғышарттар туды. Патша өкіметі хан билігін біржола жою мақсатын іс жүзіне асыруға кірісті. Хандық билікті жойып, оның орнына отарлық басқару жүйесін ендіріп, Қазақстанды өзіне бағынышты етуді реформа арқылы іске асыру патша өкіметінің аса маңызды істерінің бірі болып саналды. Осы мақсатта 1822 жылы М.М. Сперанскийдің басшылығымен жасалған «Сібір қырғыздары туралы Ереже» қабылданды. Ереже өзінің мазмұны жағынан

Қазақстанды әкімшілік басқару тұрғысынан Ресей империясы құрамына енгізу және оны отар аймаққа айналдыру мақсатын көздеді. Ереженің түпкі мақсаты оның соңғы бөлімінде айқын көрсетілген. «Сібірдегі шекара белдері күзет мекемелері ретінде айтарлықтай мықты құрылыс бола қойған жоқ. Оларды түбегейлі орныққан деуге келмейді. Әйтсе де қырғыз (қазақ) жеріне сұғына кіріп бара жатқандықтан, мұны тұрақты тәртіп орнатып, өздерінің шын мәніндегі мемлекеттік шекара қызметі ретінде түпкілікті мойындатуға тиіс», – деп көрсетілді [7].

Күшіне енген Ереженің басты мақсаты қазақтың дәстүрлі саяси басқару жүйесін жойып, оның орнына Қазақстанның солтүстік-шығыс ресейлік әкімшілік, сот, территориялық басқару тәртібін орнату болды.

Десек те, қазақ даласындағы патша үкіметінің әкімшілік-саяси реформалары қазақ ақсүйектер тобы жағынан қарсылыққа ұрынды. Себебі реформалар ақсүйек топтардың артықшылықтарын шектеді. Жалпы патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы бүкіл Кіші жүз қазақтары XVIII ғасырдың соңында-ақ ашық наразылық білдіргені белгілі.

XIX ғасырдың бас кезінде патша үкіметіне қарсы жақта Қаратай сұлтан бастаған топ тұрды. Сырдарияның төменгі ағысындағы жерлерде орналасқан қазақтардың көпшілігі хан ретінде Арынғазы Абылғазыұлын мойындады. Әйтсе де үкімет өз мүддесінде әрекет етіп, Арынғазыны 1821 жылы Петерборға алдырып, оны Калугаға айдауға жіберді [8].

Ал 1824 жылы Кіші жүздің соңғы ханы Шерғазы Орынборға шақырылып, шекаралық комиссия құрамына алғашқы мүше болып белгіленді. Осылайша Кіші жүз территориясында сол уақыттарда қоғамдағы ықпалын жоғалтқан хандық билік жойылды. Хандық билікті жою айтарлықтай шиеленіссіз жүрді. Орта жүзге қарағанда Кіші жүзде хан билігі әлсіз еді. Ресейдің жаңа басқару жүйесін енгізу саясаты қазақ даласында билікті сақтап қалу пиғылындағы бір топ сұлтандармен олардың жақтаушыларының қолдауына ие болғанымен жалпы халықтың наразылығын тудырды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Кіші жүздің ішкі және сыртқы саяси жағдайы күрделі күйінде қала берді. Оның солтүстігінен Ресей, оңтүстігінен Хиуа, Қоқан хандықтары қауіп төндірді. Жаңа Илек бекінісі мен Илек өзенінің бассейнін орыстардың басып алуы саяси жағдайды күрделендірді. Бір жағынан патша үкіметіне қызмет еткен, екіншіден ресми саясатқа

қарсы тектілер топтарының мүддесін көздеген Шерғазы ханға шекаралық комиссия әрекетсіз отырғаны үшін ескерту жасады. Ханға жағдай өзгермесе үкімет Ордада үкіметке адал қызмет ететін адамды қоятындығы туралы айтылды [9].

Бұдан кейінгі тұста 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары туралы Ереже» бойынша Кіші жүз территориясы Батыс, Шығыс, Орта бөліктерге бөлінді. Оларды сұлтандар басқарып тұрды. «Ереже» Кіші жүзде хандық билікті алып тастап, оның орнына ресейлік басқаруға ұқсайтын әкімшілік-саяси басқару жүйесін ендіруге бағытталды. Ал Ішкі, яғни Бөкей Ордасында хандық билік біршама ұзағырақ сақталды. Билік басындағы Жәңгір хан үкіметтің сеніміне ие болды. Жәңгір хан бірнеше рет патшаның қабылдауында болып, орыс әскерінің генерал-майор шенімен марапатталды. 1885 жылы Жәңгір хан қайтыс болғаннан кейін Ішкі Ордада хандық билік жойылып, басқару Уақытша Кеңестің қолына көшті. Сөйтіп, XIX ғасырдың ортасына қарай Орта және Кіші жүз территориясында хандық билік жойылды.

Қазақстанда хандық билікті жойған патша өкіметі оны енді қайта қалпына келтіру әрекеттерін басып-жаншуға күш салды. Мысалы, Кіші жүздің Батыс бөлігіне сұлтан-басқарушы болған Қаратай Нұралыұлы өзін хан деп жариялап, өзіне хандық мөр жасағаны үшін Орынбор генерал-губернаторынан қатал ескерту алды. Орта жүзде ақ киізге көтеріліп, хан сайланған, Қытай императоры заңды билеуші ретінде таныған Ғұбайдолла Уәлиұлын Баянаул жерінде Арбышевтың жазалау отряды тұтқындап, Омбыға апарып, одан соң ешбір сотсыз, тергеусіз алыс Сібір қаласы Березовке жер аударды. Одан ол 1840 жылы Кенесары ханның табанды араласуының арқасында елге қайтарылды [10].

Мұндай Патша әкімшілігінің қазақ даласын отарлау аймақтарының біріне айналдыруға бағытталған шаралары халық нарызылығын күшейте түсті. Ресей үкіметінің қазақ халқының салты мен рухына, діліне қайшы әкімшілік-саяси реформалар жүргізуге қарсы жергілікті халық көтерілістер түрінде жауап берді. Шын мәнінде XVIII ғасырдың соңынан XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін қазақ халқы патша өкіметіне қарсы соғыс жағдайында болды. Сырым Датұлы, Жоламан Тленшіұлы, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы, Есет Көтібарұлы, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Кенесары Қасымұлы бастаған және өзге де көптеген көтерілістер – бұқараның жалпыұлттық азаттық қозғалысының айқын дәлелі болса керек.

Барлық осындай бас көтерулер, әсіресе үш жүздің азаттық қозғалысына айналған Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс патша өкіметінің қазақ қоғамындағы кез келген сеператизмнің көрінісін түбегейлі жою тәрізді әрекет етуге итермеледі. Яғни, халқымыздың тәуелсіздік жолындағы азаттық үшін күресі ХУІІІ ғасырдың екінші жартысынан бастап еліміз бен жеріміздің тәуелсіздігі мен теңдігі үшін басталған ұлт-азаттық күрестер тарихынан басталып, бүгінгі азаттығымызға тікелей желеу болған 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының тарихын қамтиды.

Жалпы ХVІІІ ғасырдың соңы ХХ ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихнамалық тұрғыдан зерттелуі кеңестік кезеңде ғана қолға алынғаны белгілі. Дегенмен кеңестік кезеңде ұлт-азаттық күрестер тарихы объективті бағасын ала алған жоқ. Себебі жалпы ғылымда үстемдік құрған, әсіресе гуманитарлық ғылымдар саласын идеологияның қолшоқпарына айналдырған кеңестік жүйе маркстік-лениндік методологияны догмаға айналдырып, барлық мәселені тар таптық тұрғыдан қарастырғаны баршамызға белгілі [11].

Ал, қазіргі тарихи және тарихнамалық ақпарат нарығында да қарсыластық қозғалыстардың тарихы маңында көптеген ақиқатты бұрмалаулардың көбейіп кетуіне себеп болатын кемшіліктер де аз емес. Кеңестік кезеңде тарихты шынайы-патриоттық тұрғыдан жазу өлшемі күннен-күнге кеми берген еді. Тарихшылар болса, өткеннің тағылым беретін, халықтың рухын көтеретін бейнелерін зерттеуден бас тартып, тырнақ астынан кір іздеумен әлектенуге мәжбүр болды. Көптеген тарихи тақырыптардың ішінде аса бір қызығушылық пен өткен тарихқа сүйіспеншілікті қажет ететіннің бірі отаршылық кезеңдегі қарсыластық қозғалыстың тарихы. Себебі, бұл шайқаста болған әрбір құрбан халық пен мемлекеттің болашағын ойлап, сол үшін құны бағалауға келмейтін адал еңбек сіңірді. Империялық үстемдік пен тоталитарлық жүйенің кесірінен, ұлттық тарихнама тізе бүгуге мәжбүр болды. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы тарихы туралы жазылған оқулықтар беттері мен ғылыми зерттеулер бұған куә бола алады. Кейбір оқулықтарда қарсыластық қозғалысының әр алуан кезеңдері көрсетіліп, оны қозғалыстың түрлері деп атайды. Әр кезеңнің әрқилы болып аталуы осыдан туындайды да, бірде оларды «көтеріліс» десе, бірде «ұлттық қозғалыс», «соғыс», «төңкеріс» т.б. деп аталып жүр [12].

ХУІІІ-ХХ ғасыр басында орын алған ұлт-азаттық көтерілістер еліміздің егемендігінен

кейінгі тұста қайта жазылып, көбінесе көтерілістің саяси астарлары ашылған еді. Ресей зерттеушілері аталынып отырған көтерілістерге «бұзақылық», «бас көтерулер», «қарсылық әрекеті» сынды анықтамалар беріп келді. Ресей үкіметі ХХ ғасырдың басына дейінгі көтерілістерді патша саясатына қарсы әрекеттер деп түсіндірумен болды. Алайда олар қазақ тарихындағы орын алған көтерілістерді сипаты жағынан феодалдарға қарсы әрекеттер, бай мен кедей көтерілісі деп бағалады. Сондай-ақ зерттеушілер орын алған көтерілісті елдің ішкі және сыртқы жағдайымен байланыстырып көрсетеді. Ф. Энгельс пен Маркс өз еңбектерінде азаттық күрестерді халықтың өз билеушілеріне қарсы әрекеттері деп бағалай отырып, олардың бұл әрекеттерінен отарлау салдарының ешбір нәтиже бермейтінін атап өтеді [13].

Отарлау жүйесінде қазақ тарихының бұл кезеңдері көбінесе этнографиялық жинақтарда, жазбалар мен географиялық-аймақтық зерттеу экспедициясының материалдарында жарық көріп отырды. Күнделікті баспалар мен арнайы әдебиеттерде мағынасы түсініксіз, белгілі бір оқырманы жоқ, этникалық тарих, этникалық аумақтық, мемлекеттің негізі, Қазақстан аумағы мен көршілес мемлекеттер туралы көптеген

түсініксіз ойлар мен тұжырымдар қаптап кетті. Шынында, тарихты қайта-қайта көшіріп жазу немесе оны «қайта қарастыру» өткеннің «негативтері» мен «позитивтері» туралы көптеген жаңа мифтерді, аңыздарды тудырады, ал олар болса аяғына енді ғана тұрып жатқан ұлттық тарихнамаға керісінше әсерін тигізуі ықтимал. Мұндайда қайта-қайта бетіне қалқып шығып жатқан тарихи рудименттер мен атавизмдер тұйыққа әкеліп тірейді де, халықтар мен әлеуметтің бірігуіне кедергі болады.

Көріп отырғанымыздай, империялық саясаттың барлық мақсат-мүддесі қандай жағдайда болмасын қазақ мемлекеттілігін, оның ішінде хан билігін әр түрлі жолдар арқылы тоқтатуды көздеді және оған қол жеткізді. Осы орайда қазақ елі де өз тәуелсіздігі жолында түрлі азаттық көтерілістерге шықты. Елі мен жерінің бостандығы үшін бас көтерді. Оның барлығы да ұлттық рух пен жігердің, елінің тәуелсіздігін аңсаған арманның белгісі еді. Сол себепті де қалыптасқан Қазақстан мемлекетінің тарихын зерделеуде, халықтың рухын көтеретін, оны бірлік пен ынтымаққа шақыратын, әсіресе, бүгінгі тәуелсіздігімізді қастерлей білетін сезімдерге баулитын тұстарын танымалдандыру ісін жете қолға алуды қажет.

Әдебиеттер

- 1 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. – Алма-Ата, 1960. – С.103.
- 2 Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы: Санат, 1998. – 171с.
- 3 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайцаских орд и степей. Ч.II. – СПб., 1832. – С.235.
- 4 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. //Сборник документов и материалов. – Алма-Ата, 1961. – С.253.
- 5 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. //Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – 53 с.
- 6 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – С.238-239.
- 7 ҚР ОММ, 338 қор, I тізбе, 336 іс, 3 парақ.
- 8 Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1992. – 127 б.
- 9 ҚР ОММ, 338 қор, 1 т, 463 іс, 29 парақ.
- 10 ҚР ОММ, 4 қор, 1 т, 245 іс, 4 парақ.
- 11 Мажитов С.Ф. Проблемы истории. Теории и историографии народно-освободительного движения ХУІІІ – начала ХХ вв. в Казахстане. – Алматы, 2007. – 350 с.
- 12 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1990. – 320 б.
- 13 Қозыбаев М.К. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

References

- 1 Zimanov S.Z. Politicheskij stroj Kazahstana konca XVIII i pervoj poloviny XIX v. – Alma-Ata, 1960. – S.103.
- 2 Asfendijarov S. Istorija Kazahstana. – Almaty: Sanat, 1998. – 171s.
- 3 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajcaskih ord i stepej. Ch.II. – SPb., 1832. – S.235.
- 4 Kazahsko-russkie otnosheniija v XVI-HVIII vv. //Sbornik dokumentov i materialov. – Alma-Ata, 1961. – S.253.
- 5 Kazahsko-russkie otnosheniija v XVI-XVIII vv. //Sbornik dokumentov i materialov. – Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. – 53 s.

- 6 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. – Almaty: Sanat,1996. – S.238-239.
- 7 ҚР ОММ, 338 қор, I тизбе, 336 ис, 3 парақ.
- 8 Bekmahanov E.B. Қазақстан ХІІІ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Almaty: Sanat,1992. – 127 б.
- 9 ҚР ОММ, 338 қор, 1 т, 463 ис, 29 парақ.
- 10 ҚР ОММ, 4 қор, 1 т, 245 ис, 4 парақ.
- 11 Mazhitov S.F. Problemy istorii. Teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizhenija XYIII – nachala HH vv. v Kazahstane. – Almaty, 2007. – 350 s.
- 12 Nazarbaev N.Ә. Tarih tolkynynda. – Almaty, 1990. – 320 b.
- 13 Қозыбаев М.Қ. Zhaudy shaptym tu bajlap. – Almaty: Қазақстан,1994. – 192 б.

Сыздыкова А.М.

**Вопросы природопользования
XIX века в Казахстане
в материалах законодательных
актов Российской империи**

В статье рассматриваются возможности изучения истории природопользования в Казахстане в XVIII-XIX веках на основе сведений материалов законодательных актов Российской империи, которые содержат информацию о распределении кочевий, развитии переселенческого земледелия, развитии сенокосения. В исследуемый период в хозяйственный оборот включаются не только земельный фонд края, но и залежи полезных ископаемых. Дальнейшее изучение источников позволит составить определенную картину о поиске полезных ископаемых в киргизской степи, об организации добычи руд различных металлов и минералов в крае, об участниках добывающей промышленности в Казахстане. Автор попыталась осветить некоторые проблемы истории природопользования в Киргизском крае, полученные отражение в законах Российской империи.

Ключевые слова: исторический источник, природопользование, хозяйственное освоение, Киргизский край, земельный вопрос, полезные ископаемые.

Syzdykova A.M.

**The issues of natural resource use
in 19th in Kazakhstan on the base
of information of the legislative
Acts of the Russian Empire**

The article considers the possibilities of studying history of natural resource use in Kazakhstan in the 18-19th on the base of information of the legislative Acts of the Russian Empire. It consists of information about distribution of nomads, development of settlers' farming and development of haying. During the period not only available land includes in the economic turnover, but also fallow of natural resources. Further studying of resources will allow to compose a certain imagination about searching natural resources in Kirgiz heath, about organization of extraction of different metals and minerals in the area, about members of extractive industry in Kazakhstan. The author tried to reveal some problems in history of natural development in Kirgiz area which were also marked in Laws of the Russian Empire.

Key words: historic source, natural development, house holding, Kirgiz area, land issue, mineral resources.

Сыздыкова А.М.

**Ресей империясы заңнамалық
актілері материалдарындағы
Қазақстанда XIX ғасырда
табиғатты қолдану мәселелері**

Мақалада Ресей империясының заңнамалық актілері 18-19 ғасырларда Қазақстанда табиғатты пайдалану тарихын зерттеу бойынша дерек ретінде қарастырылады. Бұл құжаттарда қоныстарды бөлу, қоныс аударушылар арасында егіншіліктің дамуы мен шөпшабудың дамуы туралы мәліметтер берілген. Зерттеу кезеңінде шаруашылыққа өлкенің жер қоры ғана емес, пайдалы қазбалар енгізілген. Деректерді әрі қарай зерттеу қазақ даласында пайдалы қазбаларды іздестіру, түрлі металдар мен минералдарды өндіруді ұйымдастыру, Қазақстанда өндіруші өнеркәсіптің қатысушылары туралы айқын сурет береді. Автор Ресей империясының заңдарында көрініс тапқан Қазақ даласында табиғатты пайдалану тарихының кейбір мәселелерін ашуға тырысқан.

Түйін сөздер: тарихи дерек, табиғатты пайдалану, шаруашылық игеру, Қазақ даласы, жер мәселесі, пайдалы қазбалар.

**ВОПРОСЫ ПРИРОДО-
ПОЛЬЗОВАНИЯ
XIX ВЕКА
В КАЗАХСТАНЕ
В МАТЕРИАЛАХ
ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ
АКТОВ РОССИЙСКОЙ
ИМПЕРИИ**

Земельный вопрос во все времена был актуальным и вызывал множество споров. Земля и другие природные ресурсы имеют особое значение в обществах с традиционным хозяйством, каким являлось население Евразийских степей в XVIII-XIX века. Кочевое, полукочевое скотоводство казахов нуждалось в вовлечении широких просторов лесостепей, степей, полупустынь и пустынь, также как земледельческое хозяйство русских переселенцев. Поземельные споры в XIX в., как правило, были связаны с наплывом русских переселенцев и их размещением.

Изучением проблемы освоения природных ресурсов Казахстана занимались как отечественные, так и зарубежные исследователи. Хозяйственное освоение Северного Казахстана русским крестьянством является одной из центральных проблем советской историографии. Вклад в изучение этой проблемы внесли Н.Г. Апполова, И.В. Власова, Д.И. Копылов, В.В. Пундани. Так, Н.Г. Апполова провела сравнительно-историческое изучение русского оседло-земледельческого и казахского кочевого хозяйства в порубежном районе Западной Сибири и Казахстана в XVI – первой половины XIX века [1]. М.Н. Аддабергенов, рассматривая вопросы хозяйственного освоения Северного Казахстана в XIX веке, исследовал постепенное заселение края переселенцами и формирование сельского хозяйства в регионе.

В трудах А.Д. Колесникова и В.А. Борисова [2] рассмотрены вопросы строительства крепостей и особенности заселения Прииртышья. Так, А.Д. Колесников детально исследовал процесс переселения русских крестьян в Среднее Прииртышье. Вместе с этим, автор затронул историю строительства Тоболо-Ишимской и Иртышской линий. Он оценивал строительство пограничных укреплений как необходимое условие для успешного освоения Прииртышья. Географические аспекты социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков осветил известный казахстанский ученый Н.Э. Масанов, изучавший проблемы кочевничества [3].

В трудах Н.В. Алексеенко освещены проблемы размещения населения Восточного Казахстана в XVIII-XIX веках, взаимоотношения сибирских крестьян, казаков и казахов. Он также исследовал вопросы перекочевки казахов на земли, заня-

тые Алтайским округом и Сибирским казачьим войском [4].

Исторический опыт природопользования русских крестьян Западной Сибири в XVIII – первое половине XIX вв. исследовал С.В. Туров, обратив внимание на экологические аспекты аграрной промышленности. Процесс формирования индивидуального пользования сенокосными угодьями в казахском ауле Степного края во второй половине XIX – начале XX вв. стал предметом исследований Н.Н. Сорока [5].

Данные исследования, основанные на многочисленных источниках, внесли определенный вклад в освещение проблемы освоения природных ресурсов и землепользования в Казахстане в XVIII-XIX веков, однако еще достаточно широкий пласт исторических источников по истории Казахстана остается не изученным. Многочисленные материалы законодательных актов Российской империи могут стать достойной источниковой базой исследований по природопользованию в Казахстане. Систематизация и классификация информации этих документов остается актуальной задачей исследователей истории Казахстана в составе Российской империи.

О некоторых аспектах природопользования в Казахстане в XVIII-XIX веках имеются сведения в материалах законодательных актов Российской империи. Во второй половине XVIII века остро встает вопрос о восстановлении кочевий казахов, временно утерянных в связи с тяжелой военно-политической ситуацией в ханстве. Ожесточенный спор имел место в северо-восточном и западном Казахстане. Притезания России на долины рек Иртыш и Урал поставили казахов-кочевников в сложное положение, лишив их богатых, сезонных пастбищ. Сложность миграции кочевников в определенной мере была связана с формированием казачьих поселений. Царским правительством у коренных жителей региона изымались земли под казачьи станицы, а это вело к сокращению пастбищных земель, нарушению традиционных маршрутов кочевков казахов [6]. В 1755 году Коллегия иностранных дел рекомендовала сибирским властям вообще закрыть казахам выход к внутренней территории. Материалы законодательных актов Российской империи являются свидетельством действий царского правительства по регулированию земельного вопроса, вносят ограничения в использовании кочевниками-казахами земельных угодий на правобережьях Урала и Иртыша в качестве пастбищ для скота. «... И хотя мы, великая государыня, наше императорское

тебя, нашего подданного хана и со всем народом в высочайшей нашей милости содержать соизволяем, однако ж, по прошению твоему, чтобы киргиз-кайсацкий скот на здешнюю сторону реки Яика перепускать позволить невозможно, а для чего именно так, о том же и о прочем указали мы нашему канцлеру обстоятельно дать тебе знать» – написано в Грамоте Нурали хану, от имени Елизаветы I в декабре 1757 [7, с. 547-548]. Аналогичная ситуация сложилась в Среднем жузе: «... и другим из коллегии иностранных дел от 21 марта 1762 г. указом, отправленным к тогдашнему сибирскому генерал-губернатору Соймонову, подтвержден с тем, чтобы, дозволяя по-прежнему им, киргиз-кайсаков около границ в их стороне кочевание иметь и табуны пасти, стараться сколько возможно, не допускать их к переходу и к перегону скота на внутреннюю сторону» – говорится в именной грамоте генерал-майору Орандорфу в декабре 1763 года [8]. Экспансия России вызвала резкую ответную реакцию казахов и вооруженные столкновения с казаками.

В то же время документы, датируемые началом XIX века, отражают изменения в государственной политике царизма. Непрерывающаяся борьба казахов за пастбища заставила царское правительство пойти на уступки. В 20-х гг. XIX в. был проведен ряд административных мероприятий, направленных на разграничение кочевий. Ряд законодательных актов дает разрешение кочевникам-скотоводам перегонять свой скот на так называемые внутренние территории. К примеру, разрешение, данное Букей хану, в 1801 году «О дозволении киргизскому народу кочевать между Уралом и Волгой и заводить по удобности в лесных местах селения», несколько расширив ареал кочевания, снижает социальную напряженность в степи. Многочисленные табуны лошадей казахи Среднего жуза в зимнее время отгоняли на дальние пастбища в тугай – леса и лесные угодья Южной Сибири, в Кулундинские и Барабинские степи. В 1821 году принимается решение об отводе земель на правом берегу реки Иртыш для кочевий киргиз-кайсаков. Согласно высочайше утвержденным правилам от 22 октября 1880 года «О дозволении киргизам кочевков на землях Алтайского горного округа» некоторые роды Среднего жуза получили доступ к зимним пастбищам в Кулундинской степи на определенных условиях [8].

Хозяйственное освоение Казахстана тесно связано с развитием земледелия. В XVIII веке в крупных хозяйствах казахских султанов, баев

имели место заготовки сена на зиму для «хвостого скота». Сенокосение и богарное земледелие были новы для кочевников. Развитие казахского земледелия в некоторой степени связано с именем хана Абылая. Высочайше утвержденное положение Комитета министров «О развитии между Оренбургскими киргизами оседлости и земледелия» разрешает отвод киргизам поземельных участков в бессрочное пользование, однако многие вопросы, такие как льготный срок пользования земельным наделом, величина возмездия за пользование наделом, оставались еще не урегулированными. Эти правительственные шаги были связаны с начавшимся процессом перехода казахов к полуоседлости и оседлости на прилинейной полосе. Так, по мнению исследователей, земледелие проходит путь от занятия, игнорируемого состоятельными скотоводами, до важнейшего инструмента закрепления территории зимовок и путей кочевания знатными людьми.

Одним из основных факторов укрепления царизма в Казахстане было заселение края выходцами из европейской части России. Хотя еще в XVI в. на территории Казахстана появились первые поселения яицких казаков, число переселенцев было незначительным. Так, в XVIII – нач. XIX веков на территорию Южной Сибири и Казахстана переселились из различных районов России казаки, которые образовали поселки вдоль военных линий. До середины XIX в. среди русского населения региона преобладало казачество и немногочисленные жители форпостов и городов (мещане, чиновники, ремесленники, торговцы и др.). Во второй половине XIX в. на территорию Казахстана устремились потоки крестьян-переселенцев. Возможность заниматься казачьим хозяйством, особенно земледелием, в Киргизскую степь потянула крестьянский люд, селившийся обычно вблизи от казачьих селений. В регионе расширялось присутствие крестьян-переселенцев, что поощрялось правительством Российской империи. Особые условия создавались для переселенцев в местах, где насаждение «русского элемента», по мнению правительства, было необходимым. Так, например, издание Высочайше утвержденного положения Сибирского комитета «Об увеличении русского населения в Семиреченском и Заилийском крае Западной Сибири», было обусловлено близостью китайской стороны. Документ устанавливает лимит для поселения в край, льготы и пособия переселенцам, а также оговаривает необходимое условие – благонадежность пересе-

ленца. Кроме того, в данном документе возможности расселять сибирских крестьян и ссыльно-поселенцев в Семипалатинской области: «Сверх дозволенного в Киргизской степи устройства постоянных дворов, разрешить в Семипалатинской области приселяться около тех пикетов, где местность то дозволит, охотникам по вызову правительства из сибирских крестьян и даже ссыльнопоселенцев, получивших уже право на свободное водворение в Сибири, с запискою как тех, так и других в казаки Сибирского линейного казачьего войска.» [9].

Однако сводить все поземельных споры в одну плоскость, противопоставляя русских переселенцев коренному населению, было бы неверно. Конфликты из-за владения удобными кочевьями происходили и между коренными жителями. Информация о подобных явлениях также нашла отражение в законодательных актах Российской империи того времени. Одним из таких документов является «О распоряжениях для отвода земли в Астраханской губернии калмыкам и киргиз-кайсакам» от 12 июня 1803, где сказано: «Определив, таким образом, пространство и пределы земель, кои калмыкам отвести будет можно, вы обратите внимание ваше к пресечению претензий между ими и киргизцами существующих на земли, между Волгой и Уралом лежащие» [10].

Все возрастающая потребность царского правительства в освоении восточных территорий вынуждала его изучать дальние края, отправлять экспедиции. Из текста именной грамоты, данной поручику князю Урусову в марте 1718 года: «В сем прилежно осматривать гавани и рек, а особливо Куры реки и какие суда могут где приставать, также справься, можно ли ходить и спасаться во время шторму и где также косы подводные и камни и прочее осматривать и верно ставить на карте; также ежели время будет сего лета, то крейсовать через море и какие острова или мели найдешь, так же сколько море где широко, ставить на карту». Материалы, отражающие заинтересованность царского правительства в разведке и изучении природных богатств восточных земель, в том числе и Казахстана, имеются в ряде принятых законодательных актов правительства. Например, документы «О завладении городом Еркетом и об искании золотого песку по реке Дарье», «О производстве следствия о сибирском губернаторе Гагарине и о полковнике Бухгольце, о розыскании об иркутском золоте и о построении крепости на озере Зайсан» [8] информируют не

только о поисковом интересе царского правительства, но и о необходимости установления административного, экономического контроля в регионе.

Изучение подобных материалов позволяет не только воссоздать проводимую в этом направлении политику Российской империи, но и составить определенную картину о поиске полезных ископаемых в киргизской степи, об организации добычи руд различных металлов и минералов в крае, об участниках начинающей развиваться добывающей промышленности в Казахстане. В XVIII веке царские власти вели целенаправленную разработку Восточно-Казахстанских рудников. Также началась разработка некоторых месторождений золота, серебра и других цветных металлов, находившихся на территории Северного и Западного

Казахстана. К этому виду деятельности власти старались привлечь широкие слои населения. Тому свидетельство – Указ из Берг-коллегии «О дозволении желающих отыскивать в Оренбургской губернии руду, краски и камня на казенных и частных землях, и учреждать заводы беспрепятственно, по сношению с местным начальством». Другой документ – Высочайше утвержденное положение Сибирского комитета, от 27 мая 1854 г. «О дозволении киргизским султанам и почетным киргизам производить в Киргизской степи золотой и рудный промысел» [8] регулирует права на организацию добычи полезных ископаемых в Казахстане.

Дальнейшее изучение и публикация подобных материалов позволит получить более глубокую и детальную информацию об исторических процессах на территории Киргизского края.

Литература

- 1 Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половины XIX вв. – М.: Наука, 1976. – 371 с.
- 2 Колесников А.Д. Русское население Западной Сибири в XVIII-начале XIX вв. – Омск: Зап.-Сиб. кн. изд-во, 1973. – 440 с. Борисов В.А. Заселение юга среднего Прииртышья // Известия Омского отделения Географического общества СССР. – 1958. – Вып. 2. – С. 69-74.
- 3 Масанов Н.Э. Проблемы *социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков*. – Алма-Ата: Наука, 1984.
- 4 Алексеенко Н.В. Русские и казахи Верхнего Прииртышья в XVIII – начале XIX в.: автореферат диссертации на соискание ученой степени д.и.н. – Л., 1967. – 31 с.
- 5 Туров С.В. Исторический опыт природопользования русских крестьян Западной Сибири: XVIII – первая половина XIX вв.; Сорока Н.Н. Процесс формирования индивидуального пользования сенокосными угодьями в казахском ауле Степного края во второй половине XIX – начале XX вв. (По материалам экспедиционных исследований 1896 – 1903 гг.) // Материалы международной научной конференции «Социально-экономические и этнокультурные процессы в Верхнем Прииртышье в XVII-XX веках». – Новосибирск, 2011. – 252 с.
- 6 Аддабергенов М.Н. Хозяйственное освоение Северного Казахстана в XIX веке: автореф. на соиск. уч. степени к.и.н. – Алма-Ата, 1990.
- 7 Казахско-русские отношения в 16-18 веках: сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1961. – 741 с.
- 8 История Казахстана и России в документах: Прииртышье и Приобье в XVIII – начале XX века: сбор. док. / под ред. Т.К. Щегловой, Г.Е. Отеповой, А.В. Контева. – Барнаул, Павлодар: АлтГПА, 2013. – 440 с.
- 9 ПСЗ РИ-2, т.32, ч.1, № 31649, с.253-254.
- 10 ПСЗ РИ-1, т.27, № 20793, с.653-655.//http://www.nlr.ru/e-res/law_r/descript.html

References

- 1 Apollova N.G. Hozhajstvennoe osvoenie Priirtysh'ja v konce XVI – pervoj poloviny XIX vv. – M.: Nauka, 1976. – 371 s.
- 2 Kolesnikov A.D. Russkoe naselenie Zapadnoj Sibiri v XVIII-nachale XIX vv. – Omsk: Zap.-Sib. kn. izd-vo, 1973. – 440 s. Borisov V.A. Zaselenie juga srednego Priirtysh'ja // Izvestija Omskogo otdelenija Geograficheskogo obshhestva SSSR. – 1958. – Vyp. 2. – S. 69-74.
- 3 Masanov N.Je. Problemy social'no-jekonomicheskoj istorii Kazahstana na rubezhe HVIII-HIH vekov. – Alma-Ata: Nauka, 1984.
- 4 Alekseenko N.V. Russkie i kazahi Verhnego Priirtysh'ja v XVIII – nachale XIX v.: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni d.i.n. – L., 1967. – 31 s.

- 5 Turov S.V. Istoricheskij opyt prirodopol'zovanija russkih krest'jan Zapadnoj Sibiri: XVIII – pervaja polovina XIX vv.; Soroka N.N. Process formirovanija individual'nogo pol'zovanija senokosnymi ugod'jami v kazahskom aule Stepnogo kraja vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv. (Po materialam jekspedicionnyh issledovanij 1896 – 1903 gg.) // Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Social'no-jekonomicheskie i jetnokul'turnye processy v Verhnem Priirtysh'e v XVII-XX vekah». – Novosibirsk, 2011. – 252 s.
- 6 Addabergenov M.N. Hozjajstvennoe osvoenie Severnogo Kazahstana v HIX veke: avtoref.na sois.uch.stepeni k.i.n. – Alma-Ata, 1990.
- 7 Kazahsko-russkie otnoshenija v 16-18 vekah: sbornik dokumentov i materialov). – Alma-Ata: AN Kazahskoj SSR, 1961. – 741 s.
- 8 Istorija Kazahstana i Rossii v dokumentah: Priirtysh'e i Priob'e v XVIII – nachale HH veka: sbor.dok. / pod red. T.K. Shheglovoj, G.E. Otepovoj, A.V. Konteva. – Barnaul, Pavlodar: AltGPA, 2013. – 440 s.
- 9 PSZ RI-2, t.32, ch.1, № 31649, s.253-254.
- 10 PSZ RI-1, t.27, № 20793, s.653-655.//http://www.nlr.ru/e-res/law_r/descript.html

Базарбаев Қ.Қ., Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**Жастүріктер және Түркістан
ұлт-азаттық қозғалыстарының
ұқсастықтары мен
ерекшеліктері**

Мақалада Жастүріктер және Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы ұқсастығы ретінде XIX ғ. соңы XX ғ. бас кезіндегі Батыс державаларының экономикалық, саяси және мәдени басқыншылығына қарсы бұхаралық қозғалыстары, түрікшілдік және мұсылмандық ұлтшылдық идеяларының кең тарауы, отаршылдыққа бағыт алуы, екі қозғалыстың ұқсастықтарының басты белгілерінің бірі жастүріктер қозғалысының Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына едәуір дәрежеде ықпал жасағандығы қарастырылған. Ұқсастықтардың болуына қарамастан жастүріктер қозғалысы мен Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстарының бірін-бірі қайталамайтын түбірлі ерекшеліктері де болды. Мақалада автор тарихи деректерге сүйене отырып сол ерекшеліктерге талдау жүргізген.

Жастүріктер және Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы ерекшеліктері ретінде жастүріктер және Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихи мәдени және экономикалық дамуы деңгейлері мен ол елдерге қатысты қалыптасқан халықаралық жағдайлардың елеулі ықпал еткен факторлары баяндалады.

Түйін сөздер: Орта Азия, Осман империясы, Түркия, Түркістан, жәдитшілер, жастүріктер, ұлт-азаттық қозғалыс.

Bazarbaev K.K., Mekebaev. T.K.,
Kumganbayev Zh.Zh.

**Similarities and features of the
national liberation movement
Young Turks and Turkestan**

The article examines the similarity of the Turkestan national liberation movement and the social movement Young Turks like western powers against the economic, political and cultural occupation, widespread Turkic and Muslim national idea against colonialism as the main similarity between the two movements is considered a strong influence on the movement Young Turks and Turkestan national liberation movement. Despite the similarity of the Young Turks movement and the national liberation movement of Turkestan were a number of features. The author, based on the historical sources analyzes these features. As the features of these national liberation movement author examines the historical and cultural and economic development and the impact of the international situation. And also need to take into account that the national mentality of the peoples of Turkey and Turkestan influenced the formation of the characteristics of movement Young Turks and Turkestan.

Key words: Central Asia, Ottoman Empire, Turkey, Turkestan, zhadidizm, zhasturikter, national liberation movement.

Базарбаев К.К., Мекебаев Т.К.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**Сходство и особенности
национально-освободительных
движений Младотюрков
и Туркестан**

В статье рассматривается схожесть Туркестанского национально-освободительного движения и движения Младотюрков – общественного движения Западных держав против экономического, политического и культурной оккупации, широкое распространение тюркской и мусульманской национальной идеи, направленное против колониализма. Как основная схожесть двух движений рассматривается сильное влияние движения Младотюрков на Туркестанское национально-освободительное движение. Несмотря на схожесть, эти движения имели ряд особенностей. Автор, опираясь на исторические источники, проводит анализ этих особенностей.

В качестве особенностей данных национально-освободительных движений автором рассматриваются культурно-историческое и экономическое развитие и влияние на международную ситуацию, учитывая при этом национальный менталитет народов Турции и Туркестана, который повлиял на формирование особенностей движения Младотюрков и Туркестан.

Ключевые слова: Центральная Азия, Османская империя, Турция, Туркестан, жадидизм, Младотюрки, национально-освободительное движение.

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: Zhankum0186@mail.ru

ЖАСТҮРІКТЕР ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тарихи даму барысында көпұлтты және көпдінді болып қалыптасқан Осман империясында ХХ ғ. бас кезінде ұлттық мәселелер шиеленісті сипат алды. Барлық ұлттарды біріктіріп бір ұлт жасау жөніндегі османшылдық идеясы, барлық ұлттарды түрік ұлтының төңірегіне топтастыру жөніндегі түркілік идеясы және түрік ұлтының мүддесін басқа ұлттардан жоғары қойған пантүркизм идеясы Түркиядағы саяси күрестің күн тәртібінен түскен жоқ. Осындай күрделі ұлттық мәселе жәдитшілердің бағдарламаларында Түркістандағы барлық этностарды біріктіру арқылы шешу түрінде көрініс тапты. Бұл идея тым тұрпайылау көрінгенімен, олардың ұлттық санасы этникалық ұғымдармен тығыз байланысты еді. Олар этникалық ұғымдарды «Миллат», «Мұсылмандар», «Түркістандықтар», «Тұрандықтар» деген терминдермен айшықтады. Олардың түсінігінде «Миллат» ұғымы Түркістан, Бұхара және Хиуаны мекендеген түркі тілді және иран тілді халықтарды білдірді. «Мұсылмандар» ұғымы да осыған жақын болды. Ол ұғым Түркістандық түркі тілді және парсы тілді тұрғындар дегенді білдіріп, діни реңк алды. Дегенмен, жәдитшілер «Мұсылмандар бірлестігі» дегенде діни емес, этникалық бірлестіктерді атайды. Бұл жөнінде М. Бехбудидің «Баюни хақиқат» мақаласында «Мұсылман» деген ұғымды «орыс» «еврей» деген этникалық терминдермен қатар қолдануынан көреміз [1]. Сонымен бірге мұсылман ұғымы «христиан» терминімен қатар діни сипатта қолданылған. Осыған байланысты Д. Алимова былай дейді: «Жәдиттердің арқасында мұсылман ұғымы діни мазмұннан этникалық мазмұнға трансформацияланды. Отаршылдыққа қарсы табысты күрес жүргізудің басты шарты ретінде саяси идеялар мен прогресшіл күштердің топтасуы этникалық бірлікке алып келді» [2, с.75]. Жастүріктер қозғалысы мен Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы арасында үлкен тарихи сабақтастық және саяси бірізділіктер көп. Бұл мәселенің мазмұны кеңестік тарихнамада мүлдем қарастырылмаған болатын. Түркістан тарихындағы осы желіні алғаш рет жеке тұжырым ретінде ғылыми айналымға ұсынғандардың бірі Д. Алимова былай деп жазады: «Ұлттық қозғалыс тарихында өзінің мақсаты және нақты әрекетінің мазмұны бойынша Түркістан жәдитшілігінен жастүріктер қозғалысындай бір-бірімен соншалықты байланысқан және

ұқсас құбылыс жоқ. Олардың ортақ мүдделерінің негізі, ең алдымен, түрікшілдік болатын. Бұл идея жастүріктер қозғалысы, сол сияқты өздерін «Милли тараккийпарварлар» деп атаған түркістандық прогресшілердің көзқарастарына алтын арқау болды. Қозғалыстардың пайда болу себептері де ұқсас болатын» [2, с. 90]. Бірінші кезекте осы қозғалыстардың пайда болу себептерін салыстыра қарастыруға болады. Осыған байланысты жастүріктер революциясы тарихын алғаш зерттеген З.Х. Габидуллиннің мына тұжырымына назар аударуға болады: «Түрік буржуазиясы мынадай себептермен еркін дамып өсе алмады, біріншіден, өндіргіш күштердің дамуын тежеген феодалдық қатынастардың үстемдігінен, екіншіден, түрік өнеркәсібіне өздерінің арзан өнімдерімен қысым жасаған шетелдік бәсекелестіктен» [3, с. 112]. Орталық Азияда ХІХ ғ. соңында қалыптаса бастаған ұлттық буржуазия бұл аймаққа Ресей капиталының енуімен және Ресейдің экономикалық жүйесіне кірігуімен өздерінің жағдайын едәуір жақсартта алды. Ал, екінші жағынан өлке империяның шикізат базасына айналып, метрополияның өнеркәсібіне қажетті шикізат өндіретін салалардың ғана дамуы ұлттық кәсіпкерлердің мүмкіндігін шектеп, халық тұтынатын жергілікті өнімдерді нарықтан ығыстыра бастады. Түркістан экономикасындағы қалыптасқан мұндай біржақты жағдай Түркияда Англия, Франция, Германия түрінде көпвекторлы бағыт алса, Түркістанда бұл біржақты Ресейлік бағытпен шектелді.

Екінші ұқсастығы ретінде Түркияның және Түркістанның ұлттық интеллигенциясының мемлекеттік басқару жүйесіне наразылығы жөнінде көрініс тапты. Бұл наразылық көңіл-күй қоғамды жаңартудың міндеттері мен бағыттарын және тәсілдерін таңдаған нақты іс-әрекеттерден көрініс тапты. Мысалы, ол әрекет жастүріктер сияқты Түркістан жәдитшілердің де діни реформаны іске асыру арқылы исламды заңдастыруға ұмтылысынан көрінді. Олар сол арқылы жаңа білім беру жүйесін енгізу, өндірістегі жаңа технологияларды насихаттау, ағартушылық қозғалысты Құранның қағидаларына сүйеніп негіздеуге және ақтауға ұмтылды.

Жастүріктер қолға алған барлық шараларын, соның ішінде конституцияны енгізуді де Құранға және ислам тарихына сілтеме жасау арқылы бекітіп отырды. Олардың баспасөзінде басқарудың өмір салтын енгізу мұсылмандық дәстүрлермен дәлелденіп жатты [3, с. 114].

Мұндай позиция Түркиядағы сияқты Түркістанда да исламның өзінің шынайы филосо-

фиялық маңызынан айрылып, кертартпа сипат алуынан туындады. Тіпті Түркияда Кемалистік кезеңнің өзінде ислам діні «идеологиялық цемент» [4, с. 164] ретінде қолданылған.

«Ал Түркістан мен Бұхарада қоғамды модернизациялауды исламдық тұрғыда негіздеу Түркияға қарағанда барынша күшті және ашық көрініс тапты». Оған мысал ретінде Махмудхожа Бехбудий мен Абдрауф Фитраттың «Мухтасари тарихи ислам» деген атпен исламның қысқаша тарихи еңбектерін атауға болады. Екі қозғалыстың ортақ белгілері мен ұқсастықтары олардың тұжырымындағы діни төзімділік мәселесінен туындайды. Бұл қозғалыс басшылары халықтарды діни белгісіне қарай шектеу саяси нәтижеге қол жеткізбейді деп түсінді. Түркістан Ресейдің отары болғандықтан ол Осман империясының керісінше өз аймағына басқа аймақтармен көптеген халықтарды біріктіретін айырмашылығына қарамастан, екі қозғалыста да халықтар арасында діни алауыздыққа жол беру саяси бірліктен алшақтатындығы анық көрініп тұрды. Жастүріктер Абдулхамит билігіне қарсы табысты күрес жүргізу үшін түрік бұқарасының ғана емес, сонымен бірге империя құрамындағы басқа халықтардың қолдауы қажет екендігін жақсы түсінді. Сондықтан да жастүріктер қозғалысының идеологиясында түрік емес халықтардың өкілдерінің қолдауына баса көңіл бөлінді.

Осындай ұқсастықтарды Абдулхамит билігінің, Бұхара әмірі Саид Әлімханның, Түркістан мұхтариятының қуып таратылуынан кейінгі қозғалыс өкілдерінің саяси қуғын-сүргінге ұшырап, өз күресін мұғажырлық жағдайда жалғастыруынан да көреміз. Жастүріктер және Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстарының әлеуметтік құрылымы да ұқсас болып шықты. Екі қозғалыстың да әлеуметтік негізі барынша алақұла болды. Бұл жағдай олардың саяси алауыздығына өзек болып, ортақ күрестен алаңдатқан жағдайлар да кездесті. Айталық, «Бірлік және Даму» комитетінен комитетті ұлттық теңдік қағидасын бұзды және мұсылмандарға артықшылық берді деп айыптаған «Еркін ойлаушылар бөлімі» деп аталатын топ бөлініп шықты. Мұндай алауыздық салдары парламент сайлауында көрініс тапты [3, с. 116].

Жәдиттік және жастүріктер қозғалысындағы мұндай ұқсастықтың мынадай себептері болды. Біріншіден, ХІХ ғ. соңы ХХ ғ. бас кезінде Батыс державаларының экономикалық, саяси және мәдени басқыншылығына қарсы бұхаралық қозғалыс ретінде түрікшілдік және мұсылмандық

ұлтшылдық идеяларының кең тарап, отаршылдыққа бағыт алуы [3, с. 94-95].

Екі қозғалыстың ұқсастықтарының басты белгілерінің бірі жастүріктер қозғалысының Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына едәуір дәрежеде ықпал жасағандығы. Түркияға ортазиялық зиялылар мен кәсіпкерлердің баруы кең өріс алғаны белгілі. Көптеген жәдитшілер осы елде оқыды. Кейбір мұрағаттық деректерге қарағанда, Түркияда 1913 ж. Бұхараның өзінен 250 студент білім алған [3, с. 95]. Екі қозғалыстың да басты ерекшелігі оның өкілдерінің әлеуметтік негізінен туындайды. Жастүріктер қозғалысының өзегі әскери сослови өкілдері еді. Офицерлер қоғамның алдыңғы қатарлы және мәдени бөлігін құрады және ұлттық буржуазияның мүддесін қорғады. Олардың көпшілігі Германияда білім алды да, сыртқы саясатта германofilдік бағыт ұстады. Ал түркістандық, бұхаралық және хиуалық жәдиттер әскери істен барынша алыс тұрды. Олар негізінен гуманитарлық бағыттағы элитаны құрады. Мұндай біржақтылық олардың іс-әрекеттерінен де көрініс тапты. Жәдитшілердің кемшіліктерінің бір ретінде осы фактор олардың бұқара халықтың кең қолдауына ие бола алмауына негіз қалады. Жастүріктердің «Бірлік және Даму» партиясы бұқара халықтың қолдауы арқасында парламент сайлауында жеңіске жетсе, «Шуро-и Исламия» 1917 ж. тамыз-қыркүйегіндегі Ташкент қалалық думасына сайлауда қолдауға ие болған «Шуро-и Улемадан» аз дауыс жинап қалды [5, с. 49-53].

«Екі қозғалысты да өз дамуындағы ерекшеліктерінің болуына қарамастан дамыған мемлекет құру идеясы біріктірді. Бұл қозғалыстарды исламға құрмет сезімін сақтауға, мәдениеттің дамуына еркіндікті қамтамасыз етуге, аграрлық мәселені шешуге, әлемдік аренаға шығуға, Еуропа және Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастық орнатуға ұмтылған жастар қозғалысы деп атауға болады».

Түркістанда жастүріктер идеясының таралуы жөнінде мынадай жолдармен таралды деген тұжырым жасауға болады:

1. Түркияда білім алған, сонда өмір сүріп қоғамдық-саяси өзгерістерді өз көздерімен көрген түркістандық жәдитшілер арқылы таралды. Бұл топтың өкілдері М. Бехбуди, А. Фитрат, Г. Юнусов т.б. болды.

2. Түркиядан түрлі жағдайлармен Орта Азияға келген жастүріктер қозғалысы өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметі арқылы таралды. Олардың көрнекті өкілдері – Энвер Паша, Субхи және т.б.

3. Ресейде білім алған, Бүкілресейлік мұсылмандық қозғалысқа тартылған түркістандық қайраткерлердің қызметі арқылы таралды. Бұл топтың өкілдері – Убайдулла Хожаев және т.б.

Жәдитшілердің экономикалық мәселелерге қатысты ұстанымдары да қызықты болып келеді. Айталық, олар жаңа экономикалық мекемелер құру тек қана халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағыталуы керек, ол сонымен бірге тәуелсіздікке қол жеткізудің де негізгі факторларының бірі болуы тиіс деп санады. Жәдитшілер бұл міндеттерді іске асыру жолы ретінде халықты экономикалық дағдарыстан шығаруға көмектесу жолында коммерсанттарды бірігуге шақырды [6, с. 20].

Жәдитшілер өлкедегі ауылшаруашылығындағы дағдарыстың себептерін талдаумен шектеліп келген жоқ, одан шығудың жолдарын іздестіріп кез келген мүмкіндікті пайдаланып жер иеленушілерді өз құқықтарын қорғауға шақырды.

Олар көп жағдайларда пісіп жетілген проблемаларды шешудің нақты әрекеттерін де іске асыра бастады. Айталық, уақытша Үкімет жерді сату және сатып алуға тыйым салған заң шығарғанда Мұстафа Шоқай 1917 ж. 27 шілдеде Петроградқа барып, А. Керенскийге жолығады. Осы кездесудің нәтижесінде Түркістанға қатысты шешімнің күші жойылып, жердің өз иелерінің қолында қалуына және оның қоныстанушылардың қолына өтіп кетпеуіне жағдай жасады [7].

Прогресшілер өлке экономикасын дамытудың өзіндік концепциясын жасаған. Жәдиттік газеттер мен журналдарда ол идеялар жарнамаланды.

Сол идеялардың қатарында Түркістанның жергілікті халықтың саяси, ұлттың және экономикалық мүдделерін қорғауды айтуға болады. Олардың пікірінше, елдің экономикалық тәуелсіздігі саясат, құқық және дін саласындағы бостандықпен тікелей байланыста болды. Сол үшін де прогресшілер бірінші кезекте жерді және оны пайдалануға байланысты, суды бүкілхалықтың игілігіне айналдыру, өнеркәсіпті, ауылшаруашылығын, сауда мен құрылысты басқаруды Түркістандықтардың қолына берді. Өлке үшін қажетті өнімдер өндіруді жолға қою, заводтар мен фабрикалар салу, жаңа жерлерді игеріп, суармалы егістікті, бау-бақшаларды көбейту, арттыру және т.б. іске асыруды ұсынды.

Мұндай көзқарас Түркістан ұлттық элитасының көрнекті өкілі Махмудхожа Бехбудидің Қазан төңкерісінен кейінгі кездегі ұстанған по-

зициясында орын алды. Оның астық дайындауды мемлекеттің құзырындағы азық-түлік комитеттерінің қолына беруге үзілді-кесілді қарсы болуы большевиктердің ұстанымымен түбірінен үйлеспейтін еді. Оның пікірі бойынша рынок еркін болуы тиіс, ал астықты облыстар мен уездерден сыртқа алып кетуге тыйым салынды және астық бағасына монополия болмауы тиіс. Сол сияқты Бехбуди жекеменшіктегі наубайханаларды жабу туралы қаулының күшін жоюды талап етті. Оның көзқарасы бойынша жерді мемлекеттік меншікке беруден бұрын жерден және жер иелерінің жағдайы жөнінде статистикалық талдау жасалынып, диірмен, шеберхана және т.б. мемлекеттің меншігіне алуды тоқтату керек [8]. Жалпы, түркістандық жәдитшілер демократиялық қоғамды дамыту тек еркін нарықтық экономика жағдайында ғана мүмкін болады деп есептеді [9].

Түркияға, Египетке және басқа да араб елдеріне саяхат жасаған М. Бехбуди ол елдерден алған әсерлерін жазып алумен бірге олардың дамуына ықпал жасаған немесе оны тежеген факторларға талдау жасап отырған. Н. Болдауфтың пікірінше, «Махмудхожа Бехбудидің естелік күнделіктерінде география мен сауда бойынша елдердің арасында сауда қатынастары өрбиді және саяхаттаудың байланыстары жолға қойылады деген ниетпен жазады» [10, б.9]. Бехбудидің өзі де жекеменшік иесі болған. «Нашриети Бехбудия» баспаханасының иесі болған Бехауиддин Самарқанд, Бұхара, Қоқан, Наманган, Ташкент, Андижан қалаларында кітап дүкендерін ұстаған [11, б.13]. Ол кітап дүкендерінде өзге шетелдік қалалармен бірге Стамбулда жарық көрген кітаптарды сатылымға ұсынған.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай жастүріктер қозғалысы мен Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстарының қалыптасуы мен дамуында көптеген ұқсастықтардың орын алғанына көз жеткіземіз. Жалпы, ұлт-азаттық қозғалыстардың дамуына негіз болатын ортақ заңдылықтар бұл екі қозғалысқа да тән еді. Бұл екі саяси қозғалыстың ұқсастықтары былайша айқындалады:

1. Осман империясы мен Түркістан өлкесінде қоғамдық саяси дамуды тежеген ортағасырлық қоғамдық институттардың тежеуші күшке айналуы. Атап айтқанда білім беру жүйесінің артта қалуы дәстүрлі қоғамдық саяси қатынастардың ескіруі, бұл жағдай Осман империясында Абдулхамит II деспоттық билігін ұстап тұрған ортағасырлық билік құрылымдары көрініс тапса, Түркістанда патша үкіметінің отарлық билігінің дәстүрлі қоғаммен күні өткен реакциялық ин-

ституттарын жаңалаудың орнына Ресей империясына тән өктемдікпен шовинистік, отарлық құрылымдарды орнықтыруы жөнінде көрініс тапты.

2. Екі қозғалыстың пайда болуы мен қалыптасуының негізі ағартушылық идеяларынан бастау алды. Соның нәтижесінде екі қозғалыста да ағартушылық идеялар өткір сипат алды.

3. Екі қозғалыста да ұлттық идеяларды қалыптастыратын азаттық күресінің дәлелдерін негіздеген саяси қозғалыстардың қабылдаған бағдарламалық құжаттарында идеялық сабақтастықтар орын алды. Идеялық сабақтастықтар саяси ұйымдардың құрылымындағы ұқсастықтар орын алды. Мысалы: «Бірлік және даму» партиясы мен «Шурои Исламия» қозғалыстары, «Ахрар» партиясы мен «Шурои Улеманың» саяси ұстанымдарында елеулі ұқсастықтар орын алды.

Осындай түбірлі ұқсастықтардың болуына қарамастан жастүріктер қозғалысы мен Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстарының бірін-бірі қайталамайтын түбірлі ерекшеліктері де болды. Бұл ерекшеліктер Түркияның тәуелсіз мемлекет екендігінен, ал Түркістанның патшалы Ресейдің отары екендігінен туындайды. Осы жағдайға байланысты екі қозғалыстың саяси мақсат міндеттері мен оны іске асырудың тактикасы мен стратегиясынан көрініс тапты. Бұл мәселеге Түркияда Абдулхамит II деспоттық билігі мен бірге шет елдік державалардың отаршылдық әрекеттері ықпалынан құтылуға бағытталса, бұл жағдай Түркістанда ортағасырлық кертартпа қоғамдық құрылымды модернизациялаумен бірге отарлық биліктің қысымынан құтылуы түрінде көрінді. Осыған байланысты жас түріктер осман империясының орнына жаңарған түрік мемлекетін құру идеясын күн тәртібіне батыл қоя алды. Ал жастүріктердің бұл идеясы Түркиядағы қоғамдық-саяси өзгерістер барысында іске асты. Ал отарлық кеңестік биліктің саяси, әскери қысымындағы Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстардың басшылары ұлттық мемлекеттік құрылым және тәуелсіздік алу идеяларын аса жасқаншақтықпен көтерді. Оның есесіне түркілік, мұсылмандық бірлік идеялары төңірегінде мәселені батыл көтерді. Нәтижесінде кеңес өкіметі ұлттық мемлекеттік межелеу саясаты арқылы түркілік бірлік идеясын ыдыратып «түрі ұлттық мазмұны социалистік», саяси еркі барынша шектелген мемлекеттер құрды. Нәтижесінде Түркістан халықтарының ұлттық мемлекетке айналып тәуелсіздік алуы XX ғ. соңына дейін шегерілді. Осы жерде екі қозғалыстың ерекше-

ліктеріне ол елдердің тарихи мәдени және экономикалық дамуы деңгейлері мен ол елдерге қатысты қалыптасқан халықаралық жағдайлардың да елеулі ықпал еткендігі белгілі. Сонымен бір-

ге Түркия мен Түркістан халықтарының ұлттық менталитеті де көптеген ерекшеліктердің даралануына ықпалы болғандығы да ескерілуі қажет.

Әдебиеттер

- 1 Бехбуди М. Бағни хақиқат // «Улуғ Түркистон». 1917, 12 июнь.
- 2 Алимова Д.А. История как история, история как наук. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – 184 с.
- 3 Габидуллин Х.З. Младотурецкая революция. – М.: Соцэкиз, 1936.
- 4 Гасанова Э.Ю. Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Кемалья Ататюрка в ее развитии / Турция: история и современность: сб. статей. – М.: Наука, 1988.
- 5 Абдуллаев Р.М. Из истории национального движения в Туркестане после февраля 1917 г. // ОНУ. – 1993. – № 4.
- 6 Турсунов Р.Н. Воззрения национальных прогрессистов на социально-экономические процессы в Туркестане в начале XX века: авт. реф. на соискания ученой степени канд. ист. наук. – Ташкент, 2008. – С.29.
- 7 Рахимий Ж. Туркестоннинг ер ва суви. // Кенгаш. – 1917, 8 сентябрь.
- 8 Бехбуди М. Ғалла, аскерлик ер ватаъминоти хароий» – 1918. 2 август.
- 9 Алимова Д.А. Читая джадидов // Правда Востока. – 1996, 22 февраль.
- 10 Балдауф Н. Махмудхожа Бехбудий Фалостында // Узбекистон адабети ва санъати. – 1993, 21 май.
- 11 Алимова Д. А., Ратизва Д.А. Махмудхожа Бехбудий ва унинг тарихий тафакидри. – Ташкент: Академия, 1999.

References

- 1 Behbudi M. Baeni khahihat // «Ulug Turkestan». 1917, 12 june.
- 2 Alimova D.A. Istoria kak istoria, istoria kak nauka. –Tashkent: «Uzbekistan». 2009. -184 s.
- 3 Gabidullin H.Z. Mladotureckaya revolucia. – Moskava, Socekiz, 1936.
- 4 Gasanova E.U. Ob ideologiy nacionalno-psvoboditelno dvizhenia v Turcii i roli Kemalya Ataturka v ee razvitiy / Turcia: istoria i sovremennost. Sb. statei. –Moskva: Nauka, 1988.
- 5 Abdullaev R.M. Iz istoriy nacionalnogo dvizhenia v Turkestane posle fevralya 1917 g. //ONU. 1993. № 4.
- 6 Tursunov R.N. Vozzrenia nacionalnyh progressistov na socialno-ekonomicheskie procesiy v Turkestane v nachale XX veka. Avt. Ref. Na soiskanya uchenoi stepeni kand.ist.nauk. Tashkent, 2008.-s.29.
- 7 Rahimiy Zh.. Turkestoning er va suvi. // Kengash. 1917, 8 sentyabr.
- 8 Behbudi M. Galla, askerlik er vatamionoty haraoi» 1918. 2 avgust.
- 9 Alimova D.A.. Chitaya djadidov.// Pravda Vostoka. 1996, 22 fevral.
- 10 Baldauv N. Mahmudkhozha Behbudi Falostynda // Uzbekiston adabeti va sanati. 1993, 21 may.
- 11 Alimova D.A., Ratizva D.A.. Mahmudkhozha Behbudi va uning terihi tafakdiri. -Tashkent: Academia, 1999.

Дауытбекова М.К.,
Қозғамбаева Г.Б.

**I дүниежүзілік соғыс
жылдарындағы Қазақстанның
әлеуметтік-экономикалық
жағдайы**

Мақалада 1914 жылдың 19 шілдесінде (1 тамыз) басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс ауыртпалығының Қазақстанға әкелген ауыр зардаптары сөз болады. Соғысқа әскери-өнеркәсіптік жағдайы тұрғысынан да, әлеуметтік-экономикалық дамуы тұрғысынан да даярлықсыз енген Ресей мемлекеті соғыстың ауыр жүгін Қазақстан тарапына артқаны тарихи деректерден белгілі. Қазақстанның негізгі шаруашылығы малшаруашылығы болуына орай, елден майданға негізінен азық-түлік пен шикізат жіберіліп отырылды. Бұған дейін де отаршыл империя тарапынан өзгеріске ұшыраған малшаруашылығы жұмыс күшінің, яғни еркектердің жаппай майданға шақыртылуына байланысты дағдарысқа ұшырады. Дәстүрлі шаруашылық тоқырауға ұшырап, есесіне елде бақша дақылдарының егіс көлемі өсіп, шошқа шаруашылығы жедел дами бастағандығы қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, әлеуметтік-экономикалық, жер, салық, соғыс.

Dautbekova M.K.,
Kozgambayeva G.B.

**Social-economic development of
Kazakhstan during the years of
World War I**

The article deals with negative consequences of the First World War for Kazakhstan. With Russia's entry into the war, it faced military-industrial and socio-economic problems. Primarily food products and raw materials were sent to satisfy the needs of the front. Having to provide for the war with raw materials has led to a crisis in the economy of Kazakhstan. Engaging men in rear works resulted in the shortage of labor in the sector traditional for the Kazakhs. «Nomad tent tax» rose. The mass seizure of Kazakh lands had begun. As a result of acts of the tsarist authorities cattle rearing economy went into decline, transforming into foreign elements of farming, such as pig breeding, melon growing, etc.

Key words: Kazakhstan, social-economic, land, tax, war.

Дауытбекова М.К.,
Қозғамбаева Г.Б.

**Социально-экономическое
развитие Казахстана в годы
Первой мировой войны**

В статье рассматриваются негативные последствия Первой мировой войны для Казахстана. С вступлением России в войну она столкнулась с военно-производственными и социально-экономическими проблемами. Для нужд фронта отправлялись в первую очередь продукты питания и сырье. Обеспечение военных сырьем привело экономику Казахстана к кризису. Привлечение мужчин на тыловые работы отразилось нехваткой рабочей силы в традиционной отрасли казахов. Вырос кибиточный налог. Началось массовое изъятие казахских земель. В результате действия царских властей традиционное скотоводческое хозяйство пришло в упадок, трансформируясь чуждым элементам ведения хозяйства, таких как свиноводство, бахчеводство и др.

Ключевые слова: Казахстан, социально-экономический, земля, налог, война.

**I ДҮНИЕЖҮЗІЛІК
СОҒЫС
ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЖАҒДАЙЫ**

1914 жылдың 19 шілдесінде (1 тамыз) басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс ауыртпалығы Қазақстанды да айналып өтпеді. Соғысқа әскери- өнеркәсіптік жағдайы тұрғысынан да, әлеуметтік-экономикалық дамуы тұрғысынан да даярлықсыз енген Ресей мемлекеті соғыстың ауыр жүгін Қазақстан тарапына артқаны тарихи деректерден белгілі. Соғыстың алғашқы жылдары-ақ елдің өнеркәсіптік жағдайы 30%-ға төмендеді. Қазақстанның негізгі шаруашылық түрі малшаруашылығы болуына орай, елден майданға негізінен азық-түлік пен шикізат жіберіліп отырылды. А.Н. Куропаткиннің мәліметтеріне сүйенсек, 1915 жылы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерінен ғана соғыс қажеттілігін қамтамасыз ету мақсатында, миллион бас қой «қайырымдылық» ретінде жіберілген екен [1, 48 б.]. Бұл әрине Қазақстан халқы тарапынан өз еркімен жүргізілген қайырымдылық емес екендігі белгілі. Себебі, орталықтан «қайырымдылық» шараларын жүргізу талап етілгендіктен, мәжбүрлі түрде берілген «қайырымдылық» екендігінде айтпай кетуге болмайды. Онсызда экономикалық тұрғыдан әлсіз далалық өлке үшін мұндай «қайырымдылықтар» оңайға түспеді. Бұған дейін де отаршыл империя тарапынан өзгеріске ұшыраған малшаруашылығы, жұмыс күшінің, яғни еркектердің жаппай майданға шақыртылуына байланысты дағдарысқа ұшырады. Дәстүрлі шаруашылық тоқырауға ұшырап, есесіне елде бақша дақылдарының егіс көлемі өсіп, шошқа шаруашылығы жедел дами бастады. Бұдан шығатын қорытынды дәстүрлі шаруашылықтың дамуына үлкен нұқсан келгендігінде. 1913-1917 жылға дейін қазақ халқынан жалпы көлемі 764,4 мың десятина жайылымдық алқаптың жылқы – ірі қара жайылатын 190 жайылымы алынып, жалға алуға даярланды. Басты байлығы жер саналатын қазақ халқының Жетісу өлкесінен 1914 жылға қарай 2703226 десятина, 1917 жылға қарай Семей, Орал, Торғай, Ақмола облыстарынан, Бөкей ордасынан 40638 миллион десятина жер алынды. Жайылымдық жерінен айырылған қазақ елі, дәстүрлі мал шаруашылығынан өзге өнеркәсіп орындарына, кеніштерге күн көрістік жұмыстар іздеп, кулактар мен байларға батырақ бола бастаған-ды. Мұның ауыр салдары ретінде ата мекенді тастап кеткен 17 мың қазақ батырағы тіркелгендігі тарихи ақиқат.

Әскери ведомство тарапынан жергілікті халықтан мал «сатып алдық» дегенмен желеумен арзан бағаға ірі қара, мал сатып алынған. Бір ғана дәлел – жылқы малының нарықтағы бағасы 150-200 сомға бағаланып тұрған тұста, 3 -5 есе арзан бағаға 30-50 сом көлемінде «сатып алған» [2, 75 б.]. Әскер мен көлік қажеттілігі үшін алынып жатқан жылқы малына деген сұраныс, елдегі аталмыш мал түрінің күрт кемуіне әкелді [3, 140-141 бб.]. Ішкі Ордада 1915 жылы жылқы саны 310,3 мың болса, ал 1916 жылы 160,2 мың болып, үлес салмағы жөнінен 48,5%-ға кеміп кетті. Маңғыстау уезінде, Сырдария мен Жетісу облыстарында да осындай көріністер байқалды [4]. Ақмола облысының төрт уезінен екі миллионға жуық мал алынған. Жетісу өлкесінен соғыс басталған жылдың өзінде 34 миллион сомның малы мен мал өнімдері майданға жіберілген [5]. Бұл қазақтың негізгі күнкөрісі саналатындығын ескерсек жергілікті халық үшін қаншалықты ауыр болғандығын бағамдау қиын емес екендігі белгілі. Соғыс кезінде қымбатшылық орнап, ұнның бағасы Верныйда 218%-ға, ет – 225%-ға қымбаттаған [6, 32 б.]. Бұл халықтың кедей және орташа топтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын өте төмен дәрежеге түсірді. Мұнан өзге – шаңырақ салығы артты. Ерікті қаржы жинау, әскери салық сияқты салықтың 10-ға жуық ауыр түрлері енгізілді. Мысалы, 1914 жылы қазақтардан 600 мың сом шаңырақ салығы жиналса, 1917 жылға қарай 1 миллион 200 сом жиналған, яғни салық көлемі екі есеге артқан.

Сондай-ақ елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ауырлай түсуіне патша Николай II-нің 1916 жылы 25 маусымдағы «Бұратана» халықтардың өкілдерін тылдағы жұмысқа алу жөніндегі жарлығының да әсері аса ерекше екендігі сөзсіз. Жарлық бойынша әскери экономиканың мобилизациялануы үшін 400 (кейбір деректер бойынша 500) мың адам қажет болса, оның 240 мың адамын қазақ ауылы қамтамасыз етуі қажет болды. Бұл дегеніміз әр отбасынан бір адам алынады дегенді білдіреді. Осы жерде ерекше айта кететін жағдай, қазақ халқы өзгелер сияқты соғыс майданында күресуге қарсы болған жоқ, тек қара жұмысқа алынатындықтарына наразы болды. Онсыз да ауыр әлеуметтік-экономикалық ахуалды бастан кешіп отырған қазақ даласы үшін бұл үлкен соққы болды. Ер азаматтарды жаппай майданға алу селолар, қалалар мен ауылдар еңбекшілері жағдайының нашарлауы 1914 жылдың өзінде-ақ Қарағанды, Екібастұз шахталарында, Орынбор, Ташкент және Транссібір темір-

жолдары жұмысшылары арасында бас көтерулермен ереуілдерге алып келді. Тіпті, соғыс жылдарында Қазақстанда халық бой көтерінінің бірі «әйелдер бүлігі» дейтіндер болды, оларды өкімет орындары үкіметке қарсылық деп қарады. Шаруалар көтерілістері Қазақстанның солтүстік аудандарында қамтыды. Мәселен, 1916 жылы 21 наурызда Торғай облысы Ақтөбе уезінің Ақбұлақ селосында 30 адам болатын солдат әйелдерінің тобыры көпестер – Незвановтың, Пряткиннің дүкендерін қиратады. Халық бұқарасының мұндай бой көрсетулерінің толқыны Қазақстанның басқа да аймақтарында орын алды. 1916 жылдың орта шеніне қарай жұмысшылардың үкіметке ашынуы үдей түсті. Нәтижесінде бұл жағдайлар қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысына зор ықпал жасады. Сондай-ақ бұл жарлық 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің басталуына себеп болды. Шілденің бас кезінде Қазақстанның барлық аймақтарында дерлік стихиялы наразылықтар басталып, көп ұзамай қарулы көтеріліске ұласты. Халық ашу-ызасының алғашқы соққыларына тылдағы жұмыстарға алынатындардың тізімін тікелей жасаған болыс басқарушылары, ауыл старшындары және патша әкімшілігінің басқа да төменгі билік иелері ұшырады. Іс жүзінде тізімдер жасау жүйесі жаппай паракорлық пен бұрмалаушылыққа жол ашқан болатын. Оның үстіне патшалық өкімет орындары лауазымды адамдарды, болыстарды, село және ауыл басқарушыларын, байырғы тұрғындардан шыққан төменгі шенді полицейлерді, имамдарды, молдаларды, ұсақ кредит мекемелеріндегі есепшілер мен бухгалтерлерді, жоғары және орта оқу орындарындағы оқушыларды, үкіметтік мекемелердің шенеуніктерін, дворян және құрметті азамат құқықтарын пайдаланатын адамдарды әскерге алудан босатты. Стихиялы қозғалыс бірте-бірте ұйымдасқан сипат алып, қарулы көтеріліске ұласып, оның ірі ошақтары (Жетісу мен Торғайда) пайда болды. Көтеріліс бүкіл Қазақстанды қамтыды. Бұл көтерілістің басты мақсаты ұлттық және саяси азаттық болды. Сол арқылы ол қазақ халқының бостандық пен тәуелсіздік жолындағы бұрынғы бүкіл күресінің қорытындысын шығарды. Көтерілістің негізгі күші ұлттық шаруалардың қалың тобы, сондай-ақ сол кезде туып келе жатқан жергілікті жұмысшы табының өкілдері, қолөнершілер болды. Сонымен бірге көтерілістің ұлт-азаттық сипатта болуы себепті қазақ халқының барлық топтарының өкілдері (екінің бірінде байлар, болыс басқарушылары, билер), сондай-ақ демократияшыл зиялылардың жекелеген өкілде-

рі қатысты. Жетісуда (басшылары: Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Тоқаш Бокин, Әубәкір Жүнісов, Серікбай Қанаев, Монай және Мұқан Ұзақбаевтар және т.б.) және Торғайда (басшылары – Әбдіғаппар Жанбосынов, Амангелді Иманов, Әліби Жангелдин және басқалар) оның ірі ошақтары пайда болды. Әрине, соғыс болған соң адам шығыны болатындығы айтпаса да түсінікті жәйт. Осыған орай, елдегі бұл көтеріліске деген пікір де екіге жарылды. Дегенмен, «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов сияқты либерал-демократиялық зиялылар өкілдерінің жетекшілері халықты жарлықты орындауға қарсы шықпауға үгіттеп, оны орындамаған жағдайда қазақтар қантөгіске ұшырауы мүмкін деп санады және осыған байланысты үлкен алаңдаушылық білдірді. Осынау алмағайып кезеңде «Алаш» қайраткерлері халықты жаңа аласапыраннан қорғаштап, қайткен күнде оны аман сақтауға тырысты. Сондықтан да олар қарулы көтеріліске қарсы болып, қазақтарды патша жарлығын орындауға шақырды. Біріншіден, олар Ресейге төнген сыртқы қатердің бодан болып отырған қазақтарға да толық қатысы бар деп санады. Бұдан сырт қалуға болмайды, – деп есептеді. Екіншіден, іс жүзінде қарусыз қазақтардың тұрақты орыс армиясына қарсы бас көтеруін болдырмауға талпынды. Қарусыз халық өкіметтің жазалау шараларының құрбаны болады деп қауіптенді. Үшіншіден, соғыс Ресей үшін жеңіспен біткен жағдайда қазақтардың хал-күйі жеңілдеп, ұлттық автономия құрылатынына үміт артты. Империямен ақылға қонымды келісім тактикасын ұстанып, халқының аман болуын бірінші кезекке қойған «Алаш» көсемдері тыл жұмыстарына шақыруды кейінге қалдыра тұрып, тиісті эзирлік жұмыстарын жүргізуді ұсынды. Көтеріліс барысында орын алған қанды қырғын, жүздеген мың адамдардың қаза табуы бұлардың қауіптерінің негізсіз еместігін дәлелдеді. Жеке-жеке бұрқ еткен толқулар көп ұзамай қарудың күшімен жанышталып, жұмысшыларды реквизициялаумен майданға жөнелту басталды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қазақ халқының сан ғасырлық қозғалысының тарихында ерекше орын алады. Қазақ жеріндегі қақтығыс кезінде өлгендерді есептемегенде 1917 жылдың ақпан айына дейін Түркістан өлкесінде 347 адам өлім жазасына, 168 адам қаторгалық жұмыстарға, 129 адам түрмелерге ұзақ мерзімге жабылған. Сондай-ақ бейбіт халық, әсіресе қарт адамдар, әйелдер мен балалар да мерт болды. Мұндай

ауыртпалыққа шыдамаған қазақтардың біршама бөлігі Ресей, Қытай, Ауғанстан, Түркия жерлеріне қашып, жан сақтаған. 1916 жылы Жетісу жерінен 150 мың адам қоныс аударған. Бұл қазақ халқының санының артуына кері әсер етті. Мысалы, 1897 жылғы санақ мәліметтерін 1917 жылға санақпен салыстыратын болсақ, қазақ халқының саны бар болғаны 6,5%-ға артқан. Елде өлім-жітім көбейді. Әсіресе бір жасқа дейінгі балалар өлімі 60%-ға дейін өскен.

Жалпы Бірінші дүниежүзілік соғыс өлкенің демографиялық ахуалына да айтарлықтай әсер етті.

Соғыс басталған соң, Қазақстан өнеркәсібі де соғыс қажеттері үшін жұмыс істеді. Өлкедегі кен өнеркәсібінің маңызды салаларының бірі Успен және Сасық-Қарасу кеніштерінен темір кенін өндіру арта түсті. Бұл кеніштерден 1914 жылы – 246 пұт, ал 1916 жылы – 1551 пұт темір кені өндірілді. Соғыстың үш жылы ішінде темір кенін өндіру 6,3 есе ұлғайды. Салықтардың жоғарылығынан, қатынас жолдарының қашықтығынан, құрал-жабдықтардың жетіспеуі салдарынан және басқа себептерден алтын кеніштерінің саны қысқарды. Түсті металдарға деген қажеттіліктердің артуы және олардың бағасының күрт өсуі соғыс жылдарында түсті металлургияның, әсіресе, Риддер және Сокольский кеніштерінің дамуына түрткі болды. Түсті рудалар өндіру 1913 жылмен салыстырғанда 1917 жылы 25,3 есе өсе түсті. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында мыс рудасын негізінен «Спасскмысрудалары» акционерлік қоғамымен «Атбасармыскендері» акционерлік қоғамы өндірді. Бірақта, мыс кенін өндіру жылдан-жылға кеми берді. Жер қойнауын жыртқыштықпен пайдалану «Спасскмыскені» акционерлік қоғамының Успен кені ішіндегі барлық бай кенді (құрамындағы мыс 25%) алып қоюына әкеп соқты. Соғыс жылдарында Сарысу байыту фабрикасы салынды. Ол төңкеріске дейін құрамында 25-30% мыс бар 128 мың пұт шикізат өндірді. Көмір өндіру Семей, Торғай, Ақмола облыстарында жүргізілді. Соғыс жылдарында Екібастұз кен орындары елеулі рөл атқарды. Ол Екібастұз қорғасын-мырыш зауытын, Ертістегі жекеше кеме қатынасын, Оралдағы Боголовск және Қышым зауыттарын көмірмен жабдықтап отырды. Өндеуші өнеркәсіп соғыс мұқтажына ет-сүт өнімдерін, былғары тауарлар және басқа да тұтыну заттарын беріп отырды. Әсіресе, былғары тауарларын өндіру өсті, бұл кезеңде өлкеде 139 былғары кәсіпорны жұмыс істеді. Олар негізінен Семей және Ақмола облыстарында орналасты және бүкіл ауылшаруашылық өнімінің 64,3%-ын өңдеді.

Шынына келгенде, былғары, тері және ішек-қарын өндірісінің майдагерлік кәсіпорындары одан әрі ұқсату үшін Ресейдің ірі өнеркәсіп орталықтары – Пермь, Вятка, Рига қалаларына өнім жеткізіп берді. Соғыс жылдарында интенданттық армия тарапынан былғары аяқ киімге және тері тондарға сұраным ерекше өсті. Соғыс жылдарында жүн өніміне сұраным ұлғайып, өлкеде шұға өндіретін тұңғыш Қарғалы фабрикасы әскери тапсырыс орындап, шинельге арнап шұға дайындай бастады, сол сияқты соғыс сұранымына ет өнімін дайындауда Петропавлда ет-консерві комбинаты ашылса, Оралда мал соятын арнайы орын ашылды. Өлкеге дайын өнім, киім-кешек пен аяқ киім әкелудің қысқаруына байланысты соғыс жылдарында осы қажетті бұйымдарды тігетін шеберлердің саны көбейді. Мәселен, 1916 жылы Верный қаласында 140 адам жұмыс істеген ірі шеберхана болды. Өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылардың, қалалардағы еңбекшілердің жағдайы күрт нашарлады. Кәсіпорындарда жас балалардың, жасөспірімдердің, әйелдер мен соғыс тұтқындарының еңбегі кеңінен қолданылды. Жұмысшылар тәулігіне 10-12 сағат, ал кейде 16 сағаттан жұмыс істеді. Жұмысшылардың нақты жалақысы үнемі төмендей берді. Мәселен, Спасск зауытында 1914 жылы күндік жұмыс үшін – 1 сом 04 тиын, 1915 жылы – 94 тиын төленді. Мұндай жағдай өнеркәсіп орындарында барлығында дерлік болып жатты.

Осындай ауыр кезенді бастан кешіп отырған қазақ халқы өзінің кеңпейілдік қасиетінен,

иманынан ада қалған жоқ. Бұған дәлел ретінде, майданға деп әрдайым қаржылай, азық-түлік көмектерін аяп қалмады. Майданға аттанатын солдаттарды темір жол бекеттеріне жеткізіп салу үшін артельдер ұйымдастырылып, мешіттерде молдалар соғысқа кеткен солдаттарға сәттілік тілеп, құран сүрелерінен дұға қылып отырған. Соғыс қажеттілігіне жиналған тегін нанды тасымалдау ісіне атсалысып, азаматы майданға аттанған шаруа отбасының алқаптық жұмыстарына тегін көмектерін де аямаған. Жергілікті қызыл Крест қоғамдарына өз еркімен жарна төлеп тұрғандардың да саны аз болмаған. Олар киіз үйлер, мал терілерін өткізіп отырған. Мысалы: Омск уездінен – 54, Атбасар уездінен – 23, Петропавл уездінен – 49, Көкшетау уездінен – 14, Ақмола уездінен – 25 киіз үй өткізілген [7, 5 б.].

Қорыта келгенде, Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы аса ауыр кезеңдерді бастан кешті. Азаматтары тылдағы жұмысқа алынып, дәстүрлі шаруашылықтың дамуына орасан зор нұқсан келді. Елдегі ауыртпалыққа қарсы ұлт-азаттық соғыс өрті орын алды. Демографиялық ахуал төмендеді. Дегенмен, ауыр тұрмыста өмір сүрсе де, елде жалпыұлттық бірігу мен ұлттық тәуелсіздік идеясының өмірге келгендігін де мойындауымыз керек. Қаншалықты ауыр кезенді бастан кешсе де қазақ халқы өзінің адами қасиеттерінен айырылған жоқ. Адамгершілікті, дінді басты адамзаттық құндылық ретінде ұстана білді.

Әдебиеттер

- 1 Мусырман А.Ш. Казахстан в условиях модернизации XX – начало XXI веков». – Петропавловск: Полиграфия, 2007. – 269 с.
- 2 Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 г. в Казахстане. – Алма-Ата-Москва: Казахстанское Краевое Издательство, 1936. – 150 с.
- 3 Военная история Казахстана. – Алматы, 1999. – 140-141 стр
- 4 <http://e-history.kz/kz/contents/view/>.
- 5 Адырбекұлы К. Алып империялардың абыройсыз соғысы. // Түркістан. – 4 қыркүйек, 2014.
- 6 Жумашев Р.М. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Караганда, 2003. – 595 с.
- 7 Кабульдинов З.Е. Омский уезд Акмолинской области в годы первой мировой войны // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2012. – №3-4.

References

- 1 Musyrman A.Sh. Kazahstan v uslovijah modernizacii HH – nachalo HHI vekov». – Petropavlovsk: Poligrafija, 2007. – 269 s.
- 2 Asfendijarov S.D. Nacional'no-osvoboditel'noe vosstanie 1916 g. v Kazahstane. – Alma-Ata-Moskva: Kazahstanskoe Kraevoe Izdatel'stvo, 1936. – 150 s.
- 3 Voennaja istorija Kazahastana. – Almaty, 1999. – 140-141 str
- 4 <http://e-history.kz/kz/contents/view/>.
- 5 Adyrbekuly K. Alyp imperijalardyñ abyrojsyz soğysy. // Tyrkistan. – 4 kyrkyjek, 2014.
- 6 Zhumashev R.M. Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei. – Karaganda, 2003. – 595 s.
- 7 Kabul'dinov. Z.E. Omskij uезд Akmolinskoj oblasti v gody pervoj mirovoj vojny // Vestnik Evrazijskogo gumanitarnogo instituta. – 2012. – №3-4.

Хасанаева А.М.
**Временное правительство и
вопрос национальной
государственности
в Казахстане**

На сегодняшний день можно констатировать, что исторической наукой изучены и четко определены этапы развития и становления национальной государственности казахов, а также место, занимаемое Республикой Казахстан в истории развития всемирной цивилизации. Безусловно, что в процессе обретения независимости и построения суверенного государства казахский народ прошел множество испытаний судьбой. Конечным результатом борьбы за независимость, которую вел казахский народ на протяжении веков сначала против царской колонизации, а затем против тоталитарного режима, стало обретение независимости и построение суверенного государства – Республика Казахстан, легитимность которого признана мировым сообществом.

Ключевые слова: революция, политическая элита, национальная автономия, депутаты, комитеты.

Khassanaeva L.M.
**The provisional government and
the question national statehood
in Kazakhstan**

Nowadays we can say that the historical science studied and clearly defined stages of development of national statehood and the formation of the Kazakhs and the place occupied by the Republic of Kazakhstan in the history of world civilization. Of course, in the process of independence and the building of a sovereign state Kazakh people passed through many trials fate. The final result of the struggle for independence waged by the Kazakh people for centuries, first against the tsarist colonization, and then against the totalitarian regime was the attainment of independence and the building of a sovereign state – the Republic of Kazakhstan, whose legitimacy is recognized by the world community.

Key words: revolution, political elite, national autonomy, deputies, committees.

Хасанаева А.М.
**Уақытша өкімет және
Қазақстандағы ұлттық мемлекеттілік мәселесі**

Қазіргі таңда қазақ халқының ұлттық жаңғыру, дербес мемлекет ретінде қалыптасуы және Қазақстан Республикасының дүние жүзілік даму процесінде алатын орны айқындалып келеді. Осындай күрделі процестер мен мемлекеттің болашақ дамуындағы тағдыры шешілер тұста оның төл тарихына, өткенін зерттеуге ден қою артып отыр. Қазақстан Республикасының халықаралық қауымдастық мойындаған ұлттық зайырлы және құқықтық мемлекет дәрежесінде қалыптасуы, қазақ халқының ғасырлар бойындағы отаршылдық пен тоталитарлық жүйеге қарсы жүргізген ұлт-азаттық күресі, ұлттық мемлекеттікке бағытталған күрес нәтижесінде болды.

Түйін сөздер: революция, саяси элита, ұлттық автономия, депутаттар, комитеттер.

**ВРЕМЕННОЕ
ПРАВИТЕЛЬСТВО И
ВОПРОС
НАЦИОНАЛЬНОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
В КАЗАХСТАНЕ**

Как известно, причиной Февральской революции стал кризис всей политической системы Российской империи, в результате победы революции царское правительство было свергнуто. Многолетняя борьба народов России, его наиболее передовой части, направленная против царской власти, крепостного строя и колониального гнета, окончилась победой.

Казахское общество с воодушевлением встретило Февральскую революцию, свергнувшую русское самодержавие. Газета «Казах» 9 марта 1917 года писала: «Настал счастливый день и для казахов – улуса, живущего в войлочных юртах. Это радость не только для русских, а всеобщее благо и радость для всех народов России» [1].

В газете «Казах» от 24 марта 1917 года была опубликована телеграмма видных деятелей казахской национальной элиты во главе с А. Букейхановым и М. Дулатовым (на момент победы Февральской революции они находились в Минске), направленная в основные административные центры Казахстана. В тексте телеграммы было сказано: «Наступил день всеобщего равенства, свободы и братства для всех народов России... Казахам надо дружно подготовиться к выборам в Учредительное собрание. Необходимо назвать имена достойных людей. С этого дня надо забыть всякие обиды, ссоры и оставить споры, партийные разногласия. Надо стремиться к единству, верности своему народу. Необходимо поднять вопрос о земле. Мы выступаем за демократическую республику, то есть, за форму государства, которая даст нам возможность мирно пасти скот, растить зерно и владеть своей землей» [2].

Прочитав текст телеграммы, можно узнать, какую политическую позицию занимали представители национальной политической элиты. Во-первых, они призывали народ поддержать новую власть, объявив о поддержке демократической республики; во-вторых, предложили безотлагательно приступить к разрешению земельного вопроса; в-третьих, посредством подготовки к выборам в Учредительное собрание призывали народ к единению, объединению сил для совместного разрешения вопросов, касающихся будущего нации.

Представители казахской политической элиты, такие как: М. Тынышпаев, А. Турлыбаев, А. Сатбаев, Т. Кунанбаев,

Ж. Акбаев, Х. Досмухамедов, Т. Шонанов, С. Акаев, К. Кожиков и другие, поддержав новую власть, обратились к народу с призывом: «Россия предоставила равенство и свободу всем народам. Поэтому казахам необходимо объединиться для оказания поддержки новому правительству», т.е. изъявили желание разрешить в рамках Временного правительства вопросы национальной государственности.

Победа Февральской буржуазно-демократической революции стала причиной для повышения политической активности народных масс на местах. Революция предоставила им возможность широко использовать свои политические права, обеспечила непосредственное участие в политической жизни страны. Во-первых, представители царской власти на местах были заменены революционно настроенными личностями; во-вторых, в некоторых местах были введены новые методы административного управления и провозглашены требования либеральной системы; в-третьих, усилилось движение за демократическую свободу и национальную автономию на демократических основах; в-четвертых, усилилось революционное движение и революционная пропаганда в крае.

Особенностью Февральской революции стало установление в стране двоевластия: буржуазного Временного правительства и Совета рабочих и солдатских депутатов. Основой для политической власти буржуазии в центре и на местах стали Государственная Дума, городские думы и различные комитеты. Временное правительство отстранило от власти чиновников колониальной администрации, военных губернаторов. Однако волостные управители, аульные старшины, сельские старосты и станичные атаманы остались на своих местах. Вместо властных структур царского правительства были образованы областные комиссии, гражданские исполнительные комитеты и коалиционные комитеты.

В руководство области были назначены и бывшие чиновники колониальной администрации и представители казахской элиты. К примеру, А. Букейханов стал комиссаром Временного правительства в Тургайской области, М. Тынышпаев комиссаром Временного правительства в Семиреченской области.

Представители различных социальных групп и политических партий на местах, узнав о свержении самодержавия, самостоятельно, без указаний с центра, приступили к организации местных органов управления. На местах, где уже

были упразднены властные структуры царского правительства, были организованы гражданские исполнительные комитеты и объединенные комитеты общественных организаций.

В период с февраля по 5 марта, то есть до выхода в свет постановления Временного правительства об организации властных структур на местах, были организованы 29 губернских комитетов. ни один из общественно-политических институтов не мог сравниться с ними по охвату народных масс.

Буржуазно-демократическая революция предоставила возможность национальным окраинам основать новую административную систему и право на самоуправление. Началось формирование областных, уездных, волостных и аульных органов управления Временного правительства. В Казахстане, как и во всех областях России, началось формирование Гражданских комитетов. Формирование аульных и волостных структур Гражданских комитетов прошло в кратчайшие сроки ускоренным темпом. Наряду с этим проводилось формирование уездных и областных Гражданских комитетов, которые завершили формирование властных структур на местах.

После победы Февральской революции движение казахских демократов за освобождение от колониального гнета, обретение независимости, равенства и права на самоопределение обрело новую силу. Сразу же после победы революции А. Букейханов отправил телеграфные послания в Семипалатинск, Каркаралинск, Уральск, Петропавловск и другие города, призвав своих сторонников организовать на местах казахские комитеты, осуществить политические акты и мероприятия, направленные на поддержку Временного правительства.

В данный период истории результатом пробуждения национального самосознания и стремления к независимости казахского народа стало повсеместное появление казахских комитетов. Казахский комитет – общественная организация, появившаяся в результате активной общественной деятельности казахской политической элиты, взявшей на свои плечи все тяготы борьбы за освобождение своего народа, занимало особое место в истории народно-освободительного движения, которое достигло своего пика в период с февраля по декабрь 1917 года.

Как и прежде, во время организации органов управления Временного правительства на местах все руководящие должности в областных и уездных комитетах заняли представители

русского населения. Следует заметить, что среди них было немало людей, придерживающихся в межнациональном отношении старых, дореволюционных взглядов, присущих колониальной политике царской администрации.

Повсеместно при формировании исполнительных комитетов встречались случаи игнорирования национальных интересов местного населения. К примеру, во время формирования исполнительных комитетов в Семипалатинске не были учтены интересы местного населения.

В связи с этим газета «Сарыарка» писала: «Царское правительство пало, теперь управление государством перешло в руки народа. Понятно, что народ не может собраться в одно место и вершить государственные дела. Этим должны заниматься народные избранники – депутаты. Комитеты, число которых увеличивается с каждым днем, являются отражением народной воли. 5 марта в Семипалатинске открылся областной исполнительный комитет, который будет исполнять функцию власти в области. В состав комитета вошли по два члена от каждой общественной организации. Но ни один представитель казахских общественных организаций не был включен в состав этого комитета» [3].

Несмотря на то, что было свергнуто царское правительство и на место власти колонизаторов пришла новая власть, по-прежнему не было государственных органов, которые бы занимались защитой национальных интересов угнетенных народов. В связи с этим 7 марта 1917 года представители казахской политической элиты в Семипалатинской области в срочном порядке сформировали Семипалатинский областной казахский исполнительный комитет.

В целях оказания поддержки новой власти и для содействия цивилизованному развитию народа казахские комитеты, взяв всю организационную работу в свои руки, приступили к самостоятельному разрешению всех дел, относящихся к казахам.

В процессе социального развития Казахстана в период после Февральской революции все еще не решенным оставался национальный вопрос. Следует сказать, что всю надежду на разрешение национального вопроса местное население связывало с Временным правительством. В указанный период в крае активизировалось движение мусульман. Все мусульмане, в особенности жители Семиреченской области, с нетерпением ждали прибытия из Ташкента представителей Временного правительства. Они верили, что получат долгожданную свободу.

После победы революции в Казахстане активизировалось национальное движение. Но простые люди, бедняки и батраки в силу своей малограмотности не могли осознать его идеи и развить движение. Поэтому на первых порах народ пошел за политической элитой, равнялся на них, поддержал идею «национальной автономии». Однако Временное правительство не изъявило желания приступить к разрешению социальных проблем и национального вопроса. Прикрываясь лозунгами типа «мы за единую и неделимую Россию» и «за всеобщую поддержку государства», они тормозили принятие политического решения по предоставлению независимости и права на самоопределение угнетенным народам. Буржуазное правительство и сама буржуазия на деле выступали только за формальную буржуазную демократию. С целью сохранения «неделимости России» она планировала установить в таких национальных окраинах, как Казахстан и Средняя Азия, ограниченную форму демократии. Несмотря на то, что Временное правительство объявило, что русская революция предоставила свободу, равенство и право на самоопределение угнетенным народам, на деле оно не изъявило желания предоставить эти права 10 млн. населению Туркестана, 98 процентов которого составляли мусульмане.

Ограниченная «демократия» Временного правительства в формальной форме объявила о предоставлении свободы и равенства всем гражданам. В отдельных судебных инстанциях было разрешено вести судебные дела на языке местного населения, обучать детей на родном языке. Буржуазное правительство горячо поддержало идею «культурной автономии», потому что это давало возможность на различных уровнях ограничивать желание местного населения строить свои школы, объединиться в организации просветительного толка и говорить на своем родном языке. По своей социальной значимости и содержанию «культурная автономия» явно соответствовала интересам буржуазии.

С первых же дней Временное правительство приложило все усилия для сохранения дореволюционной структуры в системе управления и во внутренней жизни Средней Азии и Казахстана. Об этом свидетельствует, например, сохранение губернаторской системы управления и придача ей незначительных либеральных оттенков. Исполнительные органы Временного правительства в Казахстане, сделав своей опорой русских кулаков и казахских баев, старались ослабить

революционный рост казахского народа, возложить на плечи народа все тяготы империалистической войны и по-прежнему грабить казахский народ. Свидетельством того, что Временное правительство продолжило колониальную политику царского правительства, может послужить объявление амнистии участникам карательных отрядов, проявивших особую жестокость во время подавления народно-освободительного восстания 1916 года; назначение бывших губернаторов и начальников уездов председателями гражданских комитетов и комиссарами.

Царские законы, превратившие казахов в бесправную людскую массу, оставались в силе. Не был решен и вопрос о земле. Земли, находящиеся в собственности казачьих войск и крупных землевладельцев, не были национализированы. Продолжало функционировать переселенческое управление, которое отняло у казахов самые плодородные участки земли.

Все это говорит о том, что Временное правительство при разрешении социальных вопросов игнорировало национальные интересы местного населения. А что касается земельной реформы, Временное правительство объявило, что решение по нему будет принято на Учредительном собрании, которое состоится после победы в империалистической войне.

Для разрешения национального вопроса Временное правительство в марте 1917 года приняло декрет «О ликвидации ограничений по национальным признакам и свободе вероисповедования». Безусловно, что это была формальная акция, направленная на защиту интересов Временного правительства. На самом деле Декрет не преследовал цели защитить права и национальные интересы угнетенных народов и народностей России. Документ даже не предусматривал предоставление политических прав и права на самоопределение народам национальных окраин. Также не было ни строчки о дальнейшей судьбе малочисленных народов и народностей, этнических групп. Пути решения социально-экономической проблемы, ставшей результатом колониального гнета и неравенства, также не нашли место в Декрете. Лидеры Временного правительства ограничились только публичными обещаниями решить все социальные проблемы, в том числе и национальный вопрос. Народные организации на местах, отдельные группы людей, отправив телеграфом свои требования и предложения, потребовали у Временного правительства осуществить на деле декларацию о предоставлении прав угнетенным

народам. Были даже направлены специальные представители в центр.

К примеру, 8 августа 1917 года в Зимний дворец прибыла делегация Всероссийского общества мусульман. Делегацию принял товарищ министр Некрасов. Делегаты проинформировали правительство о трудном положении, в котором находится население Туркестана, а также об отстранении от власти мусульман.

После победы революции резко ухудшилось социально-экономическое положение местного населения Семиреченской области Туркестанского края. К примеру, в телеграмме председателя киргизского и мусульманского комитета Семиречья Жайнакова главному комиссару говорится, что население края находится в очень трудном положении: «Мусульмане Семиречья получили свободу лишь на бумаге. На самом деле гнет усилился еще больше. Они надеются, что вы обратите внимание на трудное положение народа и примите меры. Верят, что прекратятся убийства и грабеж киргизских шаруа, будут приняты меры по защите народа который находится на грани голода. Русские, в особенности русское население Ташкентского, Джаркентского и Верненского уездов, не продают киргизам хлеб. Продовольственные комитеты тоже не снабжают их. С начала весны на местах начался массовый голодомор. По надуманным причинам киргизы не допускаются до своих земель. А затем эти земли через продовольственные и земельные комитеты сдаются в аренду» [4].

24 августа 1917 года Керенский принял представителей Туркестана, выслушал жалобы и ознакомился с их требованиями. После этого премьер открыто заявил: «никто и никогда не планировал отнять земли у туземного населения и отдать их другим народам». Все это показало, что Временное правительство не заинтересовано в скорейшем разрешении актуальных для народных масс проблем: вопроса о земле, войне и национального вопроса. Также об этом говорит то, что правительство, проигнорировав осложнение земельного вопроса, продолжило политику переселения крестьян и изъятие земли у казахов.

Несмотря на то, что Временное правительство не спешило разрешить национальный вопрос, на местах всюду активизировалось национальное движение. В основном народ Казахстана требовал предоставить политическую автономию, право на самоопределение. В связи с усилением этих требований, лидеры правительства были вынуждены обратить внимание на данную проблему. Окрепшие народные движения стали отк-

рыто требовать от буржуазного правительства решения социальных проблем. Правительство обещало созвать Учредительное собрание и решить эти вопросы. Лидеры Временного правительства в Туркестане объявили: «совместно со всеми мусульманами, учитывая интересы всех граждан Российской республики, признаем государственную власть получившую поддержку народных организации и окажем ей посильную поддержку...» [5].

И хотя Временное правительство официально не отказывалось от предоставления автономии, на деле не предприняло никаких шагов для разрешения данной проблемы. Только ограничилось обещанием решить ее на Учредительном собрании. Туркестанский комитет Временного правительства обратился к народу с призывом сплотиться вокруг Временного правительства и защитить завоевания революции. Комитет объявил: «Вся власть – народу. Эта власть самая сильная и свободная. Она выразит свое мнение на Учредительном собрании» [6].

Однако лидеры казахской национальной интеллигенции понимали, что нельзя медлить с решением вопроса и бесконечно ждать созыва Учредительного собрания. Убедившись, что Временное правительство преднамеренно затягивает решение социально-экономических вопросов и политических проблем, они попытались вынести его на всенародное обсуждение. Наряду с решением назревших проблем послереволюционного периода было необходимо определить форму и структуру будущей казахской государственности. Так как это было задачей особой важности, активисты из числа представителей казахской интеллигенции 21-26 июля 1917 года создали в городе Оренбурге Общеказахский съезд. На съезде участвовали делегаты, прибывшие из Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской, Уральской, Семиреченской, Сырдарьинской, Ферганской областей и Букеевской Орды. Наряду с вопросом о земле, судах, народном просвещении и женским вопросом, рассматривались вопросы о государственном устройстве и предоставлении автономии казахским областям. По вопросу о государственном устройстве съезд принял резолюцию: «Россия должна стать демократической, федеративной, парламентской республикой». В отношении автономии киргизских (казахских) областей была принята резолюция: «Киргизским (казахским) областям

должна быть предоставлена территориально-национальная автономия» [7].

Все это свидетельствует о том, что казахская политическая элита стремилась решить вопрос казахской государственности с учетом национальных интересов и права каждого народа на самоопределение. К сожалению, Временное правительство не поддержало инициативу представителей народов национальных окраин, направленную на обретение права на независимость, самоопределение, организацию национальных государственных образований. К примеру, известный политический деятель Милуков от имени своей партии заявил: «В данный момент организация национальных государственных образований не является целесообразной». Следует сказать, что позиция партии социал-революционеров, в членах которой состоял премьер Керенский, тоже совпала с позицией партии кадетов и царских генералов.

Временное правительство, пришедшее к власти в результате победы буржуазно-демократической революции, не было заинтересовано в решении национально-территориальных проблем национальных окраин бывшей империи. Поэтому попытка казахской политической элиты получить политическую независимость и возродить казахскую государственность окончилась неудачей.

Надежда казахской национальной интеллигенции, которая с радостью и с большим воодушевлением встретила победу Февральской революции, не оправдалась.

Особое внимание следует обратить на деятельность казахских комитетов, которые были организованы национальной политической элитой, взвалившей на свои плечи все тяготы борьбы за независимость казахского народа.

Сравнение целей и деятельности казахских комитетов и Временного правительства поможет более глубокому осмыслению вопросов национальной государственности. Анализ деятельности казахских комитетов на основе реальных исторических фактов, безусловно, предоставит возможность выявить конечные цели национальной элиты, оценить ее волю к победе.

Безусловно, это предоставило бы возможность объективно осветить позицию Временного правительства, которое не желало предоставить право на самоопределение народам национальных окраин.

Литература

- 1 «Зор өзгеріс» // Газета «Казах». – №221. – 9 марта, 1917 г.
- 2 Мухамеджан. Учредительное собрание // Газета «Казах». – №223. – 24 марта 1917 г.
- 3 Газета «Сарыарка». – №12. – 19 июля, 1917 г.
- 4 ЦГА УР. Фонд И-1044, список 1, дело 12, лист 28.
- 5 ЦГА УР. Фонд И-1044, список 1, дело 12, лист 68.
- 6 ЦГА УР. Фонд И-1044, список 1, дело 12, лист 68.
- 7 ЦГА РК. Фонд 15, список 1, папка 1684, лист 494.

References

- 1 «Zor өзgeris» // Gazeta «Kazah». – №221. – 9 marta, 1917 g.
- 2 Muhamedzhan. Uchreditel'noe sobranie // Gazeta «Kazah». – №223. – 24 marta 1917 g.
- 3 Gazeta «Saryarka». – №12. – 19 ijulja, 1917 g.
- 4 CGA UR. Fond I-1044, spisok 1, delo 12, list 28.
- 5 CGA UR. Fond I-1044, spisok 1, delo 12, list 68.
- 6 CGA UR. Fond I-1044, spisok 1, delo 12, list 68.
- 7 CGA RK. Fond 15, spisok 1, papka 1684, list 494.

Сайлан Б.

XX ғасыр басында қазақ жастарының шетелдерде білім алуы және олар құрған ұйымдардың қоғамға ықпалы

Бұл мақалда XX ғасыр басындағы қазақ және түркі-мұсылман жастардың шетелдерде білім алуы қарастырылады. Қазақ жастарының шетелдік қандай оқу орындарда оқығаны, олардың аты-жөндері, сонымен қатар оқушылар саны туралы статистикалық мәліметтерде көрсетіледі. XX ғасыр басында түркі-мұсылмандық студент жастардың ұйымдарға бірігіп, азаттық қозғалысқа дем беруге талпынуы тек Ресей көлемінде ғана емес, сонымен бірге шет елдерге білім алуға барған жастар арасында да көрініс бергендігі сипатталады. Сол уақыттағы қазақ жастарының бірлесе отырып алғашқы ұйымдар құруы, ол ұйымның мақсат-міндеттері және олар құрған бұл ұйымдардың сол кездегі қоғамда болып жатқан саяси өзгерістерге ықпалы баяндалады.

Түйін сөздер: қазақ, жастар, ұйым, саяси, шетел, білім, студент, мұсылман.

Sailan B.

Education of the Kazakh youth abroad in the early twentieth century the impact of organizations established by them, on society

This article describes the features of training of Kazakh and Turkic-Muslim youth abroad in the early twentieth century. Showing information such as public foreign educational institutions studied the Kazakh youth, their first and last names, as well as the statistical data on the number of students. Joining the Turkic-Muslim students in the organization and their commitment to encourage the liberation movement of the early twentieth century was manifested not only in Russia but also among young people who studied abroad. Described in detail the creation of the first organizations to join the Kazakh youth at the time, their goals and objectives, as well as the influence of these organizations on the political changes taking place at the time.

Key words: kazakh, youth organizing, political, overseas, education, student, Muslim.

Сайлан Б.

Обучение казахской молодежи за рубежом в начале XX века и влияние созданных ими организаций на общество

В данной статье рассмотрены особенности обучения казахской и тюрко-мусульманской молодежи за рубежом в начале XX века. Показано в каких зарубежных учебных заведениях обучалась казахская молодежь, их имена и фамилии, а также приведены статистические данные о количестве обучающихся. Вступление тюрко-мусульманских студентов в организации и их стремление воодушевить освободительное движение в начале XX века проявлялось не только на территории России, но и среди молодежи, обучавшейся за границей. Излагаются подробности о создании первых организаций, объединивших казахскую молодежь того времени, их цели и задачи, а также влияние этих организаций на политические изменения, происходящие в то время.

Ключевые слова: казах, молодёжь, организация, политический, заграница, образование, студент, мусульманин.

**XX ҒАСЫР БАСЫНДА
ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ
ШЕТЕЛДЕРДЕ
БІЛІМ АЛУЫ
ЖӘНЕ ОЛАР ҚҰРҒАН
ҰЙЫМДАРДЫҢ
ҚОҒАМҒА ЫҚПАЛЫ**

Жалпы мемлекет тағдыры мен ондағы жастар тағдыры ажырамастай бірлікте. Олардың өзара әрекеттесуіне өткені мен бүгінгі және болашағы байланысты болады. Жастарға қатысты ойластырылған саясат пен оның тіршілік әрекетіне қолдау көрсету аясында батыл әрекеттер жасау арқылы ғана өскелең ұрпақтың сеніміне ие болу мүмкін болмақ. Қазақстан жастарының алдында тәуелсіз елімізді ұлы мақсаттарға жетелейтін игі істерді бастап берген аға толқынның ізін жалғастырып, мемлекетімізді алдыңғы қатарлы дамыған елдердің қатарына қосу міндеті тұр. Осы мәселенің мәнін ашуға көз жүгірткенде, бірінші кезекте жастардың арасынан шығып, шет елдерде білім алып, қазақ ұлттық интеллигенциясының құрылуына үлес қосқан қайраткерлермен байланыстыруға болады.

XX ғасыр басында қазақ жастары Қазақстаннан тыс жерлерде білім алды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде Петербург университетінде 20-ға жуық қазақ студенттері оқыған. Олардың қатарында Б. Қаратаев, Б. Құлманов, Б. Сыртанов, А. Тұрлыбаев, Ж. Досмұхамедов, М. Шоқай, Ж. Ақбаев және т.б. оқыған. Мәскеу мен Петербургтің басқа жоғары оқу орындарын Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев сынды қазақ жастары бітірген. Қазақ жастары Ресейден тыс шетелдік Шығыс оқу орындарында да оқыған. 1917 жылға дейінгі кезеңде Стамбул университетінде Ә. Ғайсин, С. Шанов, Д. Көлбаев, М. Тұрғанбаев және Ә. Машаев есімді жастар білім алған [1, 32-б.].

XX ғасырдың басындағы ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы мен қазақ жастарының саяси санасының жетілуіне олардың шет елдерде біліммен сусындауы көп ықпал етті. Қазақ жастары Мәскеу, Петербург, Қазан, Орынбор, Омск, Варшава сияқты қалаларда түрлі мамандықтар бойынша білім алды. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында қазақ мамандарын даярлауда Қазан қаласы айтарлықтай үлкен орталыққа айналған. Мәселен, Қазан университетінде XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап 1916 жылға дейінгі аралықта 26 қазақ жастары оқыған. Олардың 16-сы заң, қалғандары дәрігерлік факультетінде білім алған. Ал университетті аяқтағандары – 14 адам болған [2, 86-б.]. Қазан университетін осы мезгілде аяқтаған жастардың арасында XX ғасырдың алғашқы ши-

регіндегі қоғамдық-саяси оқиғаларға белсене араласқан Ахмет Бірімжанов, Мұхамеджан Қарабаев, Әбубәкір Алдияров, Садық Аманжолов, Базарбай Маметов, Иса Қашқынбаев, Шафқат Бекмұхамедов сияқты қайраткерлер болған [2, 87-б.].

Қазандағы қазақ жастары білім алған жоғары оқу орындарының бірі Қазан малдәрігерлік институты. Мұнда 1877-1917 жылдар аралығында 13 қазақ студенті оқып, олардың 11-і аяқтап шыққан. Қазақ жастары жиі есігін ашқан оқу орындарының бірі Қазан мұғалімдер семинариясы еді. Мұнда Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 17 қазақ студенті оқып, олардың 13-і дипломға ие болған [2, 87-б.]. Толық емес мәліметтер бойынша 1917 жылға дейінгі уақытта 120-ға жуық қазақ жастары әр түрлі жоғары оқу орындарын аяқтағаны туралы диплом иемденсе, 700-дей қазақ жастары арнайы орта білім беретін оқу орындарын бітірген [1, 33-б.].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясында өрбіген азаттық қозғалыста түрік-мұсылман халықтарының арасында саяси күштерді топтастыруға деген талпыныс айқын аңғарылды. Сол тарихи кезеңде осындай екпін алған құбылыстан түрік-мұсылмандық студент жастар да тыс қалмағанды. Олардың арасында да түрік-мұсылмандық қозғалыс бой көрсетті. Бұл негізінен түрік-мұсылмандық студент жастардың саяси белсенділігінің артуымен тікелей байланысты еді. Осы шақта Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы университеттің заң факультетін 1896 жылы бітірген, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің белді мүшесі болған қазақ баласы Райымжан Мәрсеков сол тұстағы қазақ жастарының саяси ояна білуіне септігін тигізгендердің бірі болды [3].

Райымжан Мәрсековтің саяси-публицистикалық, сонымен қатар құқық қорғау саласындағы қызметке араласуы 1902-1918 жылдар аралығына сәйкес келеді. «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы басылымдарының бетінде қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси-құқықтық, съезд шақыру, жер мәселесі сынды тақырыптарда үздіксіз мақалалар жариялап отырды. Ел мүддесін қорғайтын заңгер бола жүріп Райымжан Алаштың органы болған «Сарыарқа» газетін ұйымдастырды. Бұл жөнінде С. Сейфуллин: «Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті – Алаштың тілі болды», – деп жазған еді [4].

Ресей империясындағы түрік-мұсылмандық студент жастардың саяси өмірге белсене араласуына азаттық қозғалыс қайраткер-

лері де өзіндік ықпал етті. Мәселен, белгілі әзербайжандық қайраткер Ә. Топчибашев пен қазақ интеллигенциясының алғашқы толқыны өкілі болып табылатын С. Жантөриннің атсалысуымен 1898 жылы Санкт-Петербургта құрылған «Мұсылман қайырымдылық қоғамы» империя астанасында оқып жатқан түрік-мұсылмандық студент жастарға материалдық көмек көрсетумен бірге олардың қоғамдық-саяси өмірге белсене араласуына да ерекше мән берді. Түрік-мұсылмандық қозғалыс қайраткерлерінің қолдауымен «Мұсылман студенттердің Орталық комитеті» атты ұйым құру жолында XX ғасыр басында студент жастар арасында ұйымдастыру шаралары жүргізіліп, аталмыш ұйымның бағдарламасы әзірленді [5, 53-б.].

Осы тұста Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде студент болған М. Шоқайдың: «1910-1914 жылдары Петербург университетінде оқып жүрген болатынмын. Біз, студенттер, саяси бой көрсетулерге шығатынбыз. Үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, көшелерде демонстрациялар жасайтынбыз. Балқан соғысы Петербургте студенттер қозғалысын қыздыра түсті. Міне, осылардың бәрі бізді, студенттерді қатты толқытты. Сонда да біз түрік студенттеріне бұлар аз көрінеді. Бұларға қосымша тағы бірденелер істеуді ойластырдық. Ол үшін біз – әзербайжан, татар және түркістандық студенттер, орыстардан бөлініп, өзімізше әрекет жасамақ болдық. Ол кезде қызмет бабында Петербургта тұрып жатқан түркістандық адвокат Серәлі Лапиннің келісімін алып, сол кісінің үйінде бас қосып тұратын болдық», – деп жазған естелігіндегі бұл жолдардан, Ресей жоғары оқу орындарындағы түрік-мұсылмандық студент жастар арасында да саяси белсенділік айқын көрінгенін аңғаруға болады. Сол уақытта М. Шоқай небары 22-23 жаста екен [6].

Жастардың бұл кездердегі саяси құлшынысына 1912 жылы Петербургтегі әскери-медициналық академияның соңғы курсына оқып жатқан С. Асфендияров та қатысты. Ол марксизм-ленинизм институтының қазақ филиалында 1933 жылы болған конференцияда сөйлеген сөзінде мынадай фактіні келтіреді: «Менің есімде 1912 жылдың күзінде бірінші Балқан соғысы тұсында Петербургте қазақ, татар, өзбек студенттері арасында Түркияны қолдаған үлкен қозғалыс болды. Болгар студенттері бізбен жұдырықтасу алдында тұрды. Сол кездері болып тұрған бұл мәжілісте Ә. Бөкейхановқа «біз Түркияға барамыз, нағыз ұлтжандылықтың дәлелі осы болмақ дедік. Ә. Бөкейханов сонда біздің

түрікшілдігімізге үзілді-кесілді қарсы шығып, «өздеріңді ешқандай сағыммен алдамандар, ескі Түркия ыдырау үстінде» деген сияқты ойларды айтып, біздің назарымызды батыстық өркениетке бұрды», – деп сол тұстағы шет жерде оқып жатқан қазақ жастарының саяси істерге қатысуы жайында айтады [5, 54-б.]. Түркі-мұсылмандық студент жастардың қозғалысы бұл кезде Петербургте ғана емес, империяның өзге де қалаларында қарқын алған еді. Киев қаласындағы түркі-мұсылмандық студенттер белсенділік танытып, 1913 жылы Киевте түркі-мұсылмандық студенттердің мәжілісін өткеру мәселесін көтерді. Мәселен, 1913 жылы 4 сәуірде Қазан университетінің бір топ студенттері Киевте өтетін мәжіліске А. Иманбаевты жіберу жөнінде ұйғарым жасады [5, 55-б.].

XX ғасыр басында түркі-мұсылмандық студент жастардың ұйымдарға бірігіп, азаттық қозғалысқа дем беруге талпынуы тек Ресей көлемінде ғана емес, сонымен бірге шет елдерге білім алуға барған жастар арасында да көрініс берді. Бұл ретте Түркияға білім алуға барған түркі-мұсылмандық жастардың әрекетін ерекше атап көрсетуге болады. Түркияға Түркістаннан, Бұхар әмірлігінен және Ресейдің өзге де өңірлерінен білім алуға барған жастар сонда эмиграцияда жүрген түркі-мұсылмандық қозғалыс қайраткерлерімен тығыз қарым-қатынаста болған. Олардың араласуымен 1909 жылы Түркияда «Білім таратушы Бұхара қайырымдылық қоры» құрылды. Бұл қоғамның мүшелерінің басым көпшілігі, яғни 250-ден астамы Ресей империясынан Түркияға білім алуға келген жастар еді [5, 54-б.]. Аталмыш қоғамға мүше болған жастар Түркияда жарық көрген саяси мазмұндағы әдебиеттер мен түрлі мерзімді басылымдарды Түркістан өлкесіне және Ресей империясының басқа да аймақтарына тарату арқылы, түркі-мұсылман халықтарының саяси оянуына ықпал етуді мақсат тұтты.

Қазақ зиялылары жалпы демократиялық міндеттегі ұлттық, тең құқықтық, халықтың мәдениетін көтеру, әйел теңдігін қамтамасыз ету, отаршылдардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты көкейтесті мәселелерді өз шығармаларының өзекті тақырыптарына айналдырды. Осы жалпы демократиялық мазмұндағы талап-тілектердің өзі халық арасында объективті түрде отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастыруға қызмет етті. 1907 жылы Петербургте шыққан «Серке» газе-

тінде М. Дулатовтың «Жастарға» өлеңі басылып, мұнда да ұлттық, демократиялық ойлардың сарыны айтылды. Осыдан екі жыл кейін 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ» атты шағын көлемді өлеңдер жинағы шықты [7, 9-10 бб.]. «Оян қазақ» қолдан-қолға, ауыздан-ауызға тарап, жастардың да саяси құлшына түсуіне қатты серпін берді.

А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов 1913 жылдан бастап Орынборда жалпы ұлттық биресмилік «Қазақ» газетін шығара бастады. Бұл газет бірден жалпы ұлттық мәнге ие болған басылымға айналды. Оны Қазақстанның барлық аймақтарынан жаздырып оқи бастады. Газет 1913 жылы ақпанның 2-сінен 1918 жылы наурызға дейін шығып тұрды. Қазақ газеті алғашқы санынан бастап халықты ағарту, оның саясатқа деген ынтасын арттырып, тарихи зердесін ояту және ұлттық сана-сезімді тәрбиелеу міндеттерін қойды. Бұл міндеттердің газетте басты орын алуы жастар толқынының саяси жағынан оянуына қомақты күш беріп, миллиондардың тағдырына ықпал етті [8].

Омбы қаласында оқып жүрген қазақ жастары 1914 жылдың басында жасырынып жүріп, «Бірлік» деп аталатын ең алғашқы жастардың ұйымын ашты. Патша үкіметінің өктемдік саясаты жүріп тұрған тұста қазақ жастары кітап бастырып, «Балапан» атты журнал шығарып, жастардың көзін ашып, көңілін ояту мақсатында ұлт қызметіне кірісті. Қазан төңкерісінен кейін жастар арқылы құрылған көп ұйымдардың ағасы осы «Бірлік» ұйымы болды. Оның ұйымдастырушылары мен мүшелері Бекмұхамед Серкебаев, Асқат Сайдалин, Қошмұхамед Кемеңгеров, Смағұл Сәдуақасов, Ғабдрахман Байдалин, Мұратбек Сейітов, Жүніс Бабатаевтар болды [9]. Патша үкіметі құлап, Қазан төңкерісі жеңіске жетіп Кеңес үкіметі үшін күрес басталған топалаң заманда «Бірлік» жастар ұйымы халықтың басын біріктіру мен Алаш қайраткерлерінің ұстанған идеясына халықты шақыру үшін де күрес жүргізді.

Осылайша, қазақ жастарының белгілі бір бөлігінің ірі саяси орталықтарда оқуы, сол тарихи кезеңдегі саяси оқиғаларды көзімен көріп, куә болуы, қоғамдық жаңғыру жолына қадам басқан орыс қоғамындағы демократиялық күштер мен ағымдардың ықпалын басынан кешіруі, жаңа ұйымдар құруы олардың қоғамдық көзқарасының кемелденуіне, саяси санасының қалыптасуы мен белсенділіктеріне әсер етпей қоймады.

Әдебиеттер

- 1 Нұрпейіс К.Н. Алаш һәм алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
- 2 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
- 3 Әбсаттар М. Тірідей көмілген тұлға // Жас қазақ. – 2008. – 5 қыркүйек.
- 4 ШҚОҚЗТҚОМ. 128-қ., 2-т., 201-іс, 145-п.
- 5 Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы түркі-мұсылмандық студент жастардың қозғалысы // Бекмаханов тағылымы-2004: халықаралық ғылыми конференция материалдары. 18-19 мамыр 2004 ж. – Алматы, 2004. – 53-56 бб.
- 6 Мұқан Ш. Галата мұнарасы // Жас қазақ. – 2008. – 12 қыркүйек.
- 7 Дулатов М. Елім деп соққан ұлы жүрек. – Алматы, 2002. – 362 б.
- 8 Әбжанов Х. Алаш ұлықтаған ұлттық идея // Егемен Қазақстан. – 2008. – 13 маусым.
- 9 Омбыдағы «Бірлік» қауымы // Қазақ. – 1918. – 12 қаңтар.

References

- 1 Nұrpejis K.N. Alash һәм alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
- 2 Kojgeldiev M.Q. Alash kozgalysy. – Almaty: Sanat, 1995. – 368 b.
- 3 Әbsattar M. Tiridej kɵmilgen tɵlға // Zhas қазақ. – 2008. – 5 қыркүйек.
- 4 ShҚOҚZTҚOМ. 128-қ., 2-т., 201-іs, 145-п.
- 5 Rүstegov S.K. XX ғасыр basyндағы tүrki-мұсылmandық student zhastardың kozgalysy // Bekmahanov tarylymy-2004: halықаралық ғылыми konferenciya materialdary. 18-19 мамыр 2004 zh. – Almaty, 2004. – 53-56 bb.
- 6 Mұқан Sh. Galata mұnarysy // Zhas қазақ. – 2008. – 12 қыркүйек.
- 7 Dulatov M. Elim dep soққан ұly zhyrek. – Almaty, 2002. – 362 b.
- 8 Әbzhanov H. Alash ұlyқтаған ұltтық ideja // Egeven Қазақстан. – 2008. – 13 mausym.
- 9 Ombydary «Birlik» қауумы // Қазақ. – 1918. – 12 қаңтар.

Садвокасова З.Т.,
Ахметжанова А.Т.

**И. Гаспринский және
мұсылман білімін
модернизациялау идеясы**

XIX ғасырдың 60 ж. барлық Қазақстан жеріне енгізілген Ресей империясының әкімшілік-территориялық реформалары жағымсыз салдарға толы болып, қазақ қоғамының әр саласына өзгерістер әкеліп, әсіресе рухани өмірге кері нәтиже берді.

Мақалада қырым татары Исмаил Гаспринскийдің түркі тілдес халықтардың мұсылманша оқыту жүйесіне жаңа әдістерді енгізуі мен оның мән-мағынасын әрі түркі халықтарының бірігу нәтижесі қарастырылады. И. Гаспринскийдің жаңа әдісі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында, Ресей империясы түркі халықтарының арасында кең түрде таралып кетті. Ол Қазақстан қалаларының көптеген мұсылман мектептерінде де енгізілді.

Түйін сөздер: модернизациялау, Ресей империясы, мұсылмандық білім беру, жаңа әдіс, И. Гаспринский, түркі халықтар, рухани даму.

Sadvokasova Z.T.,
Ahmetzhanova A.T.

**I. Gasprinsky and the idea
of modernization of Islamic
education**

Administrative-territorial reform of the Russian Empire imposed on the entire territory of Kazakhstan in the 60s of XIX century, we have made changes in all aspects of Kazakh society and had no small negative effects, especially in the field of spiritual life.

In this article the authors examine the issues of modernization of Islamic education, which a new method was introduced and developed by a native of the Crimean Tatar Ismail Gasprinsky, its significance and implications in the integration of the Turkic peoples. At the end of XIX – early XX century, a new system of training I. Gasprinskiy widespread among the Turkic peoples of the Russian Empire. It was introduced in many Muslim schools in the cities of Kazakhstan.

Key words: modernization, the Russian empire, Islamic education, a new method, Ismail Gasprinskiy, Turkic peoples, spiritual development.

Садвокасова З.Т.,
Ахметжанова А.Т.

**И. Гаспринский и идея мо-
дернизации мусульманского
образования**

Административно-территориальные реформы Российской империи, введенные на всей территории Казахстана в 60-ые годы XIX века, внесли изменения во все стороны жизни казахского общества и имели не малые отрицательные последствия, особенно в сфере духовной жизни.

В статье авторы рассматривают вопросы модернизации мусульманского образования, внедрение нового метода, разработанного выходцем из крымских татар Исмаилом Гаспринским, его значение и последствия в интегрировании тюркских народов. В конце XIX – начале XX века новая система обучения И. Гаспринского получила широкое распространение среди тюркских народов Российской империи. Она была введена во многих мусульманских школах городов Казахстана.

Ключевые слова: модернизация, Российская империя, мусульманское образование, новый метод, И. Гаспринский, тюркские народы, духовное развитие.

**И. ГАСПРИНСКИЙ
ЖӘНЕ МҰСЫЛМАН
БІЛІМІН
МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ
ИДЕЯСЫ**

Қазақстан екі ғасыр бойы Ресей империясының құрамында болды. Сол себепті, қазақ қоғамы әртүрлі өзгерістерге ұшырады. Әсіресе мәдени, рухани және әлеуметтік жағдайы әлсіреп кетті. Патша шенеуніктерінің қазақ балаларын орыс мектептерінде оқытуға тырысуы барлық жергілікті халықтың көңілінен шыға қойған жоқ. Ол мектептерге сенімсіздікпен қараған халық балаларының болашағы үшін қатты алаңдай түсті. Алғашында орыс мектептеріне қазақтың бетке ұстар немесе байдың балаларын қабылдады. Бірақ кейіннен жағдай өзгеріп, байлар өз балаларын орыс мектептеріне бермес үшін, кедей баланың ата-анасына ақша берудің арқасында, өз баласының орнына, кедей балаларын оқытуға дейін барды.

Жергілікті жерлердегі мұсылман-діни оқыту орындары орыс мектептеріне кедергі келтірді. Сондықтан жаңа үкімет оларға әр түрлі бөгет-кедергілер жасауға тырысты. Патша өкіметінің шенеуніктері ислам дінінің оқытылуы, мұсылман халықтарының бірігуіне әкеледі деп қорықты. Осындай қиын жағдайларда да, мұсылман-діни оқыту орындары – мектептер дамып, сақталып, өз жұмыстарын жүргізе білді.

XIX ғ. Қазақстанда нақты түрде балалар мен жастардың, мектептер және медреселерде оқу жүйесі қалыптасты. Мектептер көбінесе ауылдық жерде орналасқандықтан, ауылмен бірге жазда жайлауға, қыста қыстаққа көшіп-қонып отырды. Сол себепті, олардың тұрақты оқытатын орындары болмады, қыста қыстаққа, жазда белгілі бір байдың киіз үйінде орналасатын. Ондай жерлерде арнайы керекті құрал-жабдықтар болған жоқ, балалар жерге төселген киізде отырып сабақ оқыды.

Мектептердегі оқу 5-8 жылға созылды да, діни кітаптарды зерттеу, арифметика, әдеби оқуға негізделді. Осы оқу жүйесі барлық мектептерде көрініс алды. Көбінесе мектептерді бітірген балалардың өз оқуларын одан әрі жалғастыруға мүмкіндіктері болған жоқ.

И. Гаспринский Н. Остроумовқа жазған хатында оқу үдерісі мен балалардың өмірін қатаң сынға алды: «Мектепке түскен бала 7-8 жыл араб тілінде (Құран мен намаз), түрікше (наным-сенімдердің заңнамасы мен Құдайға құлшылық етуді), кейде ғана жазу мен есеп шығарудың бастамасын үйренді. Мектепте білім жүйесіне сай тәртіптің болмауы мен біршама педагогикалық

әдіс-тәсілдердің арқасында, оқу 4-5 жылға ғана созылды. Сөйтіп, мектеп бітірген ұл бала 13-14 жасында әкесіне көмекші ретінде жұмысқа араласса, қыз балалар тұрмысқа шығуға дайын қалыңдық атанатын еді» [1, 48 б.]. И. Гаспринский мектептер осы жүйе бойынша жұмысын жалғастыра берсе, қазақ халқының білім саласындағы даму деңгейі өте төмен болып қала беретінін жақсы түсінді. Кейбір мектептерде бала саны 15-тен аспады. Сабақ кестесі, сонымен қатар сыныптарға бөліну жүйесі болған жоқ. Оқудың кезеңдері – бір кітапты бітіріп, екінші кітапты бастаумен есептелінді. Мысалы, мұсылмандар үшін маңызды Хавтияк деген кітапты бітіру, бір сыныптан екінші сыныпқа өту деп саналды. Мектеп оқушыларының ата-аналары мен байлардың қаражатына өмір сүрді. Мектептер өздерінің үлкен кемшіліктеріне қарамастан, балаларға алғашқы білімді берді. Мына өлең шумақтарынан жағдайға қатысты өкініш пен білімді ағартушының мектепке келетінін күтудегі үмітті аңғаруға болады:

Или разве нет такого, чтобы пробудил тебя, о, нация,
Взял бы крепко за руку и повел по дороге культуры?
О, встань, оглянись, на себя посмотри.
Послушай меня, не погрязай в море отсталости,
о нация!
От мирской всеобщей скорби неужели не проснешься
ты, нация [2, 2 б.]

Мектептер мен медреселерде сабақ барысы көбінесе діни қағидаларды талқылаумен өтетін еді. Сондықтан, көзі ашық ағартушылар мен ойшылдар халыққа жаны ашып, діни қағидалардан бөлек, тұрмыстық өмірге негізделген оқу үдерісін нақты пәндерді оқытудың жолдарын іздестіріп, дамытуға тырысты.

XIX ғасырдың аяғында Ресейде Н.И. Ильминский мен И. Гаспринскийдің екі бағыттағы білім жүйелері қалыптасты. Бұл қазақ халқының жас ойшылдарына әсер етпей қоймады. Сол себепті, орыс мектептері Патша үкіметі тарапынан үлкен көмекке ие болса, медреселер ағартушылық саласындағы орны үшін күресу керек деп есептеді. Және де бұл күрес нәтижесіз болды деп айтуға болмайды.

Мұсылман мектептерінің оқу жүйесін реформаторы болып – атақты жазушы, ағартушы, «Терджуман» (Аудармашы) атты бірінші түркі тілдес газетінің редакторы Исмаилбек Гаспринский болды. Гаспринский жаңа оқу жүйесін қолдану туралы былай деп жазады: «Мен 1884 жылы Бахчисарайда мектеп ашып, оны «Жаңа

әдісті» деп атадым. Басында мұсылмандар бұған сенімсіздікпен қарады, бірақ бірінші емтихандар өткеннен кейін, бала саны 9-дан 30-ға дейін өсті. Сонымен қоса, оқушылар ескі мектептерде төлеген 15-20 тиынның орнына, қожғаға 1 сом төлейтін болды. Орыс мектептерінің оқыту жүйесін қайталап және де сабақ берудің дыбыстық әдісін енгізгеннің арқасында, балалар 6 айдың ішінде түрікше, арабша оқып, түрікше жазып, діни ұғымдардың алғашқы негіздерін үйреніп үлгерді. Енді балалар бұрынғыға қарағанда, мектептің толық бағдарламасын 1, 5 жылда кең түрде, түгелдей аяқтап үлгеретіні белгілі болды [1, 49 б.].

Шамамен 15 жыл өткеннен кейін, газеттің қосымшасындағы мақаласында, И. Гаспринский: «кез келген магоментанин, мектеп реформасы алға жылжу қозғалысының жаңаруына үлкен септігін тигізгенін» ерекше бөліп айтты [3, 275 б.]. Бірақ И. Гаспринскийдің жеткен жетістіктерде тоқтап қалу жайлы ойы да болған жоқ. Ол әрі қарай өсіп, басқа да өзгерістерді енгізгісі келді: «Бастауыш мектептердегі бастама, жоғары оқу орындарында да жалғасын табуы тиіс» екенін айтты [3, 275 б.]. Мұндай тәсіл білім жүйесінің түгелдей жақсаруына қажет еді. Бірақ жоғары оқу орындарындағы өзгертулерсіз, бастауыш мектептегі өзгерістердің мәні болмайтыны анық болды.

Орыс қоғамы И. Гаспринскийдің жаңартуларына екі ойлы көзқарасты ұстанды. Бірі қолдаса, екіншілері орыс мемлекетіне қарсы, мұсылман өкілдерінің сепаратистік көңіл-күйін танытуы деп түсінді. 1907 жылы «Орыс татарларының арасындағы мәдени қозғалыс» атты мақалада И. Гаспринскийге жақсы баға берілді. «Сауатты, патриот, еңбекқор Измаил-бей Гаспринский халқының сана-сезімін оятып, қоғамдық жұмыста аянбай еңбек етіп, халықтың ұлттық білімін жоғарылату мен заманауи білім алудың жақтаушысы екені» ерекше айтылған [3, 278 б.].

Дегенмен, мұсылман бастауыш мектептеріндегі орыс миссионерлер жаңашылдықтардың біріккен Ресей империясына кесірі тиюі мүмкін деп ойлады. Бұл жөнінде атақты орыстандырушы Н.И. Ильминский былай деп жазды: «Гаспринскийдің Бахчисарайда мектеп ашуының мақсаты: біріншіден, Ресей империясының құзырындағы магоментандықтардың арасында магометандық көзқарастан негізделген, бірақ европалық біліммен әрленген білімді тарату; екіншіден, миллиондаған әртүрлі халық өкілдерінен тұратын және де кей кезде әртүрлі

тілде сөйлейтін магометандықтардың басын біріктіру» [4, 77 б.]. Бұл жүйе Ресей тарапынан үлкен кедергілерге тап болуы заңды еді, себебі, басқа ұлт өкілдерін орыстандыру мақсатына кедергі келтірді.

Жаңа жүйенің кесірінен, өз дәрежелерінің төмендеп кету ықтималдығын көрген мұсылман молдалар, басында жүйеге деген қарсы реакциясын ұмытпауымыз керек. Бірақ И. Гаспринский өз жақтастарымен бірге, «кез келген жаңашылдықтың нағыз қарсыластары» атанған молдаларға жаңа жүйенің қаншалықты пайдалы екенін, «ескі жүйенің туған халқына қаншалықты зиян келтіргені жөнінде байыппен түсіндіре білді» [3, 278-279 б.].

Өз жүйесінде И. Гаспринский үш мәселені атап өтті:

- 1) Білім реформасының арқасында мұсылмандық қауымын модернизациялау;
- 2) Мұсылман түркі халықтарының саяси және рухани түрдегі бірігуі;
- 3) Түркі халықтарының Ресеймен қарым-қатынасы.

Ол әрқашан да түркі халықтарының тілі, ойы мен әрекеттерін орыстандыру және ассимиляцияға қарсы өте жақсы біріктіретін құрал ретінде насихаттаған. Ол орыс халқымен басып алушылық немесе бір жақтың басқаға бойсұну саясаты тұрғысынан емес, теңқұқылы ынтымақтастық пен достықтың арқасындағы қарым-қатынастың құрылу үшін күресті. Ресейдегі түркі халықтарының даму жолына түсуі – И. Гаспринский үшін асқақ арман болды. Ол бұл армандарының орындалғанын мұсылмандық мектептердің салынуы мен дәстүрлерінің орындалуынан көрді. Онымен 1884 жылы еуропалық дыбыстық жүйедегі, араб жазуын үйренушілерге жеңілдік беретін, оқып үйрену мерзімін қысқартатын оқулық құрастырылды.

Жаңа әдістерді толық игере отырып, И. Гаспринский балаларға 40 күн ішінде хат танытып, оқуға үйретіп, Құран сүрелерін меңгеруге және арифметика, география, Ислам тарихы туралы білуге болатындығын дәлелдеді [5, 20 б.]. Біздің ойымызша, И. Гаспринскиймен ұсынылған мерзім кездейсоқ емес. Онда символдық мағынаның жатқаны анық. Мұсылмандарда, жалпы басқа да діндерде, баланың дүниеге келгенін 40 күн өткесін ғана тойлаған. Мүмкін, И. Гаспринский де, өз жүйесімен жан мен ақылды бірдей уақыт шеңберіне байланыстыруды шешкен болар.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Гаспринскийдің жеңілдетілген оқу жүйесі Ресейдегі түркі халықтарының арасында кеңінен таралды.

Зайырлы білім беру оң нәтижелер бере отырып, ол Қазалы, Перовск, Верный, Ташкент, Семей, Ақмола, Ақтөбе, Қостанай, Орал және тағы басқа Қазақстанның қалаларында енгізілген [6, 55 б.].

Жаңа әдісті мектептер, өзінің қызметінің арқасында орыс-түземдік мектептермен сәтті бәсекелесіп қана қоймай, билік басындағылардан қанағаттанбаушылық туғызып, ұлттық рухты жаңғыруға көмектесті, халқының мақтанышын тәрбиеледі, болашағын орыстардың зорлық-зомбылығынсыз елестетті.

Мектептерде, медреселерде, әсіресе Гаспринскийдің жаңа әдісін енгізуімен, балаларды оқуға, жазуға үйретті, қоршаған орта туралы түсінігін кеңейтті, мінез-құлық нормаларын қалыптастырды. Нәтижесінде, ең дарынды, талантты балалар өздерінің білімдерін одан әрі тереңдету үшін Бұхара, Самарқанд, Уфадағы медреселерде, тіпті алыс араб елдерінде де, ірі жазушы, ақын, ғалымдарға айналды. Олар ұлы ата бабалары салған жолмен жүрді және көрнекті ойшылдардың салтын жалғастырды. Олардың қатарына «Әбу Насыр әл-Фараби, Ахмет Иассауи, әл-Мұхаммед Хайдари, Жүсіп Баласағұни және т.б.» кірді [6, 54 б.].

Жаңа тәсілді мектептер – оған тиесілі уақыттың келуі мен білімді дамыту қажеттілігімен пайда болды. Мұны жергілікті билік өкілдері де түсіне бастады. 1912 жылдың қазан айында Жетісу облысында жаңа тәсілді мектептердің жағдайын қарастыратын ерекше жиын өтті. Ол жиында «осындай мектептердің ашылу мүмкіндігін растамайтын шешім қабылданады» [7, 25 б.]. Бұл шешімге Жетісу облысының билік өкілдері оң көзбен қарамады. Жаңа мектептерге қарсы жазалау шараларын қолдағандардан бөлек, қызметін бақылау шараларының арқасында қызметін растаған адамдар да табылып жатты. Уақыт өтеді, өмір бір орнында тұрмайды, сол себепті жалпы білімдегі қажеттілік «жергілікті тұрғындардың тарапынан түсінушілік тауып», конфессиялық мектептер беретін біржақты білім «жеткіліксіз» болып қалды. Соңғы 15-20 жылда бақыланып отырған мұсылмандардың жалпы білімге деген ынтасын «тоқтату өте қиын». Сондықтан, «бұл ағынды қолға алып, тиісті бағытқа бұру ұсынылды». Бұндай мектептерді толықтай инспектордың бақылауындағы міндеткерлікпен ашу мүмкін болды [7, 25 б.].

Дегенмен, жаңа тәсілді мектептер өзінше өмір сүрді. Ағартушылар адамзат осы күнге дейін жинап, терген бар білімін, өсіп келе жатқан ұрпаққа үйреткісі келді.

Жаңашылдардың пайда болуы Патша үкіметі үшін күтпеген жағдай болды. Атырапта тұрған халықтарға білімсіз деген баға беріп, орыстардың көмегінсіз даму жолында жүре алмайды және т.б. пікірлерді ұстанған олар үшін, шындық ойлағаннан мүлдем бөлек болды. Ресейдің мұсылмандық бөліктерінде «мәдениетке және білімге құштарлық аз деп расталғанымен, күтпеген жерден, олар реформаларды жүргізудегі ырымшылдықтың жоқтығы, құрастырудағы ептілік мен күшқайратын көрсете алды. Ресейдің құзырындағы магоментандық дінге сенушілер, этникалық жағынан татар, башқұрт, қырғыздарға бөлініп...» [3, 278 б.]. Дәл осы магоментандықтардың арасында оқудың жаңа түрі ендіріле басталды.

XX ғасырдың басында, жаңа жүйемен қаруланған, Сырдария облысы, Түркістан өңірі, Уфа қаласындағы жас татарлардың жиі шығуы отарлық биліктің ең үлкен үрейін туғызды. Олар жазғы демалыс кезінде, аз уақытқа келіп, киіз үйде мектеп ашып отырған. Оқытулары жергілікті билік өкілдерінің рұқсатынсыз, және де «Ресей империясының мемлекеттік мүддесіне лайықты емес» деп саналды. Оқу бағасы қымбат болғанына қарамастан, бұндай мектептер көптеген жас қазақтардың назарын аударып, халықтың өз мектептерінде білім алуға деген өте үлкен құлшынысының тағы да бір куәсі болды. Киіз үйлік мектептерге жергілікті орыстардың келуі, киіз үйдегі мектептердің қаншалықты сұранысқа ие екенін, ал жергілікті мектептердің, керісінше халық арасында әйгілі болмағанының көрсеткіші болып келеді.

Жаңа жүйеде білім беретін мұсылман мектептерді қыспаққа алудың себебі, уақыт өте келе, басшыларға магоментандық халықтың арасында білімді адамдардың пайда болуын ұнатпады. Жергілікті жердегі магоментандық халықтардың орыс біліміне емес, еуропалық білімге талпынғаны да басшылардың көңілінен шықпады.

И. Гаспринский жергілікті тұрғын-өкілдерінен шыққандықтан, орыс мұғалімдері, оның жүйесіне сенімсіздік танытуы да мүмкін еді. Мұғалімдер жергілікті халық сабақты, өз аймағындағы оқытушылардан емес, оларға қарағанда сауаттылық пен мәдениетті үйрете алатын, білімді, мәдени тұрғысынан даму деңгейі жоғарырақ тұрған – орыстардан дәріс алғаны дұрыс деп пайымдады.

Ресей империясының халыққа білім беру Министрлігі болсын, қарапайым мұғалімдер болсын, ағартушылық саласында жаңа әдістерді

пайдалану керектігін қарастырмады. Бірақ та, басқа да жағдайларды назарға алмауға мүмкін емес. Бәлкім, кейбір мектептерде қандай да бір әдістерді енгізуге қадамдар жасалынып көрінсе де, ондай іс-қимылдар биліктің басшылығымен жүргізіліп жатты. Сондықтан, сол кездегі Омбының мұғалімі М.А. Герасимовтың: «Кедей болғыларың келмесе, мектеп салыңдар!» – деп айтқан үндеуі кейдесөк емес [8, 24 б.]. Бірақ, өкінішке орай, орыс мектептерінде жаңа жүйенің қолданылуы немесе расталуына байланысты нақты ақиқаттарымыз жоқ.

Білім беру Министрлігі – Ресей империясының мемлекеттік ұйымы болып, елдегі мемлекеттік құрылыстың нығаюына бағытталған саясатты жүргізді. Осындай әртүрлі заңнамалар, циркулярлар мен жарғыларды қабылдап, жүзеге асырған, министрлік, ағартушылықпен айналысқанның орнына «халықты күңгірттендірген» басшылық ретінде есте қалды. Білім беру саласына, Патша үкіметі, бүкіл мемлекеттің бір жылдық бюджетінен тек 1-ден 2 пайызға дейін ғана мөлшерде қаражат бөлген болатын [9, 252 б.]. Тіпті, XX ғ. басындағы министрлік бюджеттің өсуі оқу орындарының өсуімен емес, әкімшілік-басқарудың жарататын шығын санының көбеюіне байланысты болды. Осыдан, азғантай ғана бюджеттен, жергілікті орыс мектептеріне қандай сома жететінін елестетуге болады. 1907 жылы бөлінген қаржының әртүрлі оқу аймақтарында қаншалықты екенін салыстыратын болсақ: Москваға – 1418000 рубль, Виленскийге – 941000 рубль болса, бүкіл Түркістан өлкесіне – 253000 рубль беріліп, қаражат санының біркелкі еместігін байқай аламыз.

Жаңашыл мектептер отарлық әкімшілік шеңберінің басты назарына айналды. 1913 жылдың 30 желтоқсанында, Түркістан өлкесіндегі мектептердің басшысы, Жетісу облысының халық мектептер инспекторының атына жазылған құпия хат жазып, онда «жаңа үлгідегі мектептердің (жергілікті халық арасындағы танымалдылығы немесе оқушылардың санына қарай) ең үздігін» ұсынуды талап етті.

Ақпаратты келесі тармақтар бойынша беру керек болды:

- «1) Қашан және кімнің рұқсатымен ашылған мектеп;
- 2) Қандай пәндер және қай тілде оқытылатынын нақтырақ көрсету;
- 3) Мектепте қандай оқулықтар қабылданып, олардың аты, авторы, шығарылымның уақыты мен жерін көрсету;

4) Оқытушылар құрамы кімдерден тұрады, молдалардан (діни адам) басқа, мектептерде діни емес азаматтар болса, оларда қандай білімі шектегілім бар және қандай сабақ береді?

5) Сабақ берудің бағдарламалары бар ма?

6) Шәкірттердің саны қаншалықты көп;

7) Жергілікті билікке осы мектептер немесе мекемелердегі жеке мұғалімдер туралы жағымсыз және оң пікірлі мағлұматтар жеткен жоқ па, ол деректер неге сүйенді, сонымен қоса, әкімшілік не қылмыстық істердің негізі болатындай жағдайлар болды ма? [11, 31 б.]. Көріп тұрғандарыңыздай, бұл сұрақтар бағдарламадан тыс оқытылатын мектептерді толық қамтыды. Және де басшылық бұл жерде тағы бір қауіпті көрді. «Мұсылмандық публицистер үшін Патша үкіметінің мектептері бөгде болып саналды, сол себепті жаңа әдістік мектептерді жақтаушылар, тіл (түрік тілінің) сәйкестігін негізге ала отырып, мұсылмандар арасында үгіт-насихат жүргізуде. Осындай тиянақты әрі айқын мәлімдеменің астарында мұсылмандық мектептердегі реформаторлардың түпкі мақсаты жатқаны мәлім. Олар мектепті – халықтардың діни және ұлттық жекешеленуінің негізінде, мұсылмандарды біріктіретін қару ретінде қолданып, Патша үкіметінің мемлекеттілік мүддесіне нұқсан келтіргенін көрсетеді» [11, 31 б.].

Шынымен де, ХХ ғасырдың басында, Ресейде жалпы мұсылмандық саяси қозғалыстар байқала түсті. Ресейдегі түркі-мұсылман ортасының жаңару лебі, Исмаилбек Гаспринскийдің бастауымен құрылған – джадизм қозғалысы деп аталды, ол Ресей империясындағы түркі-

мұсылмандарының рухани білім беруі мен саяси бірігуін реформалаудың және олардың орыстармен теңқұқылы серіктестік қарым-қатынасты құрудың арқасында дамыған қозғалыс ретінде, Қазақстанда кең түрде жайыла түсті. Бұл леп өзінің қызметінде И. Гаспринскийдің: түрік халықтарының тілі, сана-сезімі мен әрекеті арқылы бірігуін қолдаған әрі басшылыққа алған.

Тек жүз жылдан кейін, И. Гаспринскийдің жаңа әдістеріне әділ баға берілді. Патша үкіметі мен Кеңес одағында И. Гаспринскийдің жүйесі кері бағаланып, немесе тіпті айтылмай кетсе, қазіргі таңда, керісінше, құндылығы мен заман талабына негізделгендігі ерекше айтылады. Мысалы: Рафаэль Хакимовтың кітабында: «Джадидтер – интеллектуалдық ерлік көрсетті. Джадидизм – ислам дінінің жаңаруы мен білім берудің реформалық жүйесі ғана емес, оның үстіне, мәдени айырмашылықтың өзгерісі» делінген [12, 47 б.].

XXI ғ. басында Ресей педагогтары И. Гаспринскийдің жүйесін мойындады. 2001 жылы күзде Мәскеу қаласында «Шығыс халықтарының ағартушысы – Исмаил Гаспринский» атты Халықаралық ғылыми конференция өтіп, тарихшылар, ұстаздар және т.б. Ресейдегі мұсылман мектептердің білім беру жүйесінің жақсаруындағы И. Гаспринский жүйесінің маңыздылығы ерекше бөлініп айтылды.

Осылай, түркі халықтарының бірігуі мен мұсылман балаларына білім берудегі, Қырым татарларынан шыққан, И. Гаспринскийдің еңбегі орасан зор. Оның аты түркі елдерінде ғана емес, әлемдік қауымдастықта да, әлі күнге дейін өзіне лайықты әрі тиесілі орнын тапты.

Әдебиеттер

- 1 Письмо И. Гаспринского Н. Остроумову // ЦГА РУ. Ф. И-1009, оп. 1, д. 90, л. 48-49.
- 2 Песни в новометодных школах // ЦГА РУ. Ф. И-1009, оп. 1, д. 31, л. 2-4.
- 3 Гольдцигер Г. Лекции об исламе. – СПб.: «Брокгауз-Ефрон», 1912. – 302 с.
- 4 Сембаев А.И., Храпченков Г. М. Очерки истории школ Казахстана. 1900-1917. – Алма-Ата, 1972. – 164 с.
- 5 Расулов Б. М. Из истории мусульманских мактабов и медресе в Узбекистане (конец XIX – 20 годы XX в.): автореф дис. канд. истор. наук. – Андижан, 1996. – 32 с.
- 6 Жакыпбек С.К. Из истории обучения казахской молодежи при царизме // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 1999. – №13. – С. 54-59.
- 7 Из журнала общего присутствия Семиреченского областного правления // ЦГА РК. Ф. 90; Оп. 1, д. 773 г. – Л. 14-70.
- 8 О грамотности в России // СКОА. Ф. 679; Оп. 1, д. 21-л. 20-27.
- 9 Ерошкин Н.П. и другие. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1965. – 417 с.
- 10 Государственная Дума. Третий созыв. Стенографический отчет. – СПб., 1908. – 150 с.
- 11 Сбор сведений о новометодных школах//ЦГА РК, ф. 90, оп. 1, д. 773 б, л. 31-31 об.
- 12 Хакимов Р. Кто ты, татарин? – Казань: Мастер-Лайн, 2001. – 59 с.
- 13 Международная научная конференция на тему: «Исмаил Гаспринский просветитель народов Востока» // Отечественная история. РАН. 2002. – № 6. – С. 209-210.

References

- 1 Pis'mo I. Gasprinskogo N. Ostroumovu // CGA RU. F. I-1009, op. 1, d. 90, l. 48-49.
- 2 Pesni v novometodnyh shkolah // CGA RU. F. I-1009, op. 1, d. 31, l. 2-4.
- 3 Gol'dcigep G. Lekcii ob islame. – SPb.: «Brokgauz- Efron», 1912. – 302 s.
- 4 Sembaev A.I., Hrapchenkov G. M. Ocherki istorii shkol Kazahstana. 1900-1917. – Alma-Ata, 1972. – 164 s.
- 5 Rasulov B. M. Iz istorii musul'manskih maktabov i medrese v Uzbekistane (konec XIX-20 gody HH v.): avtoref dis. kand. istor. nauk. – Andizhan, 1996. – 32 s.
- 6 Zhakypbek C.K. Iz istorii obuchenija kazahskoj molodezhi pri carizme // Vestnik KazGU. Serija istoricheskaja. – 1999. – №13. – S. 54-59.
- 7 Iz zhurnala obshhego prisutstvija Semirechenskogo oblastnogo pravlenija // CGA RK. F. 90; Op. 1, d. 773 g. – L. 14-70.
- 8 O gramotnosti v Rossii // SKOA. F. 679; Op. 1, d. 21-1. 20-27.
- 9 Eroshkin N.P. i drugie. Istorija gosudarstvennyh uchrezhdenij Rossii do Velikoj Oktjabr'skoj socialisticheskoj revoljucii. – M., 1965. – 417 s.
- 10 Gosudarstvennaja Duma. Tretij sozyv. Ctenograficheskij otchet. – SPb., 1908. – 150 s.
- 11 Sbor svedenij o novometodnyh shkolah//CGA RK, f. 90, op. 1, d. 773 b, l. 31-31 ob.
- 12 Hakimov R. Kto ty, tatarin? – Kazan': Master-Lajn, 2001. – 59 s.
- 13 Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija na temu: «Ismail Gasprinskij prosvetitel' narodov Vostoka» // Otechestvennaja istorija. RAN. 2002. – № 6. – S. 209-210.

Базарбаев Қ.Қ., Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**Кеңестік билікке дейінгі
Түркия мен Түркістанның
саяси байланыстары**

Мақалада Түркия мен Түркістанның саяси-мәдени байланыстары ХХ ғ. бас кезінде түркілік бірлік идеясының саясат сахнасына шығуы жайында кеңінен қарастырылған. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы аймақтық көлеммен шектелмей, сипаты, мазмұны және ықпал-әсері бойынша халықаралық құбылысқа айналып, идеялық және ұйымдық қалыптасуына шет елдердегі ұлт-азаттық қозғалыстардың тікелей де жанама да ықпалы болғандығы тарихи деректермен айғақталып отыр. Тікелей ықпал еткен факторлардың қатарында жастүріктер қозғалысының ықпал-әсерін бөліп айтуға тура келеді. Тарихнамалық талдаулар мен деректік, дәйектік айғақтар осындай тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

XIX ғ. соңы – ХХ ғ. басындағы Түркия мен Түркістан байланыстарының бейресми емес жолдармен дамуы осы қатынастар дамуына өз әсерін тигізді. Автор мақалада тарихи зерттеулерге сүйене отырып, осы қатынастардың өрбу жолдарына талдау жүргізген.

Түйін сөздер: Түркістан өлкесі, Түркия, Ресей, түркілік бірлік идеясы, ұлт-азаттық қозғалыс.

Bazarbaev K.K., Mekebaev. T.K.,
Kumganbayev Zh.Zh.

**Political relations of Turkey
and Turkestan before the Soviet
regime**

The article deals with the cultural and political relations between Turkey and Turkestan and the emergence on the political scene in the early twentieth century, the idea of consolidation of the Turkic peoples. Turkestan national liberation movement was not limited to the regional scale, content and influence has become an international phenomenon, as well as the author of historical facts justifies the influence of foreign national liberation movements on the formation of ideas and the constituent elements of the Turkestan movement. The main factor may be noted the influence of the movement Mladoturks. Analysis of historical sources give us such a conclusion.

In the late nineteenth and early twentieth century the relationship between Turkey and Turkestan proceeded in an informal setting that influenced the development of bilateral relations. The author in this article are based on historical studies of conducting pathways analysis of relations between Turkey and Turkestan.

Key words: Turkestan region, Turkey, Russia, the idea of Turkic unity, the national liberation movement.

Базарбаев К.К., Мекебаев Т.К.,
Кумганбаев Ж.Ж.

**Политические связи Турции
и Туркестана до советской
власти**

В статье рассматриваются культурно-политические связи между Турцией и Туркестаном и появление на политической арене в начале ХХ века идеи консолидации тюркских народов. Туркестанское национально-освободительное движение не ограничилось региональным масштабом, по содержанию и влиянию превратилось в международное явление. Также автор историческими фактами обосновывает влияние зарубежных национально-освободительных движений на формирование идеи и составных элементов Туркестанского движения. В качестве основного фактора можно отметить влияние движение Младотюрков. Анализ исторических источников позволяет нам сделать следующий вывод: в конце XIX и в начале ХХ века связь между Турцией и Туркестаном протекала в неофициальном формате, что оказало влияние на развитие двухсторонних отношений. Автор в данной статье, опираясь на исторические исследования, проводит анализ путей развития отношений между Турцией и Туркестаном.

Ключевые слова: Туркестанский регион, Турция, Россия, идея тюркского единства, национально-освободительное движение.

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: Zhankum0186@mail.ru

КЕҢЕСТІК БИЛІККЕ ДЕЙІНГІ ТҮРКИЯ МЕН ТҮРКІСТАННЫҢ САЯСИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Орыс пролетариаты мен шаруаларының 1905-1907 ж. революциясы күресі Шығыс халықтарының деспотизмге қарсы күресіне шабыт берді. Орыс революциясының тікелей ықпалымен Түркиядағы билеп-төстеуші құрылысқа ғана емес, сонымен бірге феодалдық-кертартпалық таптардың билігіне және Батыстың ірі империалистік державасының зорлығына қарсы революциялық күрес күшейді, деп жазды кеңестік тарихнама [1, с. 65].

Шығыс елдеріндегі революциялық ахуал оларды Ресейдегі революциямен жақындастыра түсті. Осыған байланысты большевиктер көсемі В.И. Лениннің «Орыс революциясы» барлық Азияға қозғалыс алып келді. Түркиядағы, Персиядағы, Қытайдағы революциялар 1905 ж. көтерілістің жүздеген және жүздеген миллион адамдардың әрекеттерінен көрініс тапқандығын дәлелдейді [1, с.65] деп жазды. Шындығында, Түркиядағы әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі жағдайында орыс революциясы және көршілес Ирандағы революциялық оқиғалар бұқара халықтың II Абдулхамиттің тирандық билігіне қарсы, империяның түрік емес халықтарының ұлт-азаттығы үшін күресін өршітіп жіберді. Бұл екі төңкеріс II Абдулхамиттің онсыз да күдікшіл үкіметін өте қатты қобалжытты. Оның тапсырмасы бойынша саяси эмигранттарға түрік шекарасы жабылды. Тіпті Ресейден Мекке мен Мәдине қаласына қажылыққа баратындарға да түрік билігі Ресейдегі «қанды жексенбінің» қатысушылары деген күдікпен жол жабылды [2, с.26]. Әрине, осындай саяси жағдайға байланысты қажылық сапарын өтей алмай, орта жолдан қайтқандар арасында Түркістан мен қазақ облыстарынан шыққан қажылардың да болғаны белгілі.

Қазақ жерінде ұлт-азаттық күрестің тұтастай өзегін құраған Алаш қозғалысын Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы құбылысымен салыстырсақ «Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыс саяси ала-құлалығымен және әлеуметтік әртектілігімен ерекшеленді. Түркістан қозғалысын өлкедегі азаттық, тәуелсіздік жолындағы күреске ұлттық, мұсылмандық, түркілік бірлік идеясы негізінде топтасқан саяси күштердің ұйымдасқан белсенді әрекеті деп бағаласақ керек. Мақсаты ортақ, сипаты бір Алашорда үкіметі мен Түркістан автономиясы (Туркистон Мухторияти) үкіметі ұлт-азаттық қозғалыста бірін-бірі толықтыратын ұлт-

тық, әлеуметтік, саяси тұрғыдан туыстас құбылыстар» [3, б.4] болғандығына және олардың өзара ықпалдастықта болғандығына көз жеткіземіз. Ендігі кезекте осы екі құбылыстарды жастүріктер қозғалысы идеяларының ықпал-әсері тұрғысында да бағалау да тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Айталық, Түркістандағы жәдитшілік идеяларының ұлт-азаттық саяси күрес идеологиясына айналуына метрополияда іске асқан бірінші орыс революциясының (1905-1907 ж.) саяси тәжірибесі белгілі дәрежеде ықпал жасағаны, империя орталығындағы саяси сілкіністің отарлық езгідегі ұлт аймақтарының рухани оянуына түрткі болуымен танылады. Ал, жастүріктер қозғалысы мен революциясының (1908 ж.) өнегесі этникалық бірлігін сезінген, тарихи байланысын үзбеген ұлт зиялыларының арасында тәуелсіздік идеясының орнығуына тікелей негіз болды. Осы сабақтастық барысында жәдиттік қозғалыстың қоғамдық саяси ықпалы артты. Ол ықпал ағартушылық түрінде алғашқы кезде өлкедегі қала халқының арасына кеңінен таралды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін түркістандық жәдитшілердің саяси құжаттарында өлкедегі феодалдық артта қалушылық пен отаршылдыққа қарсы күрестің дәлелдері айқындалып, билік институттарын конституциялық жолмен реформалау идеясы орнықты. Осы кезде жергілікті халықтардың жатжерлік қанаушыларға қарсы ортақ күреске жалпытүркілік, мұсылмандық негізде бірігуі патша өкіметі тарапынан қатаң бақылауға алынып, қуғындалды. Осы кезде Н. Бердяев шет елде жүріп дүние жүзіне ықпал жүргізген герман нәсілі орнын славян нәсілі алмастырғандығын жарнамалады [4 с.162].

Кеңестік тарихнамада Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалысының дамуына 1905-1908 жж. I орыс революциясының үлкен ықпалы болғандығы жөнінде тұжырым қалыптасқан. Отандық тарих ғылымында ұзақ жылдар бойы үстемдік етіп келген бұл тұжырым тәуелсіз тарихи көзқарас тұрғысында қайта бағалауды қажет етеді. Жастүріктер, жаспарсылар қозғалыстарының идеялық ықпалы жөнінде тұжырымдар жасай отырып, Ресейлік ықпалдың оларға қарағанда барынша төмен болғандығын атап көрсете аламыз. Мұндай тұжырымға мынадай дәлелдер негіз болады: 1) I орыс революциясының көтерген негізгі идеясын таптық күрес қағидалары құрады және оның қозғаушы күші – әлеуметтік негізі жұмысшылар мен шаруалардан құралды. Осыған байланысты бұл көтерілістің таптық идеялары Түркістанда кең таныла қойған жоқ. 2) I орыс ре-

волюциясының тұжырымында монархиялық билікпен күресу басты мақсат болды. Онда отарлық билікке қарсы ұлт-азаттық күрес идеялары болған жоқ. Ал Түркістанда осы екі факторға байланысты түбірлі мынадай айырмашылықтар болды: 1) Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының негізгі әлеуметтік ортасы жаңадан қалыптасқан ұлт зиялылары болды. Өлкеде ағартушылық болып басталған қоғамның артта қалушылығы және отарлық биліктің ұлт мүддесіне қарсы әрекеттеріне қарсылық ретінде саяси қозғалыстың негізгі қозғаушы күші шығармашыл діни және ағартушы элитаның өкілдері болды. 2) Түркістанда қозғалыстың басты идеясы – отаршылдықпен күрес, ұлттардың өзін-өзі билеуіне қол жеткізу болды. Бұл мәселелер I орыс революциясында көтерілгендіктен де Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына тікелей ықпал жасай алуы мүмкін емес еді.

Энвер пашаға қарсы саяси үгіт-насихат науқанын қызу қолға алған большевиктік билік баспасөз құралдары арқылы оның азаттық жолындағы күресінің идеяларын бұрмалап, өзін қаралауға көшті. «Жизнь национальностей» басылымы былай деп жазды: «Энвер пашада қандай да болсын саяси тұғырнама бар ма? Онда саяси тұғырнама жоқ және болуы да мүмкін емес. Бірақ онда бөспелік бар. Қараңғы адамдардың түйсігіне санасы төмен әлі күнге дейін реакциялық Бұхар діндарларының ықпалында қалып отырған санасыз тобырдың қараңғы түйсіктері мен шебер ойлайтын ойын бар, ақыр соңында бейбіт енбекші тұрғындарды басмашылық террор жағдайында ұстап тұратын жанынан баз кешкен баскесерлердің жеткілікті тобы бар» [5].

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына шет елдік ықпалы туралы айтар болсақ, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына Ирандағы конституциялық қозғалыс (1905–1911), Үндістандағы отаршылдыққа қарсы бой көтерулер (1905–1908), Түркиядағы революция (1908) және т.б. қозғалыстардың белгілі дәрежеде ықпалы болды. Әйтсе де түркістандық жәдитшілер ешқашан да жалпытүркілік және жалпымұсылмандық мемлекет құруды мақсат етіп қойған жоқ. Бұл бірлік ұраны тек рухани адамгершілік сипат алып, патшаның жеке өзара билігіне қарсы бағытталды және отарлыққа қарсы сипат алды [6, с. 77].

Түркілік бірлік идеясы кеңестік билік тұсында жаңа сапада көрініс тапты. Түркістан мұхтарияты қуып таратылған соң, жәдитшілердің басшылары мұғажырлыққа кетті, ал қалғандары ағарту саласында ғана қызмет істеп, саясаттан шеттетілгенімен, әлі де түрікшілдік идея жалғасып жатты.

Бұл идея алғашқы кезеңде отарлық билікке қарсы саяси көңіл-күйді білдірсе, ендігі кезекте Кеңестік билікке қарсы тұрған саяси көңіл-күйді білдіре бастады. Оның ең жарқын көрінісі Түркатком төрағасы Тұрар Рысқұловтың 1920 ж. қаңтарында Түркі халықтарын біріктіріп, Түрік Кеңестік Республикасын құру идеясы болды. Оның позициясы Түркі Республикасы Ресей Федерациясының шеңберінде тәуелсіз ұлттық дамуға қол жеткізу үшін тоталитарлық орталықтың күштеріне қарсы бағытталуымен айқындалады [6 с. 78]. Т. Рысқұлов бастаған түрікшілдердің бұл идеясы кеңестік биліктің қолдауына ие бола алмады. Ал 1918 ж. сәуірінде құрылған Түркістан АКСР-і ешқандай нақты құқықтары болмады, оның заңдық билігін партияның орталық органдары алмастырды [7, с. 155-163].

Түркия мен Түркістанның саяси-мәдени байланыстары XX ғ. бас кезінде түркілік бірлік идеясын саясат сахнасына шығарды. Бұл идея саясаткерлердің, ағартушылардың ғана емес, ақындардың да өлеңіне арқау болды. Ғасыр басындағы Орта Азия халықтары арасынан шыққан ақындардың арасында осы идеяны алғашқылардың бірі болып, жеріне жеткізе жырлаған ақын – Мағжан Жұмабаев еді.

Мағжан «Пайғамбар», «Күншығыс», «Түркістан», «Орал тауы» т.б. өлеңдерінде түркілік бірлік идеясын жырға қосады. Ол шығыс елдеріне осы бірлік идеясын ұран етіп көтере отырып, «Пайғамбар» өлеңінде:

Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренеді: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!
Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры!
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен – пайғамбар, Күн ұлы – [8, б.54]

деп жырлады. Ол түбі бір түркі халықтарының бірлігін «Түркістан» өлеңінде

«...Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңір берген несібі ғой», [8, б.187]

деп ерекше шабытпен жырға қосты. Осы өлеңінде Түркістанның тарихи орнын

«Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?»

деп қазақты сол ер түріктің бір мұрагері анықтайды.

Түркішіл ақынның «Орал тауы» атты өлеңінде Орал тауы – бүкіл түркі дүниесінің символы болып жырланады.

Бір күнде сенің иең түрік еді,
Орын ғып көшіп-қонып жүріп еді.
Қорықпайтын таудан, тастан батыр түрік
Қойнына жайыменен кіріп еді.
Ер түрік ен далаға көрік еді,
Отырса, көшсе, қонса – ерік еді.
Тұрғанда бақыт құсы бастарында,
Іргесі жел, күн тимей, берік еді [8, 56-57 б.].

Мұндағы ақынның «ер түрік» деп отырғаны – бүкіл түркі дүниесі жиынтық бейнесі. Бір кезде ең даланың көркі болған осынау халықтардың бүгінгі халі қандай? Мағжан осы саяси оқиғаларға деп қойып, оны поэзия тілінде сомдайды. М. Жұмабаевтың осы концепциясы Осман мемлекетінің І дүниежүзілік соғысқа қатысып, онда жеңіліс табуы және түрік халқының соғыс зардабын тартуы Түркістан жәдидшілерінің қатарында ақын Мағжан Жұмабаевты да толғандырған. Анадолыдағы бауырларының ұлт-азаттық қозғалысына үн қосып, оны өз халқының тағдырымен бірлікте қарастырған ақын

«Алыстағы бауырыма» өлеңінде:
Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Қуарған бәйшешектей кепкен бауырым,
Қамаған қалың жаудың ортасында
Көл кылып көздің жасын төккен бауырым» –

деп жырлайды [8, б.72-73].

Анадолыда Мұстафа Кемал Паша тарапынан басталған ұлт-азаттық күрес әртүрлі қиындықтарға қарамастан жеңіспен аяқталады. Түркістан жәдидшілері соғысқа қаражатсыз, қару-жарақсыз және ешқандай дайындықсыз кірісіп кеткен түрік әскерлерінің теңдессіз ерлігін, Мұстафа Кемал Пашаны және оның соңынан ерген бұқара халықтың жеңісін үлкен қуанышпен қарсы алады [9, с.2]. Түркиядағы ұлт-азаттық күрес Түркістан жәдидшілеріне қатты әсер етті. Өйткені, ұлт-азаттық күреске және ұлттық рухқа негізделген Түркия Парламенті Үкіметі Түркістан жәдидшілеріне үлгі болды. Анадолыдағы жеңіс жәдидшілердің үмітін оятты. Олар Түркиядағыдай ірі жеңіске Түркістанда да қол жеткізе алар едік деген ойда қалды [9, с.6]. Бұл бас мақаланы журналдың редакторы М. Шоқай жазған болуы керек деп ойлаймыз. Басқыншыларға қарсы көтерілген ұлт-азаттық

қозғалыстың барысын жіті қадағалап, оған рухани қолдау көрсеткендердің бірі Түркістан мұхтариятының басшысы Мұстафа Шоқай болды. Мұстафа Шоқай ұлт-азаттық қозғалысты қолдап, «Шафак» деп аталатын газет шығарды. Сонымен қатар, ол Тбилисидегі Ұлттық Әскердің өкілі Казым беймен өткізген кездесулердің нәтижесінде алынған мәліметтерге сүйене отырып, бүркеншік атпен «Анадолы хаттары» атты мақала жазды. Сондай-ақ сол жылдары Ереванда одақтас әскерлердің өкілі ретінде қызмет атқарған америкалық генерал, Түркия және түрікшілдік қозғалысы туралы мәлімдеме жасады. Мұстафа Шоқай бұл әділетсіз жалаларды газет беттерінде әшкерелеп, лайықты жауабын берді [10, с. 36].

М. Шоқайдың куәлік етуіне қарағанда Мирякуб бек «Кавказ мәселелері» жайлы кітабында 1912 ж. Балқан соғысы кезінде Ресейдегі эзербайжан студенттері арасында болған түрікшілдік толқулар туралы жазған. Ол кездегі осы бағыттағы көңіл-күй мен атқарылған істер туралы Мұстафа Шоқай Ресейді реакция жайлаған, жоғары оқу орындары, әсіресе университеттер тікелей полицияның бақылауына алынған 1910-1914 ж. Петербург университетінде оқығандығын айта отырып, сол кезде орыс жоғары оқу орындарында жүрген төңкерісшілдігімен мәлім түрік жастарының ел өмірін білумен ғана шектеліп қалмай, саяси бой көрсетулерге шығатындығын, Үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, көшелерде демонстрациялар жасайтындығын айтады. Әсіресе, Балқан соғысы кезінде Петербург студенттері қозғалысын қыздыра түскен. Ол кезде Ресей бейтараптығына қарамастан Түркияға қарсы тұрып, Балқан славяндарына ашықтан-ашық жәрдем беретіндігі студенттерді қатты толқытқан. Балқан соғысы кезінде түрік әскеріне көмек ретінде қаржы жинау да саяси күрес түрлерінің біріне айналған. Осы кезеңді М. Шоқай «Жас Түркістан» газетіндегі «Есімдегілер» мақаласында (1933 ж. №47) былай деп еске алады: «Сонда да біз, түрік студенттеріне, бұлар аз көрінді. Бұларға қосымша тағы бірдеңелер істеуді ойластырдық. Ол үшін біз – эзери, татар және түркістандық студенттер, орыстардан бөлініп, өзімізше әрекет жасамақ болдық. Ол кезде қызмет бабында Петербургте тұрып жатқан түркістандық адвокат Сералы Лапиннің келісімін алып, сол кісінің үйінде бас қосып тұратын болдық. Осы бір ұмытылмас бас қосуларға қатысқан адамдардың есімдері әлі күнге жадымда сақталып келеді. Татардан бұл күнде марқұм болған Нәжіп Құрбанғали мен

Сұлтанбек Мамали және қазір көзі тірі большевик Илияс Илкіндер, эзерилерден Мирякуб бек, Шейх-Сылам Зада, Әкпар аға және басқалар бар еді. Ал түркістандықтардан Бердігүлұлы Қақажан екеуміз бар едік. Бас қосуымыздың күн тәртібі бір ғана тармақтан тұратын. Егер Балқан соғысына Ресей араласатын болса, онда біздің позициямыз қандай болуы тиіс деген мәселе төңірегінде пікір алысатынбыз.

Әрқайсысымыз өз пікірімізді айтып қалуға тырысатынбыз. Сол кезде шығарған жалғыз қаулымыз бар еді. Сол қаулы есімде қалып қойыпты: онда түрік студенттері өздері оқып жатқан оқу орындарында үкіметке қарсы өткізілетін бой көрсетулерге, түріктерге қарсы жұмсау мақсатымен славяндар пайдасына жәрдем жинаушы ұйымдарға тосқауыл қою әрекеттеріне және түріктерге көмектесу үшін астыртын қаржы жинауға белсене қатысуы тиіс деген болатынбыз. Қаулыда ерекше көңіл аударылатын бір мәселе бар еді. Егер Ресей түріктерге қарсы соғысқа кірген күнде, темір жолдарды, телеграфтарды, көпірлерді бұзу мақсатында Кавказ шебіне бару керек делінеді осы қаулыда» [11, б. 336-337]. Осы қозғалыстың бел ортасында жүрген М. Шоқайдың бұл естеліктері түрікшілдік қозғалыстың Ресей империясының орталығының өзінде кең таралғандығын айғақтайды. Оның айтуынша тіпті, еріктілер ретінде Түркия армиясы қатарына баруға дайын екенін білдірушілер де болған және орыс темір жолдарын, телеграфтарын, көпірлерін бұзуға қатысатын студенттердің тізімі де белгіленген екен.

Түркияға көмек ретінде қаржы жинауды Түркістанның алыс түкпірлері де қолдаған. Оған мысал ретінде Түркістан қаласының тұрғыны Садық Өтегеновтің өміріне қатысты деректерді айтуымызға болады. Ташкенттегі Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі, жәдитшіл бағыттағы халық мұғалімі С. Өтегенов Шоқаймен достық қарым-қатынаста болады. Шоқай «Есімдегілер» мақаласында осы кезеңге қатысты мынадай дәйек келтіреді: «Петербургке қайтып оралған соң, түркістандық Өтеген Садықұлы деген досымның өзінің Петербургке келмек екенін айтып жолдаған бір телеграммасын алдым. Келетін күні мен оны вокзалға барып қарсы алдым. Екеуміз мен тұрған жерге келдік. «Аздаған алтын ақша әкелдім. Түрік елшісіне өз қолыммен табыс етуім керек еді» деді ол маған ентігін басып үлгермей жатып. Ол кезде Түркияның Петербургтегі елшісі Тұрхан паша болатын. Арада екі күн өткен соң, кешке таман көшеде

адам аяғы саябырлаған кезде, Садық екеуміз Түркия Елшілігіне келіп Тұрхан пашаның қабылдауында болдық. Түрік елшісі кең қабылдау бөлмесінің ішінде оңаша отырып, бізді мұқият тыңдады. Садық оған түрік жаралыларын емдеу үшін шалғайдағы Түркістанда тұратын түрік қандастары жинаған азын-аулақ ақша әкелгенін айтқанда, елшінің көңілі босап, көздерінен жас парлады. Оған қосылып Садық екеуміз де жылап алдық. Тұрхан паша Түркістанда түріктер тұратынын білгенімен, саны қанша, тұрмысы қандай, немен шұғылданатынын білмейтінін айтты» [12, б.337].

Қорытынды ретінде XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Түркия мен Түркістан байланыстары-

ның бейресми емес жолдармен дамуы осы қатынастар дамуына өз әсерін тигізді. Осы қатынастардың мынадай жолдармен өрбігендігі белгілі болып отыр: біріншіден, Түркияда білім алған, онда түрлі мақсаттармен барған зиялылардың байланыстары: бұл бағыт жәдитшілік, мұсылмандық және түрікшілдік идеялардың дамуына негіз қалады. Екіншіден, Түркістандағы түрік әскери тұтқындары және Энвер паша бастаған әскерилердің байланыстары. Бұл бағыты Түркістанда қозғалыстың қарулы күресіне ұласуына ықпал жасады. Үшіншіден, Түркия Түркістан саяси мұғажырлығының отанына айналды. Бұл бағыт Түркістан қозғалысының мұғажырлық кезеңіне жол ашты.

Әдебиеттер

- 1 Алиев Г.З. Турция в период младотурок. (1908-1918 гг.) / главная редакция восточной литературы. – М.: «Наука», 1972. – 388 с.
- 2 Цовикян Х.М. Влияние русской революции 1905 г. на революционное движение в Турции // «Советское востоковедение». III. – М.–Л., 1945.
- 3 Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарыяты. – Алматы: Нұрлы әлем, 2006. – 128 б.
- 4 Бердяев Н. Судьба России. Опыты психологии войны и национальности. –М.: Мысль, 1990. – 207 с.
- 5 Жизнь национальностей. – № 12. – 1922 год. 15 июня.
- 6 Алимova Д.А. История как история, история как наук. – Ташкент: «Узбекистан», 2009. – 184 с.
- 7 Турдиев Ш. Исмайл Гаспыралы ва Туркистон // Узбекистон адабиати ва санъати. – 1991. 15 май.
- 8 Жұмабаев М. Шығармалар. I том. – Алматы: Білім, 1995.
- 9 Baş Maqale, «Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yıllığı», Yaş Türkistan, S:46, 1933. -47s.
- 10 J. Benzing, «Sovyetler Birliği Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları», (çev: E.B. Özbilen), T.D.A.D., Haziran 1985. – 179 s.
- 11 Додонов А. Февральская революция в Средней Азии //Сборник. Революция глазами современников. – Ташкент, 1991.
- 12 Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық. – Алматы: Қайнар, 1999. – Т. 2. – 520 б.

References

- 1 Aliev G.Z. Turcija v period mladoturok. (1908-1918 gg.) / glavnaia redakcija vostochnoj literatury. – M.: «Nauka», 1972. – 388 s.
- 2 Covikjan H.M. Vlijanie russoj revoljucii 1905 g. na revoljucionnoe dvizhenie v Turcii // «Sovetskoe vostokovedenie». III. – M.–L., 1945.
- 3 Tұrsyn H.M. Tүrkistan ұлт-azattық қозғалысы және Tүrkistan Mұхтарыjaty. – Almaty: Nұrly әлем, 2006. – 128 b.
- 4 Berdjaev N. Sud'ba Rossii. Opyty psihologii vojny i nacional'nosti. –M.: Mysl', 1990. – 207 s.
- 5 Zhizn' nacional'nostej. – № 12. – 1922 god. 15 ijunja.
- 6 Alimova D.A. Istorija kak istorija, istorija kak nauk. – Tashkent: «Uzbekistan», 2009. – 184 s.
- 7 Turdiev Sh. Ismaajl Gaspyraly va Turkiston // Uzbekiston adabiati va san#ati. – 1991. 15 maj.
- 8 Zhұmabaev M. Shyғarmalar. I tom. – Almaty: Bilim, 1995.
- 9 Baş Maqale, «Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yıllığı», Yaş Türkistan, S:46, 1933. -47s.
- 10 J. Benzing, «Sovyetler Birliği Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları», (çev: E.B. Özbilen), T.D.A.D., Haziran 1985. – 179 s.
- 11 Dodonov A. Fevral'skaja revoljucija v Srednej Azii //Sbornik. Revoljucija glazami sovremennikov. – Tashkent, 1991.
- 12 Shokaj M. Taңdamaly. 2 tomдық. – Almaty: Qajnar, 1999. – T. 2. – 520 b.

Мекебайев Т.К.,
Кумганбайев Ж.Ж.

**Kazakh national intelligence and
Alash movement at the beginning
of XX-th century**

This article discusses the political program of the party, who opposed the imperial government, as well as the activities and goals of representatives of the national intelligentsia and the formation of the ideas of national statehood in the activities of the Alash movement. The main purpose of this study is a deep analysis of the representatives of the national intelligentsia in the formation of statehood and the revival of the national ideology. At the beginning of XXth century Kazakh intelligence who studied in Russian cities felt Russian culture and political influence upon them and began to develop political ideas and advocate democratic ideas by the influence of some oppositional parties. The article also examines the role of representatives of the national intelligentsia in the revival of the national idea and national associations. It is clear that Kazakhstan built its road to independence in the end of XX century. It is very important to know work and point of view of Kazakh intelligence about solving the important problems according to necessary state structures like: territory, national language, national state ideology, mentality, forming of national ideology and democracy.

Key words: Kazakh intelligentsia's activity, Kazakh intellectuals, independence of Kazakhstan, Kazakh nation, Alashorda.

Мекебаев Т.К.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**XX ғасыр басындағы қазақ
ұлт зиялылары және Алаш
қозғалысы**

Берілген мақалада XX ғасырдың басында патша өкіметіне қарсы оппозицияда болған саяси партиялардың бағдарламалары, іс-әрекеттері, жолдары, өздерінің көздеген мүдделері, зиялы қауым өкілдеріне тән өркениеттік деңгейдегі мәдениеттері қарастырылып, Алаш қозғалысының қызметінде ұлттық мемлекеттік идеясының қалыптасуына шолу жасалады. Зерттеудің негізгі мақсаты ұлт зиялы қауымы өкілдерінің ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыру мәселесіндегі қызметі және ұлттық идеологияны қайта жаңғыртудағы іс-әрекеттеріне талдау жүргізу.

XX ғасырдың басында ұлт зиялылары қазақтың ұлттық идеясын қалыптастыру міндетін өз мойнына алып, ұлттық бірігу мүддесін ұсынуы мақалады жалпы қарастырылады. Автор тарихи деректер мен зерттеулерге сүйене отырып, ұлт зиялы қауым өкілдерінің мемлекеттік құрылымның маңызды өлшемдері болып табылатын: мемлекеттік территория, ұлттық тіл, ұлттық идеология, менталитет, ұлттық мемлекеттік туралы идеяларына терең талдау жүргізген.

Түйін сөздер: Ұлт зиялыларының қызметі, Қазақ зиялылары, Қазақстанның тәуелсіздігі, қазақ ұлты, Алашорда.

Мекебаев Т.К.,
Кумганбайев Ж.Ж.

**Казахская национальная
интеллигенция и движение
Алаш в начале XX века**

В данной статье рассматриваются программы политических партий, выступавших против царского правительства, а также деятельность и цели представителей национальной интеллигенции и формирование идеи национальной государственности в деятельности движения Алаш. Основной целью исследования является глубокий анализ деятельности представителей национальной интеллигенции в формировании государственности и возрождения национальной идеологии. Также в статье рассматривается роль представителей национальной интеллигенции в возрождении национальной идеи и национального объединения. Идеи представителей казахской интеллигенции заключались в решении важных проблем в соответствии с необходимыми государственными структурами, как: территория, национальный язык, государственная идеология, менталитет, формирование национальной идеологии и демократии.

Ключевые слова: деятельность национальной интеллигенции, казахская интеллигенция, независимость Казахстана, казахская нация, Алашорда.

**KAZAKH NATIONAL
INTELLIGENCE AND
ALASH MOVEMENT AT
THE BEGINNING OF XX-
TH CENTURY**

It is clear that at the beginning of XXth Century in the history of Turkic nations with the awoken national awareness was led a struggle against colonial policy of tsarist regime based on the national, cultural and political requirements.

National struggle for independence led by other Turkic nations and especially struggle of Kazakh nation left a different mark in the political history of Russian empire. Kazakh intelligence took an active participation in this movement which captured throughout Russian Empire.

Surely the purpose of Kazakh intelligence of XXth century was independence of nation. The rise of Kazakh intelligence ideas was affected by the ideas of Russian revolution I in 1905 and Islamic views. Above mentioned Russian revolution I held in 1905-1907 years enforced the national movement in Kazakh steppe. The article of Bokeikhanov «The modern types of national movements in the republic» published in 1910 indicates that movements accelerated since 1905 there were formed two political directions: the first direction followed the western type of social development, and the second followed the Islamic and national unity of Muslims [1].

Before discussing this subject, it is useful to give information about Kazakh intelligence; surely there were not plenty of them because there were no specific institutions except the courses and colleges for preparation of teachers at that time. Kazakh specialists studied in Russia but for tsarist authority it was convenient to keep Kazakhs in ignorance. The end of XIX century and the beginning of XX century for Kazakh youth Kazan, Moscow, St. Petersburg, Orenburg, Omsk and Warsaw were the biggest centers of science. In these cities were divided scholarships for 3-4 Kazakh students per year. For instance, between 1877-1917 years 37 Kazakh students studied at Kazan University, 20 of them graduated from this university. According to the list suggested by G. Akhmedov which based on archives and reliable facts before Kazan Revolution period approximately 120 students graduated from the universities. Among them were Alikhan Bokeikhanov, Mukhamedzhan Tinishbayev, Bakhitzhan Karatayev, Baktigherey Kulmanov, Barlybek Syrtanov, Zhahansha Dosmukhamedov, Mustafa Shokhai, Zhakhip Akbayev, Sanzhar Asfandiyarov, Saduakas Shalimbekov, Khalel Dosmukhamedov and others. These students not only finished their

studies but also formed a group of intelligence which followed the idea of nation and independence from Russia.

As it was mentioned above, within a group of Kazakh intelligence who studied in Russia there were leaders like A. Bokeikhanov, A. Baitursynov who followed the idea of being independent from tatar nation and suggested to follow the development way of Europe. And students who studied in Ural and Torgai followed the idea of being «Under the Islamic and Turkic flag». This group was published on «Aikhap» magazine. («Aikhap» started its publication in 1911 and it was the firstborn influential magazine in social life of Kazakhs', along with it was the first magazine which published in Kazakh language raising the spirit of nationality.) These two movements had existed before the February revolution. K. Kemengerulu in his research assesses the national intelligence's activity as following: henceforth among Kazakh intelligence there are two movements. 1) Alikhan Bokeikhanov's group holding by the west culture tried to make the Kazakh nation's spirit far from Pan-Islamism. 2) Bakhytzhan Seidalin and Zhakhansha's group staying under the Islamic position tried to bring together Kazakh nationlaity under the Islamic flag [2]. Historian M. Koigeldiyev notes like the following: «Therefore after Russian revolution I period, after researching the situation Kazakh educated youths' first conclusion is «for Kazakh people the way out of backwardness is the western model of development through Russia, in other words, open the doors to bourgeois relations» [3].

At the beginning of XXth century Kazakh intelligence who studied in Russian cities felt Russian culture and political influence upon them and began to develop political ideas and advocate democratic ideas by the influence of some oppositional parties. There was a great impact especially by Cadet Party on forming of Kazakh intelligences' political views and Cadet Party also was supported by Kazakh intelligent groups. Kazakh intellectuals joined to cadet party and by being their members accepted the program of the party. In 1906 the spiritual tutor of Kazakh intelligence Alikhan Bokeikhanov was included in a central committee of cadet party. According to this S. Asphandiyarov wrote: «Kazakh bourgeois intelligence joined to Russian bourgeois intelligence». Alikhan Bokeikhanov was the member of cadet party's central committee. Elected as State Duma Deputies I and II from Kazakhs, A. Bokeikhanov, M. Tynyshbayev, A. Birimzhanov were included to progressive block leading by other cadets. It was shown as «Muslim faction» without party [4].

Parliamentary control system as being the main idea of Cadet Party's program attracted the attention of Kazakh intellectuals. Kazakh literate people pinned their hope on Parliamentary control and established its future with Kazakh statehood idea. In 1905 December regarding to this mission in Ural was founded cadet party's branch for Kazakh society leading by A. Bokeikhanov.

Being in Russia Kazakh intelligence supporting cadet party's idea took aim to be independent national autonomy through parliamentary and constitutional government possessing republican status in the future. However, this problem remained just like an idea. Because, since 1905 year leaders of cadet party suggested to be a single equality and cultural autonomy so that to maintain the integrity of Russia. Outlying districts' supporters of cadet party didn't support this suggestion. Followers of Kazakh branch party were against the idea of cultural autonomy once and for all. A. Bokeikhanov appealed against cadet party's program and idea about autonomy, land and quit the party. In his article called «Why I quit the Cadet Party?» he explains like this: «Cadet Party supports the idea property in land». If our Kazakh people become owners of land, they'll sell the land like Bashkir people and after several years will have nothing. Cadet Party is against of national autonomy. But we all, Alash people tried to be national autonomy state [5]. Kazakh intelligence was against of the policy of Bolshevik Party, which came up with the idea to have power and establish socialism through revolution. Therefore, their idea about building the national democratic state would come true; they established the party «Alash». It is clear that the idea to build autonomy was the result of long years' political struggle and persistent seeking of ideas of Kazakh intelligence. Kazakh intelligence's struggle for national freedom had a new juridical meaning. Russian bureaucrats of colonization mechanism also understood the situation. For example, the data on this document would be a fact for this situation: «ZH. Akbayev in his letter to one earl wrote: «...is that true that you are president of Karakalinsk republic?... » [6] it means that ZH. Akbayev advocates the idea to build a democratic republic.

Regarding to this, in September 1917 there were assigned two tendencies in societal development of Turkistan. First one is the beginning of preparation of national powers to declare the Federation of Turkistan. The latter the effort of Bolsheviks to seize power by ignoring the local nation's diligence to the autonomy. In 1917, 25 October armed revolt in Petrograd struck the hope of national independence

of February revolution democratic reforms. Turkic nation didn't accept the October revolution, because national autonomy under soviet base meant the masked type of keeping the Russian colonization. To express it with the words of M.Shokai, «Political unfitness of Russian democracy» formed the tight situation in Turkistan.

M. Shokai arrived to Orenburg on business trip to meet with Kazakh intellectuals to discuss the problems regarding to October revolution. Kazakh intelligence during the meeting with M.Shokai, connected the struggle for independence not only with Turkistan, but also with Kazakh regions, Bashkir, Tatar nations uprising and it was taken common decision to refuse Bolsheviks and keep faithfulness to constituent assembly [7]. In 1917, 27 November by the resolution of the general meeting Turkistan autonomy was declared.

In this resolution was written: «Long live, Turkistan! Turkistan Muslims' extraordinary meeting, regarding to the local nations' demand and according to the rules of Russian revolution and remaining in Russian federation, declares Turkistan territorial autonomy» [8]. Assembly also declared the protection of minority nations' rights in Turkistan [9]. So, the state formed in 28 November called «Turkistan autonomy». Two government bodies were determined in assembly; constitution and executive bodies of autonomy and bodies leading the nation until Turkistan Constituent Assembly gets together. They are: Turkistan interim committee and Turkistan public assembly.

Soviet historian D.L. Golinikov wrote that: «Kokand autonomic revolution spread all over and neighbour regions of Turkistan. Bukhara's ruler SeidAlimkhan supported this counterrevolution and quitted the Soviet Russia. Rulers of Khiva Empire did the same» [10]. The author, because of his ideological position, distorts the truth sides of history. In fact Bukhara ruler was enemy to Zhadits (Kazakh alphabet comprised by Arabic letters) and didn't help Turkistan ward and refused to receive Turkistan interim committee's emissaries when they asked them for help.

In March of 1917 Ukraine was formed as: Ukraine Public Republic, in 22 April Republic of Transcaucasia Federation, 20 November Northern Caucasian Interim Administration, 23 November in Ufa as «Idele – Ural» Muslims Autonomy, 26 December Crimea – Turkish Republic. However, they couldn't help Turkistan ward. Common Kazakh Congress held in Orenburg on 5 -13 December, forming of National Soviet and M. Shokai's being

a member of this soviet was big assistance for Turkistan autonomy.

M. Shokai in his work written abroad «In Turkistan» wrote about formation of Alashorda autonomy and he also supported the union of Alashorda and Turkistan. Another view of this ideology; being member of Turkistan autonomic government M. Shokai was elected a member of Alashorda government as well. It seems, M. Shokai has become a member of first program preparation committee for Alash Party because of this point of view. But because of stressful period of time he was quitted from the stuff of the committee [11]. In fact, oppositional political program of Party against the Tsarist Empire, their actions, ways of solution, protection of their own interests, civilization culture belonging to intelligence at that time is the good example and lesson for today's and future generation.

At the time when M. Chokai had been actively performing political works in Turkistan region his name was also recognized at important positions in organization of Orenburg Kazakh politics. M. Chokai was prominent politician who worked toward establishment of national government both in Turkistan and in Dala regions. In his reports to members of OGPU on 29 November of 1919 M. Dulatov, even if the date was not clearly defined, stated that M. Chokai was also invited to the Second General Kazakh Assembly held during 3rd -5th of Desember of 1917, but due to issues regarding newly developed the Hokand Government was not able to arrive at the time and joined it later [12]. One of the most significant decisions made during Assembly was foundation of «Alashorda provisional Kazakh Government». Thus M. Chokai was elected as a member of Turkistan Alashorda government too. At the beginning representatives of Alashorda were somewhat against of foundation of Turkistan government. A. Bokeikhanov in the article published in «Kazakh» newspaper in October of 1917 mentioned this idea as: «We are relatives and have a same religion with Turkistan. Being autonomy is being self-government. It is not easy to be government and to work, while our Kazakh are deprived of working masters, our general Kazakh are illiterate. The Turkistan's people are more illiterate and the lack of masters are ten times more in comparison with us. If Kazakh will in autonomy with Turkistan, it will seem such a camel and donkey harnessed to an autonomy cart. Where we will go in such a cart?» [13]. In fact, M.Chokai had a different opinion concerning Kazakh autonomy separately from these two groups. That is to say, K. Nurpeisov

in his researches acknowledged that M. Chokai had a significant role in coming of two parties to an agreement [14]. According to judicial protocols given to OGPU by M. Dulatov, M. Chokai stated that it would be useful for «Alashorda» to cooperate with Turkistan Autonomy [15].

M. Chokai pointed out that he and M. Tinishbayev have been in a Turkistan government as representatives of Kazakh nation with the purpose of persuading participants of assembly to accept Turkistan as general autonomy of Kazakh and Uzbek nations.

The fact that A. Bokeihanov's opinion against merger with Turkistan have changed was seen throughout The Assembly of Sirdaria Kazakhs. It was affirmed during the assembly that «If Alashorda will declare itself as an independent autonomy and will unite with Turkistan; Kazakh-Kirgiz's of Sirdariya will exit Turkistan autonomy and will make a decision to join Alash autonomy». That is to say, here it can be seen that M. Chokai made an invitation to unite with Alashorda. This issue can be clearly observed from the citation of M. Chokai published in «Kazakh» newspaper dedicated to Sirdaria Kazakhs. However, the main object of Alash heads was to unite all Kazakhs in the Central Asia under single flag.

In January of 1918, together with occupation of Orenburg by Bolsheviks, Alash government was disintegrated and Turkistan was also decayed. The heads of Alash, who were not understood by the Soviet Government to the time, were in reliance on Kolchaks in Samara, white guarded Provisional Government in Siberia and Ufa Directorial in terms of accepting the Alash Autonomy as coherent national government and asked them for support. Nevertheless any of these petitions gave expected result.

Between the 30th of August and 7th September of 1918 in Orenburg and Samara M. Chokai, the head of Bashkir state Z. Velidi and A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov and M. Tinishbayev from the Alash side hold meetings in order to determine the direction after the pressure of the Bolsheviks. Thereby all executives of Alashorda, Bashkir and Turkistan governments come together

in these meetings. Consequently, in the course of these meetings, heads of aforementioned three governments made a decision to establish «South-west Autonomic Muslim Regions Union». The comprehensive works toward building of Union of Alashorda and Turkistan autonomies which began in the Assembly of Sirdariya Kazakhs widely continued by addition of Bashkir government executives. The direction which was determined during meetings of Alashorda, Turkistan and Bashkir Government executives formed the basis for ideological struggle against the Bolsheviks which M. Chokai waged in Europe.

Alash action was the biggest step for National Independence Revolution. It took his high level at XX century and helped not only recognize the nation themselves but also raised this problem up to state extent and problems like; independence, democratic state, nation's peace, relation between religion and state has become a daily routine of XX century. In this way we took our independence.

In the early XX century near February Revolution and period of Soviet government Kazakh intelligence raised the problem of independence and struggled for this. Activated problem of National Autonomy by Kazakh intellectuals was the demand of that time. Action of Kazakh intelligence for national state and their try for reconstruction of national independence built the road nowadays' independence through reviewing the history of our national ideology.

It is clear that Kazakhstan built its road to independence in the end of XX century. It is very important to know work and point of view of Kazakh intelligence about solving the important problems according to necessary state structures like: territory, national language, national state ideology, mentality, forming of national ideology and democracy. In conclusion, it is significant that Kazakh intelligence, especially work of Alash figures impacted the structure and future of Kazakhstan Republic in the early of XX century. Alash leaders' invaluable work upon reconstruction of ways to independence of nation not through bloodshed and breaking everything but on the contrary by democratic, civilization ideological tactics.

Әдебиеттер

- 1 Абдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы, 2004.
- 2 Кемеңгерұлы К. Қазақ тарихынан // Таңдамалы. – Алматы: Қазақстан, 1996.
- 3 Қойгелдиев М. Бөкейханов Ә. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 1994.
- 4 Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері. – Алматы: Қазақ университеті, 1994.
- 5 Ғалихан. Мен кадет партиясынан неге шықтым? // Сарыарқа. –1918. – №29.

- 6 ҚР ОММ, 64 қор, 1 тізбе, 5832 іс, 27 парақ.
- 7 Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. – Алматы, 2008.
- 8 Кенжетәев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начала XX вв. – Казан, 1998.
- 9 Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Ташкент, 2000.
- 10 Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 – 1925 гг.).
- 11 Кенжетәев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начала XX вв. – Казан, 1998.
- 12 Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысы». – Алматы, 1995.
- 13 Бөкейхан Ә. Киргизи Формы национального движения в современных государствах. Под – ред. А.И.Костелянского. – СПб., 1910.
- 14 Нұрпейісов Кеңес. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995.
- 15 Абдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы, 2004.

References

- 1 Abdiuақар Қара. Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы, 2004.
- 2 Кемеңгерұлы К. Қазақ тарихынан // Таңдамалы. – Алматы: Қазақстан, 1996.
- 3 Қойгелдиев М. Бөкейханов Ә. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 1994.
- 4 Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері. – Алматы: Қазақ университеті, 1994.
- 5 Falihan. Men kadet partijasynan nege shyktym? // Saryarka. –1918. – №29.
- 6 ҚР ОММ, 64 қор, 1 тізбе, 5832 іс, 27 парақ.
- 7 Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. – Алматы, 2008.
- 8 Kenzhetaev B.A. Kazanskіe uchebnye zavedeniya i process formirovaniya kazahskoj intelligencii v seredine XIX – nachala XX vv. – Kazan, 1998.
- 9 Turkestan v nachale XX veka: k istorii istokov nacional'noj nezavisimosti. – Tashkent, 2000.
- 10 Golinkov D.L. Krushenie antisovetskogo podpl'ija v SSSR (1917 – 1925 gg.).
- 11 Kenzhetaev B.A. Kazanskіe uchebnye zavedeniya i process formirovaniya kazahskoj intelligencii v seredine XIX – nachala XX vv. – Kazan, 1998.
- 12 Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысы». – Алматы, 1995.
- 13 Бөкейхан Ә. Киргизи Формы национального движения в современных государствах. Под – ред. А.И.Костелянского. – СПб., 1910.
- 14 Нұрпейісов Кеңес. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995.
- 15 Abdiuақар Қара. Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы, 2004.

Қозғамбаева Г.Б.,
Егизбаева М.К.

**Түркістан автономиялы
кеңестік республикасында
сауатсыздықты жою
жолындағы күрес пен білім
беру ісі тарихынан**

Мақалада Түркістан Автономиялық Республикасында халықтың сауатсыздығын жоюға бағытталған жұмыстар жүргізіліп, жалпы білім беретін мектептер, курстар, клубтар, кітапханалар және басқа да оқу және мәдени-ағарту мекемелерінің жүйелері құрылғандығы қарастырылған. Түркістан АКСР-ның Халық ағарту комиссариатының 1918 жылғы 14 желтоқсандағы өкімімен түрлі училищелер, шіркеу, орыс-түзем, орыс-еврей және басқа да мектептер жойылып, кеңестік мектеп үлгісінің алғашқы түрі «Бірыңғай еңбек мектебі» құрылды. Сондай-ақ қазақ зиялыларының күшімен Түркістан Автономиялық Республикасында халықтың сауатсыздығын жоюға бағытталған жұмыстар жүргізіліп, жалпы білім беретін мектептер, курстар, клубтар, кітапханалар және басқа да оқу және мәдени-ағарту мекемелерінің жүйелері құрылды. Жалпы білім беретін мектептер жүйесінде жас ерекшеліктеріне қарай топтастырып бастапқы білім берілді.

Түйін сөздер: білім беру, халық ағарту ісі, сауатсыздық, бағдарлама, мектеп.

Kozgambaeva G.B.,
Egizbaeva M.K.

**History and development of the
national education system in the
Turkestan autonomous soviet
socialist republic**

The article considered history of formation and development of the national education system in the Turkestan ASSR. From the first days in the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic passed the struggle for the elimination of illiteracy, opened general educational schools, courses, clubs, bookstores. Formed network of cultural educational institution. The Council of People's Commissars of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic September 17, 1920 issued a «Decree on the elimination of illiteracy among the population of the Turkestan Republic.» From the very first years of Soviet power for all local school began to act to eliminate illiteracy. And also deals with the problems and difficulties of the work carried out educational work in schools and higher education institutions in Zhetisu and Syrdarya regions of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic. In August of 1920 to discuss the construction of the school was called the first congress of teachers in Tashkent.

Key words: school knowledge, school, national education, educational program.

Козгамбаева Г.Б.,
Егизбаева М.К.

**История становления и
развития системы народного
образования
в Туркестанском АССР**

В статье рассматривается история становления и развития системы народного образования в Туркестанском АССР. С первых дней в Туркестанском АССР шла борьба за ликвидацию неграмотности населения, открылись общеобразовательные школы, курсы, клубы, книжные магазины. Обозовалась сеть культурно-просветительских учреждений. Совет Народных Комиссаров Туркестанской АССР 17 сентября 1920 г. издает «Декрет о ликвидации неграмотности среди населения Туркестанской республики». С первых же лет существования Советской власти повсеместно начали действовать школы по ликвидации неграмотности населения. А также изучаются проблемы, трудности проведенной образовательной работы в школе и в высших учебных заведениях в Жетысуской и Сырдарьинской областях Туркестанского АССР. В августе 1920 года для обсуждения вопросов школьного строительства был созван первый съезд учителей в Ташкенте.

Ключевые слова: школьная знание, общеобразовательная программа, неграмотность, школа.

**ТҮРКІСТАН
АВТНОМИЯЛЫ
КЕҢЕСТІК
РЕСПУБЛИКАСЫНДА
САУАТСЫЗДЫҚТЫ
ЖОЮ ЖОЛЫНДАҒЫ
КҮРЕС ПЕН БІЛІМ БЕРУ
ІСІ ТАРИХЫНАН**

Түркістанда халық ағарту ісі мен білім беру деңгейінің өсіп, өркендеуі қиын тарихи жағдайда жүріп өтті. Бір жағынан уақыты өткен ескі қоғамдық қатынастар аяқтан шалып жатса, екінші жағынан патша өкіметінің жергілікті халықты ұлттық езгіге салуы Түркістанның алдағы болашағына күмән туғызды. Тіпті жергілікті билік орындары жергілікті халықтың ұлттық мәдениетін дамытуға ешқандай қызығушылық танытпады. Ел тұрғындарының басым көпшілігі не оқи, не жаза алмады, миллиондаған балалар мектептен тыс қалды, педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі өткір сезілді [1, 10 б.]. Патша билігінде болған алпыс жылда Түркістан өлкесі бойынша Ташкентте ерлер гимназиясы, реалды училище, мұғалімдер институты, мұғалімдер семинариясы, 2 әйелдер гимназиясы және басқа қалаларда ұсақ кәсіптік мектептер ашылған [2, 20 б.]. Бұл жағдай Түркістанды мекендеген қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз және тағы басқа да бүкіл Орталық Азия халықтарына тән ортақ нәрсе еді. 1906 жылы «Вестник воспитания» атты журналда жарияланған мақалада: «Егер Түркістан халқы мәдениетке осы кездегі қарқындарымен жылжитын болса, онда өлкенің барлық халқына хат танытуға төрт мың жылдан аса уақыт керек болады» деп жазылған. [3, с. 21]. Қазақ даласы мен Түркістандағы кеңес өкіметінің жеңісі, іс жүзінде патшалық Ресейдегіден де күшті диктатураға, бюрократиялық жүйенің орнауына соқтырды. Мемлекеттік түрге оранған революциялық зорлық-зомбылық жаңа қоғамдық қарым-қатынасты енгізді. Бірақ большевиктер енгізген жаңа білім саясаты бірқатар білім саласын модернизациялау принциптеріне жауап беретін мәселелерді шешуге ықпал етті. Сондай принциптерге мысалы, білім саласында таптық артықшылықтарды жою қажеттілігін талап ету, жалпы сауатсыздыққа жол бермеу, діни ұйымдар мен оқу орындарын мемлекеттен ажырату, мектеп жасындағы балалардың барлығын мектеппен қамтамасыз ету және т.б. Шіркеуді мектептен ажырату туралы декретке сәйкес мектеп бағдарламасынан барлық дін сабақтары алынып тасталды, кейіннен педагогикалық кеңестер мүшесі ретінде қызмет атқаратын барлық діни қызметкерлер жұмыстан шығарылды. Қазан төңкерісінен кейін мектеп ісінің көптеген прогрессивтік қадамдары тоқтап қалды. Большевиктер үкіметі революцияға

дейінгі білім беру мекемелерінің құрылымын жойып, халыққа білім берудің социалистік желісін қалыптастыра бастады, оқу-тәрбие жұмыстарын терең саясаттандыру жұмыстарын жолға қойды. Барлық ескі әдістегі мектептердің барлығына алғашқы шара ретінде жаңа әдістегі білім беру мектебіне көшу ұсынылды. Түркістан АКСР-ның Халық ағарту комиссариатының 1918 ж. 14 желтоқсандағы өкімімен түрлі училищелер, шіркеу, орыс-түзем, орыс-еврей және басқа да мектептер жойылып, олардың орнына кеңестік мектеп үлгісінің алғашқы түрі «Бірыңғай еңбек мектебі» құрылды. «Түркістан мектептерінің құрылымдық жағдайы» бағдарламасына сәйкес бұрынғы шіркеулік, орыс-еврей мектептері таратылып, оның орнына 1 сатылы мектептер құрылса, бұрынғы училище, гимназиялар орнына 2 сатылы мектептер ашылды. Түркістан АКСР Халық ағарту комиссары В.П. Биликтің №14 «Діни мектептерді мемлекеттік қаржыландырудан босату және діни мектептерді кәдімгі оқыту жүйесінен бөлу» туралы шешіміне сәйкес жүргізілді [4, с. 63.]. Мектептердің оқу жоспарлары мен пәндерді оқыту бағдарламалары түбегейлі қайта қаралды. Революциядан кейінгі алғашқы жылдары жоспарлар мен бағдарламаларды жергілікті жерлердегі мектептердің педагогикалық ұжымы дербес жасауға мәжбүр болды. Коммунистік партияның идеологтары Ж. Аймауытовтың қазақ мектептері үшін арнап жазған бағдарламасы мен оқу жоспарына «қазақ халқын ұлы орыстық мәдениет пен ғылымға тарту үшін емес, керісінше одан жырақта ұстау үшін жазды», – деген баға берді [5, с. 110].

Түркістан Коммунистік партиясының І-ші съезінде алға қойылған бүкіл республикада жергілікті халықтың тілі – түрік тілін мойындау жөніндегі шаралардың негізінде әзірленген «Түркістан автономиялық республикасының аумағында мемлекеттік тілді енгізу туралы» Ережеде, І саты мектептерінде оқыту орыс және мемлекеттік тілдерімен қатар, ана тілінде де жүргізілетіндігі көрсетілді. Ережені басшылыққа ала отырып, 1918 ж. 12 желтоқсанда Халық Ағарту комиссариаты «Ұлт мектептерінде оқитын балаларға ана тілінде білім алу құқын беру туралы» қаулы шығарады [6, 96 б.]. 1923 жылы 13 қаңтарда ТКП ОК атқару бюросының мәжілісінде С. Қожанов халық-ағарту жұмысы жөнінде жасаған баяндамасында, жиналысқа қатысқандар «орыс тілі оқыту тілі ретінде тек орта және жоғары оқу орындарында әрі ана тілінде оқыту мүмкіндігі жоқ болған жағдайда

қолданылсын», «алғашқы үш жылда оқыту тек ана тілінде жүргізілсін» – деген, қаулы қабылдатқызады [7,85 б.]. Түркістан АКСР-і кеңестері ОАК-нің 1919 ж. 3 желтоқсанда қабылдаған «Ересек тұрғындар арасында міндетті оқуды енгізу туралы» декреті қалалардағы 17-50 жас аралығындағы сауатсыздарды 6 ай ішінде, ауыл-селолардағы сауатсыздарды 9 ай ішінде хат танып шығуға міндеттейді. Түркістан Кеңесі ОАК Бүкілодақтық ОАК-нің 1920 жылғы 10 қазандағы халыққа білім беру туралы қаулысын басшылыққа алып және республикадағы халық ағарту ісі жағдайын талдай отырып, 1920 жылғы 17 қарашадағы қаулысында бірқатар маңызды шараларды атап көрсетті. Түркістандағы халыққа білім беру ісі және оны дамыту міндеттерін анықтауға ықпал етуде Халық Ағарту комиссариаты шақырған халыққа білім беру бөлімі меңгерушілерінің 1920 ж. мамыр-маусымда өткен бірінші съезд шешімдері Түркістанда халық ағарту жұмыстарының сапасын жақсарту мен оны дамытуға мүмкіндік берді. Сауатсыздықты жоюға байланысты жұмыстардың кең өріс алуына облыстық халық ағарту бөлімдері тікелей басшылық жасады. Орталықтағы Ташкент қаласы болған Сырдария облыстық халық ағарту бөлімі 1920 ж. 18 маусымда «Халықты жаппай оқыту туралы» бұйрық береді [8, с. 93]. Аталған бұйрықтың 4 бабында «Қазіргі жұмыс істеп тұрған мектептерден интернаттар ашып, оны барлық шаруашылық құралдармен және азық-түлікпен қамтамасыз етіп, мектеп-коммуналарға айналдырылсын» деген міндет белгіленеді. 1920 ж. 11 желтоқсанда Түркістан Республикасы Халкомкеңесі «Тұрғындар арасында сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссиялар туралы қабылданған Ережеде сауатсыздықты жою жөніндегі Орталық төтенше комиссия құрылатындығы, ал жергілікті жерлерде тиісті комиссиялар ұйымдастырылатыны белгіленді [8,с.94]. Ауылда мектептер саны өскенімен олардың материалдық жағдайы жақсармады және көбейген шығындарды жабу Түркістандағы жергілікті халық үшін ауыр болды. Ауыл мектептерін ұстау мәселесінің шешімінен ауылдық жерлердегі мектептер мен балалар мекемелері санының одан әрі өсуіне тәуелді етті. Осы мәселені қарастырған Түркістан АКСР Кеңесінің ОАК-нің ІІ сессиясы (1923 ж. 30 шілде – 2 тамыз) Түркістанның шаруашылық жағдайы ауыл мектептерінің жергілікті бюджет есебінен ұстауға мүмкіндік бермейтіндігін көрсете келіп, КСРО ОАК-нен халық ағарту ісі бойынша мына шығындарды мемлекеттік бюджетке

енгізуді сұрады: 1) барлық алты педагогикалық оқу орындарын ұстау; 2) әр болыс бойынша бір мектепті ұстау (500 мектеп), (Халық Ағарту комиссариаты бұл жерде әр болыста бір екі жылдық мектеп ашуды қарастырған); 3) қалаларда жергілікті тұрғандар үшін 150 мектеп; 4) қалаларда әрбір 100 адамға екінші саты мектептерінде аяқталған білім алуды қалайтын ауыл балаларына арналған интернаты бар 1 мектеп; 5) әрбір кәсіптік-техникалық мектепте жергілікті халық үшін дайындық сыныптарын ашу; 6) темір жол ісі бойынша 3 кәсіптік-техникалық мектеп ашу [2, 26 б.]. Мұндай қатаң талап өлкедегі сауатсыздықты жою ісінің қарқынды жүргізілуіне жағдай жасады. Нәтижесінде «1921 жылдың ортасында Түркістан АКСР-де 50 мың адамды қамтыған мыңнан астам сауатсыздықты жою мектептері жұмыс істеп, оның 70% жергілікті тұрғындар құрады. Яғни, жылдан-жылға жалпы білім беретін мектептер саны артты. Айталық, Түркістан өлкесінде 1914 жылы 30 мыңға таяу оқушыны қамтыған 500-ге таяу бастауыш мектептер болса, 1920 жылы 170 мың баланы қамтыған екі мыңдай бастауыш мектептер жұмыс жасады. Соның ішінде бұл мектептерде жергілікті ұлттың балалары 1915 жылмен салыстырғанда 16 есе көп болды» [9, с. 5]. 1920 жылдың соңына қарай Түркістан АКСР-дағы жалпы саны 2022 болатын бастапқы мектептерде 165122 оқушы оқыса, оның 98656-сы жергілікті ұлт өкілдері еді. 1920 жылы халық ағарту комиссариаты жүйесінде 165 қазақ мектебі болса, олардың 80-і Жетісу облысында, ал қалғандары Сырдария облыстарында жұмыс істеді. Сонымен қатар Түркістан республикасының Сырдария мен Жетісу облыстарында 73 мектеп-коммуна мен интернат балаларға білім беріп, онда 8590 бала тәрбиеленді. Ал 1921 жылдың басында 150 интернат қызмет атқарса, оларда қазақтар мен қырғыздардың 15,6 мың балалары, соның ішінде Ташкенттің жаңа бөлігінде орналасқан үш қазақ интернатында 563 қазақ баласы болған [10, с. 5]. Кеңестік ұлттық мектептерді ұйымдастыру міндеті қиындықпен шешілді. Діни оқу орындарын шектеу, орыс-түзем мектептерін қайта құрулар, күштеп қысым көрсету тәсілдерін қолдану олардың желісінің өсуіне әкеліп соқтырды.

Халық Ағарту комиссариатын С. Қожанов басқарған кезде Түркістан республикасында қазақ мектептерінің саны арта түседі. Мәселен, 1921 жылы Әулиеатада – 60, Қазалыда – 14, Жаңақазалыда – 2, Перовскіде – 30, Ходжентте – 4, Қоралда – 17, Андижанда – 2, Түркістанда – 1, Ташкент уезінде – 9 мектеп ашылады [2, 1,

28 б.]. Түркістандағы оқу-ағарту ең күрделі шешімін таппаған салаға айналды. 1922 жылы желтоқсанда Түркістан Республикасы Кеңестерінің XI съезінде Халық ағарту комиссариаты осы саланы одан әрі дамытудың жылдық бағдарламасы қаралды. С. Қожановтың жасаған баяндамасында Түркістан Республикасының мәдени-ағарту мекемелері 1921 ж. өздеріне бөлінуге тиісті қаржының төмендегі мөлшерімен ғана қанағаттандырылған: интернаттарды киім-кешекпен жабдықтау үшін берілетін ақша – 5%, аяқ киімге – 3%, жазу-сызу құралдарына – 1%, кітапханаға арналған, кітаптарға мүлдем жоқ, отынға – 0,5%, азық-түлікке – 60%, оқулықтарға – 10%, мектепке қажетті құрал-саймандарға – 3% шамасында делініп, мектеп ісіндегі, оқыту жұмысының олқылықтары мен тұрмыс қиыншылықтарына тоқталады [8, 78 б.]. Съезден кейін, халық-ағарту ісіне мемлекеттік бюджеттің 30% дейінгі, ал жергілікті бюджеттің 24%-на дейінгі бөлігін босатуға шешім қабылдайды. Алайда үкіметтің орасан зор күш-жігер жұмсауына қарамай-ақ, республикада оқу-ағарту ісінің жағдайы аса ауыр халде еді. Мәселен, оқу құралдарының жетіспеушілігі жергілікті халық арасында, соның ішінде қазақ мектептеріндегі білім беру ісін едәуір тоқтатты. 1923 жылы күзде Түркістан Республикасында сауатсыздықты жою мектептерінің саны үздіксіз өсіп, 1 қазанда – 124, 1 қарашада – 235, желтоқсан айының басында – 317, 1 ақпанда – 367-ге жетеді. Жергілікті тұрғындар балаларына арналған I және II сатыдағы мектептер, балалар үйлері, интернаттар және басқа да мекемелер тез көбейе бастады. Мысалы, 1924 жылы барлық мектепте оқитын балалардың 63,3 пайызы және 1925 жылы 58,3 пайызы жергілікті ұлт өкілдері болды. Үкіметті басқарған қазақ зиялылары жыл сайын мектептерді ана тіліндегі оқулықтар, оқу бағдарламалары, жоспарлар мен көмекші құралдармен қамтамасыз ету қорларын толықтырып отырды. Бөлінетін қағаз, баспа құралдары қоры ұлғая бастады, бұл қазақ мектептерін және басқа да оқу орындарын оқулықтармен, оқу-әдістемелік әдебиеттермен, дәптерлермен, кеңсе-мектеп құралдарымен қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Бірақ, қазақ тілінде шығарылған оқулықтар әлі де болса жеткіліксіз еді, бұл кемшілік қазақ тіліндегі авторлық, құрастыратын ұжымның аздығымен түсіндірілді. 1924-1925 жылдары Түркістандағы қазақ мектептерінің күрт өсуі мектеп әдебиеттерін одан әрі басып шығаруды талап етті. Кеңес мемлекеті мектептерді оқулықтармен, оқу құралдарымен қамтамасыз

етуде, оларды жөндеу мен жаңа мектептер салу мен оларды құрал-жабдықтармен толықтыруға ерекше назар аударды. Түркістан коммунистік партиясы ОК-нің басшылығымен 1924-1925 оқу жылына мектептерді дайындау мен ағарту апталығын өткізу жөніндегі жұмыстары мектеп ғимараттарына жөндеу жұмыстарын табысты жүргізуге пайдаланылды. Кеңес өкіметі орнаған Түркістан республикасының алғашқы жылдарда мектептерді ұйымдастыруды қорытындылайтын болсақ, осы аз уақыт ішінде өлкеде өте үлкен жұмыс атқарылғандығын айту керек. Сол жылдары орта есеппен жылына 700 мектеп ашылып, халыққа білім берудің барлық жүйесін түбегейлі қайта ұйымдастыру, мектептерді оқытушы кадрлармен қамтамасыз ету, мектептер мен басқа да балалар мекемелерінің материалдық

базасын нығайту бойынша аса қиын жұмыстар жүзеге асырылды.

Кеңес мектебін құру жолында үлкен кедергілер кездесті, жекелеген қателіктер мен кемшіліктерге жол берілді. Мектептерде сабақтың уақытылы басталмауы, олардың Түркістан республикасында біркелкі орындастырылмауы, кейбір мектептерде ескі оқулықтардың пайдалануы секілді жағдайлар байқалды. Шеберханаларды жабдықтаудың қиындығына байланысты көп мектептерде қол еңбегі енгізілмеді. Жергілікті халық мектептерінде салт-дәстүрге байланысты осы кезеңде бірігіп оқытуды жүргізу мен мұсылман діні сабақтарын толығымен алып тастау мүмкін болмады. Халыққа білім беру органдары мектеп жасындағы балаларды толықтай мектеппен қамти алмады.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаева Г., Әбжанов Х.М. Қазақстан: тарих тұлға теория. – Алматы: Дәуір, 2004. – 344 б.
- 2 Рашева Г.У. Түркістан Кеңестік Автономиялық Республикасында қазақ зиялылар-ының ағартушылық қызметі (1918-1925 жж.): тар. ғыл. канд....дисс. – Алматы, 2010. – 142 бет.
- 3 Дадабаев К.Д. Успехи развития высшего образования в Узбекистане // Тр. ТашГУ. – Ташкент, 1963. – Вып. 324. – С. 15-32, 53; Байтурсунов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей. – 1919. – № 29. – 2 августа.
- 4 Культурное строительство в Туркестанской АССР. – Ташкент, 1973. – I том. – 326 с.
- 5 Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. – Алматы: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1958. – 325 с.
- 6 Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 214 б.
- 7 Симтиков Ж.Қ. Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі 1916-1924 ж): тар. ғыл. канд. ...дисс. – Алматы, 1997. – 194 б.
- 8 Исмаилов А.И. Из истории южных областей Казахстана. – Шымкент, 2006. – 240 с.
- 9 Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917-1927) // Сб. докл. – Ташкент: Узбекистан, 1973. – Т. 1. – С. 571.
- 10 Первый Казахский институт в Ташкенте // Сб. документов и материалов.–Ташкент: Zar-galam, 2005. – С. 160.

References

- 1 Nazarbaeva G., Äbžhanov H.M. Kazakstan: tarih tұлға teoriya. – Almaty: Dәuir, 2004. – 344 b.
- 2 Rasheva G.U. Tүrkistan Keңestik Avtonomijalyқ Respublikasynda қазақ zияlylar- yның aғartushyлық қызметі (1918-1925 zhzh.): tar. ғыl. kand....diss. – Almaty, 2010. – 142 bet.
- 3 Dadabaev K.D. Uspеhi razvitija vysshego obrazovanija v Uzbekistane // Tr. TashGU. – Tashkent, 1963. – Vyp. 324. – S. 15-32, 53; Bajtursunov A. Revoljucija i kirgizy // Zhizn' nacional' nostej. – 1919. – № 29. – 2 avgusta.
- 4 Kul'turnoe stroitel'stvo v Turkestanskoj ASSR. – Tashkent, 1973. – I tom. – 326 s.
- 5 Sembaev A.I. Oчерki po istorii kazahskoj sovetskoj shkoly. – Almaty: Kazahskoe gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo, 1958. – 325 s.
- 6 Shildebaj S.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Almaty: Fylym, 2002. – 214 b.
- 7 Simtikov Zh.Қ. Sұлтанбек Қожановтың қоғамдық-sajasi және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі 1916-1924 zh): tar. ғыl. канд. ...diss. – Almaty, 1997. – 194 b.
- 8 Ismailov A.I. Iz istorii juzhnyh oblastej Kazahstana. – Shymkent, 2006. – 240 s.
- 9 Kul'turnoe stroitel'stvo v Turkestanskoj ASSR (1917-1927) // Sb. dokl. – Tashkent: Uzbekistan, 1973. – T. 1. – S. 571.
- 10 Pervyj Kazahskij institut v Tashkente // Sb. dokumentov i materialov.–Tashkent: Zar-galam, 2005. – S. 160.

Каженова Г.Т., Карсакова Г.Б.

**Продовольственная разверстка
в Северном Казахстане:
выполнение «боевого приказа»**

На основе архивных документов и материалов периодической печати того времени анализируется процесс осуществления советской продовольственной политики в 1920-1921 гг. в Северном Казахстане, который административно подчинялся Сибирскому революционному комитету. Главной силой в проведении продовольственной политики выступили продотряды, основной формой работы которых было насильственное изъятие у населения продовольствия и подавление сопротивления народных масс. Выявлены сведения о численности прибывших продотрядов по уездам. Характеризуются методы работы продотрядовцев по насильственному изъятию «излишков» хлеба, мяса и другого продовольствия у населения. Показаны моральный облик продработников и их злоупотребления. Высокий объем разверстки, методы, применявшиеся при заготовках, вызвали активное сопротивление крестьянского и казахского населения региона, вылившееся в начале 1921 г. в кровопролитное восстание. Кроме того, продовольственная разверстка стала одной из основных причин голода 1921-1923 гг.

Ключевые слова: политика «военного коммунизма», продовольственный кризис, хлебная монополия, продовольственная диктатура, продразверстка, продотряды, молотильные отряды, продработники, крестьянство, казахское население, гражданская война, Акмолинская область.

Kazhenova G.T., Karsakova G.B.

**Prodravzvorstka in Northern
Kazakhstan: implementing of
«combat order»**

On the basis of archival documents and periodicals of that time the process of implementation of the Soviet food policy during 1920-1921 in Northern Kazakhstan which administratively belonged to the Siberian revolutionary committee is analyzed. The main force in carrying out the food policy was prodotryads the main work of which was a violent food seizure and suppression of resistance of people. The data on the number of the arrived prodotryads was revealed. Methods of prodotryads' workers on violent withdrawal of the population's «surplus» bread, meat and other food are characterized in the paper. The moral shape of prodotryads' workers and their abuse is shown. The high volume of the prodravzvorstka, applied methods caused the active resistance of the country and Kazakh population of the region which turned into bloody revolt at the beginning of 1921. Besides, the prodravzvorstka became one of the main reasons for 1921-1923 hunger.

Key words: policy of «military communism», food crisis, grain monopoly, food dictatorship, prodravzvorstka, prodotryads, molotilnyi groups, prodrobotnik, peasantry, Kazakh population, civil war, Akmol region.

Каженова Г.Т., Карсакова Г.Б.

**Солтүстік Қазақстандағы азық-
түлік салғырты: «әскери
бұйрықтың» орындалуы**

Мұрағат құжаттары мен мерзімді басылым материалдарының негізінде, 1920-1921 жылдары Сібір революция комитетіне бағынған Солтүстік Қазақстандағы азық-түлік саясатының жүзеге асырылуы талданады. Азық-түлік саясатын жүргізуде басты күші азық-түлік отряды болды, негізгі жұмыс әдісі бұқара халықтың қарсылығын басу және азық-түлікті күштеп алып қою. Уездер бойынша азық-түлік отрядтарының саны туралы мәліметтер анықталды. Азық-түлік отряды мүшелерінің халықтан «артық» нан, ет және басқа да азық-түлікті күштеп алып қоюы бойынша жұмыс әдістері сипатталады. Азық-түлік отряды жұмысшыларының моральдық келбеті мен олардың зиянды әрекеттері көрсетілген. 1921 ж. басындағы қантөгіс көтерілісінің пайда болуына салғырттың жоғары көлемі, дайындама кезінде қолданылған әдістері, өңірдегі шаруа және қазақ халқының белсенді қарсылығын туғызды. Сонымен қатар, азық-түлік салғырты 1921-1923 жж. ашаршылықтың негізгі себептерінің бірі болды.

Түйін сөздер: «әскери коммунизм» саясаты, азық-түлік дағдарысы, нан монополиясы, азық-түлік диктатурасы, азық-түлік салғырты, азық-түлік отрядтары, егін басу отрядтары, азық-түлік жұмысшылары, шаруашылық, қазақ халқы, азамат соғысы, Ақмола облысы.

**ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ
РАЗВЕРСТКА
В СЕВЕРНОМ
КАЗАХСТАНЕ:
ВЫПОЛНЕНИЕ
«БОЕВОГО ПРИКАЗА»**

До революции территория Северного Казахстана в составе Акмолинской области входила в Западно-Сибирское генерал-губернаторство. 19 января 1918 г. Акмолинская область была переименована в Омскую. 3 января 1920 г. Сибирский революционный комитет официально утвердил вместо Акмолинской области наименование Омская губерния с центром в Омске. В состав губернии вошли Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Петропавловский и Омский уезды. 26 августа 1920 г. был издан Декрет об образовании Казахской АССР, в состав которой была включена Акмолинская губерния. Однако в течение 1921 – 1922 гг., пока проводились работы по организации центральных органов КАССР, она вместе с Семипалатинской губернией находилась в ведении Сибирского Революционного Комитета.

Акмолинская губерния была полностью освобождена от колчаковцев в декабре 1919 г. На занятых Красной Армией территориях снова установилась Советская власть. Сразу же началось осуществление широкомасштабной государственной монополии на хлеб и установление продовольственной разверстки, которая стала основой всей политики «военного коммунизма» и основным методом заготовки продовольствия Советским государством.

Первоначально продразверстка стала осуществляться в основном среди переселенческого русско-украинского крестьянства, занимавшегося земледелием. С марта 1920 г., когда Совнарком принял декрет «Об обязательной поставке скота на мясо» [1, с. 144-145], казахское население, занимавшееся кочевым скотоводством, тоже было привлечено к обязательному выполнению разверстки на мясо. Разверстку, как и в других частях РСФСР, полагалось провести уездным продовольственным комитетам (упродкомам), которые непосредственно подчинялись губернским продовольственным комиссариатам (губпродкомам), а те, в свою очередь, Сибирскому продовольственному комиссариату (Сибпродком).

В конце 1919 г. и в первые месяцы 1920 г. продовольственная работа Советской власти осуществлялась «самотеком», т.е. у крестьян отчуждалась лишь часть хлеба и других продуктов, другую они могли продать по рыночным ценам. По мере

укрепления советской власти на местах осуществление государственных заготовок методом «самотека» и товарообмена признавалось нецелесообразным, темпы сбора хлебофуража не отвечали необходимому уровню.

Для повышения темпов государственных хлебных заготовок все предприятия, занятые производством промышленных продуктов массового потребления (ткани, нитки, галантерея, обувь, спички, мыло и т.д.), должны были их передать по твердым ценам Наркомпроду. Он, в свою очередь, должен был их обменивать на хлеб и другие продовольственные продукты, заготавливаемые по государственному плану. Однако из-за разрухи в промышленности и на транспорте большевистская власть оказалась не в состоянии наладить правильный продуктообмен. В ответ крестьяне пытались обходить законы о продразверстке, утаивали хлеб, отказывались принимать утратившие платежную способность деньги.

В директиве Сибпродкома от 28 мая 1920 года, за подписью заместителя комиссара Г.Е. Дронина указывалось, что крестьянство под всеми видами уклоняется от выполнения хлебной разверстки, и от продовольственных комиссаров требовалось применение всей полноты государственной власти для принуждения крестьян в выполнении продовольственной разверстки [2, с. 25].

С 1 июня 1920 г. высшие сибирские органы запрещают свободную торговлю нормированными продуктами. 20 июля 1920 г. СНК РСФСР издал декрет «Об изъятии хлебных излишков в Сибири», согласно которому разверстка была определена в 110 млн. пудов [1, с. 33]. На Омскую губернию в 1920 г. была наложена хлебофуражная разверстка в 35 млн. пудов [3].

Производители зерна Сибири и сопредельных с ней территорий Казахстана обязывались в порядке боевого приказа приступить к обмолоту и сдаче всех хлебных «излишков» от урожая прошлых лет. Эта разверстка объявлялась одновременно с разверсткой на излишки хлеба нового урожая. Конечным сроком обмолота и сдачи всех излишков от урожая прошлых лет устанавливалось 1-е января 1921 г. В декрете определялся также порядок изъятия излишков, правовая ответственность уклонившихся и ответственных лиц. Виновных в уклонении от обмолота и от сдачи излишков граждан, равно как и у всех допустивших это уклонение ответственных представителей власти, должны были карать конфискацией имущества и заключением в кон-

центрационные лагеря как изменников делу рабоче-крестьянской революции [1, с. 144-145].

Еще 5 июля 1920 г. Омский губпродком опубликовал специальную инструкцию, согласно которой уезды делились на районы по 2-4 волости в каждом. Это деление проводилось в зависимости от наличия хлебных запасов, политической обстановки и географического положения волостей. Например, Кокчетавский уезд был разделен на 4 продрайона: Балкашинский, Кокчетавский, Кривоозерный и Щучинский. Общее количество товарного хлеба, которое здесь должно быть собрано по разверстке, равнялось 5 401 000 пудов, фуражного зерна предстояло собрать 2 299 000 (за 1919 и 1920 годы). Общий объем хлебофуража, подлежащего разверстке, по уездам составил: в Кокчетавском уезде – 7 700 000 пудов, Петропавловском – 9 718 000 пудов, Акмолинском – 2 400 000 пудов, Атбасарском – 400 000 пудов [4, л. 106]. Таким образом, уезды Северного Казахстана должны были поставить 20 млн. 218 тыс. пудов хлебофуража.

В результате рвения некоторых работников продкома на уезды налагалась еще и дополнительная разверстка. Уполномоченный Омского губпродкома Березовский, инспектировавший уезды в середине лета 1920 г., сообщал: «На крестьянском съезде Акмолинского уезда я предложил участникам съезда дать добровольно государству сверх положенной нормы хлебной разверстки полмиллиона пудов хлеба» [5]. Срочно были приняты меры к переброске продовольственных отрядов, рабочих дружин и продовольственной армии, к переброске молотилок и др. сельскохозяйственных машин. Также стали предприниматься меры к вывозу всего хлеба, представленного Сибирскими продовольственными органами.

Руководители Наркомпрода самое серьезное внимание уделяли подбору и расстановке кадров в продорганах. Однако главной силой в проведении продовольственной политики и изъятии необходимых государству хлеба и продовольствия выступили именно продотряды, являвшиеся составной частью советского продовольственного аппарата. Формировались они преимущественно из жителей центральных губерний России с целью реквизиции хлебных излишков и охраны продовольственных грузов.

В первой половине лета в уезды Северного Казахстана были отправлены продовольственные отряды, прибывшие из Петрогубкоммуны и нижнего Новгорода. С принятием Декрета СНК от 20 июля 1920 г. число продовольственных от-

рядов начинает расти уже с первых чисел августа 1920 г. Для выполнения «боевого приказа» и изъятия «хлебных излишков» на территорию Сибири Совнарком дополнительно направил 6 тысяч продотрядников, 9,3 тыс. продармейцев, 20 тысяч рабочих и крестьян, голодающих губерний России [2, с. 240-243]. Только в Кокчетавском уезде к 1 сентября работало семь продовольственных отрядов из Москвы, нижнего Новгорода, Петрограда. В Петропавловском уезде работало 11 отрядов [4, л. 106]. Основные силы продовольственных отрядов в Северный Казахстан прибыли летом и осенью 1920 г.

Продовольственным отрядам оказывалась вооруженная поддержка. В Кокчетавском уезде был расквартирован 209-й батальон 47-й бригады ВНУС. В батальоне было 450 красноармейцев. В Петропавловском уезде стоял 245-й батальон, в Атбасаре – 144-й батальон, также в резерве имелся 15-й кавалерийский эскадрон. В Омский губпродком докладывали, что настроение красноармейцев 209-й стрелкового батальона совершенно неудовлетворительное из-за отсутствия обмундирования, при этом «недовольство, возникающее на почве неполучения обмундирования, выливается в форму недовольства Советской властью вообще и коммунистической партией в частности» [6, л. 20 об.].

В это же время прибывало большое число рабочих молотильных отрядов. Так, по сведениям Кокчетавского упродкома, на 15 июля 1920 г. в уезде на продовольственной работе было задействовано 276 человек, из них около половины (136 чел.) составляли рабочие молотильных отрядов из бывших военнопленных, 51 ответственный по районам, 9 человек из уездного военрабпродбюро, также 80 красноармейцев в качестве вооруженной охраны [7, л. 1-2].

Согласно спискам Омского губвоенрабпродбюро, в Кокчетавский уезд с 3 сентября по 15 октября 1920 г. прибыло 11 отрядов в составе 672 чел. (497 муж., 175 жен.) из Вологодской, Сарапульской, Вятской, Курской, Калужской и других губерний. В Петропавловский уезд только с 4 сентября по 15 октября 1920 г. прибыло 35 молотильных отрядов в составе 1 608 чел. (1 240 муж., 368 жен.) из Карачевской, Костромской (190 чел.), Курской, Вологодской, Московской, Можайской, Вятской и других губерний [8, л. 107].

Работа молотильных отрядов не принесла ожидаемых результатов. Председатель Сибирского продовольственного комиссариата признавался: «С государственной монополией

на хлеб получился полный провал, потому что центр присылал нам людей совершенно непригодных для работы и они не принесли почти никакой пользы, вдобавок они были раздеты и не могли производить работу по обмолоту в сибирские холода. Кое-какая польза от этих отрядов все же была, но весьма незначительная» [9].

Хлебные излишки, которые должны были сдаваться по твердым ценам, в Кокчетавском уезде определялись приказом упродкома за № 7 от 2 октября 1920 года. В соответствии с этим приказом, за пуд пшеницы хозяин получал 50 рублей, причем, только в том случае, если зерно соответствовало требуемому качеству. За овес и ячмень платили 30 рублей [10, л. 8]. Цены, установленные упродкомом, были в десятки раз ниже, чем цены на черном рынке.

Отчужденный по разверстке хлебофураж должен был ссыпаться в специальные ссыпункты, находившиеся в ведении уездного продовольственного комитета. Таких пунктов в Кокчетавском уезде было одиннадцать: Кокчетавский, Щучинский, Дмитриевский, Вознесенский, Балкашинский, Айдабульский, Андреевский, Федоровский, Арыкбалыкский, Кривоозерный, Ольгинский [10, л. 57]. Из этих ссыпунктов хлеб и фураж доставлялся в г. Петропавловск, который являлся ближайшим железнодорожным пунктом, откуда отгружался в вагоны для отправки в центральные районы России.

К 15 апреля 1921 года в шести губерниях Сибири по подразверстке у местного населения было изъято 59 252 684 пудов, или 53,86% от намеченной [11]. К 1 февраля 1921 года Омская губерния собрала 15,422 млн. пудов, или 44% от хлебной разверстки [12]. Из Петропавловского уезда в 1920 г. было отправлено в центральные промышленные районы страны 2 408 738 пудов хлеба [13, л. 52]. К январю 1921 г. в Кокчетавском уезде было продотрядами собрано всего лишь 20% хлебофуража [14]. Из четырех уездов Северного Казахстана хлебная развёрстка была полностью выполнена только в Атбасарском уезде [15].

Одним из непосильных разверсток была мясная, по которой местное население обязано было сдавать живой скот специально организованным экспедициям Губзаготселя при Губернском продовольственном комиссариате. Весной 1920 г. на Сибирь была наложена разверстка в 6207 тыс. пуд. Мяса [2, 141]. Для обеспечения мясной разверстки был наложен запрет на забой скота для продажи. Чтобы забить скот для внут-

ренного пользования, хозяин должен был получить разрешение от волысполкома, подписанное председателем. При отсутствии разрешительного документа весь скот конфисковывался, а хозяин привлекался к ответственности в Ревтрибунале [16].

В течение 1920 г. по разверстке у казахского населения Кокчетавского уезда было изъято около 39 тыс. крупного рогатого скота, 20 тыс. баранов, в Атбасарском районе – 34 тыс. КРС и более 50 тыс. баранов, в Акмолинском уезде – 18 600 КРС и более 95 тыс. баранов. Только в Пресногорьковской волости Петропавловского уезда было изъято 20 тыс. КРС и 29 тыс. баранов [17]. В общей сложности по Омской губернии была наложена мясная разверстка при пересчете на КРС 3 515 583 головы, к 15 апреля 1921 года из них было изъято 1 401 783 головы, или 39,08% от запланированной к разверстке [11]. На протяжении 1920-1921 гг. численность всех животных в Сибири, кроме лошадей, убывала примерно в том же количестве, в котором изымалась в ходе кампании по сбору продразверстки [18, с. 141].

Казахское население оказывало пассивное сопротивление продработникам. Начальник одной из заготовительных экспедиций в Атбасарский уезд в своей телеграмме заместителю начальника Омского Губпродкома Бродскому писал: «Скот собрать [с] южно киргизских волостей (Акмолинской области – авт.) не представляется возможным. Киргизы откочевывают на юг к реке Чу. [Со] Средне-Аргынского района скот поступает слабо» [19, л. 72]. Тот же начальник экспедиции в другой своей телеграмме требовал: «Срочно выслать продотряд в Атбасар [из] 500 красноармейцев для постановки [на] границе [с] Тургаем заградотряды. [В] противном случае уйдут [за] реку Чу на 900 верст из Атбасара, не выполнив причитающейся [с] них скотской повинности» [19, л. 68-68а].

Кроме хлеба и мяса, местное население по разверстке должно было сдавать и другие виды продукции сельского хозяйства: коровье масло, молоко, яйцо, овощи, табак, шкуру животных, конские волосы, рога и копыта животных, в общей сложности более 30 наименований. Например, по приказу №77 Омского губпродкома от 3 сентября 1920 года на уезды Омской губернии была наложена картофельная разверстка в объеме 6 млн. 800 тыс. пудов, в том числе на Атбасарский уезд – 165 тыс., Акмолинский – 320 тыс., Кокчетавский – 780 тыс., Петропавловский – 800 тыс. [20]. При этом государство за пуд сданного картофеля платило 60-80 руб., в то вре-

мя когда ее рыночная цена составляла 800 руб. [21, с. 185].

Выполнение разверстки для населения было непосильной задачей, однако продотрядам удавалось выполнять план. Член Петропавловского Уисполкома М. Басков докладывал: «Взято все, что можно, говорить об оставлении нормы или полунормы не приходится... Повторяю – взято все, что можно и, конечно, не излишки, а гораздо больше чем они... Мы в районе твердо помним наказ нам – не поддаваться слезам и уверениям населения, что у них нет хлеба и т.д., а делали свое дело, твердо помня катастрофическое положение центра в продовольственном отношении...» [22].

Деятельность продовольственных органов была настоящим бедствием. Штрафные санкции в отношении лиц, не выполнивших разверстку, со стороны продработников часто принимали характер экзекуций военного времени. Так, на заседании Кокчетавского уездного комитета РКП(б) от 21 января 1921 года рассматривался вопрос о поведении продработников, в котором имели место «проявления местами бандитизма, исходящего от отдельных личностей – агентов советской власти, злоупотребляющих своим положением, позволяющих себе без всякого права разного рода реквизиции, конфискации одежды, обуви у крестьян, чем [они] создают острое положение, дискредитируют советскую власть и РКП, обостряют отношение крестьянства к советской власти и РКП» [23].

О моральном облике продработников можно судить по телеграмме Кокчетавского уездного продкомиссара Абрамова на имя Омского губпродкомиссара Монастырского, в котором пишется: «Начальником увоенпродбюро временно назначен Гиттельсон, Сазонову за пьянство и деморализацию продработы предложил выехать в Омск» [24].

Продотряды зачастую далеко выходили за пределы их компетенций и допускали серьезные злоупотребления. Методы работы продовольственных органов по разверстке не были тайной для общества, на страницах газет печатались статьи о деятельности продотрядов. Автор газетной статьи писал: «У крестьян мы берем все, не давая им ничего. Это еще не такая беда, ибо это неизбежно. Но как берем, вот вопрос. Берем мы беспорядочно, разверстку набавляем с каждым днем, прибавляем разные штрафы...» [25].

Местные органы власти в лице уездных, волостных ревкомов были обязаны оказывать всемерную помощь продотрядам. Поэтому они

покрывали и обеспечивали проведение такой политики, отвечая отписками на справедливые обращения всех обиженных произволом. Так, начальник Кокчетавской уездной милиции указывал своим сотрудникам: «В интересах продфронта как ударной задачи Советской Власти категорически приказываю прекратить вмешательство в дела продработников» [23]. Властям иногда приходилось расформировывать некоторые из отрядов, но только тогда, когда умолчать неблагоприятные поступки было нельзя, в остальных же случаях стремились не «выносить сор из избы». Удобно было все списывать на бездействие или равнодушие местных властей, у которых были свои интересы на продовольствие, изымаемое на селе.

Таким образом, главным средством решения продовольственной проблемы стала насильственная деятельность продовольственных отрядов, руководимых продовольственными комитетами в губерниях, городах и уездах. Основной формой явилось насильственное изъятие у населения продовольствия, доставка изъятого в города и подавление сопротивления народных масс творимому произволу.

Основная цель государства – получить с помощью продразверстки хотя бы минимум необходимого для страны продовольствия – достигалась. Председатель Совнаркома Ле-

нин констатировал: «Мы научились применять разверстку, т.е. научились заставлять отдавать государству хлеб по твердым ценам, без эквивалента...» [26, с. 357]. Непомерно высокий объем разверстки, методы, применявшиеся при заготовках в период продовольственной диктатуры, вызывали недовольство и активное сопротивление всего населения региона, вылившееся в начале 1921 г. в кровопролитное восстание, охватившее Кокчетавский, Петропавловский, Акмолинский уезды. Как и по всей Сибири, лозунгами восставших были «Долой продразверстку!», «Долой продовольственную диктатуру!». Лозунг «За советы без коммунистов!» показывал понимание населением решающей роли партии и коммунистов в выработке и осуществлении на практике продовольственной политики советской власти, которая разоряла их хозяйства и обрекала семьи на полуголодное существование. Восстание было жестоко подавлено. Однако за ним следовало еще одно трагическое последствие политики военного коммунизма – голод, охвативший 1921-1923 гг., одной из основных причин которого также стала продовольственная разверстка.

Продовольственная политика государства должна отвечать жизненным интересам сельскохозяйственного производителя и только тогда она будет соответствовать интересам всей страны.

Литература

- 1 Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1943.
- 2 Сибирская Вандея. Документы: В 2-х т. / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.И. Шишкин. Т. 2 (1920-1921). – М.: МФ «Демократия», 2001. – 776 с.
- 3 Советская Сибирь. 1921 г. 6 января.
- 4 Государственный исторический архив Омской области. Ф. Р-517. Оп. 1. Д. 16.
- 5 Советская Сибирь. 1920 г. 11 августа.
- 6 Государственный исторический архив Омской области. Ф. Р-88. Оп. 1. Д. 201.
- 7 Государственный архив Акмолинской области. Ф. 1398/122. Оп. 1. Д. 1.
- 8 Государственный исторический архив Омской области. Ф. Р-517. Оп. 1. Д. 6.
- 9 Советская Сибирь. 1921 г. 27 февраля.
- 10 Государственный архив Акмолинской области. Ф. 1349/39. Оп. 1. Д. 3.
- 11 Советская Сибирь. 1921 г. 22 апреля.
- 12 Советская Сибирь. 1921 г. 6 февраля.
- 13 Северо-Казахстанский государственный архив. Ф. 1482. Оп. 1. Д. 75.
- 14 Советская Сибирь. 1921 г. 8 февраля.
- 15 Советская Сибирь. 1921 г. 14 января.
- 16 Советская Сибирь. 1920 г. 11 декабря.
- 17 Советская Сибирь. 1921 г. 19 апреля.
- 18 Рынков В.М., Ильных В.А. Десятилетие потрясений: сельское хозяйство Сибири в 1914-1924 гг. – Новосибирск: Институт истории СО РАН, 2013. – 244 с.
- 19 Государственный исторический архив Омской области. Ф. Р-88. Оп.1 Д.161.
- 20 Советская Сибирь. 1920. 8 сентября.
- 21 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. – Алматы: Атамұра, 2009. – 768 с.
- 22 Северо-Казахстанский государственный архив. Ф. 55. Оп. 1. Д. 24.

- 23 Государственный архив Акмолинской области. Ф. 54. Оп. 1. Д. 28а.
- 24 Государственный исторический архив Омской области. Ф. Р-88. Оп. 1. Д. 195.
- 25 Беднота. 1921. 9 марта.
- 26 Ленин В.И. Политический доклад Центрального Комитета на VIII Всероссийской конференции РКП(б). 2 декабря 1919 г. // Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 39.

References

- 1 Sbranie zakononij i rasporzazhenij pravitel'stva za 1920 g. Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR. – M., 1943.
- 2 Sibirskaja Vandeja. Dokumenty: V 2-h t. / pod red. akad. A.N. Jakovleva; sost. V.I. Shishkin. T. 2 (1920-1921). – M.: MF «Demokratija», 2001. – 776 s.
- 3 Sovetskaja Sibir'. 1921 g. 6 janvarja.
- 4 Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. R-517. Op. 1. D. 16.
- 5 Sovetskaja Sibir'. 1920 g. 11 avgusta.
- 6 Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. R-88. Op. 1. D. 201.
- 7 Gosudarstvennyj arhiv Akmolinskoj oblasti. F. 1398/122. Op. 1. D. 1.
- 8 Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. R-517. Op. 1. D. 6.
- 9 Sovetskaja Sibir'. 1921 g. 27 fevralja.
- 10 Gosudarstvennyj arhiv Akmolinskoj oblasti. F. 1349/39. Op. 1. D. 3.
- 11 Sovetskaja Sibir'. 1921 g. 22 aprelja.
- 12 Sovetskaja Sibir'. 1921 g. 6 fevralja.
- 13 Severo-Kazahstanskij gosudarstvennyj arhiv. F. 1482. Op. 1. D. 75.
- 14 Sovetskaja Sibir'. 1921 g. 8 fevralja.
- 15 Sovetskaja Sibir'. 1921 g. 14 janvarja.
- 16 Sovetskaja Sibir'. 1920 g. 11 dekabnja.
- 17 Sovetskaja Sibir'. 1921 g. 19 aprelja.
- 18 Rynkov V.M., Il'inyh V.A. Desjatiletie potrjasenij: sel'skoe hozjajstvo Sibiri v 1914-1924 gg. – Novosibirsk: Institut istorii SO RAN, 2013. – 244 s.
- 19 Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. R-88. Op.1 D.161.
- 20 Sovetskaja Sibir'. 1920. 8 sentjabnja.
- 21 Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pjati tomah. Tom 4. – Almaty: Atamyr, 2009. – 768 s.
- 22 Severo-Kazahstanskij gosudarstvennyj arhiv. F. 55. Op. 1. D. 24.
- 23 Gosudarstvennyj arhiv Akmolinskoj oblasti. F. 54. Op. 1. D. 28a.
- 24 Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. R-88. Op. 1. D. 195.
- 25 Bednota. 1921. 9 marta.
- 26 Lenin V.I. Politicheskij doklad Central'nogo Komiteta na VIII Vserossijskoj konferencii RKP(b). 2 dekabnja 1919 g. // Poln. sobr. soch. – Izd. 5-e. – Т. 39.

Қозыбақова Ф.А.,
Рвайдарова Г.О.
**1921-1922 жж. жүргізілген
жер-су реформасындағы
кейбір мәселелер**

Мақалада ХХ ғасырдың басында Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуы зор өзгерістермен қарастырылады. Патшалық езгіден босаған бұрынғы отар ел дамудың жаңа сатысына енді. Қазақ қоғамының барлық саласында шиеленіскен қайшылықтар байқала бастады. Сондықтан осы кездегі ең маңызды мәселе – Қазақстанда жүргізілген жер-су реформасы жан-жақты қарастырылады. Кеңес үкіметінің ұлт аймақтардағы ең жауапты саясаты бұрынғы кезден шиеленісті түрде мұра болып қалған жер қатынастарын реттеу болып табылды. Жер мәселесіндегі патша өкіметінің отаршылдық саясатының ауыр зардаптары халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын одан әрі ушықтырды. Реформаны жүзеге асырудағы қателіктер мен асыра сілтеулерге жол берілді, нәтижесінде қазақ шаруалары мен кедейлер өз жерлерінен айрылды. Қоныс аударушылар негізінен отаршыл-кулактар қатарына жатқызылып, қазақтар мен қоныстанушылар арасында ұлт араздығының туындауы қарастырылады.

Түйін сөздер: модернизация, пролетариат, жер реформасы, колхоз, совхоз.

Kozybakova F.A.,
Rvaydarova G.O.
**Some important points on earth
water reforms in 1921-1922 уу.**

In the article mentioned political, social, economical development and changes of Kazakhstan in the beginning of 20th century. A new stage in the history independent nation after royal crush. New development steppes in all spheres of Kazakh society has represented. It was main problem of that time. Autor considered some information about land and water reform. For Soviet Government main political problem to chose in national areas was land cases. The consequence of the colonial policy of the King's government had aggraded the social economic situation of people. At the reform had been admitted of blunders and excesses. In some cases, poor men and migrants had been deprived of their lands. The migrants often had been involved to marrowbones and provided in national disagreement between Kazakh and migrants.

Key words: modernization, proletariat, land reform, kolkhoz, state farm.

Козыбақова Ф.А.,
Рвайдарова Г.О.
**Некоторые проблемы
в проведении земельно-
водной реформы
в 1921-1922 гг.**

В статье анализируются значительные изменения политическо-го, социально-экономического развития Казахстана в начале ХХ века. Освобожденная от царского угнетения колониальная страна перешла на новую ступень развития. Во всех отраслях казахского общества стали наблюдаться новые сферы развития. Конечно, самым важным вопросом того времени является земельно-водная реформа, которая проводилась в Казахстане. Наиболее важной политикой Советского Союза в решении проблем национальных регионов были земельные отношения. Последствие колониальной политики царского правительства по земельному вопросу усугубило социально-экономическое положение народа. В некоторых случаях бедняки и переселенцы были лишены своих земель. Часто переселенцы причислялись к кулакам, и что приводило к национальной розни между казахами и переселенцами.

Ключевые слова: пролетариат, земельная реформа, колхоз, совхоз, модернизация.

**1921-1922 ЖЖ.
ЖҮРГІЗІЛГЕН ЖЕР-СУ
РЕФОРМАСЫНДАҒЫ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР**

XX ғасырдың соңғы он-он бес жылдығы әлемдік аренадан социалистік жүйенің басты тұғыры – КСРО деген ұғыммен тарихта қалған қызыл империяның күйреуімен ерекшеленетіні белгілі.

Ғасыр басында, нақтырақ айтқанда 1917 жылдың қазан айында билікті қолға алған большевиктер партиясы езілген халықтардың, отар ел болып келген ұлт, ұлыстардың мүддесін шешуді ту етіп көтергені мәлім.

Әрине, осынау зор сілкініс қазақ қоғамын да бей-жай қалдырмады, жаңа бір өзгерістерге үміттендірді. Ал оның себеп-салдары да түсінікті еді.

Қазақ елі Ресей қол астына өткеннен-ақ елдігінің мәнін құрайтын жер үшін атқа мінгені баршаға аян. Қазақтардың қолға қару алып көтерілген 1916 жылғы көтерілісінің басты себебінің бірі – осы жер мәселесі болды.

Дәстүрлі басқару жүйесінің жойылуы, қазақ жерінің мемлекеттік меншік есебінде жариялануы, соған байланысты сырттан келімсектердің ағылуы, оларға миллиондаған десятина жердің кесілуі, оның негізі сулы, нулы, шұрайлы да шүйгін алқаптардың болғандығы, ал қазақтардың өздері сортаң, тастақты аймақтарға ығыстырылғаны, міне осы жағдайлар тұрмыс-тіршілігі жерге байлаулы тұтас бір халықтың жедел түрде шешімін күткен қасіреті еді.

Кенес үкіметі ұлттық аймақтарда, оның ішінде Қазақстанда патшалық кезеңнен қалған жер мәселесіндегі қайшылықтарды шешу қолға алынды. Осы орайда жер-су реформалары жүргізілді, жерді заңды иелеріне қайтару жөнінде заң-жарлықтар шығарылды, қазақтарды жермен қамтамасыз ету шаралары да жүзеге асырылды. Сөйтіп, жер мәселесіндегі қайшылықтардың жойылғандығы салтанатты түрде жария етілді.

Дегенмен, кеңестік кезеңде де жерге қатысты проблемалардың орын алғандығы, тіпті кезінде дамуы жағынан мешеу қалған қазақ аудандары жөнінде арнайы қаулылардың қабылданғаны, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кездегі жер мәселесінің төңірегіндегі талқылауларда, жерге қатысты заңды қабылдау барысындағы қайшылықтардың туындауының түп-төркінінде аса назар аударарлық мән барлығы айқын.

Сондықтан да кеңестік дәуірде жер мәселесінің реттелуі барысын, оның бірінші кезекте заңды иелері байырғы тұрғындар – қазақтарға қаншалықты әсері болғандығын жан-жақты зерттеп ашу әлі де маңызын жойған жоқ.

Жалпы, жаңа және қазіргі замандағы тарихи процестерді түсіндіруде модернизация моделін пайдалану үлкен мүмкіншілік береді деп саналды. Осы модернизация теориясын игеру, оны жан-жақты қарастыру ХХ ғасырдың 80-жылдарының ортасынан кең етек алды.

Бүгінде, Ресейлік модернизация жөнінде түрлі көзқарастар бар. Мәселен А.С. Ахиезер «Ресей – бөлшектенген өркениет» тұжырымдамасын ұстанады. Ол Ресейде модернизация қоғамды өркениеттілікке өткізетін көпір бола алмағанын келтіреді. Оның ойынша оған басты себеп түрлі әлеуметтік топтардың қалауындағы модернизацияның бір нүктеге түйіспеуінен шықты. Сөйтіп, модернизация «қоғамның басты бөлігінің творчестволық потенциалының төмендеуі» есебінен жүзеге асырылады. Ресейде ол ешқашан «... ұлттық мәдениет ерекшелігін бұзбау мақсатында» қарастырылмайды. Осының негізінде, А.С. Ахиезер Ресейде нақты модернизацияны көрсетуге тырысқан жалған модернизацияға жол берілді дейді. Л.С. Васильев те А.С. Ахиезер сияқты Ресей ХХ ғасырда модернизацияның екі түрінен, яғни «шынайы» және «жалған» (Кеңестік Ресейдің жалған модернизациясы) түрлерінен өткені жөнінде тұжырым жасайды [1, 159-б.].

Қазақстандағы жер мәселесін шешу Орталықтың құзырында болған, оның біржақты, яғни одақтың экономикалық мүддесі тұрғысынан қаралғандығын байқаймыз. Себебі Ресейлік ғалым А.Н. Жемчужниковтың еңбегінде Қазақстандағы жер-су реформасының жүрісі, жерге орналастыру шаралары және қоныстандыру мәселесі қарастырылады. Еңбекте «жер реформасы байырғы тұрғындарды да, келімсектерді де жоспарлы түрде шаруашылыққа орналастыру мақсатын қойған жоқ, оған тіпті техникалық күші де, қаржысы да болған жоқ. Сол себепті, жер реформасының барлық актілерінде жер кесу жөніндегі шаралар «уақытша, жерге түпкілікті орналастыруға шейін» деген мазмұнда көрсетілді»-деп жазылды [2, 66-67-68-б.].

Автор түрлі цифрлық мәліметтер келтіру және талдау арқылы өзі атап отырған аудандарда «егіншілік жағынан отарлауға бос жер жоқтығында» айтады [2, 82- б.] және жалпы Қазақстан бойынша шығатын бос жерлер жаңа келімсектер

орналастырылатындай егіншілікке келмейтіндігі, олар тек көшпелі-жайылымдық шаруашылыққа ғана ыңғайлы екендігі, алдағы уақытта жерге орналастыру төмендегідей үш бағытта жүруі керектігі жөнінде ескертеді:

1) Қырғыз (Қазақ) өлкесінің жартылай көшпелі аудандарындағы егіншілікке жарамды жерлерді, жерге орналастыру жұмыстарымен одан әрі қамту;

2) Көшпелі-жайылымдық шаруашылықтарды ғылыми зерттеуге байланысты сол шаруашылыққа ыңғайлы территорияларда жерге орналастыру;

3) Жерге орналастыруға тартылған тұрғындарды шаруашылық жағынан орналастыру деп атап көрсеткен [2, 94-б.].

А.М. Брискин көшпелі шаруашылықты шаруашылықтың артта қалған түрі есебінде қарастырып, Қазақстанға келімсектер неғұрлым көп орнықса, соғұрлым артта қалған шаруашылық жоғары деңгейге көтеріледі дейді. Оның тұжырымы бойынша «қазақ тұрғындарын отырықшыландыру ...Одақтың орталық аудандарынан келімсектердің қоныс аударуын күшейтуге мүмкіндік беретін болған» [3, 21-б.] десе, В.К. Скороспешкин шаруа қожалығын дұрыс ұйымдастыруда бірінші кезектегі шара жерге орналастыру екендігі, осы жұмыста әлі де кемшіліктер барлығы, яғни I және II-саты арасында үлкен алшақтық сақталып отырғандығы, ауыл, село ішілік жерге орналастырудың аз қамтылуы, колхоздарды орналастыру қарқынының төмендігі жайында баяндайды. Автор жерге орналастыру ісінің баяу жүргізілуі, оның он жылдықтарға созылып кетуі, соған байланысты шаруашылықты өзгерту де сол мерзімге ысырылатындығы, сондықтан алдағы жылы осы мәселеге ерекше көңіл бөлу қажеттілігін айта келіп, «қаржы жағдайы жерге орналастыруды бірнеше ай бұрын белгіленген көлемде жүргізу жайында айтуға мүмкіншілік бермейді, керісінше, барлық жандар Қазақстанда жерге орналастыру жұмысының аяқталу мерзімін жылжытуды қалауда, себебі соңғы үш жыл бойы келе жатқан сол жұмыстың қарқыны тым баяу еді» – деп көрсетеді [4, 81-б.].

Б. Родневич еңбегінде жерге орналастыруда бірінші кезекте ұлттық тұрғыдан қарастырылуы сыналады, қазақ тұрғындарын отырықшыландырудың «пролетарлық мемлекеттің ұлттық мәселені шешуі жағынан қарастырғанда дүниежүзілік маңызға ие» екендігі дәріптеледі. Дегенмен, автор жылдық тәжірибеде осы істе бірқатар кемшіліктердің болғанын да көрсетіп береді: «а) отырықшыландыру жоспарына совхоздарға

орналастыру кірген жоқ, онда орналасу стихиялы түрде жүрді; б) отырықшыландыру және мал шаруашылығын қайта құру жоспарларында схематизация байқалды, әр ауданға отырғызудың нақты шарасы болмады; в) жұмыс өндірістік-шаруашылық отырықшыландырудан (шаруашылық құрылыстар, мелиорация, т.б.) емес, жай тұрмыстық (баспана салу) әрекетімен басталды» [5, 84-85- бб.].

И.А. Зверяков өз еңбегінде жерге орналастыру ісіндегі революцияға дейін және кейінгі кездегі ерекшеліктеріне тоқталады, социалистік жерге орналастыруды дәріптей отырып, «Кеңес үкіметі ғана казактар мен келімсектер және солармен казак тұрғындары арасындағы тым шиеліністі жер қатынастарын реттеу арқылы ұлттық мәселелерді дұрыс шешті» – дей келіп, «Қазан революциясы жер мәселесінің бұрынғы қалпын түбірімен өзгерткенмен, көшпелі және жартылай көшпелілерді жерге орналастыру барысында әлі де істер жұмыстар көп» екендігіне шарасыздық білдіреді [6, 100-101-бб.]. Автор отырықшылыққа көшіп жатқандарды жерге орналастыру барысында кесілген жерді ауыл шаруашылығына пайдалану үшін мелиорация жұмыстарына да көңіл бөлу керектігін қозғайды.

Ф. Слестухин революциядан кейін бүкіл Одақтағы сияқты Қазақстанда да жер «национализацияланды», «...Қазақстанда ұлттық қарым-қатынастарды шешу мәселесі барлық тұрғындарды жаппай жерге орналастыру, оларды норма бойынша жермен қамтамасыз ету қажеттілігіне алып келді» – дейді. Еңбекте шабындық және егістік жерлерді бөлу, мал-мүлікті кәмпескелеу ауылда кулак-бай өктемдігін жою, ауылды феодалдық-рулық қатынастардан тазарту деп көрсетілді [7, 74- б.].

К. Тоқтабаев елді индустрияландырудың даму қарқыны ауыл шаруашылығы, оның ішінде астық шаруашылығының артта қалып қойғандығы, мұның өзі «нарық қатынасын, экспортты, сондай-ақ валюта мен импортты реттеуге кесірін тигізіп отырғанын», соған байланысты совхоздар құру керектігі, оларға қажетті жер аудандарын, жерге орналастыруды «жеделдетіп жүргізу» [8, 1-4-бб.] арқылы табуға болатындығын келтіреді.

Б.И. Семевский көшпелі шаруашылық ерекшелігіне тоқтала келе, егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу, мал-мүлікті тәркілеу ауқаттыларға жасалған «революциялық шара» болғандығы, өйткені, «алынған мал ұжымдастырудың бастапқы базасын» құрағандығы жайында жазады [9, 100-б.].

1921-1922 жж. жүргізілген жер-су реформасы, оның тарихи маңызы жөніндегі мәліметтерді М.П. Новиковтың еңбегінен көруге болады. Автор жер-су реформасын мазмұны және сипаты жағынан «социалистік революцияның орыс деревнясында, өзбек қышлағында және казак, қырғыз, түрікпен ауылдарында одан әрі өрістеуі» деп көрсетеді [10, 49-51-бб.].

Еңбекте реформаның тарихи маңыздылығына орыс кулак отаршылдығына соққы берілуінің, олардың экономикалық негізінің шайқалғандығының жатқызылуын құптарға болар, бірақ «реформа ТАКСР халықтарының ұлы орыс халқымен достығын одан әрі бекіте түсті,... пролетариат диктатурасының селодағы әлеуметтік базасын нығайтты» [10, 73- б.] деген тұжырымдарының күмән туғызатыны белгілі.

Дегенмен «реформаны жүзеге асыру барысында асыра сілтеушілік болғандығы, яғни кулак шаруашылықтарын жою барысында олардың қатарына орташалардың да қосақталып кетуі, кейде кулактармен қатар орташалар, кедейлер, қызыл әскер отбасылары тұратын бүтін бір орыс поселкелерінің қуылғандығы, байырғы тұрғындардың жасанды түрде бай, кедейге бөлінуі, ұжымдық ауыл шаруашылығы бірлестіктерін, жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктерін ұйымдастыру барысында еріктілік принципінің бұзылуы, реформаға отарлық село, хуторлардың барлығы бірдей тартылмағандығы, шара нәтижелерінің шаруашылық-ұйымдастырушылық жағынан бекітілмеуі» жайында нақты түйінделеді [10, 75-76-бб.].

Осы мәселе Кеңестердің 6-шы жалпы-қазақтық съезі мен ҚазОАК 1-сессиясындағы Н. Нұрмақов баяндамасында нақтырақ көрсетіледі. Онда осы шараға қаржылай көмек барысы айтыла келіп, атқарылған істер барысы былай беріледі: «...1923-24 жылдары бірінші сатылық жерге орналастыру жұмыстары 2,5 млн. га жерде жүргізіліп, жерге орналастыруға 28.300 шаруашылық қамтылады. 1924-1925 жылдары бірінші саты бойынша 3,5 млн. га жерде жұмыс жүргізіліп, 24 мың шаруашылық, 1925-26 жылдары 8912 мың га жерде жүргізіліп, 53.962 шаруашылық тартылған. Сондай-ақ екінші сатылық жұмыста 3,5 млн. га жер көлемі, 39.857 шаруашылық қамтылады» [11, 26-б.] деп атап көрсеткен.

Ал, 1926 жылдан бастап жер мәселесінде таптық принцип қолға алынғаны белгілі. Жерге орналастыру шарасын зерттеу барысында Жұмысшы-Шаруа инспекциясы, БОАК Ерекше Комиссиясы «анықталған кемшіліктерге байланысты» ҚазАКСР және РФКСР партия, кеңестік

органдар алдына жерге орналастырудың мазмұны мен бағытын өзгерту мәселесі қойылады.

Жерге орналастыру шарасын қайта қарау нәтижесінде алдағы уақытқа мынадай нұсқаулар беріледі:

1) ҚазАКСР жер алуға құқылы жерді еңбекпен жерді пайдаланушылардың барлық категорияларына (барлық ұлт өкілдеріне) бірыңғай, тең дәрежеде жер бөлу және оның негізіне ауданға келген мерзімі емес, әлеуметтік жағдайы алынуы керек;

2) Ауданы және шаруашылық түріне байланысты жерді еңбекпен пайдаланушылар мен ұлт өкілдерінің барлық категорияларына бірыңғай жер нормасын қолдану қажет. Бұл жағдай қосымша жер берілетін отырықшылыққа өтіп жатқан қазақтарға таңылмайды;

3) Жүргізіліп жатқан жерге орналастыру жұмысының мазмұнын жеке әлеуметтік топ тұрғындарының ауылшілік және шаруашылық жер пайдалануын реттеу арқылы тереңдету керек. Осыған байланысты зерттеу жұмысы жағын (топырақтық-ботаникалық, экономикалық, гидротехникалық) күшейту қажет... [12, 8- б.].

1928 жылғы жерге орналастыру жұмысын ұйымдастыруда жоғарыда көрсетілген директива негізге алынып, аудандарда жаппай жерге орналастырудың бірінші сатысын (жаңа жұмыстар) жүргізу үшін мына мәселелер ескеріледі:

а) ауданның ҚазАКСР және Одақ үшін шаруашылық маңызы;

б) аудандар бойынша жер қатынасының, бастысы ұлтаралық қатынасының шиеленісуі дәрежесі;

в) ең алдымен жері аз жергілікті тұрғындарды орналастыруға бос қор табу мүмкіншілігі [12, 9-10- бб.].

Орындау жұмысына (жұмыстың II сатысы) бекітілген жер нормасы бар аудандар тартылады. Сонымен қатар, жаппай жерге орналастыру территориясына кіріп жатқан немесе жанасып, тіреліп тұрған отырықшы-егіншілік поселкелерде олардың жағдайларын жан-жақты анықтап, жерді пайдаланудағы кемшіліктерін жою үшін қосымша зерттеу жүргізілетін болды. Осы жылы II сатының жұмысы, Орал және Жетісу губернияларында қолға алынуы көзделеді.

Қазақстанда жер мәселесінің шешілуі, жерге орналастыру шарасының бірыңғайлануы шаруашылықтың қай түріне басымдылық берілуіне байланысты болды. Сол себепті де Кеңес үкіметі орнаған кезден-ақ елде дәстүрлі мал немесе отырықшы-егін шаруашылығы басымдық алуы төңірегінде айтыс-тартыс қалыптасты.

Көшпелі-жайылымдық территорияның табиғи-тарихи жаратылысы жағдайын өзгертуге келмейтіндігі секілді осындағы қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығы формасын жою да мүмкін емес еді. Бұл жөнінде А.Н. Жемчужников былай деп көрсетеді: «Шаруашылықтың бұл түрі алғашқы тұрмыстық мәдениет қалдығы болып табылмайды және де оған тұрмыстық ескі наным-сенім ретінде қарауға болмайды. Қырғыз (Қазақ) өлкесі үшін бізге егіншілік малшының өтуге тиіс шаруашылығының жоғарғы формасы сияқты мектептік түсінікті тастау керек. Табиғи-тарихи және тұрмыстық жағдайына байланысты мұнда тек қана көшпелі-жайылымдық шаруашылықты дамыту керек және ол Одақтың экономикалық күш-қуатын одан әрі өсіру мақсатындағы мемлекеттік шара болуы қажет» [2, 95-96-бб.] десе, одан әрі ол Қазақ өлкесінде көшпелі-жайылымдық шаруашылықты дамытудың мемлекеттік маңызы қалай өрнектелетінін бұрынғы Ферғана әскери губернаторы полковник П.П. Ивановтың 21.02.1917 жылғы баяндамасынан үзінді келтіріп көрсетеді.

Онда: «Бізге көшпелі жер өңдеушілер керек емес, керісінше, осы көшпелілердің мал шаруашылығының мың жылдық тәжірибелерін, отырықшылыққа жарамсыз шөлді далада малды өсіру, асырау дағдыларын пайдалану керек. Сондықтан, бізге номад-малшыны дәріптеу қажет, оларға қысқы мал азығын дайындауға мүмкіндік беру керек. Олардың малын еш кедергісіз көбейту, тұқымын жақсартып отыру арқылы шаруашылықта өзінің маңызды орнын алуды қамтамасыз ету қажет» – деп келтірілген [2, 96- б.].

Кезінде су шаруашылығы қызметкерлерінің съезінде сөйлеген сөзінде С. Қожанов та әр шаруашылық өзіндік ерекшелігімен маңызды болып келетіндігін, өздері түсінбейтін шаруашылықты «жабайылық» деп атауға болмайтындығын, керісінше, Покровский «Орыс мәдениетінің тарихы» еңбегінде ежелгі Ресейде мал шаруашылығы болмағандығын, оның (мал шаруашылығы) ресейліктер ауыл шаруашылығының тиімдірек формасына көшу кезінде сырттан келгендігін атап көрсетеді, яғни бір қызығы, Ресейге мал шаруашылығы басқа жақтан шаруашылықтың тиімді түрі есебінде келген болып шығады және ол олай болса «жабайылық белгісі» болып табылмауы керек» – деп көрсетеді [13, 6-7-бб.].

1920 жылдардың ортасынан бастап үкімет пен партия елде астық мәселесін шешуге зор көңіл бөледі. Осы жолда Қазақстанның орасан зор

территориясын егін шаруашылығына тарту мәселесі күн тәртібіне қойылады. Сол себепті, өлкеде егістікке жарамды бос жер анықтап, оған келімсектер орналастыру, колхоз, совхоздар құру сияқты шараларды жүргізу әрекеттері көтеріледі. Сөйтіп, осы мәселелер төңірегінде, яғни Қазақстанның болашағы жөнінде қарама-қарсы ой-пікірлер жаңа қарқын алады. Осы пікірлердің бірінде елдің социалистік бағытта дамуы, келесінде шаруашылықтың дәстүрлі қалпының сақталуы, тағы біреулерінде кеңестік кезеңде капиталистік деп көрсетілген нарықтық қатынас жолымен өркендеуі дәріптеледі.

XX ғ. 20-30 жылдарында Қазақстанда жүргізілген кеңестік жер саясатының мән-мазмұны, бағыты, нәтижелері жайында ұлт өкілдері де өз ой-пікірлерін, тұжырымдарын, ұстанымдарын көрсете білді. Әрине, кеңестік кезеңдегі зерттеулерде осы мәселеге біржақты баға беру үстем болғаны белгілі және оның түп-төркіні де түсінікті еді.

Ұлт өкілдері жүргізілген жер саясатына қатысты барлық мәселелерді назарларынан тыс қалдырған жоқ, саралап отырды, талдау жасады.

Жетісу өңіріндегі жүргізілген жер-су реформасы жөнінде Т. Рысқұлов өзінің «Джетисуйские вопросы» атты мақаласында жан-жақты талдайды. Автор 1921-1922 жж. реформаның келімсек тұрғындардың қазақтарға көрсеткен зорлық-зомбылығын ауыздықтауға зор саяси маңызы болғандығын айта келіп, экономикалық жағынан алғанда оның (реформаның) «нәтижесі мардымсыз» болғандығын, «бастапқыда белгіленген жоспардың аяғына дейін жүзеге асырылмағандығын» айтады және оның айғағы ретінде казак, кулактардан және байлардан алынған жер мөлшері аз болғандығын, сол жер телімдеріне орналастырылған батырақ және кедейлер отбасының 10 мыңға жетпейтіндігін (жоспар бойынша 80 мың отбасы орнығуы керек болған еді) келтіреді [14, 11-12- бб.].

С. Аспендияров жер мәселесіне байланысты жазған мақаласында партияның жер мәселесіне қатысты міндеттерін жан-жақты көрсете келіп, сол жер мәселесінің Түркістан өңірінде шешілуі бағыттарына арнайы тоқталады. Мақалада 1921-1922 жж. жер реформасы келімсектер мен көшпелі тұрғындар арасындағы қайшылықты жоюға негізделгені, ол келімсек кулактардың байырғы тұрғындар жерін өз бетімен басып алушылығын тию арқылы жүзеге асырылғаны, көшпелі тұрғындардың бірыңғай жер игеру формасы болмағандығы, сол себепті көптеген шаруашылық, аралас, яғни мал-егін шаруашылығы формасында көрінетіндігі айтылады. Осы

жағдайды ескере келіп, автор бұл арада жерді игеру формасын таңдауды тұрғындардың еркіне бермей, жерге орналастыруды мемлекет тарапынан жүргізу керектігін, бірінші кезекте отырықшылыққа өткен «бұрынғы көшпелілерді», сондай-ақ жартылай көшпелілерді жерге отырғызу, олардың арасында жер қоғамдарын ұйымдастыру қажеттігін көрсетеді. «Онсыз – дейді С. Аспендияров – тарыдай шашылып жатқан басқарусыз бұратана кедейлер бай, манап қолтығына тығылып, олардың ықпалынан кете алмайды» [15, 35-36-бб.].

Бұдан кейінгі Қазақстандағы жер мәселесінің шиеленісуі Ф.И. Голощекиннің келуімен байланысты туындағаны белгілі.

Ф.И. Голощекин жер мәселесінде үш жағдайды бір-бірімен тығыз байланыста қарастыруды айтады. Олар: ұлттық мәселе, ұлтаралық мәселе және таптық мәселе. Әрине, жер мәселесін ұлттық, ұлтаралық тұрғыдан қарастыру түсінікті. Патшалық Ресей кезінде басқа ұлт өкілдері байырғы тұрғындар – қазақтардың орасан зор территориясына еніп, шұрайлы да шүйгінді жерлерін иеленіп, өздерін шөлді-шөлейтті, таулы-тастақты аймақтарға ығыстырып тастағаны белгілі. Міне, сол отаршыл жер саясатының зардаптарын жою керектігі туындағаны белгілі.

Бірақ, Ф.И. Голощекиннің жер мәселесіне қабаттастыра таптық мән беруі бүтін бір халықтың трагедиясының бір бағыты еді. Ол осы мәселеде сол үш жағдайдың қатаң ескерілуін талап етті. Бұл жөнінде: «Жер мәселесі Қазақстанда ұлттық, ұлтаралық және өте-мөте таптық мәнде болғандықтан, оны біржақты қарастыру, шешу ауытқушылық болып саналады. Егер ұлттық жағынан қарастырылса, онда ол ұлтшыл ауытқушылыққа алып келеді. Езілген ұлттар мүддесінен қарастырылмай шешу отаршылдыққа, ал таптық мүдде ескерілмесе таза буржуазиялық ауытқушылыққа соқтырады» – деп көрсетеді [16, 161-162- бб.]. Осы тұжырымы арқылы Ф. Голощекин өзінің және жақтастарының ұстанған бағытына қарсыларды тізгіндеуді шешті деп айтуға болады. Сөйтіп, орталықтың өктемдік саясаты соның тұлғасы, іс-әрекеті арқылы көрініп қалды.

Жерге орналастыру мәселесінде бірінші, байырғы тұрғындар мүддесі қарастырылуы керектігі, яғни мәселені ұлттық тұрғыда шешу жойылып, орнына таптық мүдденің көтерілуі қазақтарға жерді сол өздерінің іштерінен іздестіруге алып келді. Ф. Голощекин «...ең алдымен қазақтарға қанша жер керектігін анықтап алу керек. Егер сіз сол учаскіде (қазақтардың)

орналасуын қанағаттандырсаңыз, онда қалған жерге басқа ұлт өкілдерін, яғни европалық тұрғындарды отырғызамыз. Міне, бар болғаны осы ғана. Менің есебімше бұл арада жер мәселесінде ұлттық мүддеге ешқандай нұқсан келген жоқ...» – дейді [16, 167- б.].

Әрине, ұлттық мүддеге нұқсан келді және келгенде қандай! Қазақтар толық және ойдағыдай жерге орналасып болмады. Белгіленген норма қазақтан жер алудың тәсілі болды. Оған бір мезетте басқа ұлт өкілдерін отырғызды. Сол европалықтарға ол жерден орын табылмаса оған үкіметтік басы онша ауыра қоймады. Өйткені, басқа жерлерден бәрібір орын табылар еді.

Ф. Голощекиннің қоныстандыру саясатында да өз ұстанымы болды. Оның ойынша Қазақстанда бос жерлер көп деп есептеген еді. Ал өз кезегінде жерлердің артық алынуы үшін осы «қайраткердің» колхоз, совхоздар құру, қазақтарды зорлап отырықшылыққа көшіру үшін қаншалықты «еңбектенгені» белгілі. Сол себепті де «...бұл күндері біздің дамуымызды тежеуші фактор – ол орасан зор бос кеңістіктер. Совхоздарды, отырықшылыққа өтушілерді жермен қамтамасыз ету нәтижесінде бізде көп артық жерлер қалды» – деп бекер айтпады [16, 278-б.].

Ф. Голощекиннің жүргізген саясаты, жерге байланысты ұстанған бағыты Орталықтың Қазақстан үшін ұстанған бағыты болып табылады.

Әрине, ғасырлар бойы шиеленісіп келе жатқан жер мәселесінің шешілмеуі ұлттық қайшылық тудыратыны заңдылық. Басқаша айтсақ, ұлттық жарасым негізі жер мәселесінің дұрыс шешілуінде болуы тиіс еді. Бірақ, езілген ұлттар, халық мүддесін көздейтін Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан-ақ осы саясаттың бағыты, барысы көңілден шықпай қалғанын білеміз. Шындығына келгенде кезінде меньшевиктер мен ревизионистер айтқан «Социалистік отаршылдық саясат» бағытының бір тармағы осы жер мәселесіндегі қайшылықтан байқалған еді. 1926 жылы 12-14 қараша аралығында Т. Рысқұловтың басшылығымен өткен «Жеке Кеңестің» ұсынысында ұлттық қайшылықтар «орыс кеңес шенеуніктерінің ұлттық республикалардың мұң-мұқтажы мен талап-тілектеріне тәкаппарсып елемей, тас мейір бюрократтық пен қарауынан көрінуде дей келіп, «сол қайшылықтар жергілікті халықтың жер мәселесіне деген мұң-мұқтажы мен мүддесін есепке алуды көзге ілмей, қоныс аудару – отарлау тенденцияларының шет аймақтарға қарай күшейте түсуі... осыдан туып жатыр» – деп, көрсетілуі көп жайды аңғартса керек [17, 325-б.].

Жоғарыда көрсетілген нәтижелер негізінде төмендегідей мазмұнда тұжырым жасауға әкеледі:

1. Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі кездегі жер мәселесіне қатысты шаралардың толық жүзеге асырылмағанының ақиқаттығына тағы да көз жеткізілді және қазақтарға бұрынғы қордағы жайлы жерлер қайтарылмады, жерге орналастыру аяқталған жоқ.

2. Қазақтарға жер белгілеу мемлекеттік жер мүлкіне жарамды алқаптар кесумен қабаттастыра жүргізілді. Мұның өзі Орталықтың бұрын отар болған езілуші ұлттың жағдайын бірінші кезекте шешу бағытындағы іс-әрекеттеріне күмән туғызады.

3. Үкіметтің арнайы заңдары, қаулы, шешімдері, сондай-ақ сол кезде қалыптасқан қайшылықты жағдайлар бойынша жер мәселесін ұлттық тұрғыда шешу, яғни тез арада қазақ тұрғындарын жерге бірінші кезекте орналастыру таптық мүдде желеуімен тізгінделіп тасталды.

4. Одақтық қажеттілікке байланысты Орталық өзінің шығарған шешім, қаулыларын бұзып, қазақ жерін республика жұртшылығы мен басқарушыларының келісімінсіз сырттан қоныстандыру үшін ашып берді. Егіншілікке керекті жер қорын қолдан жасатып алды. Мұның өзі кеңестік жер саясатының патшалық кезеңдегі саясаттың жалғасы екендігін дәлелдейді.

5. Орталық жер нормасын көтеріп, алғашқы күндерден-ақ дәстүрлі шаруашылық болашағына балта шапты. Ғылыми жүйеленген жер нормасы тым жоғары есебінде қабылданбады. Бұл әрекет Орталыққа қандай жағдайда болмасын қоныстандыру шарасын жүзеге асыру үшін артық жер қорын табу керек болғандығын көрсетеді.

6. Жер қатынастары шиеленіскен аймақтарда байырғы тұрғындардың заңды құқықтары ескерілмей, таптық мүдде сылтауымен мәселелер көп жағдайда келімсектер пайдасына шешіліп отырды.

7. Жер мәселесінің заңды түрде реттелуіне қатысты пікір білдіруші ұлт өкілдері «ұлтшылдар» есебінде қудаланды. Осы әрекеті арқылы Орталық барлық мәселені шешуде бірыңғай үстемдікке қол созғанын ашық білдірді.

8. Қазіргі күнге шейін жер мәселесінде кездесіп отырған проблемаларды, кезінде осы мәселенің дұрыс шешілмеуінің салдары деп айтуға болады.

Міне, келтірілген осы тұжырымдар кеңестік билік кезіндегі көтерілген отарсыздандыру шараларының аяғына жеткізілмегенін, көп жағдайда бұрынғы патшалық кезеңдегі қайшылықтар негізінде қалып қойғандығын көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Проскурякова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // Вопросы истории. – 2005. – №7. – С.153-165.
- 2 Жемчужников А.Н. Движение на Восток. (к вопросам переселения, землеустройства и колонизации). – М., 1927. – 143 с.
- 3 Брискин А.М. Казаки (Казакстан). – М.-Л.: ОГИЗ «Московский рабочий», 1931. – 48 с.
- 4 Скороспешкин В.К. Состояние и очередные задачи сельского хозяйства // НХК. – 1928. – №9-10. – С.67-90.
- 5 Родневич Б. От колониального вырождения к социалистическому расцвету. – М., 1931. – 127 с.
- 6 Зверяков И.А. От кочевания-к социализму. – Алма-Ата-М., 1932. – 140 с.
- 7 Сластухин Ф. Социалистическая перестройка кочевого аула // Советская этнография. – 1933. – №1. – С.68-97.
- 8 Токтабаев К. Совхозное строительство в Казахстане // НХК. – 1928. – №6-7. – С.1-6.
- 9 Семевский Б.И. Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода // Известия ВГО. – 1941. – Т.43. – №1. – С. 98-111.
- 10 Новиков М.П. Борьба КП Туркестана за разрешение земельного вопроса и восстановление хлопководства. – Ташкент, 1966.
- 11 6-й Всеказахстанский съезд Советов // Стенографический отчет. – Кзыл-Орда, 1927.
- 12 Материалы по землеустройству. – Кзыл-Орда, 1928. – 23 с.
- 13 Вопросы сельскохозяйства и ирригации Туркестана // Материалы II-го Средне-Азиатского сельскохозяйственного съезда и III-го съезда работников водного хозяйства. – Ташкент, 1924.
- 14 Рыскулов Т. Собрание сочинений. – Алматы, 1997. – Т. 2. – С. 7-21.
- 15 Асфендияров С. Партия и землеустройство // Спутник коммуниста. – 1921. – № 2-3. – С. 33-36.
- 16 Голошкекин Ф.И. Партийное строительство в Казахстане // Сборник речей и статей. (1925-1930 гг.). – М.-Алма-Ата, 1930. – 344 с.
- 17 Қазыбек М., Маймақов Ф. Құпия кеңестер. – Алматы: Санат, 1999. – 336 б.

References

- 1 Proskurjakova N.A. Konceptii civilizacii i modernizacii v otechest-vennoj istoriografii // Voprosy istorii. – 2005. – №7. – S.153-165.
- 2 Zhemchuzhnikov A.N. Dvizhenie na Vostok. (k voprosam peresele-nija, zemleustrojstva i kolonizacii). – M., 1927. – 143 s.
- 3 Briskin A.M. Kazaki (Kazakstan). – M. – L., OGIZ «Moskovskij rabochij», 1931. – 48 s.
- 4 Skorospeshkin V.K. Sostojanie i ocherednye zadachi sel'skogo ho-zjajstva // NHK. – 1928. – №9-10. – S.67-90.
- 5 Rodnevich B. Ot kolonial'nogo vyrozhdenija k socialisticheskomu rascvetu. – M., 1931. – 127 s.
- 6 Zverjakov I.A. Ot kochevanija-k socializmu. – Alma-Ata –M., 1932. -140 s.
- 7 Slastuhin F. Socialisticheskaja perestrojka kochevogo aula // Sovetskaja jetnografija. – 1933. – №1. – S.68-97.
- 8 Toktabaev K. Sovhoznoe stroitel'stvo v Kazahstane // NHK. – 1928. – №6-7. – S.1-6.
- 9 Semevskij B.I. Jekonomika kochevogo hozjajstva Kazahstana v nachale rekonstruktivnogo perioda // Izvestija VGO. – 1941. – T.43. – №1. – S. 98-111.
- 10 Novikov M.P. Bor'ba KP Turkeстана za razreshenie zemel'no-go voprosa i vosstanovlenie hlopkovodstva. – Tashkent, 1966.
- 11 6-j Vsekazahstanskij s#ezd Sovetov // Stenograficheskij otchet. – Kzyl-Orda, 1927.
- 12 Materialy po zemleustrojstvu. – Kzyl-Orda, 1928. – 23s.
- 13 Voprosy sel'skohozjajstva i irrigacii Turkeстана // Mate-rialy II-go Sredne-Aziatskogo sel'skohozjajstvennogo s#ezda i III-go s#ezda rabotnikov vodnogo hozjajstva. – Tashkent, 1924.
- 14 Ryskulov T. Sobraie sochinenij. – Almaty, 1997. – T. 2. – S. 7-21.
- 15 Asfendijarov S. Partija i zemleustrojstvo // Sputnik kommu-nista. – 1921. – № 2-3. – S. 33-36.
- 16 Goloshhekin F.I. Partijnoe stroitel'stvo v Kazahstane // Sbor-nik rechej i statej. (1925-1930 gg.). – M. – Alma-Ata, 1930. – 344 s.
- 17 Қазыбек М., Маймақов Ф. Құпия кеңестер. – Алматы: Санат, 1999. – 336 б.

Касымова Д.
**Соловей
в переломный период**

В статье рассматриваются проблемы взаимоотношений представителей формирующей казахской советской культурной элиты и сталинского режима через анализ некоторых аспектов творческого пути в 1930-е годы выдающейся оперной дивы Куляш Байсейитовой. К середине 1930-х гг. она осознанно принимала участие в процессах создания новой казахской культуры и формирования новой казашки. Её Я было осмысленным и в политическом плане. Поскольку её идентичность находилась в фокусе публичного созерцания, ей надо было неустанно работать над собой, чтобы соответствовать ожиданиям режима и зрителей. Как сумела оперная дива пройти между молотом и наковальней и стать моделью новой казашки и персонификацией всех своих современниц в сталинское время?

Ключевые слова: Куляш Байсейитова, опера, сталинизм, новая казашка.

Kasymova D.
**Nightingale
in Stalinist times**

The article elucidates the problems of relations between representatives of the emerging Kazakh cultural soviet elite and the Stalinist regime through analysis of some aspects of the artistic path in 1930s of the prominent opera diva- Kulyash Baiseitova. By mid 1930s she consciously participated in the processes of new Kazakh culture creation and formation of a new woman. Her Ego was developed politically as well. Her identity was in the permanent focus of authorities and public, she had to work tirelessly to meet the expectations. How could she on the razor edge and become a model of a new Kazakh woman and personify all her female contemporaries?

Key words: Kulyash Baiseitova, opera, Stalinism, new Kazakh woman.

Касымова Д.
**Қилы замандағы
бұлбұл**

Мақалада 1930 жылдардағы сталиндік тәртіп және қазақ кеңестік мәдени элита өкілдерінің қарым-қатынастарының түрлі қырлары ең танымал опера жұлдызы Күләш Байсейитованың бейнесі арқылы талданады. Ол 1930 жылдары жаңа қазақ мәдениетін және қазақ қыздарының бейнесін қалыптастыруға қосқан үлесінің себептері қарастырылған. Оның МЕН түсінігі саяси тұрғыда да өз тарапынан мойындалған. Оның сол кезеңдегі тәртіп және көрерменнің көңілінен шығу мақсатын көздеген ісінде, өзіне деген қойған талаптармен қатар жүрді. Сол заманның бейнесінің жарық жұлдызы ретінде, балта мен орақ билеген тәртіптің арасынан сытылып шығып, тұлға ретінде жаңа қазақ қызының бейнесін сомдады.

Түйін сөздер: Күләш Байсейитова, опера, сталинизм, жаңа қазақ қызы.

СОЛОВЕЙ В ПЕРЕЛОМНЫЙ ПЕРИОД

Период 1920-1930-х гг. представляет собой особый этап в истории советского государства, когда утверждается система тотального контроля над всеми областями социальной жизни и режим личной власти И.В. Сталина. В этот период советская власть формулирует/постулирует и планомерно проводит в жизнь политику в отношении женщин. Особый интерес представляют отношения между режимом и деятелями культуры, которые подписывают с режимом своеобразный контракт, выполнение которого является обязательным только для одной стороны – индивида, но не режима. Но были и счастливые исключения.

Певица Куляш (Гульбахрам) Байсеитова (1912-1957) (в девичестве Беисова) в истории культуры казахского народа больше чем просто певица (оперная певица, лирико-колоратурное сопрано). Она знаменовала органичный синтез достижений европейского искусства и казахской традиционной музыки. Куляш Байсеитова принимала активное участие в советском мифотворчестве, но её позитивная роль состоит в том, что она переработала и создала уникальные модели женщин и благодаря своему таланту сделала казахскую музыку доступной, привлекая интерес как слушателей, так и руководства страны. Вот лишь несколько мнений о роли Куляш в казахской советской культуре: «К.Байсеитова внесла свой вклад в осуществление культурной революции в советском Казахстане – она стала классической оперной певицей, тогда как начинала свою певческую карьеру как исполнительница казахских народных песен» [1], [2].

Куляш родилась в бедной казахской семье и провела детство с родителями в крайней нужде – отец был сапожником, но обладал уникальными музыкальными способностями, которые передал Куляш. Мать была прачкой и обстирывала аульчан. Революция и последовавший хаос поставили семью в бедственное положение, родители стали жить порознь. Из-за бедности мать не могла содержать Куляш, и в возрасте восьми лет девочку отдали в детдом [3]. Детская морально-психологическая травма оставила глубокий след в личности Куляш, поскольку она, уже как мать дочерей, опекала их, пока не оставила этот мир. Личностное становление Куляш проходило без родителей

в интернате, но она сохранила теплые воспоминания о матери и жила с ней в большой любви, когда они воссоединились. Для Куляш семьей на долгое время стали дети в интернате, учителя и воспитатели, а внешнее руководство страны – отцом и матерью. В голодные 1920-е годы она прошла через советские практики социализации и индоктринации – опытно-показательная школа (до 1925 г. она жила в детдоме, и с 1925 по 1927 гг. училась в школе-коммуне), учеба (не закончила) в педагогическом техникуме (поступила в 1927 г.), музыкальная самодеятельность, членство в комсомоле, активная общественная деятельность. Она твердо усвоила уроки жизни в школе-интернате (главное – выжить), и это помогло ей построить правильную советскую карьеру, и воспринимать внешние директивы и императивы как должное. Воссоединение с семьей было большой радостью для Куляш, она оберегала своих родных, даже чрезмерно. Особенности системы воспитания и образования в интернате, строгая дисциплина сформировали у Куляш отношение к работе не только как к средству выживания, но и необходимости быть полезной обществу, отвечать за свои поступки перед руководителями. Советская власть дала ей все, о чем могла мечтать казахская девушка – образование, воспитание, карьеру, высокий социальный статус, уважение и любовь народа, славу и материальное благополучие. Куляш Байсеитова дважды была лауреатом Сталинской премии второй степени (1948, 1949 гг.) и стала самой молодой обладательницей звания Народный артист СССР (в возрасте 24 лет, в 1936 г.). С 1938 г. Куляш несколько раз избиралась депутатом Верховного Совета Казахской ССР, горсовета г. Алма-Ата. Приход Куляш в культуру Казахстана был частью процесса осуществления культурной революции и создания новой казахской советской женщины. Куляш Байсеитова не оставила мемуаров, в распоряжении исследователей её дневниковые разрозненные записи [4], мемуары мужа Канабека Байсеитова [5], её речи и выступления, опубликованные в печати, воспоминания современников.

Теория быть женщиной от Куляш. Когда ей было 18 лет, Куляш встретила человека (Канабека Байсеитова), который не только стал спутником по жизни, но и помог ей в начале творческого пути – ввел в мир профессионального театра, познакомил с влиятельными в то время людьми, которые разглядели в ней большой талант и стали доверять исполнению сложных партий, всячески помогали ей и подбадривали.

По версии мужа Куляш, она получила благословение на артистическую деятельность от своего старшего брата, с которым Канабек поддерживал дружеские отношения. В своей книге Канабек Байсеитов с благодарностью вспоминает годы совместной жизни с Куляш: «Мы с Куляш прожили двадцать пять лет. Жизнь наша была наполнена большими событиями. Я вспоминаю о своей подруге с глубоким уважением и благодарностью. С нею связано все лучшее, что встречалось на моем пути, радости и счастье нашей семьи, история становления и развития казахского искусства. Поэтому она дорога не только мне, но и своему народу, который очень любит её и чтит». «Все замечательные качества её характера заложены были в ней с рождения, с самого детства» [5, с. 88].

Артистическая деятельность Куляш началась в 1930 г., когда она поступила в труппу казахского драматического театра. Как профессиональная певица Куляш сформировалась в процессе учебы в студии при музыкальном театре (был позднее переименован в театр оперы и балета). Программа обучения включала теорию музыки, сольфеджио, мастерство актера, историю музыки и постановку голоса [6]. Куляш была успешно кооптирована в новое искусство в стадии зарождения (опера и драма) и в последующем развивала его уже как представитель казахской советской оперы и новатор. Сведения о том, как Куляш начала свою артистическую карьеру, разнятся. По версии Нагулиной Н., она получила разрешение от отца, но родители в то время были в разводе [6, с. 4]. Муж Куляш, Канабек Байсеитов (согласно маскулинной позиции) приписывает себе «открытие» Куляш для сцены: «Когда я работал в молодежном рабочем театре, привлекал иногда Куляш к исполнению некоторых второстепенных ролей» [5, с. 80-86]. Он признает, что вначале не придавал значение её страстному желанию быть на сцене: «Живя у неё под боком, даже не предполагал, что девушка желает стать актрисой и посвятить себя этой профессии» [5, с. 82]. Куляш понравилась Канабеку своей добротой, нежностью, чуткостью, который к моменту их встречи уже имел богатый опыт общения с женщинами и был разведен: «С людьми была проста и скромна, ко всем относилась добожелательно, с пониманием, имела очень ласковый и мягкий характер. Меня уважала, как старшего брата, была младше на семь лет. От природы жизнерадостная и веселая, она умела радоваться всякой мелочи. Обрадовать её не представляло никакой труднос-

ти. Если же обижалась, то обида у неё проходила очень быстро. Она никогда не хранила в душе зла на кого-нибудь. Каким самобытным, светлым и ярким являлся её талант, таким светлым и удивительно добрым был и её характер» [5, с. 81]. Роль мужа, Канабека, в развитии артистической карьеры Куляш была, несомненно, большой, он ценил её талант, понимал особенности сценической деятельности, помогал в работе над образом, и поскольку сам работал в театре, то знал особенности околотеатральных процессов и закулисных игр [5, с. 80]. В своих воспоминаниях он пишет: «Когда казахи мечтают о детях, в первую очередь, думают о том, чтобы продолжалась их фамилия. Я был единственным в семье ребенком, поэтому родители все мечты свои и надежды связывали со мной. Конечно, по мере своих сил и возможностей, я пытался оправдать их надежды, но больше, по-моему, это удалось сделать их невестке. Благодаря таланту и искусству Куляш фамилия Байсеитовых стала известна не только в Казахстане, но и во всем Советском Союзе, а также во многих странах мира. Яркое, самобытное дарование Куляш прославило не только нашу фамилию, но и весь казахский народ, его национальное искусство» [5, с. 80].

Советская система дисциплинирующих практик (интернат и образовательные учреждения) и врожденное чувство такта, усиленные на примере матери еще в процессе совместной жизни с родителями представления о роли девочки и женщины, выработали у Куляш стереотипы поведения – признание и поддержание авторитета мужчины, соблюдение порядка и дисциплины, следование иерархически выстроенным отношениям, понятие о долге перед обществом. Муж описывает Куляш как примерную мать (у них было три дочери, младшая трагически погибла в раннем возрасте) и жену, которая совмещала эти роли, хотя приходилось жертвовать многим: «В семье Куляш тоже вела себя очень скромно. Даже имея уже звание народной артистки СССР и завоевав большую популярность в народе, ведя большую общественную работу, она сама стирала и мыла полы, оставаясь в доме матерью и хозяйкой» [5, с. 88-89]. Он передает слова Куляш о необходимости оставаться хозяйкой в доме, называя это *её теорией*: «...семья никогда женщине не в тягость. А дети только украшают её. Иначе зачем она – женщина? Голос же чище становится...» [5, с. 95]. «Куляш, став депутатом Верховного Совета Казахской ССР, получив звание народной артистки СССР, дважды удостоившись звания лауреата Государственной пре-

мии СССР, будучи членом Государственного комитета по выдаче этих премий по-прежнему оставалась удивительно скромным и простым человеком. Она всегда подчеркивала, что это не только её заслуги, но и мои, что она делит их со мною наравне: и радости свои, и горести, и удачи. Не скрою, чем выше была её слава, тем больше находилось людей, которые старались принизить меня, выразить свою жалость, подчеркнув превосходство моей жены» [5, с. 95]. Несмотря на уязвленность, но Канабек вынужден признать: «...Но дарование Куляш являлось особенным, ни на чье не похожим. Говоря о ней, не хочется выделять и себя, говоря же о ней, нежелательно принижать её достоинства» [5, с. 80].

Куляш по волнам новой казахской музыки. Европейские культурные модели пришли в казахскую степь для большинства казахского населения только со становлением советской власти – образование, музыка, визуальные средства культуры. Поэтому участники проведения культурной революции в советском Казахстане были и теми, кто формировал каноны и каналы внедрения иных цивилизационных форматов в казахскую ментальную карту и нормативно-ценностные параметры. Одним росчерком пера руководителей советского Казахстана была создана новая казахская культура – музыка, опера, танцы, балет, театр и кино. Артисты становятся не просто профессионалами, но и со-творцами нового образа жизни. Музыка всегда занимала одно из самых высоких положений в иерархии ценностей казахов, поэтому акыны и композиторы-певцы пользовались особым уважением и приобретали символическое значение уже при жизни. Оперное искусство в Казахстане обязано своим появлением не только директивам партии и правительства и титаническим усилиям тогдашнего наркома Просвещения Темирбека Жургенева. Приведем цитату из выступлений Т. Жургенева о значении, которое придавалось развитию театрального искусства в Казахстане: «За годы существования этого театра успел вырасти крепкий талантливый коллектив – первые кадры профессиональных казахских актеров и актрис. Последнее особенно знаменательно для нас. Ибо только с приходом Великого Октября казахской женщине открылся доступ к искусству. Имя заслуженной артистки Куляш Байсеитовой известно в отдаленнейших уголках Казахской Республики. Исполняемые ею песенки и арии, в основе своей имеющие народную мелодику, знакомы жителям не только Алма-Аты. Их знают на Балхашстрое,

и в Джанаркинских степях, и в Мангистауских песках. Куляш Байсеитова – одно из самых дарований в коллективе казахского театра. Её исполнение искреннее, трогательное и лиричное, глубоко волнует слушателя. В старых казахских песнях Куляш передает правдивую повесть о печальном прошлом казахской женщины, раскрывает её духовный мир. В новых песнях о сегодняшнем Казахстане Куляш находит яркие, жизнеутверждающие краски» [8]. Так Куляш подписала «контракт» с режимом, а впоследствии и лично с товарищем И. Сталиным, и стала исполнять особую роль на культурном фронте. Творческая биография Куляш представляет собой яркий пример слияния двух культурных миров – казахского, от которого она переняла не только манеру исполнения, но и глубокое проникновение в мир звука для более точной передачи философского толкования песни и её музыкального оформления, и русского. Необходимо признать, каких невероятных трудов стоило Куляш овладеть искусством оперного пения, поставить голос, вникать в суть замысла композитора, проникнуть в глубину образа и спеть на европейском уровне. Обучение оперному искусству требует долгих лет обучения и практики, тогда как у Куляш было всего два года. Золушка в мгновение ока становится оперной дивой, и благодаря признанию её таланта руководителями советского государства поднимается до уровня человека, способного принимать судьбоносные решения в масштабах огромной советской империи. Как происходило это поистине сказочное превращение из Золушки в королеву казахской советской оперной сцены? Во многом, конечно же, это результат непрерывной работы над собой. Канабек Байсеитов вспоминал: «Может, окажусь не прав, позволив себе такое сравнение, но она доказала, что её удивительная выносливость не уступает выносливости степного верблюда, являющегося у казахов символом терпения. В сутки она занималась и пела не менее десяти часов. Я удивляюсь, как она не сорвала свой голос. У неё хватило и терпения, и выносливости, и характера» [5, с. 101]. Неустанными репетициями под руководством опытных педагогов по вокалу Куляш развила свой голос до лирического колоратурного сопрано [5, с. 101]. Она приобщилась в оперном искусстве к музыкальной традиции русской оперной школы благодаря педагогическому мастерству своих учителей, которые получили классическое оперное образование в Италии [6, с. 25]. «...вооруженная техникой вокала европейской школы

пения Куляш Байсеитова «открытым» звуком подняла песенное искусство народа на более высокую ступень. Перекинув мост от прошлого к настоящему, она сохранила в нем национальный колорит, отличный от песенного исполнительства других наций» [6, с. 29]. В чем была сила её героинь – это должна была показать хрупкая с виду Куляш, призванная сломать традиционные представления о роли женщины в искусстве – сама трактовала образы своих героинь, создавала новые каноны – как должна переживать и любить/страдать/ненавидеть казашка. Её героини жили в переломное время, которое требовало от них решительности, они порывали с прошлым и не жалели об этом, открывали пути тысячам женщин к новой жизни, выбирали жизненную стезю, спутников по сердцу, устанавливали новые идеалы и ценностные мотивации. Героини, которых на оперной и драматической сцене воплотила Куляш, были сильными женщинами, именно в таких нуждалось измученное казахское общество. Они боролись за свое счастье, любили, и даже, когда не могли отстоять свою любовь, не теряли достоинства. В конце 1920-х – начале 1930-х гг., когда зарождался казахский советский театр и женщины вышли на театральные подмостки, они не всегда встречали одобрение со стороны общества. Об этом писала Куляш в одной из своих публикаций в «Казахстанской правде» в 1934 г.: «В совхозе «Чаганабо» и в ряде колхозов Зайсанского района, где мне приходилось выступать по поручению театра, я встречала работниц и колхозниц, которые открыто бранили меня за «потерю стыда» и «безнравственное» поведение, выразившееся в исполнении эстрадных номеров совместно с «чужими мужчинами», артистами нашего театра» [6, с. 14].

Она работала во многих музыкальных жанрах – казахская песня, опера, русские романсы. Оперная певица использовала потенциал своих вокальных данных (тембровая окраска, сила голоса, выразительность интонирования, нюансировка звука, музыкальный материал, текст, музыкальное сопровождение) и возможности сценического и драматического оформления сцены для того, чтобы донести не только смысл оперного произведения, но и через предоставленные технические возможности – до дальних уголков страны голос режима [9]. К. Байсеитова была соучастником всех музыкальных новшеств и благодаря её исполнению они стали составной частью современной сокровищницы казахской музыки, но и творили новую идентичность в музыкальном переломе

нии. Теперь только так можно и нужно было слышать мир и передавать свои чувства, олько так может петь влюбленная и страдающая душа казашки. Куляш создавала мир эмоций, жестов, мимики казахской девушки или женщины, и эти музыкально-визуальные репрезентации становились уже частью не только искусства и манифестации идеологии режима, но и входили в арсенал реальных женщин, которые должны были ими овладеть и стремиться к новым высотам. Это была своего рода и культуртрегерская миссия – изменить ментальные схемы казахов, в том числе и женщин, указать им путь освоения культурного пространства. Развитие новых видов искусства – театра, оперы, балета и танца рассматривалось как часть революционной борьбы по переустройству быта и сознания казахов, а культурная революция действительно рассматривалась как война: «...Участницы слета станут пропагандистами театрального Октября в самых глухих уголках Казахстана, и не одной сотне аульных певиц, рассказчиц и танцовщиц укажут путь борьбы и побед на фронте казахского социалистического искусства» [10].

В воспоминаниях Шары Жиенкуловой есть описание того, как они приступили к созданию казахской оперы и балета. На встрече артистами драмтета и ведущими писателями Нарком Просвещения Казахской АССР Темирбек Жургенев поставил задачу в кратчайшие сроки создать музыкальный театр, казахскую оперу и балет. Но казахские артисты были ошеломлены, у них был природный самобытный талант, но они не знали нотной грамоты и пели, как слышали музыку [11]. После встречи с Жургеновым Куляш спросила Курманбека Жандарбекова: «Кұрмаш, опера деген не? Әнді гармоньмен айтамыз ба әлде скрипкамен айтамыз ба?», – деп сұрады.

Кұрманбектің түріне қарап жауап қатпай ма деп қауіп ойлап ем, жоқ, ірі тұлғасын бұра бізге қарсы тұра қалды:

– Опера деген ешбір қара сөз жоқ басына аяғыны дейін әнмен айтылатын спектакль. Жүз шақты музыкант ойнаушылар қосылып әндерін арияларын жетелеп әншіге сүйемел жасайды. Оны «оркестр дейді».

– Ойбай-ау, сонша шуылдақтан басың айнамай ма?! – Күляш аңырып тұрып қалды.» [11, с. 39].

Нарком просвещения Т. Жургенев выделил Куляш как одну из самых ярких звезд казахского музыкального мира того времени, и подчеркнул, какая на неё возложена миссия – быть зеркалом

преображения и возрождения казахской женщины и подавать это надо было, используя все возможные драматические способы – артистизм и, прежде всего, владение голосом. По возвращению в Казахстан после Декады 1936 года Куляш Байсеитова приняла участие вместе с коллективом театра в гастрольной/отчетной поездке по республике и выступала на страницах центральной республиканской печати с выражениями благодарности руководителям страны и делилась уже партийными планами в своей творческой работе: «На встрече с московскими работниками искусств в Кремле я сидела рядом с любимым вождем народов товарищем Сталиным. Не достаёт слов выразить те чувства, которые меня охватили в тот момент. Я с небывалой силой почувствовала все значение нашей работы, сколь бы скромна она ни была, является частью огромной работы по культурному переустройству одной шестой части земного шара. Сейчас я преисполнена одним желанием – всей своей будущей жизнью оправдать доверие, которое оказали мне руководители нашей страны, наградив меня орденом Трудового Красного Знамени. Я хочу в своих будущих ролях создать образы казахских женщин, которые активно строят вместе с трудящимися всего Союза счастливую и радостную жизнь» [12].

Апофеозом артистической карьеры К. Байсеитовой было участие в составе группы казахских творческих деятелей в Декаде казахского искусства в Москве в 1936 г., где она впервые исполнила народные песни и кюи в обработке Е. Брусиловского в опере «Кыз Жибек» [13]. Куляш стала политическим символом обновленного казахского искусства после признания её уникальности Сталиным И. Перед казахской делегацией ставилась задача впечатлить именно И. Сталина, продолжателя великих преобразований, начатых В. Лениным. «Вот чем заняты умы и чувства певцов возрожденного партией Ленина-Сталина народа. Вот почему мы вправе заявить, что казахские песни, которые зазвучат завтра с трибуны Большого театра, будут песнями о великом создателе социалистической национальной культуры» [5, с. 83]. По словам Т. Жургенова, выступления казахских артистов вызвали бурные овации и произвели неизгладимое впечатление на придиричивую и искусственную московскую публику. Но, самое главное, дошли до Сталина: «Полный и огромный успех! Весь зал стоя аплодировал казахскому искусству. Со всех сторон неслись возгласы: «Да здравствует искусство, национальное по-казахски и

социалистическое по содержанию!», «Жасасын Сталин!» [13].

Куляш была полностью интегрирована в советскую систему – как воспитанница и медиатор между властью и народом и ангажирована как член партии и народный избранник (депутат) в государственные структуры. Она была не только свидетелем исторической драмы, но и участницей, как представитель творческой интеллигенции и жертва. Советская власть дала ей практически все – возможность реализовать свои таланты, славу, почести, материальное благосостояние, власть – как политический деятель. Жизненный

путь Куляш Байсеитовой подходил под мифологическую схему конструирования новой казашки – тяжелое детство и звезда советской оперной сцены и укладывались в рамки официальной траектории социальной мобильности: кто был никем, тот станет всем. Что спасло Куляш от катка репрессий? Возможно, благодаря тому, что она и её муж держались подальше от политики, но и тому, что она обладала удивительным чарующим голосом. Она была «замечена, кем нужно», как говорил Г. Серебряковой М. Горький по поводу перспектив её певческой карьеры: «Услышит и сам Сталин, а тогда вы будете спасены» [14].

Литература

- 1 Жубанова Г.А. Казахский соловей // Наши сестры. – Алма-Ата, 1961. – 289 с.
- 2 Хамиди Л. Гордость казахской оперы // Казахстанская правда, 12 сентября 1982 г. – № 28.
- 3 По воспоминаниям Куляш (в пересказе дочери Карлыгаш Байсеитовой), это были самые трудные годы – голодно, одиноко, и надо за себя постоять // Интервью с К. Байсеитовой, 20 декабря 2015 г., г. Алматы.
- 4 Центральный государственный архив РК в г. Алматы. Личный фонд Куляш Байсеитовой. Фонд 1630.
- 5 Байсеитов К. На всю жизнь. – Алма-Ата: Жазушы, 1983.
- 6 Нагулина Н. Наша Куляш. Монографический очерк. – Алма-Ата: Жазушы, 1974. – С. 25.
- 7 ЦГА РК, Фонд 1630. Л. 10.
- 8 Жургенев Т. Возрожденная юность. Вечерняя Москва. 1936. 16 мая. // Жургенев Темірбек. Тандамалы. Избранное. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. – С. 83.
- 9 Бейсова Куляш, артистка Казгосмузтеатра. Женщина-казачка тянется к искусству // Казахстанская правда, 12 июня 1934 г.
- 10 Жиенқұлова Ш. Өмірім менің – өнерім. – Алматы: Жазушы, 1983. – С. 37-39.
- 11 Байсеитова К. Создам образ новой женщины // Казахстанская правда, 1935, 5 июня. – №128.
- 12 Из рукописи режиссера А. Троицкого «Наследие Куляш Байсеитовой» // Ее имя – Куляш // Страна и Мир, от 7.11.2009.
- 13 Roulant M. A Nation on Stage: Music in 1936 Festival of Kazak Arts' in Neil Edmund's The Baton and the Sickle: Soviet Music and Society under Lenin and Stalin. London: RotledgeCurzon, 2004:181-208; Мосиенко Д. Навстречу юбилею: декада казахского искусства 1936 года// <http://sozvuchie.by/news/2015-09-14-3>
- 14 Серебрякова Г. «Дело №...». Летопись горького времени: повести, рассказы, статьи, очерки и стихи. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – С. 6-64. // <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?=page&num=12999>

References

- 1 Zhubanova G.A. Kazahskij solovej // Nashi sestry. – Alma-Ata, 1961. – 289 s.
- 2 Hamidi L. Gordost' kazahskoj opery // Kazahstanskaja pravda, 12 sentjabrja 1982 g. – № 28.
- 3 Po vospominanijam Kuljash (v pereskaze docheri Karlygash Bajseitovoj), jeto byli samye trudnye gody – golodno, odinoko, i nado za sebja postojat' // Interv'ju s K. Bajseitovoj, 20 dekabrja 2015 g., g. Almaty.
- 4 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv RK v g. Almaty. Lichnyj fond Kuljash Bajseitovoj. Fond 1630.
- 5 Bajseitov K. Na vsju zhizn'. – Alma-Ata: Zhazushy, 1983.
- 6 Nagulina N. Nasha Kuljash. Monograficheskij ocherk. – Alma-Ata: Zhazushy, 1974. – S. 25.
- 7 CGA RK, Fond 1630. L. 10.
- 8 Zhurgenev T. Vozrozhennaja junost'. Vechernjaja Moskva. 1936. 16 maja. // Zhyrgenov Temirbek. Tandamaly. Izbrannoe. – Almaty: «Arys» baspasy, 2001. – S. 83.
- 9 Bejsova Kuljash, artistka Kazgosmuzteatra. Zhenshhina-kazachka tjanetsja k iskusstvu // Kazahstanskaja pravda, 12 ijunja 1934 g.
- 10 Zhienqulova Sh. Өmirim meniң – өnerim. – Almaty: Zhazushy, 1983. – S. 37-39.
- 11 Bajseitova K. Sozdam obraz novoj zhenshhiny // Kazahstanskaja pravda, 1935, 5 ijunja. – №128.
- 12 Iz rukopisi rehissera A. Troickogo «Nasledie Kuljash Bajseitovoj» // Ее imja – Kuljash // Strana i Mir, ot 7.11.2009.
- 13 Roulant M. A Nation on Stage: Music in 1936 Festival of Kazak Arts' in Neil Edmund's The Baton and the Sickle: Soviet Music and Society under Lenin and Stalin. London: RotledgeCurzon, 2004:181-208; Mosienko D. Navstrechu jubileju: dekada kazahskogo iskusstva 1936 goda// <http://sozvuchie.by/news/2015-09-14-3>
- 14 Serebrjakova G. «Delo №...». Letopis' gor'kogo vremeni: povesti, rasskazy, stat'i, ocherki i stihy. – Alma-Ata: Zhazushy, 1989. – S. 6-64. // <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?=page&num=12999>

Казбекова А.Т.

Проблемы спецпереселенцев-чеченцев ВКО в первые годы переселения в хозяйственно-бытовой повседневности

Статья посвящена одной из актуальных тем советского периода в истории Казахстана – депортации народов. Тема депортации в разных аспектах рассматривается в общественных науках – истории, социологии, политологии и других. Огромный пласт документов по «спецконтингенту» собран в архивах Казахстана, в частности в одном из «богатейших» архивов – Государственном архиве Восточно-Казахстанской области. В фондах архива найдены документы, свидетельствующие о депортации одного из народов Кавказа на территорию Восточно-Казахстанской области.

В статье на основе анализа материалов Государственного архива Восточно-Казахстанской области рассматривается хозяйственно-бытовая повседневность спецпереселенцев-чеченцев Восточно-Казахстанской области в первые годы переселения. С ссылкой на конкретных документах показаны жилищные проблемы, материально-бытовое обустройство, типы расселения, специфика проживания, санитарно-бытовые условия, налаженность быта переселенцев, продовольственные затруднения, сферы применения труда спецпереселенцев-чеченцев, и другие.

Ключевые слова: депортация, Восточно-Казахстанская область, чеченцы, спецпоселение, спецконтингент.

Kazbekova A.T.

Problems of special immigrants-chechens of East Kazakhstan in the first years of resettlement in economic and household daily life

This article is dedicated to one of the contemporary topics of the Soviet period in Kazakhstani history – deportation of the people. The topic of deportation in different aspects is considered in social sciences – histories, sociology, political science and others. Huge number of documents on «special group» is gathered in archives of Kazakhstan, particularly in one of the «richest» archives – the State archive of the East Kazakhstan oblast.

On the basis of the of material analysis of the East Kazakhstan State archive economic and household daily life of Chechen special immigrants of East Kazakhstan oblast in the first years of resettlement is considered in the article. Housing problems, material and household arrangement, resettlement types, specifics of accommodation, sanitary living conditions, coordination of immigrants' life, and etc. with the link to specific documents are clearly shown in the article.

Key words: Deportation, Chechens, East Kazakhstan oblast, special contingent.

Казбекова А.Т.

Шаруашылық-тұрмыстық күнделіктіліктегі қоныс аударудың алғашқы жылдарындағы ШҚО-ғы арнайы қоныс аударылған шешендердің мәселелері

Мақала Қазақстан тарихының кеңестік кезеңіндегі тың тақырыптардың бірі болып табылатын халықтарды күштеп қоныс аударуға арналған. Күштеп қоныс аудару тақырыбы тарих, әлеуметтану, саясаттану және басқа да қоғамдық ғылымдарда әртүрлі аспектіде қарастырылады. «Арнаулы контингент» бойынша құжаттардың үлкен бөлігі Қазақстан мұрағаттарынан, атап айтқанда Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатынан жиналған.

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағат материалдары негізінде Шығыс Қазақстан облысына арнайы қоныс аударылған шешендердің алғашқы жылдардағы күнделіктіліктегі шаруашылық-тұрмыстық мәселелері қарастырылады. Нақты құжаттар негізінде тұрғын үй мәселелері, материалдық тұрмыстық орналасуы, орналасу түрлері, қоныс аударылғандардың санитарлық-тұрмыстық жағдайы және т.б.

Түйін сөздер: депортация, шешендер, Шығыс Қазақстан облысы, арнаулы қоныс, арнаулы контингент.

ПРОБЛЕМЫ СПЕЦПЕРЕ- СЕЛЕНЦЕВ-ЧЕЧЕНЦЕВ ВКО В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В ХОЗЯЙСТВЕННО- БЫТОВОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Тема депортации была и остается одной из актуальных тем, которая привлекает внимание к себе различных специалистов – социологов, политологов, публицистов, историков и пр. Новые архивные документы, которые становятся доступнее в последнее время, также расширяют границы изучения данного материала, а новые методологические подходы исследовательской практики выводят исследования на антропологический уровень, когда именно место человека в истории становится ключевым фактором анализа.

Казахстанская историческая наука не отстает от глобальных научных поворотов, когда главным направлением методологических инноваций становится повышение интереса к человеку в истории, что получает отражение в проблематике многих исследований, в частности, обращение к исторической памяти и повседневной жизни в условиях депортации, что и является основным материалом данной статьи.

Проведенный автором анализ архивных материалов позволил установить географию расселения спецпереселенцев-чеченцев по районам области. Чеченцы, прибывшие на территорию ВКО, были размещены в 8 районах области. На 1 сентября 1944 г. в Восточно-Казахстанской области насчитывалось спецпереселенцев-чеченцев 6 906 семей с численностью 29 238 человек. Наибольшая концентрация чеченцев-спецпереселенцев наблюдалась в Лениногорском (2 481 семья, 10 937 человек) и Кировском районах, с учетом п. Аблакетка (1 569 семей, 6 542 человека) (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 66).

Одной из важнейших проблем хозяйственного устройства была проблема трудоустройства. Для трудоустройства спецпереселенцев-чеченцев, в первую очередь, выбирались промышленные предприятия, леспромхозы и колхозы, в которых имелись площади свободной земли и ощущался недостаток рабочей силы. Прибывшие спецпереселенцы-чеченцы были расселены на территориях, примыкающих к промышленным предприятиям и в колхозах области.

Областные исполнительные органы должны были заниматься вопросами размещения, бытового устройства, снабжения продуктами питания, трудоустройства, правового оформления, медицинского обеспечения спецпереселен-

цев. Однако фактически всеми вышеперечисленными вопросами занимались организации, в которые трудоустраивали депортированное население.

В реальности такая организация освоения спецконтингента приводила к трагическим последствиям. Прибывшие спецпереселенцы столкнулись с целым комплексом проблем, например, необеспеченностью и неподготовленностью для проживания в предоставленном спецпереселенцам жилье.

Бывший спецпоселенец Дацаев Салаудин, прибывший из с. Ушкалой ЧИАССР, вспоминает: «Мне было тогда где-то 5 лет. Привезли в Усть-Каменогорск, бросили нас напротив конденсаторного завода, прямо в горах, без всякого укрытия, здания не было. Отец мой сам построил балаган из простого камня. Страдание, голод, холод – вот что запомнилось. Есть ничего не было, черный хлеб по карточкам выдавали. Употребляли разную траву. Сложно было найти даже съедобную траву, будучи детьми, мы весной искали траву, чтобы пропитаться. Был страшный голод. Морозы были сильные» [1].

Из воспоминаний Айсаговой Лизы Лейчевны, г. Риддер: «Я что помню со слов матери, заселили в бараке, где не было ни окон, ни дверей. Всех, опять же, как скот в стойло. Царил голод. Чтобы хоть как-то выжить, ходили собирали мерзлую картошку и делали из нее лепешки, ели крапиву и разную траву. Потом заболели многие тифом, смертность была высокой» [2].

Положение спецконтингента усугублялось безразличием к их судьбе не только руководящего состава района, но и руководителей колхозов. Так, в документе от 17 апреля 1944 года, под № 14/471 секретарю ВК Обкома КП(б)К товарищу Рванцеву, председателю исполкома облсовета депутатов трудящихся товарищу Черных отмечается, что «в Шемонаихинском районе вопрос с освоением вселенных спецпереселенцев-чеченцев обстоит до сих пор неудовлетворительно. Причиной тому служит недостаточное внимание работе со спецпереселенцами со стороны руководящего состава района. На 5 апреля ни одного переселенца в колхозы не оформили. На работу в совхозы и колхозы принято только 375 человек, что составляет 24,2% трудоспособного населения из числа спецпереселенцев» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 4).

Аналогичная ситуация была и в Бухтарминском районе. В частности, указывалось, что «со стороны руководства района не чувствуется ответственности за устройство спецпереселенцев,

по причине чего до сих пор ни один спецпереселенец не втянут в колхоз, наделения приусадебными участками не производится, допускаются перебои снабжения продовольствием по положенным нормам, а в некоторых точках вселения не получали ни грамма продовольствия» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 4).

Пренебрежительное отношение к бытовому и трудовому устройству спецпереселенцев проявляли и низовые работники района. Многие колхозы отказывали спецпереселенцам-чеченцам в трудоустройстве. Например, председатель колхоза «Трудовик» Черноусова на обращение к ней группы спецпереселенцев о предоставлении им хотя бы временной работы заявила, что «... у меня для своих колхозников работы нет, а для вас тем более...». На просьбу спецпереселенцев создать условия для работы и женщинам (через прием детей в детясли) та же Черноусова с презрением ответила: «Ваших детей принимать в детясли не буду, ко мне больше не ходите, т.к. вы мне уже надоели» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 5).

Продовольственные затруднения в среде спецпереселенцев в Шемонаихинском районе доказываются следующими фактами. В колхозе «Красный боец» от истощения умерло 4 человека, что подтверждается местными медработниками и председателем колхоза. От группы спецпереселенцев в числе 8 человек, из колхоза им. Буденного, в райспецкомендатуру поступило коллективное заявление, в котором спецпереселенцы пишут: «Ставим Вас в известность, что мы находимся в крайне тяжелом положении. Нам выдали по 100 гр. муки по 50 гр. крупы. Это давно кончилось, и мы уже не можем ходить и прийти к Вам. Если Вы к нам не приедете, мы не знаем, что с нами будет» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 5).

Расходы на обустройство спецпереселенцев-чеченцев ложились на предприятия и колхозы, поэтому спецпереселенцам указывали на органы НКВД, которые санкционировали переселения и по этой причине были ответственны за их обеспечение и снабжение. Например, 6 апреля группа спецпереселенцев в числе пяти человек обратилась к председателю Бухтарминского райсовета с просьбой упорядочить вопрос со снабжением их хлебом, на что он ответил: «У нас хлеба нет, идите в НКВД, и пусть они Вас снабжают». Аналогичный ответ по этому же вопросу эта группа спецпереселенцев получила и от секретаря РК КП(б) К (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 5).

На обращения спецпереселенцев в райторготдел по вопросу упорядочения снабжения хлебом им, как правило, отвечают: «Мы Вас кормить не обязаны, и больше к нам с этим вопросом не обращайтесь. У Вас есть своя комендатура, где и разрешайте все вопросы» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 5).

Начальник РО НКВД, имея в своем распоряжении данные о перебоях в снабжении спецпереселенцев, поставил этот вопрос перед РК КП(б) К, на что секретарь РК тов. Большаков также ответил, что: «в районе хлеба нет, кормить их нечем. Пусть работают и живут тем, что у них есть» ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 5).

Для устранения недостатков в плане обустройства спецпереселенцев-чеченцев была адресована телеграмма из Алма-Аты секретарю ВК Обкома КП(б)К товарищу Рванцеву и УНКВД товарищу Иванову, где сообщалось следующее: «расселенные в колхозах вашей области спецпереселенцы-чеченцы, особенно в Кировском, Лениногорском, Таврическом, Шемонаихинском и Бухтарминском районах, в подавляющем большинстве не используются на работах, тогда как предприятия цветной промышленности области ощущают острую нужду в рабочей силе. В целях обеспечения рабочей силой предприятий Алтайполиметалла и треста Алтайстрой обязываем Вас в течение мая месяца перебросить из колхозов указанных районов спецпереселенцев вместе с семьями в количестве 5000 трудоспособных с учетом вторых и третьих членов семей, пригодных к труду на производстве. Обязайте руководителей промпредприятий подготовить к приему необходимую жилплощадь» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 1).

Содержание архивных материалов показывает, что принимались определенные меры со стороны руководящих органов по переброске из колхозов. Однако, судя по материалам, чеченцы, попав в Лениногорский район, испытывали также большие трудности с жильем и другими бытовыми проблемами. Так, начальник лесочастка тов. Скороходов, при перевозке спецпереселенцев с Шемонаихинского района, бросил на 2-м районе 4 семьи спецпереселенцев на произвол судьбы, не выдав им хлебных карточек и продовольствия. В результате эти семьи хлеба не получали в течение десяти дней августа месяца. Проживали в здании пекарни. На предложение коменданта спецпоселка убрать семьи и обеспечить продовольствием тов. Скороходов ответил: «Мне они не нужны, пусть кормит комендатура» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 48).

Аналогичное положение с трудоустройством имело место на лесочастке Ерофеевка, где большинство рабочих обуви не имели и ходить на работу были не в состоянии. 13 семей, привезенных из Шемонаихи, на Ерофеевке проживали в помещении клуба, топчанов или нар не было, спали на голом полу (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 48).

По состоянию на 15 июня 1944 года в Лениногорский район было принято спецконтингента 2161 семья – 9968 человек, в т.ч. мужчин – 2313, женщин – 2896, детей до 16 лет – 4759, из общего числа трудоспособного – 5431 человек, из них трудоустроено на предприятиях и организациях – 4295. Значится работающими – 3945, из числа оформленных на работу, но не работающих по разным причинам – 350 человек. Из числа трудоспособного спецконтингента на 15 июня не трудоустроено 1136 человек, главным образом, это женщины, имеющие малых детей (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 16).

Инструктор ВК обкома КП (б)К в докладной записке секретарю ВК Обкома КП(б)К Рванцеву отмечал, что весь спецконтингент закреплен по предприятиям Лениногорска. Основная масса спецпереселенцев-чеченцев была закреплена на предприятиях Рудоуправления (633 семей, 3837 человек), Лесоуправления (431 семья, 1874 человека), Гидростроя (248 семей, 1427 человек), треста «Алтайстрой» (144 семьи, 663 человека), заводоуправления (107 семей, 396 человек), энергоуправления (162 семьи, 462 человека), лесозаводе (79 семей, 368 человек), в колхозах «Вторая Пятилетка» (29 семей, 95 человек), «Тохтарова» (25 семей, 90 человек) (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 16).

Спецпереселенцы, закрепленные за Рудоуправлением, проживали в доме №12-17 по Усть-Каменогорской улице, по Клубной №4. Прибывшие из Таврического района размещались в сушильных сараях кирпичного завода ОКСа рудоуправления. Ввиду отсутствия детских учреждений вторые члены семьи, особенно женщины, не привлекались на работу. Работающие не имели возможности на нормальный отдых после 12-часовой работы. Вынуждены были оставаться ночевать в промограде, в банях, столовых (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 16).

Жилищно-бытовые условия спецпереселенцев, закрепленных на заводоуправлении и работавших в цехах, были сравнительно удовлетворительными, каждая семья обеспечена жилищем, имела свою комнату, но из беседы

выяснялось, что есть желание иметь свои индивидуальные постройки.

Прибывшие спецпереселенцы расселялись на лесоучастках принимающих организаций. Спецпереселенцы, работающие на лесоучастках, были расселены в 4 бараках и в гараже, помещенные гаража было оборудовано двойными нарами, в итоге получалась большая скученность. Жилища для зимы были не пригодны.

На лесоучастке «Голуха» было расселено 40 семей, в них 177 человек. Рабочие семьи, которые проживали в «Голухе», работали в Сакмарихинском МЛП, на Калмыцком Ключе, проживали в общежитиях. В основном пункты, в которые были направлены спецпереселенцы, находились в отдаленных лесных зонах. Так, расстояние от места работы до места жительства – 9 км. Проживающие на участке семьи расселены в 11 домах, бане и школе. В школе площадью 30 м² размещались 6 семей количеством 22 человека. В бане площадью 30 м² проживали 6 семей количеством 24 человека. Например, в доме с площадью 20 м² проживали 3 семьи, 22 человека. В Калмыцком ключе на строительстве железной дороги расселено 17 семей, в них 73 человека, расселены в 6 вагонах. На лесозаготовках, наравне с взрослыми, применялся труд детей от 9 до 14 лет. Проживающие семьи на участке «Савинский ключ» были расквартированы в квартирах, обеспечивающих на каждого живущего до 1,25 м² (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 17).

Значительно лучше положение с устройством спецпереселенцев было в колхозах, артели им. Сталина и лесоучастке «Осиновая гора» Лениногорского района. К примеру, из 22 семей на лесоучастке «Осиновая гора» 19 семьям выделили индивидуальные огороды. Силами спецпереселенцев после работы начата стройка домов-землянок, хозяйственники оказывают помощь лесоматериалом и тягловой силой (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 18).

В ходе проверок бытовых условий спецпереселенцев выявлялись многочисленные нарушения и злоупотребления. В частности, обследование жилищно-бытового устройства спецпереселенцев в промпредприятиях «Алтайполиметалла» и треста «Алтайстрой» на территории Кировского, Предгорненского районов установлено, что Белоусовском рудоуправлении «Алтайполиметалл» строительство землянок для спецпереселенцев шло чрезвычайно медленно, и на момент обследования 7 августа 1944 года готова была только одна землянка. Вывезенные в

поле к месту строительства 35 семей спецпереселенцев проживали во временно устроенных шалашах и недопустимо антисанитарных условиях (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 46). По Лениногорскому рудоуправлению «Алтайполиметалл» предусмотренное планом строительство 400-х землянок к зимнему сезону было не закончено. На момент отчета в стадии строительства находилось всего 85 землянок, на 100-110 семей.

Отмечалось также, что рудоуправление имеет совершенно не размещенных 147 семей, 555 человек, которые по прибытию были размещены на 2 недели для прохождения карантина во временное жилье в трех кирпичных сараях, где продолжают оставаться в течение 2-х месяцев. Кирпичные сараи для сушки кирпича, не приспособленные для жилища, в дождь протекали, были оборудованы двойными нарами, находились в антисанитарном состоянии. Значительная часть, т.е. 99 семей, нигде не работала вследствие отсутствия работоспособных членов семей. Часть семей – обремененных детьми, не устроенными в детские организации. Значительная часть людей в этих семьях истощена, причем, по заявлению медсестры, обслуживающей постоянно этот контингент, только за 10 дней августа умерло от истощения 20 человек (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 46).

Остальной контингент спецпереселенцев рудоуправления был размещен, в основном, в кирпичных домах на Новостройке, в разных домах города Лениногорска. Состояние бытовых условий как в кирпичных зданиях, так и в домах бывшей школы ФЗО далеко неудовлетворительное, т.к. в коммунальном отношении те дома, где проживают спецпереселенцы, обслуживаются плохо, почти во всех домах нет света, требуется текущий ремонт печных приборов, остекления. Большинство спецпереселенцев не обеспечены топчанами, столами (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 47).

Снабжение, условия труда и быта спецпереселенцев в значительной степени зависели от предприятий, где они обязаны были трудиться. Снабжение спецпереселенцев обеспечивалось с перебоями. Так, например, с 5 августа по 12 августа 1944 года столовые в лесоучастках Калмыцкий ключ, Журавлиха, Сакмариха не работали, рабочие ничего не получали. Карточки за июль месяц не отоваривались, соли не было, а когда рабочие обратились за последним к мастеру лесоучастка Калмыцкий ключ Самойлову, то он ответил: «Вот привезу соли для скота, тогда часть выдам». Спецодежды не было, в особен-

ности обуви, поэтому спецпеселенцы на работу ходили в большинстве случаев босые (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 47).

Расселение спецпереселенцев-чеченцев производилось в порядке уплотнения в домах местного населения, что вызывало недовольство. Например, в колхозе Хлебороб Верх-Убинского района колхозник никитин убил спецпереселенца-чеченца Исаева с целью освобождения своего жилья (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2741, л. 6).

В Верх-Убинском районе в большинстве квартир, где проживали семьи спецпереселенцев совместно с колхозниками, двери были заперты, и спецпереселенцы вынуждены были выбираться через окна (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 62).

Несмотря на то, что принимались меры по обустройству спецпереселенцев-чеченцев, положение во многом усугублялось формальным отношением райисполкомов и райкомов КП(б) К. Так, в докладной записке «О состоянии хозяйственного устройства спецпереселенцев по Восточно-Казахстанской области», от 8 августа 1944 года отмечается, что «по утвержденному плану Облисполкомом в 1944 году подлежит

выстроить жилых домов, с передачей их спецпереселенцам, 62 дома и отремонтировать 70 домов». Для этого отпущен кредит по линии сельхозбанка в сумме 350 тыс. рублей. Однако на 1 августа 1944 года, несмотря на указания Облисполкома, строительство домов в колхозах проходит крайне неудовлетворительно, даже нет заготовки местного стройматериала (саман, кирпич), отпущенный кредит колхозниками не осваивается и с сельхозбанка не выбран» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 38).

В докладной записке «О недостатках работы по хозяйственно-трудовому устройству спецпереселенцев» по состоянию на 20 октября 1944 года отмечалось, что, несмотря на постановление ЦК КП(б) К от 17 мая 1944 года, ВК Обкома КП(б)К от 3 июля 1944 года и решение облисполкома от 8 августа 1944 года, трудовое и хозяйственное устройство спецпереселенцев в некоторых промышленных предприятиях области проходит крайне неудовлетворительно (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 103).

Жилищно-бытовое устройство семей спецпереселенцев-чеченцев характеризуется следующими данными (таб. 1):

Таблица 1 – Жилищно-бытовое устройство спецпереселенцев-чеченцев на 1 сентября 1944 года (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2750, л. 62)

№ п/п	Наименование районов	Кол-во семей, проживающих за счет уплотнения	Кол-во семей в общежитии и бараках	Закреплено домов и отд.квартир, принадлежащих промпредприятиям и совхозам	Сколько в ней проживает семей	Сколько семей приобрело домов в собственность	Кол-во семей выстроили дома	Начато строительство домов	Выдано банком денежных ссуд
1	Лениногорск	26	2058	268	268	5	98	24	нет
2	Шемонаиха	223	126	31	180	1	53	14	30
3	Предгорное	59	46	142	495	1	83	145	
4	Таврия	9	11	39	75	2	-	-	-
5	Верх-Убинский	436	-	54	60	3	26	9	нет
6	Кировский	178	173	68	214	4	40	244	нет
7	Зыряновский	5	44	24	177	-	41	82	нет
8	Уланский	115	73	97	186	-	36	-	-
9	Аблакетка кирп. завод	-	280	40	74	2	-	86	-
	Итого:	1050	2811	763	1729	18	326	604	30

Анализ архивных материалов показывает неудовлетворительность организации работы по обустройству спецпереселенцев-чеченцев и в последующие годы.

Пространство жизнеобеспечения чеченцев на спецпоселении в ВКО было настолько ограниченным и скудным, что не только отпечаталось в памяти ныне живущих чеченцев, но и нашло отражение в отчетах проверяющих комиссий. Согласно составленному акту от 5 мая 1945 года по обследованию хозяйственно-бытового устройства спецпереселенцев с Северного Кавказа – чеченцев, расселенных в поселке Аблакетка Кировского района ВКО, на территории Иртышгэсстроа было расселено чеченцев 299 семей, или 1195 человек, из них: «в 1-м районе: большинство спецпереселенцев живут в крайне неблагоприятных жилищно-бытовых условиях. В камышитовых домиках совершенно недостаточно естественного света, жилплощадь равна на одного человека 1-1,5 м². Недопустимая скученность и отсутствие кроватей и топчанов. В жилых землянках такие же ненормальные жилищно-бытовые условия со скученностью, где на каждого человека приходится 1-1,2 м². По Притору: Особенно неблагоприятны жилищно-бытовые условия спецпереселенцев, про-

живающих в бараке №4, где на площади 172 м² расселено 134 человека, имеют двухъярусные нары вагонного типа. В бараке крайне антисанитарное состояние, и вокруг барака территория также крайне загрязнена» (ГАВКО, ф. 1-п, оп. 1, д. 2741, л. 15).

Все эти нарушения констатировались руководством области. Исполком Облсовета и бюро Обкома КП(б)К принимали постановления, обязывающие первых секретарей райкомов КП(б)К, председателей райсоветов и начальников райотделов НКВД взять под личный контроль всю работу, связанную с хозяйственно-бытовым устройством спецпереселенцев.

Таким образом, в первые годы вселения спецпереселенцы-чеченцы в Восточно-Казахстанской области проживали в порядке уплотнения в домах колхозников, в бараках, общежитиях, землянках, в сушильных сараях, в непригодных для жилья помещениях, где наблюдалась высокая «скученность». Из-за плотной заселенности в бараках, антисанитарного состояния наблюдались вспышки сыпного тифа и большое количество желудочно-кишечных заболеваний. Плохие жилищные условия, недоедание, болезни привели к повышенной смертности среди стариков и детей в первые два года спецпоселения.

Литература

- 1 ПМА 2016 – Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Усть-Каменогорск. 2016 г. Информант Дацаев Салаудин, г. Усть-Каменогорск.
- 2 ПМА 2016 – Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2016 г. Информант Айсагова Лиза Лейчевна, г. Риддер.

References

- 1 PMA 2016 – Polevye materialy avtora. Polevoj dnevnik ehkspedicii v g. Ridder. 2014 g. Informant Dacaev Salaudi g.Ust'-Kamenogorsk.
- 2 PMA 2016 – Polevye materialy avtora. Polevoj dnevnik ehkspedicii v g. Ridder. 2016 g. Informant Ajsagova Liza Lejchevna, g.Ridder.

Алтаев А.Ш.

Региональные характеристики размещения и этнической структуры населения Казахстана: тенденции периода независимости РК

В статье проводится анализ изменения численности и этнической структуры населения по регионам Казахстана. Выделяются особенности территориального размещения этносов, определяются регионы с наиболее высокой концентрацией русского и казахского населения. Кроме того, рассматривается уровень урбанизации регионов и динамика роста численности городского населения в Северном, Восточном, Западном, Центральном и Южном Казахстане. Определяются тенденции регионального размещения этносов. Анализ этнического состава населения в 1999–2015 годах свидетельствует о том, что зоны этнического проживания остались прежними: казахи расселены в основном на юге и западе Казахстана, русские – на северо-востоке. При этом отмечается рост численности казахов во всех регионах, в том числе и в тех, где долгое время преобладало русское население.

Ключевые слова: население, территориальное размещение, регионы, городское население, сельское, этнический состав.

Altaev A.Sh.

Regional characteristics of the location and the ethnic structure of the population of Kazakhstan: trends of independence period of the Republic of Kazakhstan

The article analyzes the changes in the number and ethnic structure of the population by regions of Kazakhstan. Features of the territorial distribution of ethnic groups are distinguished and regions with the highest concentration of Russian and Kazakh population are defined. In addition, the article considers the level of urbanization in the regions and the dynamics of urban population growth in the North, East, West, Central and Southern Kazakhstan. Trends in regional distribution of ethnic groups are identified. An analysis of the ethnic composition of the population in the 1999–2015 period shows that the zones of ethnic accommodation remained the same: the Kazakhs are settled mainly in the south and west of Kazakhstan, Russian – in the north-east. At the same time, an increase in the number of Kazakhs is marked in all regions, including those that were dominated by the Russian population for a long time.

Key words: population, territorial distribution, regions, urban population, rural population, ethnic composition.

Алтаев А.Ш.

Қазақстан халқының этникалық құрылымы аймақтық сипаттамалары: Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің кезеңіндегі тенденциялары

Мақалада Қазақстан аймағы бойынша халықтың этникалық құрылымы мен санының өзгерістері талданады. Этникалық топтардың ерекшеліктері, орыс және қазақ халқының ең жоғары концентрациясы анықталды. Сонымен қатар, ол аймақтарда және Солтүстік, Шығыс, Батыс, Орталық және Оңтүстік Қазақстанда қала халқының өсу динамикасы урбанизация деңгейі болып саналады.

Трендтерін этникалық топтардың облыстық бөлу анықтау. Солтүстік-шығысында қазақтар негізінен Қазақстан, Ресей оңтүстік және батысында шешіледі: жылдары халықтың этникалық құрамы талдау 1999–2015 этникалық орналастыру аймақтары бірдей қалды екенін көрсетеді. Ұзақ уақыт, оның ішінде барлық аймақтарда қазақтардың саны бұл айтарлықтай артуы, орыс халықтың көпшілігі.

Түйін сөздер: халық саны, аумақтық бөлу, аймақтар, қала халқы, ауылдық, этникалық құрамы.

**РЕГИОНАЛЬНЫЕ
ХАРАКТЕРИСТИКИ
РАЗМЕЩЕНИЯ И
ЭТНИЧЕСКОЙ
СТРУКТУРЫ
НАСЕЛЕНИЯ
КАЗАХСТАНА:
ТЕНДЕНЦИИ ПЕРИОДА
НЕЗАВИСИМОСТИ РК**

Социально-демографическое развитие населения на современном этапе играет важнейшую роль в создании экономически развитого и процветающего общества. Ключевая роль демографического потенциала значительно возрастает в условиях нового этапа политического и социально-экономического развития Казахстана, реализации задач вхождения в число 30-ти наиболее конкурентоспособных государств мира.

Наша страна, располагая гигантскими территориальными размерами и огромными природными ресурсами, имеет невысокую численность населения. При этом территориальное размещение характеризуется диспропорцией, наиболее густо заселены южные, более благоприятные в климатическом отношении зоны. Северные, центральные, восточные и западные области обладают низкой плотностью населения, концентрирующегося вокруг крупных городов и промышленных центров. В начальном периоде независимости вследствие целого ряда социально-экономических, политических и морально-психологических факторов пришли в движение значительные массы населения, вызвав масштабный отток и сокращение численности, особенно коснувшиеся северных, восточных и центральных областей. Негативные тенденции 90-х годов удалось преодолеть в начале XXI века, когда экономический рост привел к сокращению миграционных потоков и постепенному увеличению численности населения почти во всех регионах страны.

Лидером по росту численности населения в 1999-2014 гг. стала Западно-Казахстанская область, где она увеличилась с 616,8 до 1394,018 тыс. чел., то есть более чем вдвое. Высокие темпы прироста продемонстрировали и другие области Западного региона – Актюбинская, Атырауская и Мангистауская.

Южно-Казахстанская область показала рост численности населения более чем на 72%. Другие области Южного Казахстана также увеличили численность, но в меньших размерах.

В Восточно-Казахстанской области население сократилось почти в 3 раза – с 1531 тыс. в 1999 г. до 623,977 тыс. в 2014 году. Значительно сократилось население за этот период в Северо-Казахстанской области – с 726 тыс. до 575,766 тыс. чел. В других областях Северного Казахстана – Павлодарской и Костанайской сокращение численности населения было не столь мощным. В Карагандинской области население также уменьшилось, но не так катастрофично.

Таблица 1 – Население Казахстана и его областей в 1999-2014 гг., тысяч человек [1]

Регион	1999	2003	2009	2012	2013	2014
Казахстан	14953,1	14862,5	15 982, 4	16 673,1	16 909,8	17 16077,4
Акмолинская	836,3	748,2	738, 8	731,3	732,7	735,566
Актюбинская	682,6	668,3	756,7	786,3	795,8	808,932
Алматинская	1558,5	1560,5	1 804,0	1 908,7	1 946,7	1984,518
Атырауская	440,3	452	509,1	542,9	555,2	567,861
Восточно-Казахстанская	1531	1466	598,3	612,5	617,6	623,977
Жамбылская	988,8	979,5	1 020,8	1 055,8	1 069,9	1084,482
Западно-Казахстанская	616,8	601,9	1 341,2	1 357, 9	1 362,7	1394,018
Карагандинск.	1410,2	1333,6	886,3	879, 5	879,9	1369,667
Костанайская	1017,7	919,1	677,7	712, 9	726,7	880,776
Кызылординск.	596,2	603,8	482,6	545,8	567,8	739,776
Мангистауская	314,6	338,5	2 462, 8	2 621,5	2 678,9	587,419
Павлодарская	807	748,7	742,3	747,0	749, 0	752,793
Северо-Казахстанская	726	682,1	597,5	583,6	579,5	575,766
Южно-Казахстанская	1978,3	2110,8	1 396, 9	1 394,7	1 393,6	2733,279
г. Алматы	1129,4	1147,5	1 361,9	1449,8	1 475,4	1507,509
г. Астана	319,3	502	605,3	742,9	778,2	814,435

В целом прирост происходил за счет южных и западных областей, городов Алматы и Астаны. Наиболее высокими были темпы роста численности населения в Мангистауской и Южно-Казахстанской областях, традиционно заселенных казахами. Население Западно-Казахстанской области показало рекордные темпы, увеличив-

шись более чем в два раза. Напротив, численность населения северных, восточных и центральных областей, являющихся ареалом обитания русских, сокращалась. Но с 2013 года наблюдается медленный рост и в этих областях, исключение составляет Северо-Казахстанская область, в которой идет дальнейшая убыль.

Таблица 2 – Население Казахстана и его регионов в 1989-2014 гг. [2]

Регион	1989	1999	2009	2013	2014
Казахстан	16199	14953	15 982, 4	16 909,8	17 16077,4
Юг	5079,6	5122,1	4704,3	4978,0	5654,055
Запад	2111,1	2054,4	5069,8	5392,6	5587,89
Восток	1767,2	1531,0	598,3	617,6	623,977
Центр	1745,4	14150,2	886,3	879,9	1369,667
Север	4142,6	3387,0	2756,3	2787,9	2944,901
Астана	281,3	319,3	605,3	778,2	814,435
Алматы	1071,9	1129,4	1361,9	1 475,4	1507,509

В региональном разрезе Южный Казахстан, бывший самый населенным в 1989 году, в 2014 году сохранил свои позиции, но темпы роста

населения значительно замедлились, прирост за этот период составляет 574,475 чел. Зато Западный регион увеличил свою численность

более чем в 2,6 раза. Сегодня он обошел ранее второй по численности Север и занял его место. Судя по темпам роста, в скором времени он может превратиться в самый населенный. Восточный Казахстан, располагавшийся в 1989 году на четвертом месте, спустился на пятое – последнее в рейтинге, а Центральный поднялся на четвертое место.

С 2013 года негативные тенденции сокращения численности населения Северного, Центрального и Восточного Казахстана стали превращаться в более позитивные. В 2015 го-

ду тенденция роста населения продолжилась во всех областях, при этом увеличилась численность как городского, так и сельского населения.

Население Северного Казахстана менее всего участвовало в достижении позитивных результатов в увеличении численности. В 2014 году оно было меньше по сравнению с 1989 годом на 1197,7 тыс. чел. В 2015 году ситуация не изменилась. Однако, положительным фактом является то, что процесс сокращения прекратился и с 2009 года наблюдается тенденция его роста, усилившаяся в 2013 году.

Таблица 3 – Городское население Казахстана и его регионов в 2009 и 2013 гг. [3]

Регион	2009	2013	2013 в % к 2009
Казахстан	8 662 919	9 277 657	107,1
Юг	2 093 869	2 238 148	106,9
Запад	1 238 577	1 349 540	108,9
Восток	801 145	815 502	101,8
Центр	1 039 005	1 068 385	102,8
Север	1 523 192	1 552 455	101,9

Что касается городского населения, то во всех без исключения регионах с 2009 года идет его рост. В 2009-2013 гг. наиболее высокими темпами росло городское население Западного Казахстана – прирост составил 108,9%. На вто-

ром месте Южный регион, где рост составил 106,9%. Наиболее низкие темпы показали Восток и Север – 101,8 и 101,9% соответственно, что более чем на 5 пунктов ниже среднереспубликанских показателей.

Таблица 4 – Численность городского и сельского населения в разрезе регионов в 2014 г. (тыс. чел.) [4]

Регион	Всего за 2014 г.	В том числе	
		городское	сельское
Республика Казахстан	17397 181	9 612 568	7 784 613
Северный регион	2 945 024	1 579 098	1 365 926
Южный регион	6 648 077	2 330 346	4 317 731
Западный регион	2 636 566	1 394 036	1 242 530
Восточный регион	1 395 139	826 827	568 312
Центральный регион	1 377 623	1 087 509	290 114
Всего по регионам (без городов Астаны и Алматы)	15 002 429	7 217 816	7 784 613
г. Астана	850 410	850 410	-
г. Алматы	1 544 342	1 544 342	-

В 2014 году городское население значительно превосходило по численности сельское в Центральном регионе, сельские жители

составляли около 26,7% от общей численности. Центральный Казахстан, традиционно являющийся наиболее урбанизированным, и сегодня

сохранил свои лидирующие позиции. На втором месте по уровню урбанизированности находится Восточный регион. На третьем месте – Северный Казахстан с чуть менее 54% и за ним следует быстро набирающий темпы Западный Казахстан, где уровень урбанизированности составил почти 53%. И на последнем месте разместился традиционно аграрный Южный регион, где свыше 64% жителей сосредоточены в сельской местности.

Сегодня вектор роста городского населения сместился в сторону Запада и Юга страны, где темпы его роста в 2009-2014 гг. составили 112,6% и 111,3%. Север и Восток занимают отстающие позиции – 103,7% и 103,2% соответственно.

Сложившаяся в стране в результате крупных миграционных движений этническая структура населения не являлась и не является неизменной. В течение XX века формирование населения Казахстана в большой степени зависело от внешней миграции, представленной в основном русскими. Сложились регионы концентрации основных этносов: казахи в большинстве своем проживали на юге (современные Алматинская, Жамбылская, Кызылординская, Южно-Казахстанская области) и западе республики (Актюбинская, Атырауская, Западно-Казахстанская, Мангистауская области); русские – на севере (Акмолинская, Костанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская области), востоке (Восточно-Казахстанская область) и в центре (Карагандинская область). Основная масса русских в конце 80-х годов XX века обос-

новалась в городах (77% по переписи 1989 года). Вследствие этого динамика численности населения в первое суверенное десятилетие определялась регионально выраженным этническим фактором.

Миграционный отток населения в последнем десятилетии минувшего века, а также этнические различия в рождаемости привели к заметным изменениям этнического состава населения Казахстана. Наибольшие сокращения наблюдались в областях с преобладающим русским (европейским в целом) населением.

В свою очередь, интенсивность роста титульного населения в южном и западном регионах была почти в два раза выше, чем в северном, восточном и центральном. Таким образом, наблюдается условная этническая поляризация населения: казахи концентрируются на западе и юге, русские – на северо-востоке Казахстана.

Таким образом, анализ этнического состава населения в 1999-2015 годах свидетельствует о том, что зоны этнического проживания остались прежними: казахи расселены в основном на юге и западе Казахстана, русские – на северо-востоке. При этом отмечается рост численности казахов во всех регионах, в том числе и в тех, где долгое время преобладало русское население. Однако, сегодня фактор этнической дифференциации прослеживается гораздо слабее, чем в конце XX века. Набирает силу тенденция пространственной дифференциации: население концентрируется в регионах большего социального благополучия.

Литература

- 1 Сост. по итогам переписи 1999, 2009 гг.; информации о численности населения Комитета по статистике РК за 2003-2015 гг. <http://www.e.gov.stat.kz>
- 2 Сост. по итогам переписи 1999, 2009 гг.; информации о численности населения Комитета по статистике РК за 2003-2015 гг. <http://www.e.gov.stat.kz>
- 3 Сост. Социально-экономическое развитие Республики Казахстан. (Краткий статистический бюллетень). Январь-декабрь 2014 г. Астана, 2015. С. 47.
- 4 Сост. по информации о численности населения Комитета по статистике РК за 2014 г. <http://www.e.gov.stat.kz>

References

- 1 Sost. po itogam perepisi 1999, 2009 gg.; informacii o chislenosti naseleniya komiteta po statistike RK za 2003-2015 gg. <http://www.e.gov.stat.kz>
- 2 Sost. po itogam perepisi 1999, 2009 gg.; informacii o chislenosti naseleniya komiteta po statistike RK za 2003-2015 gg. <http://www.e.gov.stat.kz>
- 3 Sost. socialno-ekonomicheskoe razvitie Respubliki Kazaxstan. (kratkij statisticheskij byulleten). yanvar-dekabr 2014 g. Astana, 2015. s.47.
- 4 Sost. po informacii o chislenosti naseleniya komiteta po statistike RK za 2014 g. <http://www.e.gov.stat.kz>

Каримова Д.К.

**Роль Национального музея
в развитии культурного
туризма в Казахстане**

Культурный туризм является самым популярным и массовым видом туризма, особое место в данном направлении занимают музеи. Во всем мире культурный туризм давно выделился в отдельное направление и с каждым годом получает все большее развитие в Казахстане. Статья посвящена проблематике культурного туризма, особенностям развития данного направления в Казахстане. Развитие культурного туризма в Казахстане рассматривается на примере Национального музея РК, так как национальный музей РК соответствует основным требованиям туристических ресурсов. Автором статьи был дан подробный анализ историко-культурного и туристического потенциала Национального музея РК. Также были даны описания некоторых экспонатов, которые, в свою очередь, являются «визитной карточкой» музея.

Ключевые слова: Казахстан, культура, туризм, национальный музей.

Karimova D.K.

**The role of the National Museum
in the development of cultural
tourism in Kazakhstan**

Cultural tourism is the most popular and mass type of tourism, the special place in this direction is occupied by museums. In the whole world cultural tourism a long ago was distinguished in separate direction and with every year gets all greater development in Kazakhstan. The article is sanctified to the range of problems of cultural tourism, about the features of development of this direction in Kazakhstan. Development of cultural tourism is in Kazakhstan, it is necessary to consider on the example of the National museum of RK, so the national museum of RK conforms to the basic requirements of tourist resources. The author of the article was given detailed analysis of historical – cultural and tourist potential of the National museum of RK. Descriptions of some exhibits that are the «visiting-card» of museum were also given. In the conclusion of the article showed the role of the National museum of Republic of Kazakhstan in development of cultural tourism in Kazakhstan.

Key words: Kazakhstan, culture, tourism, national museum of rk.

Каримова Д.К.

**Қазақстандағы мәдени
туризмнің дамуындағы Ұлттық
музейдің рөлі**

Мәдени туризм – туризм саласының ең танымал және кең таралған түрі болып табылады және оның осы бағыттағы ерекше орнын музейлер алады. Бүгінгі таңда әлемде мәдени туризм жеке бағыт ретінде бөлініп шығып, жылдар өткен сайын Қазақстанда да дамып жатыр. Мақала мәдени туризм мәселелеріне және оның Қазақстандағы даму бағаттары ерекшеліктеріне арналады. Қазақстандағы мәдени туризм дамуын ҚР Ұлттық музейі негізінде қарастыру қажет, себебі ҚР Ұлттық музейі туризм ресурстарының негізгі талаптарына сәйкес келеді. Автор мақалада ҚР Ұлттық музейінің тарихи-мәдени және туристік әлеуетіне талдау жасаған. Сонымен қатар, музейдің «визитті карточкасы» болып табылатын кейбір экспонаттарға сипаттама берілді. Қорытындылай келе, Қазақстандағы мәдени туризм дамуындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің рөлі сипатталған.

Түйін сөздер: Қазақстан, мәдениет, туризм, ұлттық музей.

**РОЛЬ
НАЦИОНАЛЬНОГО
МУЗЕЯ В РАЗВИТИИ
КУЛЬТУРНОГО
ТУРИЗМА
В КАЗАХСТАНЕ**

Культурный туризм является самым популярным и массовым видом туризма. Его интенсивное развитие связано с возросшей потребностью людей в расширении знаний, в повышении интеллектуального уровня. Развитие культурного туризма стало одним из приоритетов XXI века. По разным оценкам культурный туризм составляет до 35%, а по некоторым данным даже 60% мирового потока туристов [1, с. 69]. Особое место в культурном туризме занимают музеи, благодаря им можно получить исчерпывающую информацию о культурном наследии, художественных шедеврах и различных достопримечательностях посещаемой страны или города.

История Казахстана имеет богатое историческое прошлое, также необходимо отметить, что Казахстан в силу своего геополитического положения испокон веков является местом пересечения разных культур, народов и традиций. Огромным импульсом для сохранения и развития культуры казахского народа стала Государственная программа «Культурное наследие», разработанная и реализуемая по инициативе Президента Казахстана Н. Назарбаева [3]. Таким образом, в рамках реализации программы «Культурное наследие» был создан Национальный музей Республики Казахстан.

Однако стоит отметить, что Музей, претендующий на место в культурном туризме, несомненно, должен обладать свойствами туристических ресурсов. Во-первых, музей должен иметь возможность принимать значительное число посетителей. Во-вторых, аттрактивностью, привлекая посетителей своими знаменитыми экспонатами. В-третьих, музей должен ознакомить посетителя с историей и культурой государства [2, с. 85].

Национальный музей Республики Казахстан – это самый крупный и современный музей в Средней Азии, где представлена история народа, его богатое духовное наследие и сегодняшнее развитие. Уже сейчас по своей площади он входит в десятку мировых музеев наряду с российским Эрмитажем, французским Лувром, американским музеем Метрополитен. Здание национального музея, в первую очередь, привлекает посетителей своей необычной архитектурой. Музей состоит из семи блоков с этажностью от 2-го до 9 го этажа. Общая

площадь составляет 74 тыс кв. м., из них экспозиционная – 14 тыс. кв.м., фондохранилища – около 5 тыс. кв.м. Экспозиционную площадь занимают 11 залов. Национальный музей Республики Казахстан имеет в своем составе следующие залы: Зал Астаны, Зал Независимого Казахстана, Залы золота, Зал древней и средневековой истории, Зал истории, Зал этнографии, Залы современного искусства [4, с. 8]. Каждый зал отражает определенный этап развития ис-

тории, где отображена многовековая история казахского народа, которая наполнена значимыми историческими событиями.

Немаловажным фактом является то, что менее чем за год музей посетили более 160 тыс. человек, в том числе 10 тыс. иностранцев, и с каждым годом количество посетителей растет. О чем свидетельствует нижеприведенная статистика количества посетителей за период 2014 – 2016 годы.

Таблица

Категории посетителей	2014 (июль-декабрь)	2015 (январь-декабрь)	2016 (январь-сентябрь)	Общее количество (2014-2016)	%
Ученики	40 576	37 418	17562	95 556	27,28
Студенты	15 111	15 917	6431	37 459	9,00
Дети до 7 лет	3 886	8 539	5578	18 003	4,33
Пенсионеры	8 448	15 287	4668	28 403	6,83
Люди с ограниченными возможностями	488	964	1864	3 316	0,80
Военнослужащие	1 316	674	1269	3 259	0,78
Иностранцы	8 374	9 651	12288	30 313	7,29
Воспитанники детских домов	590	783	226	1 599	0,38
Взрослые (иная категория)	45 829	68 910	83371	198 110	47,62
Итого	124618	158143	133257	416018	100,00

Данная статистика наглядно показывает, что с каждым годом растет количество людей, желающих познакомиться с историей и культурой Казахстана. Таким образом, Казахстан несет в себе историко-культурный и туристический потенциалы.

У каждого музея непременно есть своя «визитная карточка», свой символ. У Лувра – это Ника Самофракийская, у Эрмитажа – «Мадонна Литта» Леонардо да Винчи. Для Национального музея – это, конечно же, всемирно известный артефакт «Золотой Человек», который стал одним из ярких символов Независимости Казахстана, найденный при раскопках кургана Иссык группой археологов под руководством Кемалы Акишева, является ярчайшим образцом сакского искусства «звериного стиля». Реконструкция расшитой золотыми бляшками одежды и головного убора, захороненного в кургане сакского царя, явила миру из глубины веков образ древнего правителя, а само открытие объявили находкой века. Находка датируется V-IV вв. до н.э. и включает в себя более 4 тысяч золотых

изделий. Золотые изделия были выполнены в разнообразной технике – ковка, штамповка, гравировка, зернь. По качеству исполнения и обработки металла ученые приравнивают золотые изделия древних кочевников к мировым шедеврам [5, с. 26]. Детали, украшавшие его корону – крылатые кони-тулпары, – стали частью национального герба Республики Казахстан, а скульптура Золотого человека установлена на площади Независимости в Алматы. На сегодняшний день Иссыкский «Золотой человек», ставший сенсацией и символом Независимости Казахстана, известен всему миру.

В экспозициях музея ярко показан вклад степной цивилизации в мировую историю. Данный аспект полностью отражен в залах истории, истории древней и средневековой истории и в зале золота. В зале истории представлен процесс образования казахского ханства, освещается казахско-джунгарская война, которая оставила неизгладимый след в памяти народа. Особое место в истории Казахстана занимал Великий Шелковый путь, который является мостом

для взаимоотношении кочевых и оседлых цивилизаций.

В середине первого тысячелетия нашей эры начинается очень важный исторический период в истории Казахстана, так как в данный период происходит образование первых средневековых государств, населявших территорию Казахстана с древнейших времен до средневековья. В зале древней и средневековой истории собран уникальный материал, великолепно иллюстрирующий древнюю и средневековую историю, экономику, религиозные воззрения, художественные ремесла, архитектуру племен, населявших территорию Казахстана.

Историческая память народа – это основополагающий фактор сохранения самого народа,

нации, этноса, который закладывается веками в культурное наследие, культурные пласты всей человеческой цивилизации. С материальным, духовным и культурным наследием казахского народа можно ознакомиться в зале этнографии. Зал этнографии демонстрирует традиционную материальную и духовную культуру казахов, отображенных в предметах быта, предметах музыкального искусства, обрядовой культуры, атрибутами религиозных верований и культов.

Таким образом, Национальный музей Республики Казахстан не только помогает оценить национальные ценности, достояние своей страны, но и показывает динамичное развитие Казахстана с многовековой историей и богатой культурой.

Литература

- 1 Воскресенский В.Ю. Международный туризм. Инновационные стратегии развития. – М., 2007. – 255 с.
- 2 Запесоцкий Ю.А. Символическая сущность бренда в современной культуре. – СПб., 2009. – 180 с.
- 3 Государственная программа «Культурное наследие». – Астана, 2006 – 2011 годы.
- 4 Кадысова Р.Ж., Кульбаева Ж.Т., Адильбекова Т.Т. Национальный музей Республики Казахстан – Первые шаги. – Астана, 2015. – 263 с.
- 5 Акишев К.А. Курган. Иссык. Искусство саков Казахстана. – М., 1978. – 132 с.

References

- 1 Voskresenskij V.Ju. Mezhdunarodnyj turizm. Innovacionnyje strategii razvitija. – M., 2007. – 255 s.
- 2 Zapesockij Ju.A. Simvolicheskaja sushhnost' brenda v sovremennoj kul'ture. – SPb., 2009. – 180 s.
- 3 Gosudarstvennaja programma «Kul'turnoe nasledie». – Astana, 2006 – 2011 gody.
- 4 Kadysova R.Zh., Kul'baeva Zh.T., Adil'bekova T.T. Nacional'nyj muzej Respubliki Kazahstan – Pervye shagi. – Astana, 2015. – 263 s.
- 5 Akishev K.A. Kurgan. Issyk. Iskusstvo sakov Kazahstana. – M., 1978. – 132 s.

Дадабаева Г.Р.

**Опыт конструирования
социального пространства:
алматинский двор**

Государственные жилищные реформы, проведенные в Казахстане в 1990-2000-е годы, значительно изменили отношение горожан к своему жилью и окружающему их пространству. Автор пытается показать ландшафт микропространства, состоящего из нескольких многоэтажных домов, построенных в 1970-80-е годы. Это пространство рассматривается в контексте «концепции поля» П. Бурдьё. Автору показалось интересным интерпретировать данный микрорайон, состоящий из жителей нескольких домов как некое новое конструируемое пространство, идя вслед за идеей Бурдьё «поле как подпространство социального». Основной гипотезой проекта является положение о том, что пенсионеры (большая часть) занимаются ландшафтным дизайном, чтобы выстраивать свое социальное подпространство со своими ценностями, сложными структурированными связями и даже некой реконструкцией прошлого, и это основной способ преодолеть поколенческий разрыв и выстроить новую систему отношений с молодым поколением. Использование опросников помогло верифицировать данную гипотезу.

Ключевые слова: жилищные реформы, ландшафт, микропространства, Бурдьё, социальное подпространство.

Dadabaeva G.R.

**Construction of new social
space: almaty courtyards**

The attitude of Kazakhstani urban citizens to their apartments and environment have been steadily changed since 2000s. Partly this happened due to state reforms in public real estate sector that was realized in 1990-2000s but we can also suggest a variety of reasons led for new social phenomenon in the life of micro-district communities. The author presents his vision of micro-district's landscape where majority of the tenants have been living here since 1970-80s when they received these apartments for free. The main hypothesis of the project is that retired people are involved into new landscape construction due their strong desire to create their own social space with common values, diverse hierarchical ties along with reconstruction of some Soviet practices. Using questionnaires and interview with tenants have helped to verify this hypothesis.

Key words. housing reform, the landscape, the micro space, Bourdieu, social subspace.

Дадабаева Г.Р.

**Әлеуметтік кеңістікті
конструкциялау тәжірибесі:
Алматы ауласы**

1999-2000 жж. Қазақстанда жүргізілген Мемлекеттік тұрғын үй реформалары қалалықтардың өзінің тұратын үйіне және қоршаған кеңістікке деген қатынасын біршама өзгертті. Айта кету керек, қалалықтардың бір бөлігі қоршаған ландшафттарға селқос қараса, белгілі бір аудан не үйлердің тұрғындары жағдай жасауға, тіпті өз есебінен жаңа ландшафттар құруға ұмтылады. Автор 1970-1980 жж. тұрғызылған бірнеше көпқабаттан тұратын үйлерді микрокеңістіктегі ландшафт ретінде қарастыруға тырысады. Автор бұл кеңістікті П. Бурдьенің «алаң концепциясы» контекстінде қарастырады. Егер біз, Бурдьеден кейін «алаң – әлеуметтік кеңістіктің астындағы кеңістік» деп түсінетін болсақ, онда бірнеше үйлердің тұрғындарынан тұратын микробөлімшені негізге алып интерпретация жасауға болады. Аталған жобаның негізгі гипотезасы, зейнеткерлер тек бос уақытының көптігінен ғана дизайнмен айналыспайды. Белгілі дәрежеде олар өздерінің әлеуметтік кеңістігін өздерінің құндылықтарымен, күрделі құрылымдық байланыстарымен және өткенін реконструкциялаумен құрайды. Бұл ұрпақ сабақтастығын жалғастыруға және жас ұрпақтармен қатынасын жаңа жүйеде құрудың негізгі тәсілі болып табылады. Сұрақтардың үш кешенін қамтитын сұрақнаманы пайдалану аталған гипотезаны тексеруге көмектеседі.

Түйін сөздер: тұрғын үй реформасы, ландшафт, микрокеңістік, Бурдьё, әлеуметтік кеңістік асты.

**ОПЫТ КОНС-
ТРУИРОВАНИЯ
СОЦИАЛЬНОГО
ПРОСТРАНСТВА:
АЛМАТИНСКИЙ ДВОР****Введение**

Западные страны и, прежде всего Соединенные Штаты, Великобритания, Франция и Австралия, были первыми, кто начал серьезные дискуссии по поводу неиспользуемых земель, которые могли быть предоставлены городским жителям для занятий садоводством и огородничеством (Been and Voicu, 2006). Хотя фактически и в Советском Союзе традиции дачных участков как дополнительного источника продуктов (овощей и фруктов) стояли на повестке дня еще с 1930-х годов. Само понятие «gardening», а точнее «community gardening» (садоводческие сообщества – авт.) означает возможность наиболее эффективного использования небольших участков земли под маленькие парки, зеленые зоны с клумбами цветов и деревьями и так далее. В западной литературе «community gardening» изучалось большей частью через призму теории социальных движений, с акцентом на протестные движения, культурных феноменов и садоводчества как общественного явления (Cameron, Manhood, Pomfrett 2010; Krasny, Tidbal 2009; Nettle 2014; McKay 2011). Сам термин «community gardening» имеет много дефиниций, однако для настоящего исследования наиболее адекватным является определение «садоводческого сообщества» как участка земли, обрабатываемого сообща группой людей» (Long Island Community Garden) или «общественный сад, разделенный на отдельные участки, которые обрабатываются индивидуально, но управляемый сообща» (Lawson, 2005). Для людей, вовлеченных в этот вид активности, во всем мире городское садоводчество является источником продуктов питания, дает возможность расширить парковые зоны в городе, улучшить жизнь людей, дав им возможность работать с землей. Последнее утверждение особенно актуально для мигрантов, бедных слоев населения и тех, кто испытывает трудности в общении. Соответственно, садоводчество становится учебной платформой для улучшения качества жизни людей или же источником «collective wellness» (коллективного здоровья – авт.) (D'Abundo and Carden 2008). Непосредственно в городах люди выращивают фрукты, овощи, лечебные травы и цветы, вовлекаясь одновременно в такие сферы, как сельское хозяйство, пчеловодство,

создание парков, лесных зон, содержание животных (Egziabher, 1994). Тот вид деятельности, который описывается в настоящей статье, отличается от описанных в западной литературе, поскольку он не совсем к ним подходит.

Озеленение палисадников не связано с обработкой земли для выращивания фруктов, ягод и овощей, что объясняется отсутствием больших участков земли и нежеланием жителей многоквартирного дома этим заниматься. Жители этих пятиэтажных домов также не ставили перед собой задачу создать зеленые парковые зоны вокруг своих жилищ, как мы могли бы видеть на примере жилищных сообществ в Нью-Йорке. Городские власти Нью-Йорка заключили налоговое соглашение с жителями таких домов, поскольку наличие парковых зон сильно повышает стоимость жилья (Been and Voicu, 2009). Такие садоводческие проекты на Западе часто являются проектами по развитию гражданского общества, так как участники создают платформу для обмена, включая культурное взаимодействие, расширение социальных контактов и интеграцию в гражданское общество (Krasny and Tidbal, 2009). Именно с назначения этих проектов мы можем наблюдать некоторое сближение позиций социальной деятельности в Америке, Европе, других частях мира и на постсоветском пространстве. Однако необходимо отметить, что в данном социальном проекте отсутствует протестный аспект, что позволяет рассматривать его как креативный и инновационный.

Академический интерес к проблеме садоводства или озеленению палисадника начался с отслеживания связей между садоводством и культурными идентичностями (Taylor, 2008). Тейлор пытался показать, как гендерные особенности и классовая принадлежность влияют на выбор тех или иных типов садов (палисадников), которые выражают, таким образом, определенную эстетику. Работа Маккей о радикальных садах была посвящена анализу путей влияния друг на друга таких категорий, как земля, история и политика (McKay, 2011). Он настаивал на том, что частные сады могут ломать границы и становиться, таким образом, частью неких протестных программ, присущих социальным движениям. Маккей подчеркивает: «эти движения анти-садоводства ...отличаются богатой традицией вызова существующей культуре», что означало, что садоводство является манифестом определенных политических тенденций, господствующих в обществе. Работа Клэр Неттл «Community Gardening as Social Action» стала

знаковой в области исследований, вобрав в себя большое количество обсуждаемых проблем. Большой разброс поднятых в книге тем не был ограничен несоциальными протестными движениями, ни классовыми или гендерными противоречиями. Неттл пыталась исследовать, как садоводство становится «конструктивной» формой и неким «прообразом» социальной активности, где «участие в коллективных практиках, которые используются сознательно и стратегически влияют на процесс социальных изменений, способствует продвижению солидарности среди участников проекта, которые завершаются появлением реальных социальных движений» (Nettle, 2014: 62). Она заявляет, что на конфликтной составляющей сфокусировано больше внимания, так что от общественного садоводства складывается впечатление, как от протестного социального движения. Напротив, Неттл считает, что садоводство как вид обычной, рутинной деятельности может привести к альтернативному результату, который сменит фокус дискурса.

В этой статье фокус исследования сосредоточен на трех измерениях социального эффекта от данного проекта. Сама организационная структура этого сообщества показана через отдельные, не связанные друг с другом виды деятельности. Таким образом, мы можем охарактеризовать это сообщество как неорганизованное, не относящееся к какой-то определенной типологии. Самоидентификация, а точнее, отношение к своему советскому прошлому, это второе направление проекта. Используя концепцию «поля» Бурдьё, мы можем проследить, какие именно структуры создаются участниками проекта на основе их собственного социального опыта. Именно эта часть их жизни, наряду с социальным опытом, значительно повлияла на тип «конструируемого сообщества». Третьим направлением исследования стал анализ нового социального пространства: как оно влияет на отношения садоводов с другими людьми и является ли это новое пространство более безопасным, приятным и дружественным для общения жителей этого маленького микрорайона.

Теория и методология

Отсутствие академических исследований по проблемам озеленения дворов на постсоветском пространстве заставило автора обратиться к идее сравнения феномена общественного садоводства на Западе с исследуемой пробле-

мой. Озеленение алматинских дворов жителями маленького микрорайона исследовалось через концепцию «полей» Бурдьё (Bourdieu 1984). Концепция габитуса, которая характеризуется как «социализированные нормы, управляющие поведением и мышлением», стали основанием исследования. Для людей, объединенных совместной деятельностью, физическая активность является частью их социального существования. Таким образом, окружающая действительность становится социальной концепцией. Бурдьё представлял габитус как набор идей, вкусов, верований, интересов, которые определяют для человека картину мира. Именно этот набор ценностей влияет на деятельность человека и позволяет, таким образом, создать свое собственное социальное пространство, на которое влияет окружающая среда.

Именно поэтому исследуемая группа рассматривалась как социальная группа, на которую большое влияние оказывает предшествующий опыт, история через семейные традиции, советское образование, культурные предпочтения, которые также сформировались в школьные и университетские годы. Однако мы не можем выбрасывать и тот постсоветский опыт, который оказывает очень сильное воздействие на социальные практики людей. Еще более важной частью этого проекта становится социальный опыт: люди предпочитают существовать в определенном социальном пространстве, подтверждая тезис о том, что социальное существование – это основание для физического существования. Тем не менее, все те поля, в которых люди существуют, являются взаимозависимыми, что означает, что предшествующий опыт, который рассматривается как «капитал», зачастую противоречит настоящей реальности. Следуя за идеей Бурдьё о том, что капитал это часть процесса структурирования габитуса, используемая как инструмент для достижения доминирующей позиции, мы попытаемся установить, является ли предшествующий опыт жителей микрорайона инструментом для достижения доминантной позиции.

Бурдьё разделял «капитал» на социальный, культурный, экономический и символический (Bourdieu 1986), что позволяет нам идентифицировать, каким образом все эти возможности были использованы, чтобы сконструировать новое социальное пространство. Исследование того, как именно этот капитал был использован для конструирования нового пространства, поможет установить, как именно он влияет на

новое пространство: какие ценности, атмосфера начинают доминировать. Социальный капитал в контексте данного проекта может рассматриваться как определенные идеи, разделяемые жильцами дома в процессе озеленения палисадников. Культурный капитал может быть интерпретирован, как знания и опыт жителей, рассматриваемый как советский, поскольку именно на эти годы приходится опыт работы и учебы. Влияние культурного капитала объясняется их возрастом, а все они, пенсионеры, то есть их привычки, предпочтения коренятся в советском прошлом. Экономический капитал не играет существенной роли в данном проекте, поскольку жители данного микрорайона не думали об увеличении стоимости своего жилья, как это мы видим на Западе, где наиболее известным примером являются жилищные общины Нью-Йорка (Been and Voicu, 2006). И, наконец, неожиданно, последний элемент – символический капитал, стал наиболее важной частью проекта по благоустройству палисадников. Для Бурдьё символический капитал – это престиж, слава или признание тех или иных заслуг человека и, возможно, желание получить признание и уважение со стороны остальных жителей, что толкнуло группу пенсионеров начать озеленение палисадников. Слава и престиж могут быть легко заменены необходимостью быть уважаемым остальными жильцами, что символически может интерпретироваться как уважение к их прошлой жизни, большей частью советского периода. Одновременно мы можем предположить, что группой энтузиастов двигало желание поделиться позитивным опытом прошлого.

Бурдьё утверждал, что культурный и экономический капитал играют главную роль в процессе сохранения средним и высшим классами своих позиций. Люди, которые принадлежат к среднему и высшему классу, прилагают большие усилия, чтобы их дети сохраняли те же позиции в своих социальных группах благодаря образованию, нормам поведения и правилам, которым они все подчиняются. Процесс озеленения палисадников напоминает усилия образованных слоев общества воспроизводить предшествующие культурные практики, чтобы сохранить на новом уровне большую часть старого культурного опыта. Вновь образованное маленькое общественное пространство превращается в территорию со своим режимом социального контроля.

Теория «полей» Бурдьё используется в основном для объяснения, каким образом люди могут

сопротивляться власти и ее доминированию и в тоже время сотрудничать с властью в каких-то других сферах (Moncrieffe, 2006). Вначале, когда автор только присоединился к проекту озеленения палисадников, эта работа рассматривалась больше как протест против существующего в постсоветском пространстве отношения к общественным паркам, садам и зеленым зонам. Год спустя деятельность участников уже виделась как попытка создать новое социальное пространство, отличное от постсоветской реальности. Это предположение вполне согласуется с идеей Бурдые о том, что социальное пространство – это попытка физически дистанцироваться от неприятной реальности или же таких же неприятных людей. В случае с опытом озеленения жильцы пытались дистанцироваться от неприятной, зачастую даже враждебной реальности, создав взамен новую, содержащую знакомые, понятные и более приятные характеристики.

В тоже самое время мы не можем утверждать, что эта новая, сконструированная реальность выстроена только на старом, предшествующем советском опыте. Этот феномен представляет собой смесь самых различных практик, где преднамеренное использование культурного и символического капитала садоводов привело к появлению нового социального пространства. Следующая часть паззла, объясняющая сложность исследуемого, объекта – это контекст государственной и общественной культуры, которая выстраивает советское общественное пространство. Здесь мы можем обратиться к книге А. Паперного (Paperni, 1985), которая представляет собой крайне противоречивый взгляд на историю советской архитектуры. Паперный показывает советскую архитектуру через «бинарную оппозицию», где статика противопоставляется текучей форме, старые формы новым и т.д. Основная идея автора состояла в том, чтобы через российскую, в основном, советскую историю показать, как государственная монументальная архитектура противопоставлялась общественной. В контексте «бинарной оппозиции» именно общественная, популярная архитектура появлялась как ответ на запрос общества. Парадокс советской и мировой реальности состоит в том, что эта бинарность никогда не существовала и не существует в четко очерченных формах. Люди всегда жили в условиях, когда противоположные формы культуры сосуществовали и продолжали это делать на одном пространстве, смешиваясь и принимая, зачастую, странные формы. Вячеслав Иванов в

своем замечательном эссе, посвященном феномену двух культур, упомянул также бинарную оппозицию «холодной и горячей культур», предложенную французским антропологом Леви-Строссом (Levi-Strauss, 1983). «Холодная культура» пыталась найти что-то необычное, экстраординарное, революционное, в то время как «горячая культура» представляла собой амбиции официальной власти, которая символизировала имперскую Россию или СССР. Озеленение палисадников, которое рассматривается в настоящей работе, может быть отнесено к «третьей культуре», которая пытается отойти как от государственной, так и общественной на основе своего собственного культурного капитала.

Методология проекта выстроена на анализе двенадцати опросников жителей исследуемого микрорайона и двух интервью наиболее активных участников проекта. Одиннадцать участников – это пенсионеры, русские женщины, которые имеют высшее образование. Опросники разделены на три части: первая часть включает вопросы личного характера – возраст, образование, национальность и др., вторая часть посвящена причинам, которые заставили этих женщин заняться садоводством – это любовь к земле, личные причины, требования соседей, желание изменить окружающий ландшафт; третья часть посвящена социальным вопросам – как изменились отношения между соседями, как участники проекта оценивают атмосферу во дворе и другое. Эти три секции вопросника дают общее представление об основных тенденциях, которые мы наблюдаем во дворе. Считаю необходимым добавить, что автор статьи также проживает в этом микрорайоне и с 2015 года является участником этого проекта, что позволяет получить более точную информацию.

Заключение

Конечно, отдельно рассматриваемый двор не сможет стать основой для обобщения, которое можно отнести ко всей территории Казахстана. Тем не менее, с определенной долей осторожности мы можем сделать какие-то выводы по итогам данного проекта. Во-первых, процесс озеленения палисадников и украшения двора совпал с общим экономическим ростом в стране в 2000-е годы. Подписание соглашения о создании Таможенного Союза и, позднее, Евразийского Союза вселило больше уверенности в русскоязычную часть населения и их будущее видится в более позитивном ключе. Непря-

мой продукт этой ситуации – рост интереса к украшению окружающего пространства, это не только озеленение двора, но и попытки занять ландшафтным дизайном. Кроме того, можно рассматривать попытку украшения двора, как возможность выстроить новую, более комфортную социальную реальность, которая отделена от «неприятной, физической реальности».

Литература

- 1 Been, Vicki and Voicu, Joan (2006). «The Effect of Community Gardens on Neighboring Property Values». New York University Law.
- 2 Bourdieu, P. (1980). *The Logic of Practice*. Stanford, Stanford University Press.
- 3 Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge.
- 4 Bourdieu, P. (1986). 'The Forms of Capital'. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Capital*. J. G. Richardson. New York, Greenwood Press: 241-58.
- 5 Cameron, Jenny, Manhood, Craig & Pomret, Jamie. (2010). *Growing the Community of Community Gardens: Research Contribution*. Paper submitted to the Community Garden Conference, Canberra, 2010.
- 6 Corbett, Jean, (2010). *How Do Community Gardens Impact Social Conditions?* Webster University.
- 7 D'Abundo, Michelle and Carden, Andrea. (2008). «Growing Wellness»: The Possibility of Promoting Collective Wellness Through Community Garden Education Programs. *Community Development*, vol. 39, issue 4, pp. 83-94.
- 8 Dvory Almaty I teoriyarazbityhokonnaoborot. [Almaty yards and theory of broken windows conversely]. Pandaland. Retrieved from <http://pandaland.kz/articles/semya/raznoe-i-poleznoe-270/dvory-almaty-i-teoriya-razbityh-okon-naoborot>
- 9 Levi-Strauss, Claude. (1983). *Strukturalnaya Antropologiya*. [Structural Anthropology]. Moskva: Nauka.
- 10 Krasny, Marianne and Tidbal, Keith (2009). *Community Gardens as Contexts for Science, Stewardship, and Civic Action Learning*. *Cities and the Environment*, vol. 2, issue 1, article 8.
- 11 McKay, George. (2011). *Radical Gardening: Politics, Idealism & Rebellion in the Garden*. London: Frances Lincoln. Metcalf, Bill.
- 12 Moncrieffe, J. (2006). «The Power of Stigma: Encounters with 'Street Children' and 'Restavecs' in Haiti.» *IDS Bulletin* 37(6): 31-46.
- 13 Papernyi, Vladimir. (1985). *Культура два*. [Culture Two]. Ann Arbor: Ardis Publishing.
- 14 Taylor, Lisa. (2012) *A Taste for Gardening: Classed and Gendered Practices*. Ashgate Publishing, Ltd.
- 15 *The Creative Community Builder's Handbook*. (2007). Fieldstone Alliance. Public Space Projects.
- 16 Gaventa, J. (2003). *Power after Lukes: a review of the literature*, Brighton: Institute of Development Studies.
- 17 Nettle, C. (2014). *Community Gardening As Social Action*. Earnham, Hampshire: Ashgate.

Ташенев М.Ж.

**Интерактивные методы
обучения истории в вузе**

В Казахстане идет модернизация высшего образования. Сохранение исторической памяти, языка и культуры является приоритетом в образовательной политике. В статье рассматриваются формы и методы интерактивного обучения истории в вузе. Автором рассматриваются проблемы внедрения методов интерактивного обучения истории в вузах Казахстана. Интерактивные методы обучения способствуют формированию и развитию таких ключевых компетентностей, как информационная, коммуникативная, проблемная, дебатная, исследовательская, кооперативная, которые определяют успешность студента. А если обучающийся успешен в своей учебной деятельности, то вырастает и его мотивация к самообразованию и самосовершенствованию, включаются эмоции, интерес, целеполагание, воля к достижению целей, и в итоге кристаллизуются важнейшие жизненные, профессиональные, гражданские и нравственные ценности.

Ключевые слова: модернизация, проблемы, высшее образование, интерактивное обучение истории.

Tashenev M.Zh.

**Interactive history teaching at a
university**

Modernization of higher education is going on in Kazakhstan. Preservation of historical memory, language and culture is a priority in educational policy. The article deals with the forms and methods of interactive history teaching in high school. The author considers the problems of implementation of interactive teaching methods on history of universities in Kazakhstan.

Interactive teaching methods contribute to the formation and development of key competences in informatics, communication, debates, research, co-operation, which determine the success of students. If a student is successful in their educational activity, then there will be grow his motivation to self-education and self-improvement, including emotions, interests, goal-setting, the will to achieve the goals, and eventually the most important life, professional, civic and moral values.

Key words: modernization, issues, higher education, interactive history teaching.

Ташенев М.Ж.

**ЖОО-да тарихты оқытудың
интерактивті әдісі**

Қазақстанда жоғары оқу орнында модернизация жүріп жатыр. Тарихи жады, тіл мен мәдениеттің сақталуы білім беру бағытында басымдылыққа ие. Мақалада, ЖОО-да интерактивті білім берудің түрлері мен әдістері қарастырылады. Автор Қазақстандағы білім беру саласына интерактивті әдістердің енгізілуіне баса мән береді. Оқытудың интерактивті әдістері мәселелік, коммуникативтік, зерттеушілік, кооперативтік секілді негізгі құзыреттіліктердің қалыптасуы мен дамуына ықпал етеді. Ал, егер білім алушы оқу барысында белсенді болса, оның өзін-өзі жетілдіру, өз бетінше білім алу сынды ұмтылыстары да жетіліп, нәтижесінде өмірлік маңызы бар азаматтық, руханилық құндылықтары қалыптасады.

Түйін сөздер: модернизация, мәселелер, жоғары білім, интерактивті әдіс, тарихты оқыту.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ В ВУЗЕ

Перед современным высшим образованием РК определены большие задачи, сформулированные в государственных программах «Развитие образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы», «План нации – 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ», «Стратегия «Казахстан-2050», в общенациональной патриотической идее «Мәңгілік Ел» («Вечный народ») [1].

Красной нитью в данных программных документах проходит идея инновационного образования, а также воспитания молодежи, основанного на таких базовых ценностях, как общность истории, культуры и языка народов Казахстана, национальное единство, мир и согласие, высокая духовность, национальная безопасность и глобальное участие нашей страны в решении общемировых и региональных проблем. В этих, прошедших испытание временем, государствообразующих, общенациональных ценностях заключается идейная основа нового казахстанского патриотизма. Эти же ценности лежат в основе казахстанской гражданственности и идентичности [2].

Воспитание патриота, любящего свою страну, активного гражданина, полиязычного конкурентоспособного профессионала требуют модернизации высшего исторического образования.

Огромную роль в формировании у молодежи высоких социальных, мировоззренческих и духовных ценностей, исторического самосознания, а также казахстанской идентичности и гражданственности играет историческое образование на всех его ступенях, в том числе и в системе высшего исторического образования.

Значение этих ценностей велико, так как только они могут обеспечить стабильное развитие нашего государства. Историческая наука находится на переднем крае вызовов современности, поскольку именно в оценивании определенных и резонансных исторических событий сталкиваются воззрения различных политических элит, партий и движений, стремящихся использовать историю для влияния и воздействия на широкие массы.

Морально-ценностная, правдивая и объективная оценка исторических событий прошлого тесно взаимосвязана с настоящим и будущим народа и государства. Поэтому очень важно

дать научные исторические знания и ориентиры молодому поколению. Именно историческое образование формирует историческое самосознание как отдельного гражданина, так и всего народа, нации.

В современном историческом образовании происходит смена старых парадигм на новые, прогрессивные и более эффективные.

Учителя в большинстве своем переходят от модели «субъект-объект» в отношениях учителя и обучающегося, характерного для командного, директивного стиля обучения, на отношения «субъект-субъект», где обучающийся является теперь не пассивной, а активной стороной в учебном процессе.

Изменились формы и методы, появились новые педагогические технологии и подходы к историческому образованию: к традиционной лекционной подаче знаний добавились компетентностный, деятельностный, исследовательский, интерактивный, инновационный подходы с широким использованием информационных и компьютерных технологий. Большое внимание уделяется инновационным моделям обучения истории: исследовательскому и дискуссионному подходам в обучении, дидактическим играм, и т.д.

Педагогам известны следующие уровни и виды знаний:

- начальный уровень – «знание-знакомство», позволяющие студенту ориентироваться в информации в самых общих чертах;

- средний уровень – «знание-репродукция», когда студент может воспроизвести учебный материал без решения каких-либо творческих и практических задач;

- высокий уровень – «знание-умение», позволяющее уверенно, творчески применять знания, т.е. студент имеет определенные навыки и умения как в образовательной, так и в исследовательской деятельности;

- высший уровень – «знание-трансформация», дающее возможность не только творчески их применять, но и с их помощью создавать (открывать) новые знания.

Несомненно, что только на третьем и четвертом уровнях обучаемый демонстрирует не только знания, навыки и умения, но и творческое применение знаний с эвристическим элементом.

Аудитории вузов Казахстана широко оснащены интерактивными досками, которые позволяют педагогу сделать процесс обучения ярким, наглядным, динамичным, помогает эффективно осуществлять обратную связь, повышает эффек-

тивность обучения, вносит в учебный процесс новое восприятие, способствует повышению мотивации обучающихся.

Преподаватели, работающие с интерактивной доской, отмечают положительные изменения в качестве уроков, в объеме понимаемого студентами материала. Они утверждают, что интерактивная доска помогает преподнести больше информации за меньшее время, и при этом студенты активно работают на уроке и лучше понимают даже самый сложный материал. В то же время студенты выполняют свои задания по самостоятельной работе в виде презентаций на практических занятиях, что, несомненно, поможет им в дальнейшей профессиональной деятельности, в педагогической практике.

На основе традиционного обучения в целях активизации занятий успешно применяются методы «круглого стола», «метод проектов» и метод «мозгового штурма».

Особо хотелось бы отметить роль интерактивного обучения, способствующего активизации процесса обучения путем вовлечения студентов в совместный мыслительный процесс. Преподаватель здесь выполняет роль наставника, направляющего студентов в их познавательной деятельности. Интерактивные занятия пробуждают в студентах мотивацию, положительные эмоции, удовлетворяют их потребность в общении, здесь большую часть времени говорят студенты, а не учитель. Ситуация диалога, непосредственное живое общение ориентированы не на простую передачу знаний, а на открытие новых знаний. Надо отметить здесь и наличие эмоционального компонента, который способствует большему запоминанию и усвоению материала, а также укреплению межличностных связей в группе. Большое внимание уделяется обратной связи, которая выражается в рефлексировании студентом своих чувств, эмоций, результатов интерактивной деятельности.

Таким образом, интерактивное обучение является основой коллективной учебной деятельности, и опирается на взаимодействие в группе, причем отношение к студенту должно быть, как к партнеру, и, следовательно, требует от преподавателя принятия студента как личности, обладающей собственным мировоззрением и опытом. Также отмечается положительный результат в виде сплоченности студенческой группы, укрепления межличностных взаимосвязей внутри группы, повышения учебной и профессиональной мотивации, а также познавательной

активности студентов, развития стратегии сотрудничества, диалогического мышления.

Формы интерактивных лекций: лекция-беседа, лекция-дискуссия, лекция с разбором конкретных ситуаций, лекция с запланированными ошибками, лекция – «пресс-конференция» и другие.

Семинары могут проводиться в виде таких форм интерактивного обучения, как семинар-дискуссия, семинар-исследование, деловая игра, мозговой штурм, ролевая игра (позволяет окунуться в историческую эпоху, прочувствовать мысли и переживания исторических личностей в конкретной исторической ситуации), интервью с исторической личностью, «несуществующие диалоги» исторических деятелей (мыслителей, политиков, деятелей культуры и науки) по тем историческим событиям, чьими современниками они были.

Конечно же, нельзя не сказать о том, что главной здесь является личность преподавателя, его знания, опыт, тренерские (коучинговые) компетенции, а также личностные качества (особенности темперамента, интроверсия-экстраверсия, превалирование логичности или эмоциональности, доброжелательность, тактичность и др.).

Для разработки деловой игры, ролевой игры необходимы большие затраты личного времени преподавателя (которые, к сожалению, не оплачиваются), а также хорошее знание групповой (социальной) психологии и тренинговой работы.

Иногда встречается критика интерактивного обучения в академической среде, мол, они требуют слишком много времени, и преподавателям легче читать лекции, чем вести интерактивные занятия. И все же, интерактивные упражнения могут быть использованы на занятиях длительно даже в один час и, при наличии опыта, стать удобными для преподавателей вуза [3, с. 117].

Поэтому для преподавателей вузов сегодня остро необходимы курсы повышения квалификации желательны в виде тренингов с участием опытных педагогов и психологов, позволяющие овладеть эффективными формами и методами интерактивного обучения, и в дальнейшем успешно применять их в своей педагогической деятельности.

В заключение хотелось бы отметить, что интерактивные методы обучения способствуют формированию и развитию таких ключевых компетентностей, как информационная, коммуникативная, проблемная, дебатная, исследовательская, кооперативная, которые определяют успешность студента. А если обучающийся успешен в своей учебной деятельности, то вырастает и его мотивация к самообразованию и самосовершенствованию, включаются положительные эмоции, интерес, целеполагание, воля к достижению целей, и в итоге кристаллизуются важнейшие жизненные, профессиональные, гражданские и нравственные ценности.

Литература

- 1 Государственная программа «Развитие образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы». – Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118; План нации – 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ // Казахстанская правда. 20 мая 2015 г.; Стратегия «Казахстан-2050» // Послание Лидера нации, Президента РК Назарбаева Н.А. народу Казахстана от 14 декабря 2012 г. // https://strategy2050.kz/ru/page/message_text2014/
- 2 Об утверждении Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. – Указ Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 147.
- 3 Добрынина, Т.Н. Интерактивное обучение в системе высшего образования. – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2008.

References

- 1 Gosudarstvennaja programma «Razvitie obrazovanija Respubliki Kazahstan na 2011 – 2020 gody». – Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 7 dekabrja 2010 goda № 1118; Plan nacji – 100 shagov po realizacii pjati institucional'nyh reform // Kazahstanskaja pravda. 20 maja 2015 g.; Strategija «Kazahstan-2050» // Poslanie Lidera nacji, Prezidenta RK Na-zarbaeva N.A. narodu Kazahstana ot 14 dekabrja 2012 g. // https://strategy2050.kz/ru/page/message_text2014/
- 2 Ob utverzhdenii Konceptii ukreplenija i razvitija kazahstanskoj identich-nosti i edinstva. – Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 28 dekabrja 2015 goda № 147.
- 3 Dobrynina, T.N. Interaktivnoe obuchenie v sisteme vysshego obrazovanija. – Novosibirsk: Izd. NGPU, 2008.

Хасанаева Л.М.,
Кадырбаева М.Е.

**Қазақстан мен Орталық
Азия елдерінің сыртқы
саясатындағы қауіпсіздіктің
негізгі аспектілері**

Мақалада Орталық Азия елдерінің қауіпсіздік жүйесіндегі негізгі қиындықтары анықталған, сонымен қатар Орталық Азия елдерінің ынтымақтастық факторлары мен алғышарттары, Орталық Азия елдерінің қауіпсіздік мәселелерінің ерекшеліктері мен басты объектілерін шешу жолдары көрсетіледі. Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттерінің сыртқы саяси экономикалық байланыстарындағы интеграциялық аспектілері мен қиындықтары қарастырылады. Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы саяси ұйымдарға аналитикалық талдау жасалып, субъектілік пікір білдіреді. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаттағы белсенділігін, тепе-теңдік сақтауға ұмтылысын, прагматизмдігін, сындарлы сұхбат жүргізуге талпынысын және көпжақты ынтымақтастыққа бағытталған саясаттарын көрсетеді. Ішкі қауіпсіздікке көзқарастардың концептуалды жақындығын талдап, Орталық Азия елдерінің әлеуметтік және экономикалық даму жағдайларындағы айырмашылықтарды саралайды, бүкіл Орталық Азия аймағы үшін әмбебап ішкі қауіпсіздік әдісін құру идеясы талданады.

Түйін сөздер: қауіпсіздік, интеграция, трансшекара, экономика, консультатив, қауымдастық, процесс, идея, ынтымақтастық, институционал, одақ, тенденция, этнос, фактор, геосаясат

Khassanaeva L.M.,
Kadyrbayeva M.E.

**Key aspects of the safety of
foreign policy of Kazakhstan and
Central Asia**

The article rasmatreny questions about the main security issues in Central Asia, at the same time shows ways of solving factors in Central Asia and the Commonwealth of the problem, according to the peculiarities of security issues in Central Asia and addressing their main facilities. Rasmatrivaetssya questions about foreign policy – economic relations of Kazakhstan and Central Asia, on the aspects of integration and complexity. The author makes his subektiyvnye conclusions and analyzes the work of the political committee of Kazakhstan and Central Asia. The Republic of Kazakhstan has shown itself as a country with an active foreign policy, as a country aspiring to equality, there is pragmatism of the country, the pursuit of a constructive interviews and multifaceted community policy. Analyzes conceptual views to internal security qualifies glayne differences in social and economic development of Central Asia, it puts forward the idea of creating a universal internal security in Central Asia.

Key words: security, integration, transzastava, economics, consultative, the association process, the idea sodruzhestvao, institutsional, union, trend, ethnicity, factor geopolitics.

Хасанаева Л.М.,
Кадырбаева М.Е.

**Основные аспекты
безопасности внешней
политики Казахстана и стран
Средней Азии**

В статье рассмотрены вопросы об основных проблемах безопасности в странах Средней Азии, вместе с тем показаны пути решения факторов содружества Средней Азии и их задачи, говорится об особенностях проблем безопасности в Средней Азии и решении их главных объектов. Рассматриваются вопросы о внешней политико-экономической связи Казахстана и Средней Азии, об аспектах интеграции и их сложностях. Автор делает свои субъективные выводы и анализирует работу политических комитетов Казахстана и Средней Азии. Республика Казахстан показала себя как страна с активной внешней политикой, как страна, стремящаяся к равенству, отмечается прагматизм страны, стремление к конструктивным интервью и многогранная политика содружества. Анализируются концептуальные взгляды на внутреннюю безопасность, квалифицируются главные различия в социальных и экономических развитиях Средней Азии, выдвигается идея о создании универсальной внутренней безопасности для Средней Азии.

Ключевые слова: безопасность, интеграция, трансзастава, экономика, консультатив, ассоциация, процесс, идея, содружество, институционал, союз, тенденция, этнос, фактор, геополитика.

**ҚАЗАҚСТАН МЕН
ОРТАЛЫҚ АЗИЯ
ЕЛДЕРІНІҢ СЫРТҚЫ
САЯСАТЫНДАҒЫ
ҚАУІПСІЗДІКТІҢ
НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ**

Өткен ғасырдың аяғы мен жиырма бірінші ғасырдың басында ғаламдық және аймақтық деңгейде саяси-экономикалық салада мемлекеттер арасындағы өзара тәуелділік және әлемде пайда болған жаңа қауіптерге төтеп беру үшін бірігіп қызмет ету іс-шаралары күшейе түседі. Солтүстік пен Оңтүстік арасындағы ынтымақтастық жаңа көрініс алды. Оңтүстіктен төніп тұрған қауіптер – аймақтық қақтығыстар, халықаралық лаңкестік, жаппай қырып-жою қаруын таратпау, демографиялық теңсіздік бүгінде Солтүстік елдерінің басты назарын аудартып отыр.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Орталық Азияда бес тәуелсіз мемлекет пайда болды. Олар: Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан және Тәжікстан. Орталық Азия пост-кеңестік аймақтағы маңызды стратегиялық аймаққа айналды. Табиғи қазба байлықтарға бай Орталық Азия аймағы әлемдегі ірі державалардың мүдделері тоғысқан аймақ болып табылады. Кеңестер Одағынан бөлініп шыққан мемлекеттер ендігі жерде өз қауіпсіздіктерін қалыптастыруға кірісті. Қауіпсіздікті берік қамтамасыз ету мақсатында ынтымақтастық шаралары жүзеге асырыла бастады. Ең алдымен Орта Азия мемлекеттері арасында дипломатиялық қарым-қатынастар орнатылып, екі жақты қатынастарда қауіпсіздік саласындағы келісімдер жасала бастады. Осы қатынастардың негізінде ынтымақтастық ұйымдар құрыла бастады. Мұндай ұйымдардың жарқын мысалы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, Ұйымдық Қауіпсіздік Шарты туралы Ұйым. Қазіргі таңда осы ұйымдардың аясында қауіпсіздікке әсер ететін мәселелермен түрлі бағытта күрес шаралары жүргізілуде.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің жолдамасында айтқандай, «ұлттық мүддені қорғауды және болашақта аймақтағы күштердің тепе-теңдігін қамтамасыз етудің жолы – интеграция саясатында жатыр. Сондықтан да бірінші кезекте Қазақстан өз сыртқы саясатында басты назарды Ортаазиялық интеграциялық үрдіске бөлуі тиіс», – дейді [1].

Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты белсенділігімен, тепе-теңдік сақтауға ұмтылысымен, прагматизмдігімен, сындарлы сұхбат жүргізуге талпынысымен және көпжақты ынтымақтастыққа бағытталғандығымен ерекшеле-

неді. Халықаралық аренада мемлекетіміз өзінің тарихи, геосаясаттық және экономикалық факторларына байланысты көп ғасырлар бойы сыртқы саясатын халықаралық ынтымақтастық, көршілес мемлекеттермен татуластық және олардың аймақтық біртұтастығын құрметтеу принципіне негіздеп жүргізіп келеді. Қазақстанның өзге мемлекеттермен тең құқылы және екі жаққа да тиімді қарым-қатынас құруға дайындығы оның бүгінгі күні дипломатиялық байланыс орнатқан шет мемлекеттердің санының көптігімен дәлелденіп отыр. 1991 жылы тәуелсіздік алған сәттен бастап, біздің республика әлемнің 130 мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. Көптеген себептерге байланысты Орталық Азия мен Қазақстан аймағы әлем саясатында қазіргі кезде ерекше назарға ие. Қазақстан екпінді даму қарқынының арқасында ірі трансұлттық корпорациялардың, өзге мемлекеттердің үлкен қызығушылығын танытып отыр. Қазақстан Орталық Азиядағы географиялық сипаты бойынша ең ірі мемлекет болып табылады, оған қоса экономикалық даму қарқыны бойынша біздің мемлекет аймақтағы көшбасшы. Бүгінгі күні Қазақстандық сыртқы саясат басымдылығы ең алдымен Ресей, Қытай, АҚШ, ЕО, Орталық Азия аймағындағы көршілес мемлекеттермен, ислам әлемімен тең құқылы қарым-қатынас құруға бағытталып отыр. Бұл тұрғыда 2006-2007 жылдары аталмыш мемлекеттермен және аймақтармен екі жақты байланыс едәуір алға басты. Ел мүддесіне қатысты бірталай маңызды құжатқа қол қойылған мемлекет басшылығының Вашингтон, Мәскеу, Брюссель, Лондон, Бейжің, Каир, Тегеран, Ташкент, Бішкек және тағы да басқа мемлекеттердің астаналарына ресми сапарларының қорытындылары да осыны айғақтай түседі [2].

Орта Азия мәселесін зерттеу көптеген еуропалық, америкалық, ресейлік, жапон, үнді ғалымдары тарапынан қызығушылығын тудырады. Олар Орта Азияны әр түрлі көзқарас тұрғысынан зерттеген. Мәселен ресейлік зерттеушілер А. Казанцев, Н. Нарекин, И.Д. Зягельская, Богатуров т.с.с. өздерінің еңбектерінде негізінен екі жақты қарым-қатынас тұрғысынан, сонымен қатар Қытайдың Орта Азияға әсер ету дәрежесін төмендету мен батыс елдерімен бірдей деңгейдегі қарым-қатынас орнатқысы келетіндігі сипатталады. Алайда бұған ақпараттық, қаржылай ресурстардың жетіспеушілігі байқалады.

Орта Азиядағы проблемалар өздігінен (аймақ мемлекеттері тарапынан) шешіле алмайды дей-

ді Халықаралық Дағдарыстар Орталығының Орталық Азия бойынша жобалар жетекшісі, профессор Д. Тунан. Себеп ретінде ол жеміссіз басқаруды көрсетеді. Қазақстан секілді алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттер, кедейшілікте, тұрмыс жағдайынсыз өмір сүреді, толықтай саяси регресс; Қырғызстанда саяси жемқорлық, экономикалық дағдарыс, ұлтшылдықтың өсуі, шетелдік инвестицияның тежелуі; Тәжікстанда Ауғаныстанның оңтүстігімен шекараласатындықтан есірткі мәселесі өткір болып тұр; Түркменстан мен Өзбекстан авторитарлық режимдегі мемлекеттер, соңғысында, ел басшысы ұзақ жылдар бойы басқарғандықтан басшылықтың ауысуына байланысты мирасқорлық жоқ. Шетелдік коммерциялық емес сарапшылардың берген бағасы осыған ұқсас болып келеді [3].

Орта Азиядағы ішкі жағдай тербеліс жағдайында, ішкі жағдайдағы өзгерістер мемлекеттердің сыртқы саясатына және көршілес елдермен қарым-қатынасына кері әсерін тигізе алады.

Орта Азиядағы мәселелерді ішкі және сыртқы аймақтық деп бөлуге болады. Ішкі аймақтық өзекті мәселелерге трансшекаралық өзендердегі су ресурстары, мемлекеттік шекара, діни экстремизм және терроризм, есірткі тасымалы, еңбек миграциясы секілді өткір проблемалар күн тәртібінде тұр. Сыртқы аймақтық мәселелер басқа әлемдік не аймақтық державалардың мүдделерінің түйісуі нәтижесінен туындаған, сонымен қатар, діни экстремизм және терроризм, есірткі тасымалы да сыртқыға жатады. Джоан Хопкинс университетінің Орталық Азия және Кавказды зерттеу институтының басшысы, профессор Ф. Старрдың ұсынған «Үлкен Орталық Азия» идеясы бойынша Ауғаныстанды кіргізу ойластырылған, одан кейін Шыңжаңды, тіптен Пәкістан да қарастырылған. Бұл «Үлкен Таяу Шығыс» идеясының жаңа тұрпаты екені анық. Бұл тарапта Үлкен Орталық Азия арқылы АҚШ өзінің стратегиялық жоспарын орындауды көздейді. АҚШ-тың Орталық Азияны өзінің қарамағында ұстап тұрудың ең тиімді жолы ретінде Ауғаныстан арқылы бақылау, бұл жерде тек қана Ауғаныстан ғана емес, сонымен қатар Таяу Шығысқа да ыңғайлы буферлік мемлекет болып табылады. Ауғаныстаннан АҚШ әскерінің шығарылуы 2014 ж. толығымен аяқталғанмен АҚШ әскері ол жерде тек қана бейбіт, тәртіп бақылау мақсатында қалуын жалғастырады [4].

Қазіргі таңда Орталық Азиядағы жағдай біршама тұрақталған секілді, бірақ ол тұрақтылық аймақтағы елдердің саяси, экономикалық

және әлеуметтік үрдістерінің сипаты мен екініне байланысты.

Аймақтық қауіпсіздікке төнетін ең басты қауіп халықаралық лаңкестік және діни экстремизм идеяларының әсерімен келетін сыртқы қауіп емес. Әрине, сыртқы фактордың рөлін де дұрыс бағалау қажет. Бірақ Орталық Азия қауіпсіздігі үшін ең басты мәселе Орталық Азия республикаларында мүмкін болатын ішкі саяси дестабилизацияға байланысты деген ойдамын. Бұл мәселенің негізгі себебі тұрғындардың негізгі массасының материалдық жағдайының нашарлауының өз жалғасын табуы, экономикалық және саяси реформаларының аяқсыз қалуы, биліктің саяси құрылымдарының тұрақсыздығында. Жағдай, сонымен бірге, саяси билікті бір субъектіден екінші субъектіге берудің өркениеттік-құқықтық механизмінің жоқтығымен өрши түседі. Андижан мен Бішкектегі оқиғалар осыған бір дәлел болды.

Орталық Азиядағы жағдайды бағалау барысында аймақтағы ұлы және аймақтық державалар саясатының белсендей түсуін есепке алмауға болмайды, бірінші кезекте АҚШ Орталық Азияда өз белсенділігін, сондай-ақ Қытай, Үндістан, Иран, Пәкстан, Түркия және Жапония арттыра түсуде [5].

Бүгінгі таңда тұрақты орын алып отыратын халықаралық қақтығыстарды реттеу мәселесі аталмыш аймақта да көпжақты болып келеді. Оларды экономикалық, саяси, заңды, географиялық және мәдени-тарихи өлшемде сипаттау керек. Орталық Азия аймағындағы қақтығыстар мен шиеленістер мәселесі – жеке мемлекеттердің ғана емес, сонымен бірге халықаралық ұйымдардың ортақ мәселесі. Бүгінде және келешекте халықаралық қақтығыстарды реттеу мен болдырмаудың басты жолы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты және серіктестікті дамытуда жатыр. Осындай жолмен ғана мәселелерді шешу мүмкін болып табылады. Халықаралық қауіпсіздік саласында аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, әлемнің өзара байланыстылығы Орталық Азия аймағындағы жағдайға ықпал ету үшін аймақтық деңгейде бірігіп шешім қабылдауы керек.

Орталық Азия мемлекеттерінің ішкі қауіпсіздігі көп деңгейлі және көп тараптық сипатқа ие, оны тиімді қамтамасыз ету жағдайлар мен факторлардың едәуір санының болуын талап етеді. Аймақтық әлеуметтік жүйелерін әдістеудің негізінде келесідей факторлар – ішкі қауіпсіздік қатерлерінің топтарын ескеру жатыр:

әлеуметтік экономикалық (дамудың біркелкісіздігі); тарихи-географиялық (этникалық және конфессиялық алуан түрлілік); аймақ тұрғындарының құқықтық саяси дамуының өзіндік ерекшелігі [6].

Орталық Азия елдерінің ішкі қауіпсіздік саласындағы интеграцияның тереңдету мүмкіндіктерін қарастыра отырып, ішкі қауіпсіздік қатерлерінің алдында күш біріктіру мен үйлестірудің объективті ықтиярсыз қажеттілігінің авторитарлық басқару тәсілінің, Орталық Азия мемлекеттерінің көшбасшылары қолында билік өкілеттіктерінің шоғырлануының көмегімен ішкі және сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы интеграциясының деңгейі ең алдымен аймақ мемлекеттерінің арасында осы тақырыптың мазмұны мен мәселелігіндегі айтарлықтай айырмасының болуымен шектеледі.

Ішкі қауіпсіздікке көзқарастардың концептуалды жақындығына қарамастан, Орталық Азия елдерінің әлеуметтік және экономикалық даму жағдайларындағы айтарлықтай айырмалар ортақ, бүкіл ортаазиялық аймақ үшін әмбебап ішкі қауіпсіздік әдісін құру туралы әңгіме қозғау мүмкіндігін бермейді. Бірақ орасан айырмашылықтарға қарамастан, Еуропалық Одақ ішкі қауіпсіздік жүйесін қалыптастырудың әдіснамасы ортаазиялық аймақтық барлық елдері үшін пайдалы және қолдануға лайықты келеді.

Орталық Азия елдерінің ішкі қауіпсіздік саласындағы интеграциясының дамуы үшін сөзсіз пайдалы болатын Еуропалық Одақ тәжірибесіне біз, ең алдымен, еуропалық прагматизмді жатқызамыз, ол «екілік стандарттар» саясатынан көрініс табады – еуропалық үкіметтік емес ұйымдардың дамушы елдерде жүргізіп жатқан адам құқықтары үшін күресі Еуропалық Одақ алдыңғы қатардағы елдерінің геосаяси мақсаттармен, экономикалық және саяси мүдделерімен жақсы үйлестірілетіндігі құпия емес.

Орталық Азия елдері үшін ішкі қауіпсіздік пен интеграцияға осылайша прагматикалық тәсілмен келудің мәнісі – Орталық Азия елдері қатарына кіретін мемлекеттердің өмір сүру салты мен әлеуметтендіруінің орталықтандырылған жүйелі нысанын білдіретін және қорғаушы халықаралық ұйымға мемлекеттердің барынша кең шеңберінің бірігуі қажеттілігін ұғынуда. Менің ойымша, интеграциялық үрдістер аймақтың алдыңғы қатардағы екі немесе үш мемлекет көшбасшыларының саяси еркі мен келісімдерінің негізінде емес, АӨКӨК секілді кең ұйымдардың тұғырнамасында дамиды.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында. Қазақстан Президентінің Қазақстан халқына жолдауы // Ақиқат. – 2005. – №3. – 166 б.
- 2 Көшкімбаев С.Л. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность, 2002. – 102 с.
- 3 Щербанин Ю.А и др. Международные экономические отношения, интеграция. – М., 1997. – С. 32. – 125 с.
- 4 Ашимбаев М.С. Орталық Азия 11 қыркүйекке дейін және кейін: геополитика және қауіпсіздік. Қазақстанның сыртқы саясатының өзекті мәселелері. – М., 1998. – 16 с.
- 5 Баймағамбетова А.А., Адамбеков Б.К. Орта Азиялық қауымдастықтың ТМД кеңістігіндегі рөлі. 209-212-б.
- 6 Динкевич А.И. Центральная Азия: новые тенденции в экономике. – М., 1998.

References

- 1 Nazarbaev N.Ә. Қазақстан jekonomikalық, әлеуметтік және saјasi zhedel zhaңaru zholыnda. Қазақстан Prezidentінің Қазақстан halkына zholdauы // Aқиқат. – 2005. – №3. – 166 b.
- 2 Kөshkimbaev S.L. Central'naja Azija na putjah integracii: geopolitika, jetnichnost', bezопасnost', 2002. – 102 s.
- 3 Shherbanin Ju.A i dr. Mezhdunarodnye jekonomicheskie otnoshenie, integracija. – M., 1997. – S. 32. – 125 s.
- 4 Ashimbaev M.S. Ortalyқ Azija 11 qyrkүйekke dejin және кейin: geopolitika және қауіpsizdik. Қазақstannың сыртқы saјasatynың өзекті мәseleleri. – M., 1998. – 16 s.
- 5 Bajmaғambetova A.A., Adambekov B.K. Orta Azijalyқ қауымdastықтың TMD кеңistiginдеgi рөli. 209-212-b.
- 6 Dinkevich A.I. Central'naja Azija: novye tendencii v jekonomike. – M., 1998.

Ахметжанова А.Т.,
Искакова Ғ.З.,
Байдавлетова М.Д.

**АКТ-ны «Қазіргі заманғы
Қазақстан тарихы» пәнін оқыту
процесі барысында қолдану**

Мақалада АКТ-ны Қазақстан Республикасы ЖОО-да «Қазіргі заманғы Қазақстан тарихы» пәнін оқу процесі барысында қолдану мәселесі қарастырылған. Автор «Үсараса», «Prezi», «Webquest» т.б. сияқты қазіргі кезде кең қолданысқа ие болған ақпараттық бағдарламалардың құрылымы, олардың қолдану жүйесін сипаттайды. Демек АКТ-ны қолдана отырып пәнді оқыту барысында өткізілетін сабақтардың деңгейі мен мазмұны артып, студенттерге пәнді меңгеру және ұғыну жеңілдей түсетіні тұжырымдалады.

Сонымен қатар әлемде білім жүйесінде қолданылатын ақпараттық технологияларға талдау жасалды. АКТ-ны қолданудың тиімділігі мен оның қолданбалы маңызы ашып көрсетіліп, оқытушылардың жаңа технологияны қолдану тәжірибесі қаралды.

Түйін сөздер: оқытушы, АКТ, жаңа технологиялар, ЖОО, интернет.

Ahmetzhanova A.T.,
Iskakova G.Z.,
Baidavletova M.D.

**Using ICT in the teaching of
the subject «Modern history of
Kazakhstan»**

This article deals with the problems of application of information and communication technologies in the learning process in the university's of RK on discipline «Modern History of Kazakhstan». The author describes the structure of the scheme of use of information programs such as «Үсараса», «Prezi», «Webquest» and others. Thus, the use of ICT in the study of the subject increases the level and content of training, contributes to the rapid assimilation of the subject by students.

Also, given analysis of the basic information technologies used in the educational system in the world. Disclosed is a question of efficiency and practical importance of using ICT as well as discussed the experience of teachers in the use of new technologies.

Key words: teacher, ICT, new technology, university, internet.

Ахметжанова А.Т.,
Искакова Ғ.З.,
Байдавлетова М.Д.

**Применение ИКТ в процессе
преподавания дисциплины
«Современная история
Казахстана»**

В данной статье рассмотрены проблемы применения информационно коммуникационных технологий в процессе обучения в ВУЗ-х РК по дисциплине «Современная история Казахстана». Автор описывает структуру, схему использования информационных программ таких как «Үсараса», «Prezi», «Webquest» и др. Таким образом использование ИКТ при изучении предмета повышает уровень и содержание занятий, способствует быстрому усвоению предмета студентами.

Также дан анализ основным информационным технологиям используемых в системе образования в мире. Раскрыт вопрос эффективности и прикладного значения использования ИКТ, а также рассмотрен опыт преподавателей в использовании новых технологий.

Ключевые слова: преподаватель, ИКТ, новые технологии, ВУЗ, интернет.

**АКТ-НЫ «ҚАЗІРГІ
ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ» ПӘНІН
ОҚЫТУ ПРОЦЕСІ
БАРЫСЫНДА
ҚОЛДАНУ**

Ақпараттық коммуникациялық технологиялар басым жағдайда ақпараттық технологиялармен синоним ұғым ретінде қарастырылады. АКТ – тұтынушылардың ақпаратты алуға, сақтауға, алмасуға және өңдеуге мүмкіндік беретін коммуникациялық құралдардың рөлін және маңызды бағдарламалық қамтамасыз ету құралы ретіндегі телекоммуникациялардың, компьютерлердің интеракциясы жөніндегі пәндер жиынтығы. АКТ ұғымы академиялық зерттеушілермен 1980 жылдардан бері қолданылып келеді. Бірақ, бұл ұғым 1997 жылы Ұлыбритания үкіметіндегі Денис Стивенсеннің баяндамасында және 2000 жылы Англия, Уэльс және Солтүстік Ирландияның қайта қаралған ұлттық оқу бағдарламасында қолданылғаннан кейін ғана ғылымда кең түрде қолданысқа ие болды. Бұл жаңалық қоғамның барлық салаларының жаңаша бағытта дамуына өзінің ықпалын тигізді. Әсіресе ХХІ ғасырдағы ақпараттың қарқынды таратылуы білім саласында да АКТ-ның рөлін күннен-күнге арттыруда.

Қазақстан Республикасының білім саласын ақпараттандыру ұлттық білім моделін жетілдірудің негізі болып келеді. Осы бағытта мемлекет тарапынан бір қатар құжаттар қабылданған болатын. Мәселен, 1997 жылы 22 қыркүйекте білім жүйесін ақпараттандырудың мемлекеттік бағдарламасы қабылданды (1997-2002 жж.), 2001 жылы 6 тамызда Қазақстан Республикасының білім жүйесін ақпараттандыру концепциясын ҚР Үкіметі қабылдады (2002-2004 жж.) [1]. Сол сияқты 2010 жылдың 29 қыркүйегінде Қазақстан Республикасының Үкіметінің қаулысымен 2010-2014 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында ақпараттық және коммуникациялық технологияларды дамыту бағдарламасы қабылданған болатын. Сонымен қатар, интернет жүйесі абонент тығыздығы 2009 жылы 100 адамнан 3,69-дан 8,6-қа өсті, 2012 жылы бұл көрсеткіш екі есе өскен болатын. Халықтың компьютерлік сауаттылық деңгейі артты. 2009 жылы 19,4%-дан 2011 жылы 47,4%-ға артты [2]. Мемлекет тарапынан жасалған аталған жағдайлар студенттердің негізгі дағдыларын дамытуда үлкен потенциалы бар [3]. Яғни ақпараттық коммуникациялық технологияларды оқу үдерісіне қолданудың жалпы мынадай артықшылықтары бар:

– Оқытудың жеке тұлғаға бағытталуы;

– Студенттердің өз бетімен жұмыс жасауын күшейтуі;

– Студенттің үлкен көлемдегі тапсырмаларды орындай алу мүмкіндігінің болуы;

Қазіргі заманғы Қазақстан тарихы пәні ЖОО-да тарих емес факультеттерде 3 кредиттік жүктемемен 15 аптада оқытылады. Оқу материалы өте ауқымды болуына байланысты, студенттермен лекция, семинар мен өзіндік жұмыстарын тиімді ұйымдастыра білу оқытушының міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан қазіргі заманғы Қазақстан тарихы пәнін ЖОО-да тарих емес факультеттерде оқыту барысында мынадай қиындықтар туындайды:

– Аудиториялық сабақтардың дәстүрлі тәжірибесінде көретініміздей оқу сағаттарының көлемінің аздығына байланысты коммуникативті процесті толығымен жүзеге асыру қиындық туғызады;

– Студенттер саны әдетте семинарлар мен лекциялар тақырыптарын толығымен ашуға толық мүмкіндік бермейді;

– Жаңа технологиялармен ЖОО-ның толыққанды қамтамасыз етілмеуі;

– Сонымен қатар, қазіргі кезде дамыған еуропа мемлекеттері білім жүйесі үшін маңызды есептелетін ақпарат көзі есептелетін интернет желісінің жоғары сапалы болмауы.

Аталған қиыншылықтарды талдай келе, оларды жеңудің бірден-бір жолы бұл интернет ресурстарын пайдалануға негізделген ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқыту үрдісінің сапасын арттыру үшін қолдану болып табылады. Осы технологиялар негізінде медиобілім берудің әр түрлі тәжірибелері белгілі, олар медиапедагогика және медиадидактиканың дамуына алып келді. Бұл технологиялардың негізгі артықшылығы оқыту процесін қашықтан басқарып, студенттерді қажетті құралдармен қамтамасыз етіп, өз бетімен білім алуына ынталандырады. Сол сияқты АКТ қолданудың бұндай білім беруді ақпараттандырудың жаңа формаларының ішінде «Үасараса», «Prezi», «Webquest» т.б. сияқты түрлері белгілі.

«Webquest» (веб-квест) интернет жүйесін қолдану арқылы жүзеге асырылатын оқыту бағдарламасы. Бұл веб-квест оқыту процесі барысында түрлі деңгейіндегі интернет арқылы пәндерге интернеттің интеграциясы жасалуы үшін қолданылады [4]. Веб-квестті оқыту тапсырмалар базасы ретінде ойлап тауып, негізін салушы Сан-Диего университетінің (АҚШ) білім берудегі технологиялар профессоры Берни Додж. Веб-квест бағдарламасы алғаш рет

АҚШ-та қолданылды. Алдында айтқанымыздай аталған бағдарлама оқыту жүйесінің кез келген сатысында қолданылуға арналған, алайда оны қазіргі таңда дүниежүзінде белсенді түрде орта білім жүйесінде қолданылуда. Батыс ғалымдары пайымдауынша университет оқытушылары жаңа технологияларды қолдануда енжарлық танытуда. Сондықтан батыстың ЖОО-да білім саласында қолданылатын ақпараттық коммуникациялық технологиялар арнайы оқытылуда. Мәселен, Ворвик университетінде (Ұлы Британия) білім беру институтында (факультет) білім беру саласының мамандары оқытылады. «Білім берудегі лидерлік пен инновация», «білім берудегі лидерлік пен менеджмен» т.б. мамандықтарды игеретін студенттер «Ақпараттық коммуникациялық технологиялар» (ICT) пәнін оқу барысында аталған жаңа технологияларды қолдану ерекшеліктерін толық танып біліп, қолданылуына мүмкіндігі бар.

Веб-квест оқыту бағдарламасы туралы айтар болсақ, бұл оқыту бағдарламасының қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімді мақсаты белгілі. Қысқа мерзімдік мақсаты (1-3 күн) жаңа білімді игеру болса, ұзақ мерзімді мақсаты (3 күннен көп) алған білімін кеңейтіп, жетілдіру болып табылады [5].

Веб-квест бағдарламасы келесідей элементтерден тұрады: Кіріспе бөлімінде оқу пәні немесе оқу пәні аясында қарастырылатын мәселе туралы ақпарат беріледі;

1. Тапсырмалар жиынтығы. Әдетте студенттерді ынталандырушы факторлар қолданылады;

2. Міндеттерді жүйеге асыру үшін ақпараттық құралдар жүйесі және қосымша мәліметтері;

3. Студенттердің тапсырмаларды орындауы үшін берілетін нұсқаулар;

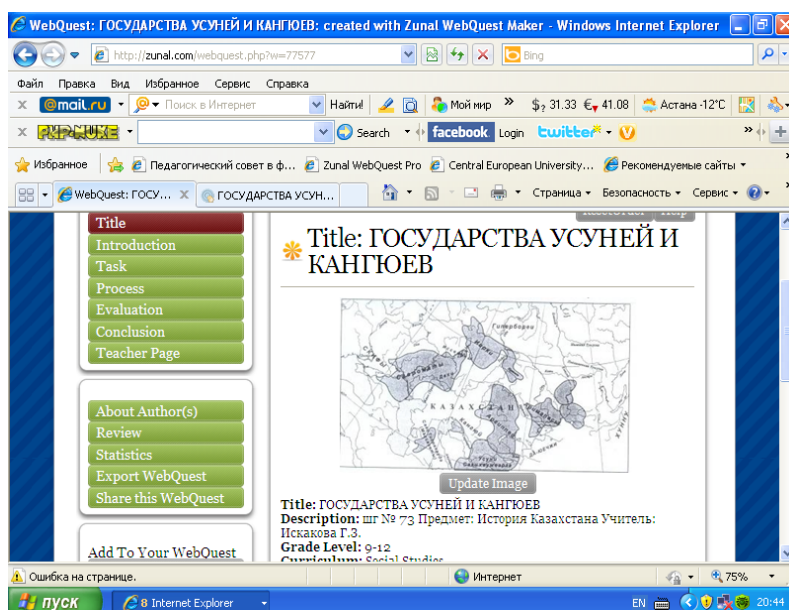
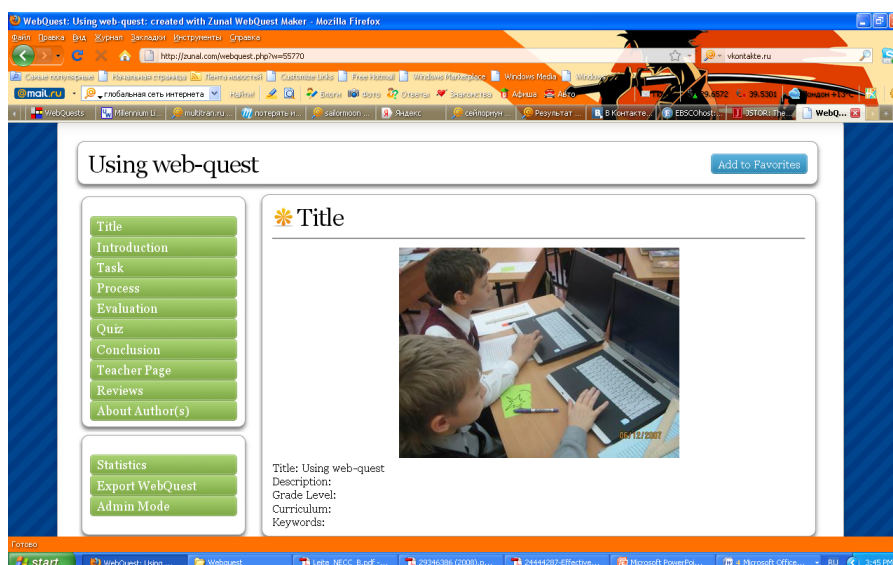
4. Диаграммалар, карталар және кестелер бойынша тапсырмаларды орындау барысында студентке түсініксіз мәселелер бойынша сұрақтарды оқытушыға жіберу.

Жоғарыдағы элементтерді талдай келе біріншіден, веб-квест студенттердің абстракты емес нақты мәселе төңірегінде ізденіс жасауына, сонымен қатар, оқытушымен және құрбыларымен осы бағдарлама арқылы байланыс жасап, ақпарат алмасуына мүмкіндік береді. Студенттердің шығармашылық қабілетін дамытып, оқу барысында игеруі тиіс дағдыларды меңгеруге толық мүмкіндік береді [6].

Екіншіден, оқыту ортасын қалыптастырып, студенттердің белсенді жұмыс жасауына жағдай жасайды. Яғни, бұл бағдарлама қарастырылатын мәселелер төңірегінде маңызды сұрақтарды

анықтауға және талдауға студенттерді итермелейді. Веб-квестті қазіргі заманғы Қазақстан тарихы пәнін ЖОО-да оқытуда мынадай формаларын қолдануға болады:

- Белгілі тақырып бойынша ақпарат базасын жасау;
- Студенттер қолдана алатын гиперссылкалары бар микроәлем (микромир) жасау;

- Интерактивті оқулық жасау (ақпаратты толықтырып, жинап отырған студенттер есімі және мерзімі көрсетіліп отырады);
- Белгілі тақырыпты талдауға арналған құжат дайындау;
- Интервью жазу. Тарихи тұлғаларға сұрақтар жазу, жауаптарын дайындау (бұл студенттердің топпен жүзеге асыратын тапсырмасы) [7];

- Жоғарыдағыларды сараптай келе веб-квест оқыту бағдарламасын оқыту процесінде ЖОО-да қолданудың ғалымдар тиімді және тиімсіз жақтарын анықтаған болатын. Тиімді жақтары қатарында мыналарды атауға болады:
- Студенттердің критикалық ойлауын дамытады;
- Суденттердің компьютерлік сауаттылығын арттырады;

– Оқу материалын игеруді ынталандырады;
– Студенттердің тапсырмаларды шығармашылық тұрғыда орындауына мүмкіндік беріледі.

Сол сияқты, веб-квест бағдарламасының бір қатар кемшіліктері де бар. Біріншіден, студенттердің белгілі тақырып төңірегінде ұзақ уақыт бойы қызығушылықтарын туғызбауы мүмкін. Екіншіден, тақырыпты оқып бітпей жатып бағдарламада жұмыс жасау студенттерді жалықтыруы мүмкін.

Қорытындылай келе АКТ-ны ЖОО-да Қазақстанның қазіргі заман тарихын оқыту барысында қолдану оқыту үрдісінің сапасын арттырып, студенттердің өз бетімен жұмыс жасап, шығармашылық т.б. дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мәселені топпен тікелей және интернет желісі арқылы бірлесіп шешуге, заманауи технологиялар незінде ақпарат жинауға, талдауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Нургалиева Г.К. Достижения в области информатизации образования – объективная основа реализации ДО в Казахстане// <http://www.dlnet.unesco.kz/diea.html>
- 2 Информационно-коммуникационные технологии в Казахстане//<http://www.kazpravda.kz/c/1352510103>
- 3 Pachler,N. and Williams,L. (1999). Using internet as a teaching and learning tool, in (ed.)Leask,M. and Pachler, N. (ed). Learning to teach using ICT in the secondary school, London: Routledge,p52.
- 4 Быховский Я.С. Образовательные веб-квесты // Материалы международной конференции «Информационные технологии в образовании. ИТО-99». – <http://ito.bitpro.ru/1999>
- 5 Dodge, B. (1997). Some thoughts about WebQuests. Retrieved March 3, 2010, from http://webquest.sdsu.edu/about_webquests.html
- 6 Lipscomb, G.(2003., Jan. – Feb). «I Guess It Was Pretty Fun»: Using WebQuests in the Middle School Classroom. The-ClearingHouse, Vol. 76, No. 3. pp. 152-155.
- 7 Знакомимся с образовательной интернет-технологией: веб-квест. <http://ikt-ylka.blogspot.com/2009/02/5.html>

References

- 1 Nurgaliyev G.K. Achievements in the field of informatization of education – an objective basis to the implementation in Kazakhstan // <http://www.dlnet.unesco.kz/diea.html>
- 2 Information and communication technologies in Kazakhstan // <http://www.kazpravda.kz/c/1352510103>
- 3 Pachler, N. and Williams, L. (1999). Using internet as a teaching and learning tool, in (ed.) Leask, M. and Pachler, N. (ed). Learning to teach using ICT in the secondary school, London: Routledge, p 52.
- 4 Bykhovsky Y.S. Educational Web quests // Proceedings of the international conference «Information technologies in education. ИТО-99.» – <http://ito.bitpro.ru/1999>
- 5 Dodge, B. (1997). Some thoughts about WebQuests. Retrieved March 3, 2010, from http://webquest.sdsu.edu/about_webquests.html
- 6 Lipscomb, G. (2003, Jan. -. Feb). «I Guess It Was Pretty Fun»... Using WebQuests in the Middle School Classroom The Clearing House, Vol 76, No. 3. pp 152-155..
- 7 Introduction to educational web technology: web-quest. <http://ikt-ylka.blogspot.com/2009/02/5.html>

4-бөлім
ЖАЛПЫ ТАРИХ

Раздел 4
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Section 4
HISTORY OF WORLD

Оспанова А.А.
**Екінші крест жорығындағы
еуропалық мемлекеттердің
мүддесі**

XII ғасырдың басында Еуропа монархтарының Палестинадағы оқиғаларға басқаларға қарағанда мүдделі болуы, сонымен қатар Иерусалимнің құлауы тұрақты жағдайда болған сауданы бірден тоқтатуы қарастырылған. Ол батыстың экономикасының негізі болды. Оның алдында болған қантөгіс шайқастардан, қатыгездіктен болған жаулап алушылықтан және сұрқия интригалардан кейін діни идеялар өзінің өзектілігін жоғалтып, амбициялық мотивтерге орын берді. Рыцарьлар Рим папасының жаңа жерлерді басып алу және байлыққа кенелу мақсатында ғана қолдап отырды. Осыған байланысты Шығыс Жерорта теңізі жағалауын басып алу жоспары дайындалды. Соған қарамастан қасиетті папалар әскер жинау барысында, адамдарды олардың жасайтын істерінің әділетті екендігіне және мәңгілік жақсы өмірді уәде етуді жалғастыра берді.

Түйін сөздер: крест, жорық, монарх, католик, христиан.

Osanova A.A.
**Interest of European countries in
the second crusade**

In the article the author considers that in early XII century monarchs of Europe were more interested in events in Palestine and also that the trade was ceased because of fall of Jerusalem. It was the basis of the West economy. The religious ideas after the city was conquered during the bloody and cruel war and after hypocritical intrigues lost the topicality and yielded to ambitious motives. The knights supported the Pope only in cases of new lands conquest and acquisitions of wealth. However the plan of occupying the east coast of the Mediterranean Sea was prepared. Irrespective of it while getting an army together Saint fathers continued to make promises to people how their actions were fair and that all of them would live well.

Key words: cross, crusade, monarch, Catholic, Christians.

Оспанова А.А.
**Интерес Европейских стран ко
второму крестовому походу**

В статье рассматривается начало XII века, когда монархи Европы были более заинтересованы в событиях в Палестине и торговля была приостановлена из-за падения Иерусалима. Он был основой экономики Запада. Религиозные идеи после завоевания и кровавой и жестокой войны и после лицемерных интриг потеряли свою актуальность и уступили амбициозным мотивам. Рыцари поддерживали Папу Римского только в случаях завоевания новых земель и приобретения богатства. В связи с этим готовился план захвата восточных берегов Средиземного моря. Независимо от этого святые папы, когда собирали армию, продолжали давать обещания людям о том, что их действия были справедливыми и что все они будут жить хорошо.

Ключевые слова: крест, поход, монарх, католик, христиан.

**ЕКІНШІ КРЕСТ
ЖОРЫҒЫНДАҒЫ
ЕУРОПАЛЫҚ
МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ
МҮДДЕСІ**

Бірінші крест жорықтарынан 50 жылға жуық уақыттан кейін Еуропа монахтары үлкен ірі шығыс компаниясын ұйымдастыру қажет екендігін түсінді. Оған сылтау 1144 жылғы түріктердің Эдессаны бағындыруы болды.

Екінші крест жорықтары 1145 жылы 1 желтоқсанда салтанатты түрде жарияланды. Біріккен әскерді Францияның королі VII Людовик және герман императоры III Конрад басқарды. Жақсы дайындыққа, қаражаттың мол болуы және тәжірибелі басшылардың болуына қарамастан бұл әрекеттер нәтижесіз аяқталды.

Эдессаны бағындырған түрік-селжүктер Иерусалим корольдігіне қарай жылжыды. Шіркеу болса көп күш салу арқылы жаулап алған жас мемлекетті құтқару үшін шара қолдану қажет екендігін жақсы түсінді. Католик священниктері рыцарларға және қарапайым халыққа өз иеліктерін қорғау үшін жорыққа шығуға шақырды.

XII ғасыр бас кезіне қарай бірінші крест жорығына қатысқан рыцарлардың ұрпақтары өздерінің палестиналық иеліктерінде мықтап орналасып алған болатын. Герцогтық және княздықтардың христиан басшылары мұсылман аудандарына шабуыл жасаған басқыншыларға әрдайым қарсылық көрсетулеріне тура келді. Сонымен қатар Византиямен қарым-қатынас нашарлады. Ол Иерусалим корольдігін өз территориясы деп есептеді.

Еуропаның ең төменгі әлеуметтік тобы король салықтарымен феодалдардың әрекеттеріне наразылықтарын білдірді. XI ғасыр аяқ кезінен бастап дүниедегі биліктің ең қатерлі оппоненті – өздерін басқаратын қалалар солтүстік Италияда, Франция, Англия және Германияда пайда болды.

Осындай қиын саяси жағдайда Рим үшін түріктердің христиан бекінісі Эдессаны жаулап алуы тиімді болды. Олар қалыптасқан жағдайды пайдаланып, шаруалардың діни сезімдерін қоздыру арқылы мәселені шешуге қадам жасады.

Екінші крест жорықтарын ұйымдастыруда ерекше белсенділік танытқан тамплиерлер ордені болатын, ол 1099 жылы құрылған еді.

Кресшілердің арандатушылығының күйреуі. 1148 жылдың басында күші азайған француз жасақтары Лодекеядан жартасты

жолдар арқылы оңтүстікке қарай бет алды. Бұл жасақ әскерлерінің алға қарай жылжуы оңай болмады. Селжүк салт аттыларының жасақтары Одо Дейльскийдің айтуы бойынша, «олар бізді үрейлендіре отыра, шебер және оңай көзден таса бола білді» [1, 48]. Грек жол көрсетушілері кресші жауынгерлеріне, селжүк садақшыларының шабылуы ыңғайлы жерді оларға әдейі көрсетті. 1148 жылдың қаңтар айында француз әскерлері Хонами түбінде үлкен жеңіліске ұшырады.

Үздіксіз шабуылдармен селжүктер кресшілерді әлсіретіп, олардың көптеген адамдарын жойып және қару жарақтарымен арбаларын өз елшіліктеріне иеленді. Олар өздерінің малдарын тастап кетуге мәжбүр болды, өйткені оларды қоректендіре алмады. Ең қиын жағдайға кедей шаруалары тап болды. Феодалдық сеньорлар осындай қиын жағдайға қарамастан, өздерінің күнделікті қалауларын жалғастыра берді. VII Людовиктің алаңғасар әйелі Алиенора Аквитанская жолда жас жауынгерлерге әр түрлі әуестілік әрекеттер көрсетті. Корольдің әдемі сарайлары, оның сенімді барондары, олардың қасындағы әдемі киінген әйелдер – осының барлығы жартылай киінген шаруалармен қосылып қатты қарама-қарсылықты көрсетті.

Феодалдар бірінші крест жорығы кезіндегідей өзінің кедей шаруаларына ешқандай көмек көрсетпеді. 1148 жылдың ақпан айында кресші әскері Панфилиядағы Анталия порттық қаласына келді. Гректер бұл франктерді мүлдем жылы қарсы алмады. Одо Дельскидің айтуы бойынша, «жауынгерлер өздерінің аттарын сатуға немесе нан мен етке айырбастауға мәжбүр болды» [1, 48]. Кресшілер жергілікті басшылармен Сирияға кеме жіберуге келісім жасағанда, оған грек басшысы Ландульф кемелер үшін өте қымбат баға ұсынған еді: гректер бұл үшін кресші әскерінен оларды Антиохияға жеткізу үшін төрт маркадан жинап алды. Кейін грек кемелерінің жетіспеуіне байланысты бар кемеге тек қана ауқатты адамдар отыра алды.

Бұл жағдайға байланысты жауынгерлер өздерінің ғана қамын ойлап кедей шаруаларды тастап Анталияға қарай бет ауды. Қалағандары теңіз жағасы бойымен Шығысқа қарай жылжыды, ал кейбіреулері селжүк әскерлерінен талқандалып аштық пен кедейшілікке душар болды.

Француз кресшілерінің әскері 1148 жылдың 19 наурызында Антиохияға келді. Сол уақытта неміс феодалдарының әскері де Конрад III басшылығымен Константинопольден Акраға жетті, сол жерден Иерусалимге қарай жылжыды. Конрад III іс-әрекеттері Людовик VII мазасыздандырды, және

ол тек қана сол үшін провансальдық жауынгерлер мен олардың басшысы Альфонсо – Жорданның көмегіне ешқандай мән бермеді. Ол да діндік ант беру сылтауымен Иерусалимге бет бұрды.

1147 жылдың 24 маусымында Акрада Людовик VII мен Конрад III кездесуі өтті. Бұл кездесуге әр түрлі сылтаулармен Солтүстік Сирия мемлекетінің кресші сеньорлары: Раймунд Антиохийский, Раймунд Триполийский, Жослен Эдеский қатыспады. Бұл кездесуде әр түрлі әскери жоспарлар қарастырылды. Нәтижесінде кресшілер Эдесаны қайтару ойынан айырылып, Мосулмен соғыс туралы ұмытып, мықты Дамаск қаласын алды: өйткені бұны басып алу үлкен олжа әкелді. Жаулаушылық 5 күнге созылып (23-27 шілде), нәтижесіз аяқталды.

Француз және неміс әскерлерінің арасындағы қақтығыстар тоқтамады, ең бастысы – Дамаскті басып алу Иерусалим корольдігінің барондарының көңілдерінен шықпады. Өйткені олардың бірінші жоспарларында басқа мақсаттар тұрды. Оларға тек қана Палестина жерлерін басып қалуы бірінші мақсат болды. Бірақ Зенгидтердің қатаюына байланысты бұл мақсат Палестина барондарына болымсыз болды. Оларға керісінше Дамаскпен жақсы қарым-қатынаста болуы тиімді болды. Француз және неміс әскерлерінің жеңістері кресшілерге ешқандай уәде алып келмеді: Дамаск граф Терри Фландрскийге уәде ретінде берілді. Нәтижесінде Иерусалим корольдігіндегі барондар арасында «христиандық бопсыныс» сатқындық әкелді [1 50].

Шығыс тарихшылары Абу-Ль-Фарадж және Михаил Сириецтің айтулары бойынша қаладан Иерусалим королі Бодуэн III қоршап алған лагерге құпиялы елші жіберілді: Бодуэн Иерусалимде көп отыра алмайды, егер «Ұлы Конрад» Дамаскіде өзінің ықпалын жүзеге асыра алса. Корольге 200 мың динар ұсынды, барон Тивериадскийге 100 мың динар ұсына отырып неміс басшысын алып тастауын ұсынды [2, 148]. 1148 жылдың шілде айының аяғында ештеңеге қол жеткізе алмаған кресші жауынгерлер Муин ад-Дина Унура уәзіріне сатылған барондарының ұсынысы бойынша өздерінің жоспарын тоқтатты. Солтүстіктен қаланы басып алуға Саиф ад-Дин Мосуль әскерімен және Халейбен оның ағасы Нур ад-Дин келген болатын. Кресшілер көптеген адамдарынан айырылып, Иерусалим корольдігінен кетті. Бұл жағдайдың нәтижесіз болуын түсінген Конрад III өзінің көптеген әскерлерімен 1149 жылдың көктемінде Константинополь және Солунь арқылы Германияға оралды. Бірнеше айдан кейін Людовик VII өз отанына оралды.

Екінші кресші жорықтары ешқандай нәтиже әкелмеді. Бұл соғыстар тек қана көптеген адамдардың өліміне материалдық құндылықтардың жоғалуына әкелді. Бұл жорық Франция басшылығымен Германия басшылығына да саяси қақтығыстар әкелді. Людовик VII көптеген қарызға батты.

Екінші крест соғысы бірінші крест жорығы сияқты батыс феодалдар жаулаушылардың арасында бірлік болмады. Екінші кресші жорықтарында діннің әлсіз болуына XII ғасырдың тарихшылары өздерінің наразылығын білдірді. Бұл жорық та католиктік шіркеуге ешқандай нәтиже әкелмеді. Батыс Еуропа мемлекеттері арасындағы қақтығыстар шиеленісе түсті. Сонымен қатар Византиямен қақтығыстар да болды.

Екінші кресжорығы толық жеңіліске ұшырап, папалықтың мәртебесін түсірді. Жоғары шіркеу орталарында кінәліні іздеуге кірісті. Евгений III өзінің жауапкершілігін Бернар Клерворскийге сілтеді. Ол папаның ұсыныстары бойынша әрекет жасағанын айтты. Римдік шіркеудің беделін сақтау үшін оның жоғарғы иерархиясы ұрыс-жанжалдарға кірісті; жан жақтан көптеген кінәлау мен тіл тигізулер басталды. Папа «Қасиетті» Бернарды ақымақ деп санады. Сол кезде Бернар Керовский «Пайымдау туралы» трактатын шығарды. Ол бірінші тарауының барлығын француз және герман соғыстарының жеңілу себептеріне арнады. Бұл соғыстың жеңілуінің кінәшілері кресшілердің өздері екендігін айтты: Олар мақсатына қол жеткізе алмады. Жалпы бұл соғыстың жеңілуінің себебі Людовик VII және Конрад III, бұл соғыстарда өз мақсаттарын жүзеге асыра алмағандықтан жеңіліс тапты [3, 67].

Римнің беделін сақтап қалу мүмкін болмады. Батыстың көптеген орталарында папаға да аббат Клеровскийға да қарсы талқылаулар жүрді. Бернардың бұл соғысты нәтижелі болады деп болжағаны үшін оны өтірікші деп атады, ал осы кресші жорықты бастаған Евгения III – антихрист деп атаған.

1150 жылы Бернар Клеровский кресші жорықтарын қайта ұйымдастырғысы келді, бір ақ ол пападан да қолдау таппады, дегенмен оны француз барондарының бірнешеуі қолдап оған бұл соғыста басшы болуын талап етті. Шарттердегі соборда 1150 жылы мамыр айында Евгений III 19 маусымда аббат Клеровскийге кресшілердің көсем атағын берді.

Кресші жорығы Шығыста толық сәтсіздікке ұшырады, Бернар Клеровскийдің өлімі соғыстың аяқталуына себеп болды.

XII ғасырдың басында Еуропа монархтары Палестинадағы оқиғаларға басқаларға қарағанда мүдделі болды. Себебі Иерусалимнің құлауы тұрақты жағдайда болған сауданы бірден тоқтатты. Ол батыстың экономикасының негізі болатын. Оның алдында болған қантөгіс шайқастардан, қатыгездіктен болған жаулап алушылықтан және сұрқия интригалардан кейін діни идеялар өзінің өзектілігін жоғалтып, амбициялық мотивтерге орын берді. Рыцарьлар Рим папасының жаңа жерлерді басып алу және байлыққа кенелу мақсатында ғана қолдап отырды. Осыған байланысты Шығыс Жерорта теңізі жағалауын басып алу жоспары дайындалды. Соған қарамастан қасиетті папалар әскер жинау барысында, адамдарды олардың жасайтын істерінің әділетті екендігіне және мәңгілік жақсы өмірді уәде етуді жалғастыра берді.

Әдебиеттер

1. Prawer J. Die Welt der Kreuzfahrer. – Wiesbaden, 1975.
2. Hindley G. Saladin. – N. Y., 1976.
3. Заборов М.А. Папство и крестовые походы. – М.: АН СССР, 1960. – 280 с.

References

1. Prawer J. Die Welt der Kreuzfahrer. – Wiesbaden, 1975.
2. Hindley G. Saladin. – N. Y., 1976.
3. Zaborov M.A. Papstvo I krestovogo pokhoda. – M.: АН СССР, 1960. – 280 s.

Хабижанова Г.Б., Шалагин А.В.

**Изучение истории
христианства в Центральной
Азии в научной литературе
XX-XXI веков
(раннесредневековый период)**

Христианство имеет 2000-летнюю историю в общей хронологии времени с рождения мессии Иисуса из Назарета. Однако распространение этой мировой религии растянулось почти на полтора тысячелетия. Причины, динамика, ход распространения, периодизация и особенности культурного наследия, оставленного христианами, в частности, одного из течений христианства – несторианства, манихейства, изложены в историографических работах XX-XXI веков. Автором составлен историографический обзор и на основе критического анализа выявлены особенности изучения указанных проблем в исторических исследованиях последнего столетия. Эти работы подтверждают глубокий анализ путей распространения христианства, догм и учений посредством деятельности миссионеров, торговцев и христианских семей, искавших убежище вследствие гонений, начавшихся в контексте преследования еретических учений в Западной Европе и Византии. Благодаря историческим памятникам и археологическим данным, оставшимся в качестве артефактов на Великом Шелковом пути, раскрыты взаимосвязь мировой религии с бытующими ранее до них в регионах Центральной Азии культурами и верованиями. В данной статье предпринята попытка проведения сравнительного анализа значимых работ. Используются историко-систематический, логический и междисциплинарный методы исследования.

Ключевые слова: Казахстан, Жетысу, Центральная Азия, Византия, Великий Шелковый путь, доисламские верования, миссионеры, христианство, несториане, церковь, тюрки.

Habizhanova G.B., Shalagin A.V.

**Studying the history of
Christianity in Central Asia in
the scientific literature XX-XXI
century (early medieval period)**

Christianity has a 2000 years history in the general chronology of time with the birth of Jesus from Nazareth. However, worldwide distribution was delayed almost a half millennium. The cause of spread, periodization and characteristics of the cultural heritage left by the Christians, especially Asian type – Nestorian Christianity, Manichaeism, are set out in historiographical works of XX-XXI centuries. The author made an analysis of historical data bases of historiographers and based on critical thinking peculiarities of making the works up of the last century were revealed. These works confirm the deep analysis of the ways the spread of Christianity, its formations, dogmas and teachings through missionary activity, Christian tradesmen and families who sought refuge from those or other oppressors of their religion. Thanks to historical monuments and archeological data, located on the Great Silk Road, disclosed the relationship between the world religion and the earlier cults and beliefs in the regions of Central Asia. Attempt of comparison all the important works were taken in this article. The historical and systematic, logical and interdisciplinary research methods were used.

Key words: Kazakhstan, Zhetysu, Central Asia, Byzantium, the Great Silk Road, pre-islamic beliefs, missionary, Christianity, Nestorians, church, the Turks.

Хабижанова Г.Б., Шалагин А.В.

**XX-XXI ғасырлардағы ғылыми
әдебиеттерде Орталық
Азиядағы христиандық
тарихының зерттелуі
(ертеортағасырлық кезең)**

Христиан тарихының 2000 жыл құрайтын, хронологиялық кезеңнің Иса мен Назареттің туылғанынан бастау алады. Бұл дін әлемге таралуы ұзаққа созылған жарты мыңжылдықты құрады. XX-XXI ғасырдың тарихнамалық еңбектерінде баяндалған манихейлік, несториандық, христиандық, әсіресе азиялық типті таралу аймағының христиандық мәдени мұраны динамикалық себептерін айқындады. Автор өткен ғасырдың тарихнамалық және тарихи деректерге сын тұрғысынан ойлау ерекшелігі негізінде талдау жасады. Бұл зерттеулерде миссионерлер мен догмалардың ілімдерінің христиан діні мен басқа қанаушы діннің талдау жолдарын растайды. Орталық Азия діни- нанымдардың Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан археология және тарихи мәдени ескерткіштердің байланысының күәсі. Бұл мақалада тарихи-жүйелі, логикалық және пәнаралық ғылыми-зерттеу әдістеріне талдау жасалынған.

Түйін сөздер: Қазақстан, Жетісу, Орталық Азия, Византия, Ұлы Жібек Жолы, христианшылдар, несториандар, шіркеу, түріктер.

**ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ
ХРИСТИАНСТВА
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
В НАУЧНОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ
XX-XXI ВЕКОВ
(раннесредневековый
период)**

Христианство как мировая религия имела свои корни на территории Центральной Азии еще с I века нашей эры. Об этом свидетельствуют миссионерская деятельность апостолов Варфоломея, Филиппа, Матфея и Фомы в распространении Евангелия в центральноазиатские районы, в том числе и в Семиречье, и труды таких авторов, как Ибн Батутта, Якуби, ат-Табари, ан-Недим, аль-Бируни, Вильгельм Рубрук, Плано Карпини, Марко Поло и других путешественников, историков и деятелей средневековой эпохи. Сохранились также находки и археологические памятники вдоль Великого Шелкового пути, отражающие распространение христианства в степной зоне.

За последнее столетие накопилось множество работ по изучению истории христианства в Казахстане, Центральной Азии. В историографии эти исследования можно разделить по принципу зарубежной, отечественной и российской исторической наук. Из историографии советского периода получили известность работы В.В. Бартольда, Л.Н. Гумилева, С.М. Абрамзона. Российская историография постсоветского периода представлена исследованиями Л.И. Жуковой, Б.Б. Махмудова, А. Железнякова, Мамбеталиева.

Среди работ В.В. Бартольда известны статьи и рецензии, включенные в V том его «Сочинений» [1]. В данных статьях исторические материалы характеризуют формы цивилизационного и государственного строительства в Центральной Азии и Дальнего Востока в тюркскую и монгольскую эпохи. В. Бартольд утверждает, что манихеи и буддисты были близки друг к другу. Находясь на территории тюркского эля, христиане, а затем мусульмане, дабы распространить свою религию в их общественный строй, прибегали для начала к внедрению своего теологического словаря в местные верования. В. Бартольд, опираясь на сведения буддийского монаха-миссионера и путешественника Сюань Цзяня [2], заключает, что в основном до ислама в IV-VI вв. в регионах Трансоксании и Уйгурии были распространены следующие религии: манихейство, буддизм, а из дуалистических – маздакизм. В. Бартольд в своих лекциях повествует также о христианах и их движении на восток, связанных с притеснением со стороны государств западной части Ирана и Римской империи в III-VI веках. Их

пристанищем, как известно, станет Хорасан, в котором также нашли приют буддисты и марциониты. В. Бартольд делает экскурс в историю возникновения несторианства: о гонениях, начавшихся после обвинении Нестора на Халкидонском соборе в 30-е годы IV века, о его теории человеческой природы Христа и его матери. Известный востоковед представил заметки о распространении религиозных направлений и течений в Центральной Азии, основываясь на трудах арабских авторов Ан-Недима и Фихриста, повествовавших о том, что жители Согдианы, в основном, были дуалистами и христианами. Автор указывал также о борьбе вероисповеданий между яковитами и несторианами, шедшей с V века и произошедшем впоследствии примирении в XII в. В. Бартольд приводит интересные сведения от средневековых авторов о несторианских догматах – аскетизме, т.е. отказе от плотских наслаждений и мясных блюд. Таким образом, труды В. Бартольда стоят особняком в мировом востоковедении, так как своими исследованиями ученый внес большой вклад в изучение проблем истории христианства в Центральной Азии.

Л.Н. Гумилев в своем труде, посвященном несторианству в древней Руси, выдвинул гипотезы о путях проникновения христианства в Центральную Азию и Китай из Персии, начиная с V века по XIII века [3]. Основываясь на сведениях Феофилакта Симокатты [4], Н.Я. Бичурин [5] ученый пришел к выводу, что несторианский толк христианства, дойдя до границ Китая с Центральной Азии, распространился в «Уйгурии» после внутренних войн в середине VIII века, тем самым обеспечив обращение в христианство, все центральноазиатские племена до регионов сибирской тайги. Вследствие этого Л.Н. Гумилев выдвинул мысль о том, что центральноазиатский вид христианства – несторианство – это продолжение византийской культуры за пределами Византии, конец же несторианской епархии пришелся на вторую половину XIII века в Китае и связано это с деятельностью архиепископа Монте Корвино.

Успех несторианства у степных племен Л. Гумилев объяснял следующим образом: «Очевидно, – писал ученый, – они (несториане) преодолели наибольшую трудность общения между разноязычными народами, т.е. нашли в языке местного населения слова, передававшие адекватно сложные христианские понятия. Благодаря этому они стали для южносибирских скотоводов своими, близкими, а их учение было усвоено органически, без применения насильст-

венных мер, для которых у несторианских миссионеров не имелось никаких возможностей» [8, с. 81]. Таким образом, по Л.Н. Гумилеву, несторианство в Азии было одним из значимых факторов, игравших важную роль как при тюрках, так и при монголах.

Одним из известных авторов, исследовавших связи тюрков с манихейством, буддизмом и тибетскими верованиями, был советский тюрколог С.Г. Кляшторный. В одной из своих работ ученый, учитывая синкретизм духовной культуры средневековых кыргызов, дискутировал о большей степени распространенности среди них манихейства [6, с. 166-167]. Согласно его исследованиям и анализу 45 памятников рунической письменности кыргызов, 9 из них имеют изображение креста, который генетически ближе относился к несторианству. Следовательно, можно предположить, что у кыргызов существовало несторианство синкретического характера, на иконографических и письменных источниках трудно разграничить от манихейства. П.К. Дашковский приходит к выводу, что С.Г. Кляшторный полагал о неполной замене обряда кремации у кыргызов на ингумацию в IX веке, связанной с влиянием несторианства, в первую очередь, на аристократию [7].

Н.А. Аристов сообщал, что «к кераитам, и вообще в Монголию, христианство могло попасть через Китай, где его существование с 638 года удостоверяется императорским указом, помещенным в христианском памятнике 781 года и имеющимся также в китайском сборнике «Тан-хо-яо», оконченном в 961 году. Изгнанные из Китая в 845 году несториане, составлявшие, конечно, часть тех «иностранных бонз», которые прибыли в Срединное государство из Та-цзина (Сирии и Месопотамии), могли частью удалиться из Китая в Монголию, к тюркам, обитавшим на севере от Китая. По словам одного из посланных в 960 году несторианским патриархом в Китай монахов, христианство в Китае в то время прекратило свое существование, церкви были уничтожены и он едва разыскал нескольких христиан, но к монгольскому времени и в самом Китае, и в смежных странах Азии оказывается много христиан и их церквей, как свидетельствуют Марко Поло и другие путешественники того времени» [14, с. 388]. Также Н. Аристов также писал, что и «по Джувейни, найманы и канглы исповедовали христианскую веру».

Собирательным трудом по истории христианства является сборник статей коллектива авторов – историков, археологов, нумизматов

и искусствоведов, составленный Л.И Жуковой [9]. Авторы исследуют сохранившиеся материальные следы деятельности адептов одной из мировых религий – христианства в Центральной Азии. Проблематика статей разнообразна: продвижение христиан в Центральную Азию; кочевая среда и христианство; зодчество средневекового Востока при ранних христианах; символика памятников и искусства во владениях с христианским населением. Статья Г.И. Богомолова, Ю.Ф. Бурякова, А.И. Мусакаева, Л.И. Жуковой данного сборника интересна тем, что авторы описывают роль первых христианских общин в городах Ирана: Шад-Шаруре, Вех Шапуре, Антиох Шапуре, а также христианские катакомбы на острове Харк. Исследователи считают, что общины, расположенные на землях близ южных границ Средней Азии, сыграли основную роль в распространении нового религиозного учения с элементами своего искусства, своей культуры в Азии в целом. Так уже в III-VI вв. в Мерве был некрополь и захоронения христиан. Сам же небольшой монастырь был построен тут мелькитами в IV веке и был покинут ими под напором несториан в VI веке.

Ученые, делая заключение о захоронениях, сравнивая обряды зороастрийцев и христиан, пришли к выводу, что христиане при существующем запрете совершать погребение сородичей в земле при Сасанидах Ирана (III-VII вв. н.э.) хоронили их в оссуариях, имеющих знаки креста, то есть обряд очищенных костей. Археологические исследования на обширной территории от Туркмении до Киргизии показали, что постепенно определялся стандарт церквей, связанных с особым христианским обрядом [9, с. 9-12].

Б.А. Железняков в своей статье, посвященной периодизации и распространению христианства, раскрывает его взаимодействие с существующими местными культурами (с появлением манихейства) [11]. Автор рассмотрел, что Жетысу и Чуйская долина (территория Казахстана), иначе говоря, Северо-Восточный Жетысу был своего рода убежищем для буддистов, манихеев и других конфессий, благодаря функционированию Великого Шёлкового пути в этом крае. Основным языком несториан был согдийский, как в то же время сирийский язык был языком литургии. В отличие от периодизации, данной В.А. Кольченко (на 5 христианских периодов) [12], Б.А. Железняков поделил историю христианства в кочевой среде на 4 хронологических этапа: I период (III-V вв.) – ортодоксальный, мелькитский, то есть от апостольский проповеди Матфея, Фо-

мы, как начало распространения мировой религии в Юго-Западной Азии и Индии с I – III вв. На территории Эдессы, а затем и Северного Ирана эту религию распространяли пленные сирийцы с упомянутого в согдийских письменах владыки Бар Шаба. V век – раскол церкви православной в Византии и отток на Восток, объявленных в ереси несториан (30-е годы V в.), VI век – массовое распространение. II период (VI – IX вв.) – это период расцвета несторианской церкви и проникновения ислама. Здесь идёт борьба между мелькитами и монофизитами. Появление епископства у эфталитов в 549 году, а далее и создание митрополии в Самарканде в 628 – 643 или 712 – 728 гг. С IX – X вв. – карлукская митрополия и Сирийская проповедь от Ктесифона (Южнее Багдада) до Центрального Китая и Тихоокеанского побережья. В эти же века начинается исламизация Центральной Азии. III период (IX-XI вв.) – исламизация Центральной Азии. После событий, произошедших между саманидами и карлуками, и захвата первыми из них города Тараза последовали повсеместные перестройки церквей в мечети (Тараз, Мирки, Бухара), смена правящих династий в Китае. Всё это приводит к ослаблению христианства в Согде и в других регионах Азии, и к концу X – началу XI века остаточной деятельности миссионеров лишь на северо-восточных землях мусульманского мира: Жетысу, нижней Сырдарье, Восточном Туркестане. IV период (XII – XIII вв.) – идёт обострение борьбы доисламских верований с мусульманством и затем окончательный упадок несторианства.

Б.А. Железняков описывает находки в городах и городищах как отражение христианского наследия. Так, к примеру, церкви Акбешим, Мирки, Балык; кресты (нательные и на цилиндрах оссуарий – Талгар, Орнек, Туркестан; керамические кирпичи с вырезками креста и другое). Таким образом, автор рассматривает проникновение христианства в Жетысу, а затем позднее превращение Жетысу в основной центр христианства Центральной Азии. В контексте сказанного, исследователь выдвигает новые проблемы изучения раннехристианского периода в Жетысу между VIII – X вв.: дискретность деятельности несторианских миссионеров и собственно церкви, а также католические миссии как источник по казахстанскому отрезку Великого Шёлкового пути.

Книга А. Мамбеталиева [13], написанная в 2013 году, отражает многогранное, а не однобокое видение того обстоятельства, что хрис-

тианство в Азию привнесено только лишь европейскими миссионерами. В книге на основе многочисленных исследований западных и отечественных историков, а также, опираясь на другие исторические науки, в частности, археологии и этнологии, дается хронологический порядок распространения этой религии на протяжении полторы тысячи лет. Тем самым, доказывается обстоятельство древности проникновения религии в среду многих центральноазиатских народов, в том числе сегодняшних кыргызских племён. В монографии дается обзор литературы, возникновение, распространение христианства

среди тех тюрко-монгольских племён, ставших этнической основой кыргызского народа, анализируются причины успеха и падения этой религии, принятие как государственной религии в XIV веке у монголов ислама.

Таким образом, письменные источники раннего средневековья подтверждают тот факт, что христианство издревле существовало в Центральной Азии. Основываясь на имеющихся данных, исследователи ставили концептуальные задачи по проблеме изучения истории христианства, в частности одного из его течений – несторианства.

Литература

- 1 Бартольд В.В. Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука, 1968. – Т. 5. – 759 с.
- 2 Сюань – Цзань. Записки о западных странах Великой Тан / пер. и ком. Н.В. Александровой; Ин-т вост. РАН. – М.: Вост. лит., 2012. – 463 с.
- 3 Гумилев Л.Н. Несторианство и Древняя Русь. – М.: Директ-Медиа., 2010. – 160 с.
- 4 Симокатта Ф. История / пер. С.П. Кондратьева. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1957. – 224 с.
- 5 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I–III. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1950-1953. – 1044 с
- 6 Кляшторный С.Г. Историко-культурное значение Суджинской надписи // Проблемы востоковедения. – М., 1959. – № 5. – С.162–169.
- 7 Дашковский П.К. Мировоззрение кочевников Саяно-Алтая и сопредельных территорий поздней древности и раннего средневековья: моногр / П.К. Дашковский; научн. ред. Т.Д. Скрынникова. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2011. – 244 с.
- 8 Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К, 1992. – 319 с.
- 9 Жукова Л.Н. Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент, 1994. – 122 с.
- 10 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические историко-культурные связи / авт. вступ. ст. С.Т. Табышалиев. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
- 11 Железняков Б.А. Периодизация распр. христ-ва, причины его упадка (Ц.А). Находки в Жетысу // Православная газета Веди. Казахстан. [Online]. URL:http://www.vedikz.narod.ru/zheleznyakov/periodizaciya_christ.html#1. (Дата обр: 23.11.16).
- 12 Кольченко В.А. Периодизация распространения христианства в Средней Азии по данным археологии // Буддизм и Христианство в культурном наследии Центральной Азии. МНК. – Бишкек, 2003. – С. 53–73.
- 13 Мамбеталиев А. След Христа на Великом Шёлковом Пути. – Бишкек: ЖанызакПринт, 2013. – 84 с.
- 14 Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 с.

References

- 1 Bartol'd V.V. Sochinenija. Raboty po istorii i filologii tjurkskih i mongol'skih narodov. – М.: Nauka, 1968. – Т. 5. – 759 s.
- 2 Sjuan' – Czan'. Zapiski o zapadnyh stranah Velikoj Tan / per. i kom. N.V. Aleksandrovoj; In-t vost. RAN. – М.: Vost. lit., 2012. – 463 s.
- 3 Gumilev L.N. Nestorianstvo i Drevnjaja Rus'. – М.: Direkt-Media., 2010. – 160 s.
- 4 Simokatta F. Istorija / per. S.P. Kondrat'eva. – М.: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1957. – 224 s.
- 5 Bichurin N.Ja. Sbranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. T. I–III. – М.: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1950-1953. – 1044 s
- 6 Kljashtornyj S.G. Istoriko-kul'turnoe znachenie Sudzhinskoj nadpisi // Problemy vostokovedenija. – М., 1959. – № 5. – С.162–169.
- 7 Dashkovskij P.K. Mirovozzrenie kochevnikov Sajano-Altaja i sopredel'nyh territorij pozdnej drevnej drevnosti i rannego srednevekov'ja: monogr / P.K. Dashkovskij; nauchn. red. T.D. Skrynnikova. – Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2011. – 244 s.

- 8 Gumilev L.N. V poiskah vymyshlennogo carstva.– M.: Tovarihhestvo Klyshnikov, Komarov i K, 1992. – 319 s.
- 9 Zhukova L.N. Iz istorii drevnih kul'tov Srednej Azii. Hristiansvo. – Tashkent, 1994. – 122 s.
- 10 Abramzon S.M. Kirgizy i ih jetnogeneticheskie istoriko-kul'turnye svjazi / avt. vstup. st. S.T. Tabyshev. – F.: Kyrzgyzstan, 1990. – 480 s.
- 11 Zheleznyakov B.A. Periodizacija raspr. hrist-va, prichiny ego upadka (C.A). Nahodki v Zhetysy // Pravoslavnaia gazeta Vedi. Kazahstan. [Online]. URL:http://www.vedikz.narod.ru/zheleznyakov/periodizaciya_christ.html#1. (Data obr: 23.11.16).
- 12 Kol'chenko V.A. Periodizacija rasprostraneniia hristianstva v Srednej Azii po dannym arheologii // Buddizm i Hristianstvo v kul'turnom nasledii Central'noj Azii. MNK. – Bishkek, 2003. – S. 53–73.
- 13 Mambetaliev A. Sled Hrista na Velikom Shjolkovom Puti. – Bishkek: ZhanyzakPrint, 2013. – 84 s.
- 14 Aristov N.A. Usuni i kyrgyzy ili kara-kyrgyzy: Ocherki istorii byta naseleniia zapadnogo Tjan'-Shanja i issledovaniia po ego istoricheskoi geografii. – Bishkek: Ilim, 2001.– 582 s.

Кенжеғали Ж.М.

**Водно-энергетический фактор
в обеспечении региональной
безопасности Центральной
Азии: исследование вопроса**

Водно-энергетический фактор является важной составляющей в схеме, если не в системе, спектра водных проблем как в международных отношениях, в плане обеспечения безопасности и поддержания мира, так и в регионе Центральной Азии в том же ракурсе. Интересен и сюжет изучения данной схемы как спектра и протяженности исследования вопроса, особенно в контексте десятилетия воды, предложенного ООН в 2005-2015 гг. историография вопроса пока носит характер обозначения комплекса доступной литературы и электронных материалов по данной проблематике, чему и посвящена данная работа. Автор надеется, что поиск в данном русле, ограниченный в контексте столкновения мнений, подходов, идейных конструкций, отраженных в освещенных материалах, будет продолжен, и представленная в статье конструкция изучения водно-энергетического фактора не будет лишней для последующих этапов развития историографии вопроса.

Ключевые слова: вода, безопасность, энергетика, исследования водно-энергетического фактора, проблемный спектр.

Kenzhegali Zh.M.

The water-energy factor in providing regional security in Central Asia: a research of the issue

Characteristics of «water-energy factor» is an important component in the circuit, if not in the system as a range of water issues in international relations, in terms of security and peace, as well as in the Central Asian region in the same perspective. It is interesting to study the scheme as a spectrum and extent of the research question, especially in the context of decades of water proposed by the UN in 2005-2015. Historiography of the question has the nature of the complex notation of the available literature and electronic materials on this issue, which is devoted to this work. The author hopes that the search in this vein, in the limited context of the clash of opinions, attitudes, ideological structure, reflected in the given material, will be continued, and the design study of the water-energy factor presented in this article will not be superfluous for the subsequent stages of development of the historiography of the issue.

Key words: water, security, energy, the study of water-energy factor, problematic spectrum.

Кенжеғали Ж.М.

**Орталық Азиядағы аймақтық
қауіпсіздікті қамтамасыз
етудегі су-энергетикалық
фактор: мәселенің зерттелуі**

«Су-энергетикалық фактор» сипаттамасы қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі және бейбітшілікті сақтау жоспары жүйесіндегі, не болмаса, үлгісіндегі халықаралық қатынастардың су мәселелері спектріндегі қырынан қарағанда Орталық Азия аймағы үшін маңызды құрамдас бөлік болып саналады. Мәселені зерттеудің спектрі мен ұзақтығы ретінде 2005-2015 жж. БҰҰ ұсынған судың онжылдығы шеңберінде берілген кестені зерттеу желісі қызықты. Көрсетілген мақалада арналған мәселенің тарихнамасы әзірше аталған мәселе бойынша қол жетімді әдебиеттер және электронды мәліметтер кешенін белгілеумен сипатталады. Автор аталған мақалада көрсетілген мәліметтердегі пікірлердің, тәсілдердің, ой құрылымдарының қақтығысуы шеңберіндегі ізденістер осы желіде жалғасын табады және ұсынылған су-энергетикалық факторды зерттеу құрылымы мәселе тарихнамасының келесі кезеңдерінде ізденістер жүргізуде артық болмайды деп сенеді.

Түйін сөздер: су, қауіпсіздік, энергетика, су-энергетикалық фактор бойынша зерттеулер, мәселелік спектр.

**ВОДНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ФАКТОР
В ОБЕСПЕЧЕНИИ
РЕГИОНАЛЬНОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ:
ИССЛЕДОВАНИЕ
ВОПРОСА**

Противоречия между странами Центральной Азии в использовании трансграничных водостоков и водно-энергетический фактор в их отношениях составляют одно из наиболее конфликтных направлений в их взаимоотношениях. Кроме того, нарастает ожесточенность дипломатической войны в сфере использования водно-энергетических ресурсов не только в регионе, но и во всем мире. Водно-энергетическая безопасность сегодня является ключевым вопросом в решении многих социально-экономических, экологических проблем для стран региона.

Понятие «безопасность» и термины на его основе широко используются в современном политическом и военно-политическом языке. Сегодня трудно найти национальный или международный документ, научную книгу или статью, публикации СМИ, где при описании политической, и особенно военно-политической обстановки в мире, отдельных регионах и странах не использовался какой-нибудь термин со словом «безопасность» [1]. Водно-энергетическая безопасность является составной неотъемлемой частью национальной и региональной энергетической, экологической безопасности.

Проблемы водно-энергетических ресурсов и их влияние на безопасность региона Центральной Азии можно условно разделить два периода:

- 1992 – 2005 гг. – этот период характеризуется тем, что в это время страны Центральной Азии впервые столкнулись с новыми вызовами и рисками водного сотрудничества;

- 2005 – 2015 гг. – этому периоду характерно становление взаимоотношений рационального и разумного использования водно-энергетических ресурсов, применение новых возможностей и методов урегулирования вопроса. Данный период совпадает с десятилетием воды, провозглашенным ООН.

Исследования, посвященной водно-энергетической проблематике, стоит охарактеризовать следующим образом:

В 2004 г. вышла в свет монография под общей редакцией К.Л. Валентини, Э.Э. Оролбаева, А.К. Абылгазиевой «Водные проблемы Центральной Азии». В публикации представлен обзор истории зарождения и развития водных отношений в Центральной Азии, изложены основные современные полити-

ческие, экономические, правовые, технические, экологические проблемы использования водных ресурсов региона [2].

Ретроспективу использования трансграничных рек как гидроэнергетического ресурса в своих монографиях отмечает Т.Т. Сарсенбеков [3].

В 2012 г. в свет вышла монография коллектива авторов «Азиатские энергетические сценарии 2030», в которой на одной-двух страницах обозначены гидроэнергетические планы КНР по отношению к окружающему пространству [4].

Для анализа из ряда трудов можно выделить монографии следующих авторов: Е.А. Борисовой «Водно-энергетические ресурсы «Большой» Центральной Азии», К.Л. Сыроежкина «Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений», М.Н. Суюнбаева «Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана», В.А. Духовного с соавторами «Интегрированное управление водными ресурсами: от теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии», В.М. Касымовой «Основы антикризисного управления в энергетике Кыргызской Республики», А.К. Каюмова и Т.О. Салимова «Изменения климата и водные ресурсы Таджикистана», Н.Г. Рогожиной «Экологическая политика развивающихся стран», посвященные региональной проблематике водных ресурсов в Центральной Азии [5].

В данных монографиях изучаемая нами тема дана как спектр государственных, межгосударственных, региональных вопросов, которые сориентированы не в ключе выше указанной периодизации, а в плане готовности авторов изучать данные вопросы в контексте собственной подготовленности. Тем не менее проанализированный материал после соответствующей обработки вполне может быть использован и для освещения интересующей нас темы.

В периодичном плане, хотя и непостоянно, проблема водно-энергетической политики присутствует в ряде продолжающихся тематических сборников самого разнообразного направления. Одним из таких является «Центральноазиатский Медиа Бюллетень» в котором водно-энергетическая проблематика представлена с самых сторон [6]. Из международных сборников интересен сборник, выходящий в Душанбе, посвященный проблемам декады водной политики ООН для Центральной Азии [7]. Из казахстанских продолжающихся изданий интересны материалы, издающиеся в КИСИ при Президенте Республики Казахстан [8].

Большие надежды на развитие проблемы водно-энергетической политики как формы взаимодействия можно связать с российским тематическим сборником «Природа и общество в процессах взаимодействия» [9].

В связи с окончанием первой декады ООНовской политики «Вода для жизни» и начала подготовительной работы к последующим формам обработки данной проблемы хотелось бы надеяться на упорядочение данной перспективной работы в плане сотрудничества ООН, ЮНЕП, ПРООН и некоторых государств-инициаторов дальнейшей проработки данной темы [10].

Международные институты и организации оказывают содействие развитию регионального сотрудничества и выступают в качестве арбитра в сложных межгосударственных процессах регулирования водно-энергетических ресурсов региона. Они также осуществляют разработку технико-экономического обоснования, оказывают консалтинговую, аналитическую, техническую и финансовую поддержку проектам. Наиболее крупные из них – Всемирный банк, Азиатский банк развития, Исламский банк развития, Европейский банк реконструкции и развития, Агентство США по международному развитию (USAID), Глобальный экологический фонд [11].

Водно-энергетическая проблематика в регионе изучена достаточно широко, прежде всего, с позиции изменения климата, экологических и экономических проблем, связанных с водой. Начиная 2006 г. ЮНЕП (ООН) выпустили учебный курс «Изменение климата и водные проблемы в Центральной Азии» [12] под редакцией С.К. Аламанова, В.М. Лелевкина, О.А. Подрезова, А.О. Подрезова. Авторами курса изучаются проблемы изменения климата в регионе Центральной Азии и тесно связанные с ними водно-энергетические проблемы.

Изучение водно-энергетической проблематики ведется на страницах научных журналов Казахстана, России и других стран Центральной Азии. В статьях, опубликованных в этих журналах, дается довольно большой спектр разрешения вопросов в русле водно-энергетической темы. Редакции журналов заинтересованы в текущей публикации водно-энергетического образа и состояния различных характеристик безопасности и проблем ретроспективного строя и перспективного налаживания возможных решений соответствующих вопросов.

В политическом плане водно-энергетическая безопасность представлена в журналах «Континент», «Саясат-Policy», «Центральная Азия

и Кавказ», «Эксперт Казахстан», «Индекс Безопасности», «Вестник МГИМО-Университета», «Вестник Московского университета» и др. [13].

Проблематика водно-энергетической безопасности представлена в таких журналах, как «Analytic», «Казахстан-Спектр» [14], подготовленных под руководством научных сотрудников КИСИ при Президенте РК и ведущими экспертами известных научно-исследовательских структур Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья.

Экологический аспект водно-энергетической проблематики представлен в более специализированных продолжающихся изданиях научно-публицистического характера: к таким относятся ведомственный журнал «Государственное управление и государственная служба», «Известия НАН РК», «Экология и жизнь» [15].

На сегодняшний день актуальны статьи таджикских исследователей по поводу толкования водно-энергетической проблематики. Проблема воды и трансграничное решение вопросов, загрязнение воды, последствия экономического освоения водных ресурсов (например, использование воды на орошаемых землях – авт.) на экологическую обстановку региона исследуют такие ученые, как Г.Н. Петров, Х. Халиков, Х.А. Одинаев, К.Х. Зоидов, А.А. Медков [16].

В смежных журналах ведомственного плана (дипломатические отношения) представлены и материалы касательно водно-энергетической проблематики в журнале «Вестник Дипломатической Академии Министерства иностранных дел Кыргызской Республики» [17]. Нами пока не обнаружены такие же публикации в других ведомственно-дипломатических изданиях стран Центральной Азии.

Характеристика проблематики водно-энергетического масштаба иногда представлена и в журналах общеобразовательного плана: журналы «Мысль», «Дүние» публицистически освещают интересующую нас тему, иногда поднимаясь до постановки соответствующего вопроса на проблемном уровне [18].

В газетных материалах также хорошо освещена проблема водной энергетики, её роль как фактора в межгосударственных отношениях центральноазиатских государств. В республиканских общественно-политических информационных газетах, таких как «Алаш айнасы», «Дала мен қала», «Деловая неделя», «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Новая Газета», «Свобода слова», хотя и на поверхностном уровне, можно познакомиться с пер-

спективами подключения общественности к обсуждению водно-энергетической проблематики [19].

Экологические аспекты водно-энергетической проблемы и их влияние на окружающую среду, сокращение водного фонда в республиках Центральной Азии характеризуются в газете «Экологический курьер» [20]. Для анализа проблемы мы также рассматривали кыргызстанские газетные издания, как «Эркин Тоо», «Слово Кыргызстана», «Объект», и др. печатные издания Республики Кыргызстан [21].

В электронных источниках и сайтах Интернет можно найти широкий спектр исследований, посвященных водно-энергетической проблематике в Центральной Азии. Так, например, на сайте Института глобальных ресурсов (World Resources Institute) в среде ArcGIS разработан очень полезный и интересный картографический материал, содержащий в наглядной форме информацию о водных проблемах мира. Можно вывести на экран результирующую карту, учитывающую все перечисленные водные проблемы [22].

Также можно отметить такие электронные источники, как официальные сайты ЮНЕСКО (<http://www.unesco.org>), Всемирного Банка (<http://www.worldbank.org>), Портал знаний о водных ресурсах и экологии Центральной Азии (<http://www.cawater-info.net>), Сеть водохозяйственных организаций стран Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии (<http://www.eecca-water.net>), сайт Национального исследовательского института мировой экономики и международных отношений им. Е.М. Примакова (<http://www.imemo.ru/>), Центральноазиатская новостная служба – CA-News (<http://ca-news.org/>), Информационное агентство REGNUM (<https://regnum.ru>) и др. Также в специальных рубриках сайта «Фергана.Ру» освещена различная проблематика водно-энергетического вопроса, их решение совместно с государствами Центральной Азии (www.fergananews.com). Можно также отметить электронные версии журналов «Сравнительная политика» (<http://www.comparativepolitics.org>), «Международные процессы» (<http://www.intertrends.ru/>), «Международная жизнь» (<https://interaffairs.ru>). В 2015 г. при поддержке Фонда Конрада Аденауэра и ОБСЕ начал свой нулевой выпуск электронный журнал «Интегрированное управление водными ресурсами в Центральной Азии» (<http://water-ca.org>). Статьи, включенные в данное издание, во многом связаны с Центральной Азии

и региональными проблемами интегрированно-го управления водными ресурсами [23].

Исследованиям вопроса водно-энергетического фактора в обеспечении безопасности Центральной Азии посвящены авторефераты и диссертации по различным аспектам использования водных ресурсов. По данной проблеме можно отметить работу Е.Л. Нечаевой, Ү.М. Джолдыбаевой, Аго Ференца, Т.А. Ахметовой, А.А. Фридмана, Н.С. Кожакматовой, А.Э. Батизи, У.А. Кимсанова, К.А. Сафарова, Ф.Д. Рахимова [24].

В смежных науках защищены диссертации Г.Н. Петрова и А.Б. Лихачевой, хотя мы не считаем слишком важным вопросом подключения мнений политологов, экономистов, экологов вне комплекса изучаемой проблематики: просто отмечаем, что данное направление имеет право на существование [25].

Таким образом, комплекс работ по проблеме водно-энергетических ресурсов представлен довольно обширно: исследование вопроса пока обозначено основным комплексом существующих материалов: от монографии до публикации на электронных сайтах. Конечно, на сегодняшний день многие специальные институты и исследовательские центры активно занимаются

исследованием данного вопроса. Например, Институт географии, относящийся к Министерству образования и науки Республики Казахстан, сейчас активно ведет работу по водно-энергетической проблематике, организует и проводит мероприятия с различными государственными структурами, как Министерство сельского хозяйства РК, Министерство образования и науки РК. Также в этом году 22-24 сентября Институт провел конференцию, посвященную подведению итогов объявленного ООН десятилетия «Вода для жизни» – «Водные ресурсы Центральной Азии и их использование». На конференции присутствовали эксперты разных стран, разных уровней. Можно надеяться, что водно-энергетическая проблематика нашла по итогам конференции свое достойное место в намечаемой второй декаде политики ООН «Вода для жизни».

В плане государственной проблематики Республики Казахстан данную деятельность стоило бы заострить и в международном контексте подготовки работы данных организаций в свете сотрудничества стран Центральной Азии и Евразии с учетом перспектив программы работы Казахстана как непостоянного члена Совета Безопасности ООН 2017-2018 гг.

Литература

- 1 Безопасность Кыргызстана: проблемы и перспективы. – Бишкек, 2015. – 306 с. – С.10.
- 2 Водные проблемы Центральной Азии / Валентини К.Л., Оролбаев Э.Э., Абылгазиева А.К. – Бишкек: 2004. – 142 с.
- 3 Сарсенбеков Т.Т. Международные принципы сотрудничества в управлении трансграничными реками. – Алматы: Атамұра, 2004. – 208 с.; Сарсенбеков Т.Т. Планы управления речными бассейнами в странах Центральной Азии. – Алматы: Атамұра, 2004 – 208 с.; Сарсенбеков Т.Т. (в соавторстве с Ясинским В.А., Мироненковым А.П., Стекловым Ю.Н.) Международная практика сотрудничества и проблемы развития гидроэнергетики в бассейнах трансграничных рек. – Алматы, 2011. – С. 192; Сарсенбеков Т.Т. (в соавторстве с Ясинским В.А., Мироненковым А.П.) Инвестиционные приоритеты сотрудничества в бассейнах трансграничных рек Центральной Азии. – Алматы: Евразийский банк развития, 2012. – 312 с.; Сарсенбеков Т.Т. (в соавторстве с Ясинским В.А., Прохоровой Н.Б., Мироненковым А.П.) Управление водными ресурсами в государствах-участниках СНГ. – Алматы, 2013. – 504 с.
- 4 Азиатские энергетические сценарии 2030 / под ред. С.В. Жукова. – М.: Магистр, 2012. – 336 с. – С. 29-30.
- 5 Борисова Е.А. Водные и энергетические ресурсы «Большой» Центральной Азии: дефицит воды и ресурсы по его преодолению. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 236 с.; Сыроежкин, К.Л. Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений. – Астана-Алматы, 2014. – 416 с.; Суонбаев М.Н. Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана (глобальный, региональный и национальный аспекты). – Бишкек: ИИМОП КНУ, 2005. – 122 с.; Интегрированное управление водными ресурсами: от теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии / под ред. В.А. Духовного, д-ра. В.И. Соколова, д-ра. Х. Мантритулаке. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2008. – 364 с.; Касымова В.М. Основы антикризисного управления в энергетике Кыргызской Республики. – Бишкек: Издательско-полиграфический центр «Инсанат», 2009. – 380 с.; Каюмов А.К., Салимов Т.О. Изменения климата и водные ресурсы Таджикистана. – Душанбе: «Ирфон», 2013. – 83 с.; Рогожина Н.Г. Экологическая политика развивающихся стран. – М.: Изд-во «Аспект Пресс», 2015. – 336 с.
- 6 Природные ресурсы в СМИ Центральной Азии / Центральноазиатский Медиа Бюллетень. – Выпуск №24. – май, 2002 г. – 35 с.
- 7 International Conference on Water Related Natural Disasters Reduction. Dushanbe, June 27-29, 2008.
- 8 Сотрудничество и безопасность в Центральной Азии в условиях политических и социально-экономических трансформаций: Сб. мат. междунар. науч.-практ. конф. (5 июня 2007 г.). – Алматы КИСИ при Президенте РК, 2007. – 314 с.; Сотрудничество и безопасность в Центральной Азии: состояние и перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2008. – 312 с.; Актуальные вопросы безопасности в Центральной Азии: материалы X Ежегодной Алматинской конференции (г.Алматы, 6 июня 2012 г.) / отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. – 284 с.; В 2013 г. вышел

тематический сборник посвященный водно-энергетической проблематике. (Сборник материалов Межд. науч.-практ. конференции «Водно-энергетические проблемы Центральной Азии и перспективы их решения». – Алматы, 2013. – 160 с.

9 Серия «Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России» / под ред. Кульпина-Губайдуллина Э.С. – 2012-2014.

10 III-VI Национальное Сообщение Республики Казахстан Рамочной конвенции ООН об изменении климата (РКИК ООН). – Астана, 2013. – 274 с.

11 Томберг И. Энергетика Центральной Азии: проблемы и перспективы. – [ЭР]. Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=324#top-content (дата обращения 02.05.2016)

12 Аламанов С.К., Лелевкин В.М., Подрезов О.А., Подрезов А.О. Изменение климата и водные проблемы в Центральной Азии. Учебный курс для студентов естественных и гуманитарных специальностей. – Москва-Бишкек, 2006. – 188 с.

13 Надыров Ш. Аральский цейтнот // Континент. – №1(39). – 17-30 января 2001; Оспанбай А. Орта Азиядағы су дауы // Саясат-Policy. – №11, 2013. – Б. 24-27; Садвакасова Д.Б. Проблемы гидроресурсов на Ближнем Востоке // Саясат-Policy. – №11. – 2014. – Б. 19-23.; Петров Г. Конфликт интересов между гидроэнергетикой и ирригацией в Центральной Азии. Его причины и пути преодоления // Центральная Азия и Кавказ. – Т. 13. – Вып. 3. – 2010. – С. 59-72; Каюмов А. Дефицит водных ресурсов и динамика межгосударственного сотрудничества в бассейне Нарына и Сырдарьи // Центральная Азия и Кавказ. – Т. 15. – Вып. 3. – 2012. – С. 92-107; Довлатов Р. Вода, война и светопреставление // Эксперт Казахстан. – №43(384). – 28 октября – 3 ноября 2012; Жильцов С.С., Зонн И.С. Борьба за воду // Индекс безопасности. – 2008. – №3(86). – Том 14. – С. 49-62; Боришполец К.П. Водно-энергетические проблемы Центральной Азии: возможные пути решения // Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – №. 3 (30). – С. 25-28; Мубаракшин Б.Н. Гидроэнергетика Киргизии в контексте решения водно-энергетических проблем Центральной Азии / Б.Н. Мубаракшин // Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – № 1. – С. 113–117.; Рыжов И.В., Золина Д.М. Человеческая безопасность в свете соперничества между государствами Ближнего Востока за водные ресурсы // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2010. – №6. – С. 95– 97; Крусиян М. Проблема водных ресурсов в глобальной перспективе // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – №3. – С. 260–266.

14 Ауелбаев Б., Ержанов Т. Политика стран Центральной Азии и водно-энергетические проблемы региона // Analytic. Информационно-аналитический журнал. – 2009. – №3. – С. 13–18; Кожирова С. Факторы китайской миграции // Analytic. Информационно-аналитический журнал. – 2010. – №6(58). – С. 53–61.; Пикулина М.Л. Проблемы трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр. – №1(63). – 2013. – С. 30–42.

15 Нечаева Е.Л. Центральноазиатский регион: опыт и проблемы водной интеграции // Государственное управление и государственная служба. – 2009. – №1. – С.104–109.; Бименова А.Е. Проблемы использования водных ресурсов в Центральной Азии // Государственное управление и государственная служба. – 2015. – №2. – С. 83–87; Жильцов С.С. Водные ресурсы Центральной Азии: проблемы использования // Государственное управление и государственная служба. – 2015. – №2. – С. 48–53; Каринбаев Ж.Ә. Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендер мәселесі және Қазақстанның ұстанымы // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. – 2015. – №2. – 67–75 бб.; Каринбаев Ж.Ә. Қазақстан Республикасының трансшекаралық өзендер бойынша көрші мемлекеттермен, шекара маңы өңірлерімен ынтымақтастығы // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. – 2016. – №2. – С. 89–100; Бименова А.Е. Многостороннее взаимодействие стран Центральной Азии в сфере водных ресурсов // Государственное управление и государственная служба. – 2016. – №2. – С.11–20; Кожирова С.Б., Кенжеғали Ж.М. Қазіргі кездегі Орталық Азия өңірінің су-энергетикалық ресурстар мәселелері // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. – 2016. – №2. – С.21–29.; Сылкина С.М. Принцип межгосударственного сотрудничества в области исследования и использования космического пространства // Известия НАН РК. – Серия Общественных и гуманитарных наук. – №6. – 2013. – С. 121–126; Данилов-Данильян В.И. Водные ресурсы России и мира: экологический, экономический и политический аспекты // Экология и жизнь. – №6(91). – 2009. – С. 48–53; Фигерс К. Заключение всеобщего соглашения по климату необходимо и возможно // Экология и жизнь. – №1(134). – 2013. – С. 40–41.

16 Петров Г.Н. Совместное использование водно-энергетических ресурсов трансграничных рек Центральной Азии // Евразийская экономическая интеграция. – №1(2). – 2009. – С.103–116; Петров Г.Н. Гидроэнергетика и ее роль в региональной интеграции стран Центральной Азии // Евразийская экономическая интеграция. – №3(4). – 2009. – С.117– 131; Петров Г.Н., Халиков Х. Энергоэффективность крупных рек Таджикистана // Доклады Академии Наук Республики Таджикистан. – 2009, Т.52. – №8. – С. 639–645; Петров Г.Н. Изменчивость и прогноз водного стока крупных рек бассейна Аральского моря // Доклады Академии Наук Республики Таджикистан. – 2008, Т.51. – №4. – С. 290–294; Одинаев Х.А. Таджикистан: на пути к устойчивому развитию // Бюллетень «На пути к устойчивому развитию России». – №64. – 2013. – С. 68–79; Зоидов К.Х., Медков А.А. Эволюционно-институциональный подход при исследований реализации крупных энергетических проектов и решении водных проблем в странах Центральной Азии // Проблемы рыночной экономики. – 2015. – №1. – С. 54–68.

17 Сатторзода А. Гидроэнергетические ресурсы Таджикистана и перспектива международного сотрудничества // Вестник Дипломатической Академии Министерства иностранных дел Кыргызской Республики им. К. Дикомбаева. – №2(02). – 2013. – С.101–105; Аламанов С.К. Критический взгляд на современную водную политику стран Центральной Азии // Вестник Дипломатической Академии Министерства иностранных дел Кыргызской Республики им. К. Дикомбаева. – №6(06). – 2015. – С. 26–32.

18 Коренчук Г. Энергетическая безопасность – экологический аспект // Мысль. – №4. – 2012. – С.42–55; Ауелбек З. Проблемы в сфере водных ресурсов. // Мысль. – №8 август. – 2014 – С.45–55; Көдеков Т.К., Бөрлібаев М.Ж., Сәрсенбаев М.Х., Жүсіпбеков Д.Х. Еліміздің су ресурстарын кім есептемек? // Дүние. – №1. – 2004. – 2–4 бб.

19 Орталық Азия аймағында су-энергетикалық одақ құру мүмкін бе? // Алаш айнасы. 2010. – 18 тамыз – №40 (366). – Б. 3; Молдабек Ш., Сағидоллаұлы Қ. Тасқынға – тосқын, алқапқа береке болар Көксарай // Алаш айнасы. 2010. – 19 наурыз.

– №45 (271). – Б. 2; Жұмабаев С. Су дауы сұрапыл іске апармаса игі // Алаш айнасы. 2012. – 5 қазан. – №177 (859). – Б.2.; Қапшағайдан су қашты // Дала мен қала. – 12 қазан, 2012. – Б. 10; Юлдашева Н. Узбекистан обвинил Таджикистан в подготовке цунами для Центральной Азии // Деловая неделя. – 11(939) 1 апреля 2011 г. – С. 6; Шөлейттену – адам әрекетінен пайда болған ғаламдық экологиялық мәселе // Егемен Қазақстан. – 2015. – 15 қараша. – Б. 9.; Шевченко В. Водный ресурс истощается // Казахстанская правда 16.07.2003; Питьевая вода – острейшая проблема человечества // Казахстанская правда. – 2015. – 17 января. – (№ 10). – С. 6.; Тарасов А. Канал имени Ткачева // Новая Газета. – №19(566), 12.05–19.05.2016. – С. 2–3; Каукунов А. И реки потекут вспять... с китайским размахом // Свобода слова. 10 июля 2014 г. – №25(469). – С. 13.

20 Жүсіпбеков Д. Су қорларының кемуі аландатарлық проблема // Экологический курьер (Атамекен kz). – 2014.–16–28 ақпан. – (№4). – Б.2; Қазақстанда су ресурстарын басқару жөніндегі мемлекеттік бағдарлама бекітілді // Экологический курьер (Атамекен kz). – 1–15 мамыр 2014 ж. – Б.3; Калиев Х. Знание и перспектива создания БВУ в Приаралье // Экологический курьер. 16–30 ноября 2015. – С. 3; Пять причин, почему об изменении климата стоит беспокоиться // Экологический курьер. 16–30 ноября 2015. – С. 7.

21 Усубалиев Т.У. Пусть вода Кыргызстана скрепит дружбу республик Центральной Азии // Эркин Тоо. – 1998. – 10 июля. – С.10–11.; Виноградов В. Отрасль лишенная инвестиций // Слово Кыргызстана. – 2007 г. – 12 января – С. 7.

22 Карта глобальных водных проблем // <http://www.priroda.ru/item/3025>

23 Integrated Water Resources Management in Central Asia // E-Journal – No 1 (2016).

24 Нечаева Е.Л. Водные ресурсы как фактор обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан. Дис. на соис. канд. полит. наук: 23.00.02. – Астана, 2006; Джолдыбаева Ұ.М. Орталық Азия мемлекеттерінің экология саласындағы ынтымақтастығы – аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету факторы. Тарих ғыл. канд. дис: 07.00.15. – Алматы, 2007. – 168 б.; Ференц А. Центральноазиатская интеграция: проблемы распределения водных ресурсов: дис. на соис. канд. геогр. наук.– Республика Венгрия Печ, 2007. – 156 с.; Ахметова Т.А. Проблемы и перспективы экономического взаимодействия государств Средней Азии и Казахстана в использовании трансграничных водных ресурсов. Дис. на соис. канд. экон. наук: 08.00.14. – М., 2007. – 180 с.; Фридман А.А. Модели экономического управления водными ресурсами: автореф. дис. докт. экон. наук: 08.00.13. – М., 2012. – 42 с.; Кожакматова Н.С. Водные ресурсы как фактор влияния на взаимоотношения центральноазиатских государств. Автореф. дис. на соиск. канд. полит. наук: 23.00.04. – М., 2009. – 27 с.; Батизи А.Э. Проблемы водных ресурсов в развитии отношений России с соседними странами и участие государства в их регулировании. Автореф. дис.на соис. докт. экон. наук: 08.00.14. – М., 2007. – 42 с.; Кимсанов У.А. Региональные аспекты обеспечения водно-энергетической безопасности (на материалах стран Центральной Азии): автореф. дис. на соиск. канд. экон. наук: 08.00.05. – Душанбе, 2011. – 25 с.; Сафаров К.А. Региональные аспекты обеспечения энергетической безопасности (на материалах стран Центрально-Азиатского региона). Дис.канд. экон. наук: 08.00.05. – Душанбе, 2015. – 183 с.; Рахимов Ф.Д. Развитие гидроэнергетики Таджикистана в период независимости (1991-2015 гг.). Дис. канд. ист. наук:07.00.02. – Душанбе, 2015. – 176 с.

25 Петров Г.Н. Комплекс прикладных методов и моделей для совершенствования использования водноэнергетических ресурсов трансграничных рек Центральной Азии: автореф. дис. докт. техн. наук: 25.00.27. – М., 2012. – 156 с.; Лихачева А.Б. Дефицит воды как фактор современных международных отношений: дис. канд. полит наук: 23.00.04. – М., 2015. – 219 с.

References

- 1 Bezopasnost' Kyrgyzstana: problemy i perspektivy. – Bishkek, 2015. – 306 s. – S.10.
- 2 Vodnye problemy Central'noj Azii / Valentini K.L., Orolbaev Je.Je., Abylgazieva A.K. – Bishkek: 2004. – 142 s.
- 3 Sarsembekov T.T. Mezhdunarodnye principy sotrudnichestva v upravlenii transgranichnymi rekami. – Almaty: Atamyra, 2004. – 208 s.; Sarsenbekov T.T. Plany upravlenija rechnymi bassejnami v stranah Central'noj Azii. – Almaty: Atamyra, 2004 – 208 s.; Sarsembekov T.T. (v soavtorstve s Jasinskim V.A., Mironenkovym A.P., Steklovym Ju.N.) Mezhdunarodnaja praktika sotrudnichestva i problemy razvitija gidrojenergetiki v bassejnah transgranichnyh rek. – Almaty, 2011. – S. 192; Sarsenbekov T.T. (v soavtorstve s Jasinskim V.A., Mironenkovym A.P.) Investicionnye prioritety sotrudnichestva v bassejnah transgranichnyh rek Central'noj Azii. – Almaty: Evrazijskij bank razvitija, 2012. – 312 s.; Sarsenbekov T.T. (v soavtorstve s Jasinskim V.A., Prohorovoj N.B., Mironenkovym A.P.) Upravlenie vodnymi resursami v gosudarstvah-uchastnikah SNG. – Almaty, 2013. – 504 s.
- 4 Aziatskie jenergeticheskie scenarii 2030 / pod red. S.V. Zhukova. – M.: Magistr, 2012. – 336 s. – S. 29-30.
- 5 Borisova E.A. Vodnye i jenergeticheskie resursy «Bol'shoj» Central'noj Azii: deficit vody i resursy po ego preodoleniju. – M.: LENAND, 2015. – 236 s.; Syroezhkin, K.L. Nuzhno li Kazahstanu bojat'sja Kitaja: mify i fobii dvustoronnih otnoshenij. – Astana-Almaty, 2014. – 416 s.; Sujunbaev M.N. Geopoliticheskie osnovy razvitija i bezopasnosti Kyrgyzstana (global'nyj, regional'nyj i nacional'nyj aspekty). – Bishkek: IIMOP KNU, 2005. – 122 s.; Integrirovannoe upravlenie vodnymi resursami: ot teorij k real'noj praktike. Opyt Central'noj Azii / pod red. V.A. Duhovnogo, d-ra. V.I. Sokolova, d-ra. H. Mantritolake. – Tashkent: NIC MKVK, 2008. – 364 s.; Kasymova V.M. Osnovy antikrizisnogo upravlenija v jenergetike Kyrgyzskoj Respubliki. – Bishkek: Izdatel'skopigraficheskij centr «Insanat», 2009. – 380 s.; Kajumov A.K., Salimov T.O. Izmenenija klimata i vodnye resursy Tadjikistana. – Dushanbe: «Irfon», 2013. – 83 s.; Rogozhina N.G. Jekologicheskaja politika razvivajushihhsja stran. – M.: Izd-vo «Aspekt Press», 2015. – 336 s.
- 6 Prirodnye resursy v SMI Central'noj Azii / Central'noaziatskij Media Bjulleten'. – Vypusk №24. – maj, 2002 g. – 35 s.
- 7 International Conference on Water Related Natural Disasters Reduction. Dushanbe, June 27-29, 2008.
- 8 Sotrudnichestvo i bezopasnost' v Central'noj Azii v uslovijah politicheskikh i social'no-jekonomicheskikh transformacij: Sb. mat. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (5 ijunja 2007 g.). – Almaty KISI pri Prezidente RK, 2007. – 314 s.; Sotrudnichestvo i bezo-

pasnost' v Central'noj Azii: sostojanie i perspektivy. – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2008. – 312 s.; Aktual'nye voprosy bezopasnosti v Central'noj Azii: materialy H Ezhegodnoj Almatinskoj konferencii (g. Almaty, 6 ijunja 2012 g.) / otv. red. B.K. Sultanov. – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2012. – 284 s.; V 2013 g. vyshel tematiceskij sbornik posvjashennyj vodno-jenergeticheskoj problematike. (Sbornik materialov Mezhd. nauch.-prakt. konferencii «Vodno-jenergeticheskie problemy Central'noj Azii i perspektivy ih reshenija». – Almaty, 2013. – 160 s.

9 Serija «Socioestestvennaja istorija. Genezis krizisov prirody i obshhestva v Rossii» / pod red. Kul'pina-Gubajdullina Je.S. – 2012-2014.

10 III-VI Nacional'noe Soobshhenie Respubliki Kazahstan Ramochnoj konvencii OON ob izmenenii klimata (RKIK OON). – Astana, 2013. – 274 s.

11 Tomberg I. Jenergetika Central'noj Azii: problemy i perspektivy. – [JeR]. Rezhim dostupa: [http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=324#top-content\(data obrasheniya 02.05.2016\)](http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=324#top-content(data obrasheniya 02.05.2016))

12 Alamanov S.K., Lelevkin V.M., Podrezov O.A., Podrezov A.O. Izmenenie klimata i vodnye problemy v Central'noj Azii. Uchebnyj kurs dlja studentov estestvennyh i gumanitarnyh special'nostej. – Moskva-Bishkek, 2006. – 188 s.

13 Nadyrov Sh. Aral'skij cejtnot // Kontinent. – №1(39). – 17-30 janvarja 2001; Ospanbaj A. Orta Azijadary su dauy // Sajasat-Policy. – №11, 2013. – B. 24-27; Sadvakasova D.B. Problemy gidroresursov na Blizhnem Vostoke // Sajasat-Policy. – №11. – 2014. – B. 19-23.; Petrov G. Konflikt interesov mezhdru gidrojenergetikoj i irrigaciej v Central'noj Azii. Ego prichiny i puti preodolenija // Central'naja Azija i Kavkaz. – T. 13. – Vyp. 3. – 2010. – S. 59-72; Kajumov A. Deficit vodnyh resursov i dinamika mezhgosudarstvennogo sotrudnichestva v bassejne Naryna i Syrdar'i // Central'naja Azija i Kavkaz. – T. 15. – Vyp. 3. – 2012. – S. 92-107; Dovlatov R. Voda, vojna i svetoprestavlenie // Jekspert Kazahstan. – №43(384). – 28 oktjabrja – 3 nojabrja 2012; Zhil'cov S.S., Zonn I.S. Bor'ba za vodu // Indeks bezopasnosti. – 2008. – №3(86). – Tom 14. – S. 49-62; Borishpolec K.P. Vodno-jenergeticheskie problemy Central'noj Azii: vozmozhnye puti reshenija // Vestnik MGIMO-Universiteta. – 2013. – №. 3 (30). – C. 25-28; Mubarakshin B.N. Gidrojenergetika Kirgizii v kontekste reshenija vodno-jenergeticeskih problem Central'noj Azii / B.N. Mubarakshin // Vestnik MGIMO-Universiteta. – 2013. – № 1. – S. 113–117.; Ryzhov I.V., Zolina D.M. Chelovecheskaja bezopasnost' v svete sopernicestva mezhdru gosudarstvami Blizhnego Vostoka za vodnye resursy // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 12. Politicheskie nauki. – 2010. – №6. – S. 95–97; Krusijan M. Problema vodnyh resursov v global'noj perspektive // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 18. Sociologija i politologija. – 2010. – №3. – S. 260–266.

14 Auelbaev B., Erzhanov T. Politika stran Central'noj Azii i vodno-jenergeticeskie problemy regiona // Analytic. Informacionno-analiticeskij zhurnal. – 2009. – №3. – S. 13–18; Kozhirova S. Faktory kitajskoj migracii // Analytic. Informacionno-analiticeskij zhurnal. – 2010. – №6(58). – S. 53–61.; Pikulina M.L. Problemy transgranichnyh vodnyh resursov v Central'noj Azii // Kazahstan Spekr. – №1(63). – 2013. – S. 30–42.

15 Nechaeva E.L. Central'noaziatskij region: opyt i problemy vodnoj integracii // Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba. – 2009. – №1. – S.104–109.; Bimenova A.E. Problemy ispol'zovanija vodnyh resursov v Central'noj Azii // Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba. – 2015. – №2. – S. 83–87; Zhil'cov S.S. Vodnye resursy Central'noj Azii: problemy ispol'zovanija // Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba. – 2015. – №2. – S. 48–53; Karinbaev Zh.Ə. Ortalyk Azijadary transshekaralyk özender mäselesi zhöne Kazakstannyn ȳstanymy // Memlekettik baskaru zhöne memlekettik kyzmet. – 2015. – №2. – 67–75 bb.; Karinbaev Zh.Ə. Kazakstan Respublikasynyn transshekaralyk özender bojnynsha kørshi memlekettermen, shekara many õñirlerimen yntymaktastyry // Memlekettik baskaru zhöne memlekettik kyzmet. – 2016. – №2. – S. 89–100; Bimenova A.E. Mnogostoronnee vzaimodejstvie stran Central'noj Azii v sfere vodnyh resursov // Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba. – 2016. – №2. – S.11–20; Kozhirova S.B., Kenzherali Zh.M. Kazirgi kezdegi Ortalyk Azija õñiriniñ su-jenergetikalık resurstar mäseleleri // Memlekettik baskaru zhöne memlekettik kyzmet. – 2016. – №2. – S.21–29.; Sylkina S.M. Princip mezhgosudarstvennogo sotrudnichestva v oblasti issledovanija i ispol'zovanija kosmiceskogo prostranstva // Izvestija NAN RK. – Serija Obshhestvennyh i gumanitarnyh nauk. – №6. – 2013. – S. 121–126; Danilov-Danil'jan V.I. Vodnye resursy Rossii i mira: jekologiceskij, jekonomiceskij i politiceskij aspekty // Jekologija i zhizn'. – №6(91). – 2009. – S. 48–53; Figers K. Zakljuchenie vseobshhego soglasheniya po klimatu neobhodimo i vozmozhno // Jekologija i zhizn'. – №1(134). – 2013. – S. 40–41.

16 Petrov G.N. Sovmestnoe ispol'zovanie vodno-jenergeticeskih resursov transgranichnyh rek Central'noj Azii // Evrazijskaja jekonomiceskaja integracija. – №1(2). – 2009. – S.103–116; Petrov G.N. Gidrojenergetika i ee rol' v regional'noj integracii stran Central'noj Azii // Evrazijskaja jekonomiceskaja integracija. – №3(4). – 2009. – S.117– 131; Petrov G.N., Halikov H. Jenergojektivnost' krupnyh rek Tadzhikestana // Doklady Akademii Nauk Respubliki Tadzhikestana. – 2009, T.52. – №8. – S. 639–645; Petrov G.N: Izmenchivost' i prognoz vodnogo stoka krupnyh rek bassejna Aral'skogo morja // Doklady Akademii Nauk Respubliki Tadzhikestana. – 2008, T.51. – №4. – S. 290–294; Odinaev H.A. Tadzhikestana: na puti k ustojchivomu razvitiju // Bjulleten' «Na puti k ustojchivomu razvitiju Rossii». – №64. – 2013. – S. 68–79; Zoidov K.H., Medkov A.A. Jevoljucionno-institucional'nyj podhod pri issledovanij realizacii krupnyh jenergeticeskih proektov i reshenii vodnyh problem v stranah Central'noj Azii // Problemy rynochnoj jekonomiki. – 2015. – №1. – S. 54–68.

17 Sattorzoda A. Gidrojenergeticeskie resursy Tadzhikestana i perspektiva mezhdunarodnogo sotrudnichestva // Vestnik Diplomaticeskoy Akademii Ministerstva inostrannyh del Kyrgyzskoj Respubliki im. K. Dikombaeva. – №2(02). – 2013. – S.101–105; Alamanov S.K. Kriticeskij vzgljad na sovremennuju vodnuju politiku stran Central'noj Azii // Vestnik Diplomaticeskoy Akademii Ministerstva inostrannyh del Kyrgyzskoj Respubliki im. K. Dikombaeva. – №6(06). – 2015. – S. 26–32.

18 Korenchuk G. Jenergeticeskaja bezopasnost' – jekologiceskij aspekt // Mysl'. – №4. – 2012. – S.42–55; Auelbek Z. Problemy v sfere vodnyh resursov. // Mysl'. – №8 avgust. – 2014 – S.45–55; Kõdekov T.K., Bõrlibaev M.Zh., Sõrsenbaev M.H., Zhysipbekov D.H. Elimizdiñ su resurstaryn kim esepetek? // Dȳnie. – №1. – 2004. – 2–4 bb.

19 Ortalyk Azija ajmarȳnda su-jenergetikalık odaқ kȳru mȳmkin be? // Alash ajnasy. 2010. – 18 tamyz – №40 (366). – B. 3; Moldabek Sh., Saridollayly K. Taskynra – toskyn, alқapқа bereke bolar Kõksaray // Alash ajnasy. 2010. – 19 nauryz. – №45 (271).

– B. 2; Zhymabaev S. Su dauy syrapyl iske aparmasa igi // Alash ajnasy. 2012. – 5 kuzan. – №177 (859). – B.2.; Qapsharajdan su kashty // Dala men kala. – 12 kuzan, 2012. – B. 10; Juldashaeva N. Uzbekistan obvinil Tadzhiqistan v podgotovke cunami dlja Central'noj Azii // Delovaja nedelja. – 11(939) 1 aprelja 2011 g. – S. 6; Sholejtenu – adam oretinen pajda bolfan falamdyk jekologijalyk mesele // Egemen Kazakstan. – 2015. – 15 karasha. – B. 9.; Shevchenko V. Vodnyj resurs istoshaetsja // Kazhstanskaja pravda 16.07.2003; Pit'evaja voda – ostrejshaja problema chelovechestva // Kazhstanskaja pravda. – 2015.– 17 janvarja. – (№ 10). – S. 6.; Tarasov A. Kanal imeni Tkacheva // Novaja Gazeta. – №19(566), 12.05–19.05.2016. – S. 2–3; Kaukenov A. I reki potekut vsijat'... s kitajskim razmahom // Svoboda slova. 10 ijulja 2014 g. – №25(469). – S. 13.

20 Zhysipbekov D. Su qorlarynyn kemui alandatarlyk problema // Jekologicheskij kur'er (Atameken kz). – 2014.–16–28 akpan. – (№4). – B.2; Kazakstanda su resurstaryn basqaru zhenindegi memlekettik bardarlama bekitildi // Jekologicheskij kur'er (Atameken kz). – 1–15 мамыr 2014 zh. – B.3; Kaliev H. Znanie i perspektiva sozdaniya BVU v Priaral'e // Jekologicheskij kur'er. 16–30 nojabrja 2015. – S. 3; Pjat' prichin, pochemu ob izmenenij klimata stoit bespokoitsja // Jekologicheskij kur'er. 16–30 nojabrja 2015. – S. 7.

21 Usabaliev T.U. Pust' voda Kyrgyzstana skrepit' družbu respublik Central'noj Azii // Jerkin Too. – 1998. – 10 ijulja. – S.10–11.; Vinogradov V. Otrast' lishennaja investicij // Slovo Kyrgyzstana. – 2007 g. – 12 janvarja – S. 7.

22 Karta global'nyh vodnyh problem // <http://www.priroda.ru/item/3025>

23 Integrated Water Resources Management in Central Asia // E-Journal – No 1 (2016).

24 Nechaeva E.L. Vodnye resursy kak faktor obespechenija nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan. Dis. na sois. kand. polit. nauk: 23.00.02. – Astana, 2006; Dzholdybaeva Y.M. Ortalyk Azija memleketterinin jekologija salasyndary yntymaktastyry – ajmaktuk qauipsizdiktı qamtamasyz etu faktory. Tarih fyl. kand. dis: 07.00.15. – Almaty, 2007. – 168 b.; Ferenc A. Central'noaziatskaja integracija: problemy raspredelenija vodnyh resursov: dis. na sois. kand. geogr. nauk.– Respublika Vengrija Pech, 2007. – 156 s.; Ahmetova T.A. Problemy i perspektivy jekonomicheskogo vzaimodejstvija gosudarstv Srednej Azii i Kazahstana v ispol'zovanii transgranichnyh vodnyh resursov. Dis. na sois. kand. jekon. nauk: 08.00.14. – M., 2007. – 180 s.; Fridman A.A. Modeli jekonomicheskogo upravlenija vodnymi resursam: avtoref. dis. dokt. jekon. nauk: 08.00.13. – M., 2012. – 42 s.; Kozhakmatova N.S. Vodnye resursy kak faktor vlijaniya na vzaimootnosheniya central'noaziatskih gosudarstv. Avtoref. dis. na soisk. kand. polit. nauk: 23.00.04. – M., 2009. – 27 s.; Batizi A.Je. Problemy vodnyh resursov v razvitii otnoshenij Rossii s sosejnymi stranami i uchastie gosudarstva v ih regulirovanii. Avtoref. dis. na sois. dokt. jekon. nauk: 08.00.14. – M., 2007. – 42 c.; Kimsanov U.A. Regional'nye aspekty obespechenija vodno-jenergeticheskoj bezopasnosti (na materialah stran Central'noj Azii): avtoref. dis. na soisk. kand. jekon. nauk: 08.00.05. – Dushanbe, 2011. – 25 s.; Safarov K.A. Regional'nye aspekty obespechenija jenergeticheskoj bezopasnosti (na materialah stran Central'no-Aziatskogo regiona). Dis.kand. jekon. nauk: 08.00.05. – Dushanbe, 2015. – 183 s.; Rahimov F.D. Razvitie gidrojenergetiki Tadzhiqistana v period nezavisimosti (1991-2015 gg.). Dis. kand. ist. nauk:07.00.02. – Dushanbe, 2015. – 176 s.

25 Petrov G.N. Kompleks prikladnyh metodov i modelej dlja sovshejstvovaniya ispol'zovanija vodnojenergeticheskix resursov transgranichnyh rek Central'noj Azii: avtoref. dis. dokt. tehn. nauk: 25.00.27. – M., 2012. – 156 s.; Lihacheva A.B. Deficit vody kak faktor sovremennyh mezhdunarodnyh otnoshenij: dis. kand. polit nauk: 23.00.04. – M., 2015. – 219 s.

Мухажанова Т.Н.,
Аметова Б.М.

**Мультикультурализм в Европе:
нынешняя реальность**

Евросоюз переживает серьезные экономические и политические потрясения. Большинство населения Германии, Швеции, Франции выступают против размещения беженцев из беднейших Африканских стран и ближнего Востока. Европейское общество само переживает культурный упадок, вдобавок массовая иммиграция из исламских стран привнесла ценности совсем другой культуры. Политические лидеры ведущих европейских государств должны решить непростую задачу расселения большого потока беженцев, при этом сохранить высокий уровень жизни собственного населения. Будучи экономическим, валютным и политическим союзом, Евросоюз, безусловно, является наиболее развитой интеграционной группировкой в мире. В стратегическом планировании будущего Евросоюзу необходимо предпринять конкретные меры для сохранения духовно-нравственных ценностей, достижения взаимопонимания и согласия между религиями и культурами.

Ключевые слова: Европейский Союз, политика, ислам, мультикультурализм, культура, европейцы, беженцы, мигранты, кризис, финансовая помощь.

Ametova B.M.,
Muhazhanova T.N.

**Multiculturalism in Europe:
current reality.**

The European Union is undergoing serious economic and political instability. The majority of the population in Germany, Sweden, France voice their objections about the settlement of refugees from poorest countries of Africa and the Middle East. The European society is experiencing a cultural decline, and besides, the massive immigration from Islamic countries has complemented different cultural values. The politicians of the leading European countries have to solve a difficult problem: to accommodate a large number of refugees and, along with this, to retain a high standard of living of its population. Being economic, monetary and political union, the EU is certainly the most developed integration in the world. In their strategic plans for future the European Union should take concrete steps to preserve moral and ethical values, to achieve mutual understanding and harmony between religions and cultures.

Key words: European Union, policy, Islam, multiculturalism, culture, Europeans, refugees, migrants, crisis, financial support.

Аметова Б.М.,
Мухажанова Т.Н.

**Еуропадағы
мультикультурализм:
қазіргі шындық**

Еуроодақ экономикалық және саяси елеулі күйзелістерді бастан кешіп тұр. Германия, Швеция, Франция халықтарының басым бөлігі Африка мен таяу Шығыс елдерінен келген босқындардың орналасуына қарсы болып отыр. Еуропалық қоғамның өзі мәдени құлдырауды бастан кешіп отырғанда, ислам елдері жаппай қоныс аудару арқылы, басқа мәдениетті енгізуде. Жетекші еуропа мемлекеттерінің саяси көшбасшылары күрделі міндетті шешуге тиіс: босқындардың үлкен ағымын қоныстандырып, әрі өз халқының өмірін жоғары дәрежеде сақтау керек. Еуроодақ экономикалық, валюта және саяси одақ бола отырып, әлемдегі ең дамыған интеграциялық топтастыру болып табылады. Еуроодаққа болашақта стратегиялық жоспарлауды қабылдау үшін нақты шаралар қолдануы тиіс, діндер мен мәдениеттердің рухани-адамгершілік құндылықтарын өзара түсіністік пен келісім арқылы сақтау керек.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, саясат, ислам, мультикультурализм, мәдениет, еуропалықтар, босқындар, қоныс аударушылар, дағдарыс, қаржылық көмек.

МУЛЬТИКУЛЬ- ТУРАЛИЗМ В ЕВРОПЕ: НЫНЕШНЯЯ РЕАЛЬНОСТЬ

Европейское сообщество в нынешнее время переживает сильные внутренние изменения. Большинство населения Старого Света выражает недовольства по поводу нескончаемого потока прибывающих беженцев. На этом фоне стало актуально рассуждать о предстоящем крахе Европейского Союза как международной организации. Тем более, что большинство населения Германии, Швеции, Франции выступает против финансовой помощи странам-респондентам и против размещения беженцев из беднейших Африканских стран и ближнего Востока.

Политические лидеры ведущих европейских государств должны решить непростую задачу расселения большого потока беженцев, найти средства для оказания очередной финансовой помощи странам-респондентам, при этом сохранить высокий уровень жизни собственного населения.

Возможно, Евросоюзу для дальнейшего существования придется провести определенную трансформацию, может даже с исключением какого-нибудь государства и т.д., но вопрос о распаде Евросоюза даже не рассматривается лидерами этих стран. В стратегическом планировании будущего Евросоюзу необходимо предпринять конкретные меры для сохранения Союза, т.е. принять определенную программу развития стран-участников с учетом их геополитического расположения, состояния экономики, развития инфраструктуры и т.п.

Миграционный кризис обострил противоречия внутри Евросоюза: внутри ЕС нет единогласия в вопросе разрешения сложившейся ситуации с беженцами. Беженцы в основной массе исповедуют ислам. Учитывая, что основное население Европы исповедует христианство в той или иной ветви, вполне резонно предположить, что у коренного населения Европы поднимаются нацистские настроения.

Так, в продажу в Германии в начале января 2016 года, впервые с 1945 года, поступило в продажу новейшее издание книги А. Гитлера «Майн кампф» («Mein Kampf»). Это стало возможным, поскольку в начале этого года истек срок авторских прав на книгу, в которой изложены основы идеологии национал-социализма. Формально «Майн кампф» («Mein Kampf») в Германии не была запрещена, но правительство Баварии исполь-

зовало законы о защите авторских прав, чтобы не допустить ее публикации.

Новое издание снабжено комментариями, которые, по словам авторов, разоблачают идеи Гитлера и устраняют окружающий книгу ореол тайны.

Помимо издания книги, проявляется открытое противостояние членов правого сектора партий многих европейских стран, которые выступают против мигрантов.

Мигранты, устраивая свои беспорядки, наносят существенный вред безопасности населению Европы, и их действия все больше похожи на завоевание Европы. Ведь после Второй мировой войны в западноевропейской части мира не было таких потрясений, которые происходят сейчас. ни один день не обходится без новостей из Европы. Не будет преувеличением сказать, что характер новостей напоминает сводки боевых действий. Теперь европейцы вынуждены искать пути выхода не только из экономического кризиса, но и из хаоса, в который вверглись из-за наплыва непрошенных гостей. Эта проблема затмила собой кризис в Греции и кризис на Украине.

Определенная часть аналитиков считает, что для большинства беженцев привлекательны страны Европы не только из-за размеров пособий, выделяемых для мигрантов, и возможности устроиться на работу, но и потому, что внутри ЕС не существовало пограничного контроля на внутренних границах согласно Шенгенскому соглашению. Иными словами, достаточно было попасть в любую страну ЕС, чтобы затем перемещаться свободно по Евросоюзу.

Многие европейские министры начали обвинять греческих политиков в бездействии на границе с Турцией. Они считают, что большинство мигрантов попадают в Европу из Турции в Грецию, а затем в другие страны ЕС. Некоторые центральноевропейские чиновники, в частности, словацкий премьер-министр Роберт Фицо, уже предложили исключить Грецию из Шенгенского соглашения, ниже приводится выдержка из греческой газеты «*Ekathimerini.com*»:

«В среду Греция ответила на угрозы некоторых государств ЕС исключить ее из зоны свободного перемещения внутри Шенгенской зоны из-за ее провала в осуществлении контроля над обширным потоком мигрантов, прибывающих в Европу. Некоторые центральноевропейские должностные лица, среди коих наиболее заметен премьер-министр Словакии Роберт Фицо, предложил исключить Грецию из Шенгена.

Дипломаты и европейские чиновники говорят, что правительства некоторых стран неофициально высказались о подобной возможности, но это, главным образом, было бы символическим жестом, с небольшим влиянием на уровень миграции» [1].

В свою очередь, Премьер-министр Греции Алексис Ципрас заявил, что его страна не может остановить мигрантов, которые хотят пройти в северную часть Европы, и резко критиковал балканские страны за решение закрыть свои границы: «Мы не можем заточить в тюрьму людей, это противоречило бы международным соглашениям. Мы можем только помочь спастись тем людям в море, обеспечить их самым необходимым и зарегистрировать их. Затем все они хотят идти дальше. Поэтому единственным решением является их расселение. У себя на родине они подверглись бомбардировке, они рисковали жизнями, чтобы прибыть в Грецию – ворота Европы. Но «Мекка» для беженцев находится на севере» [2].

Греция в силу своего географического расположения является одной из первых европейских стран, принимающих мигрантов. Местные власти выделяют огромные территории для размещения беженцев, но беженцы хотят идти дальше в северную часть Европы, т.к. Греция не может им создать нормальные условия пребывания. Греция не имеет финансовых возможностей, т.к. сама сейчас находится в положении страны-респондента. По запросу властей Греции еврокомиссия была вынуждена предоставить финансовую помощь для решения первичных потребностей беженцев. «Для улучшения условий жизни беженцев, мигрантов и людей, ищущих убежище в Греции, Европейский союз предоставил правительству страны 115 млн евро. Ключевой целью нового финансирования является улучшение условий жизни для беженцев в Греции, – приводится в официальном сообщении Европейской комиссии заявление еврокомиссара по вопросам гуманитарной помощи и кризисного управления Христоса Стилианидиса в рамках международной выставки в Салониках.

В июле ЕС выделил Греции финансовую помощь в размере 83 млн евро для разрешения наиболее животрепещущих гуманитарных вопросов» [3].

Греция осуществляет также принудительные и добровольные возвращения экономических мигрантов, которые не имеют права на убежище в Европе. «В Греции до сих пор отсутствует комплексная стратегия возвращения, и не имеет-

ся достаточного потенциала содержания под стражей, где это необходимо, чтобы удерживать людей до их депортации» [4].

Тема беженцев сегодня как никогда актуальна во всей Европе, поэтому исследовательские институты периодически проводят опросы среди населения. В Греции также проведены соответствующие исследования. Так, национальный статистический орган Греции опубликовал результаты опроса, проведенного американской исследовательской организации «Pew Research Center»: греки очень скептически настроены по отношению к беженцам. Последний опрос свидетельствует о том, что 78,4% греков не думают, что беженцы смогут интегрироваться в греческое общество. Более того, они считают, что пребывание беженцев увеличит преступность (82,7%) и безработицу (80,4%) [5].

Министерство иммиграции Греции опубликовало пресс-релиз о том, что они планируют бороться с нелегальной иммиграцией, делая легче для нелегальных иммигрантов получение вида на жительство. Как ожидается, Министерство не упоминает ни о репатриации или переселения и депортации. Также Министерство иммиграции опубликовало данные американской исследовательской организации «Pew Research Center», согласно которым греки являются наиболее антимигрантски настроенными в ЕС. Новое исследование, проведенное «Pew Research Center», показало, что греки относятся к числу тех европейцев, которые имеют наиболее негативное отношение к мусульманам и евреям [5].

Трудности, вызванные мигрантами в Европе, еще раз доказывают, что основа политики любого государства – это, прежде всего, национальные интересы. И только после этого – соблюдение обязательств в рамках международных договоров. Поэтому можно понять стремление большинства коренных европейцев сохранить культурную идентичность. Ведь наплыв мигрантов трансформирует устоявшийся повседневный образ жизни европейцев в непонятный для них, а потому негативный уклад. Большие этнические группы вновь прибывших в ЕС не осознают себя частью нации, продолжают в большинстве своем разговаривать на своих родных языках и становятся конкурентами по отношению к коренным народам. К тому же бесконечный поток мигрантов может быть поставщиком боевиков «Исламского государства», т.к. «около 30% этих беженцев заметно выделяются из общей массы: это нестарые здоровые мужчины, у которых есть

6 000 – 10 000 евро на относительно беспроблемное перемещение в выбранную ими страну» [6, с. 189].

Российские ученые в своих работах указывают, что мигрантам тяжело ассимилироваться с окружающей действительностью.

В статье Акимовой И.А. «О некоторых проблемах формирования культурной идентичности в современную эпоху» мы можем прочесть следующие строки: «Основу культурной идентичности европейских народов составляли христианские ценности, массовая иммиграция из исламских стран привнесла ценности совсем другой культуры. Сложность взаимного сосуществования групп населения с различными ценностными ориентациями проявилась в том, что исламские общины не стремились идентифицировать себя с принимающей нацией» [7, с. 158].

Пономарева Е.Г. в своем труде также пишет следующее: «В результате довольно лояльного миграционного законодательства в Европе скопилось много представителей различных культур. Однако они имеют разные представления о том, как следует жить. Коренные французы и мусульмане из Алжира ведут себя совершенно по-разному. Включенные в конкретное культурное сообщество люди не ассимилировались в нем, а жили анклавами, диаспорами, целыми районами. Политика мультикультурализма привела к тому, что был размыт некий стержень классической Старой Европы. И только когда ситуация зашкалила до предела, и встал вопрос о выживаемости коренного населения Европы, политики поняли, что мультикультурализм был ошибкой» [8].

Политика мультикультурализма, принятая в Европе в 60-ые годы XX столетия, сегодня не может отвечать интересам коренных европейцев. Ведь не секрет, что деторождаемость у иммигрантов намного выше, чем у представителей местных народов. К тому же в Европейском обществе в последнее десятилетие наблюдается усиление пропаганды образа жизни сексуальных меньшинств, снижение влияния традиционных семейных ценностей. Многие уже опасаются, что может даже поменяться облик Европы, через какие-то 50-60 лет, возможно, европейцами будут считаться совершенно другие нации.

Как бы там ни было, главное в этом вопросе суметь сохранить общечеловеческие ценности, такие как гуманизм, взаимопомощь и т.д. Европейская комиссия проводит встречи на высшем уровне с главами Европейских государств для решения проблемы беженцев и мигрантов

в надежде скоординировать дальнейшие передвижения переселенцев. Разрабатывается комплексный подход к управлению миграцией, по регистрации и обработке заявлений о предоставлении убежища, упрощается схема переселения нуждающихся в международной защите из Италии и Греции в другие государства-члены.

Возможно, европейцы придут к общему выводу, что самое лучшее решение этой проблемы – это остановить причину миграции. Ведь просто борьба в виде усиления береговой охраны, строительства стены, чтобы отгородиться от

потока бедных мигрантов, не решает ничьей проблемы, ни беженцев и ни принимающей стороны. Поэтому необходимо оказывать финансовую поддержку народам африканских стран и стран ближнего Востока, поднять уровень жизни в этих странах. Таким странам, как Сирия и Ливия, европейцы обязаны помочь подняться на ноги после военных операций, проведенных вооруженными силами НАТО.

К сожалению, до сих пор европейские политики, осознавая глубину стоящей перед ними проблемы, пока не смогли прийти к какому-либо консенсусу.

Литература

- 1 Ekathimerini.com, 03 December 2015.
- 2 Ekathimerini.com, 04 March 2016.
- 3 <https://russian.rt.com/article/320530-es-vydelil-grecii-115-mln-na-pomosch>, 12-сентября 2016 г.
- 4 http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-6324_ca.htm, 15-сентября 2015 г.
- 5 <http://www.rietas.gr/editorial/2664-immigration-to-greece-july-2016>.
- 6 Зюзин Ю.А. Процессы трансформации современной Европы // Научный альманах. – 2016. – №1-3 (15). – С. 188-190.
- 7 Акимова И.А. О некоторых проблемах формирования культурной идентичности в современную эпоху // Теория и практика общественного развития. – 2012. – №6. – С. 156-159.
- 8 Пономарева Е.Г. Миграция, ставшая великой сегрегацией // Говорят эксперты МГИМО. – 2013. – №10.

References

- 1 Ekathimerini.com, 03 December 2015.
- 2 Ekathimerini.com, 04 March 2016.
- 3 <https://russian.rt.com/article/320530-es-vydelil-grecii-115-mln-na-pomosch>, 12-sentjabrja 2016 g.
- 4 http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-6324_ca.htm, 15-sentjabrja 2015 g.
- 5 <http://www.rietas.gr/editorial/2664-immigration-to-greece-july-2016>.
- 6 Zjuzin Ju.A. Processy transformacii sovremennoj Evropy // Nauchnyj al'manah. – 2016. – №1-3 (15). – S. 188-190.
- 7 Akimova I.A. O nekotoryh problemah formirovanija kul'turnoj identichnosti v sovremennuju jepohu // Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija. – 2012. – №6. – S. 156-159.
- 8 Ponomareva E.G. Migracija, stavshaja velikoj segregaciej // Govorjat jeksperty MGIMO. – 2013. – №10.

5-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Раздел 5
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Section 5
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Eleyov M., Kurmaniyazov I.
**The same problem of science of
Zhetysar Culture**

Елеуов М., Құрманиязов И.
**Жетіасар мәдениетінің
зерттелуінің кейбір түйінді
мәселелері**

Елеуов М., Курманиязов И.
**Некоторые проблемы изучения
Джетысарской культуры**

The article deals with the problems of the Khorezm archaeological-ethnographic expedition of the lower reaches of the Syr Darya, and also with the problems of the current condition of the Jetyasar monuments. This study is based on a comparison of the phase-exploring of the region. The results of the excavations were air exploration of Jetyasar monuments in the period from 1946 to 1991. In addition, the analysis of the study of foreign and local archaeologists who carried out exploration work in the framework of the program «Cultural heritage 2004-2007-2010» had been done. The current situation of Jetyasar monuments in the context as a comprehensive understanding of the problem has been disclosure.

Key words: Jetyasar, Syr Darya, region, monuments, program.

Бұл мақалада Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының 1946 жылы бастаған зерттеу жұмыстары Сырдарияның төменгі ағысындағы Қуандария мен Ескідариялық бойында орналасқан Жетіасар ескерткіштерін ашылуы барлау қазба жұмыстарының жүргізілуі. Хорезм экспедициясының 1991 жылға дейін Сырдарияның төменгі ағысы Жетіасар ескерткіштерінде жүргізген зерттеулері. Алғаш мәдениет атауы берілуі басқа мәдениеттен өзгешелегі, қалалардың тарихи-топографиясы, заттай деректер жинағы қыш ыдыстары, жерлеу дәстүрі, суару жүйелері. Осы ескерткіштерінде кешенді зерттеу жұмыстары бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыру мәселелері, шетелдік отандық ғалымдардың зерттеулері еңбектері қарастырылады. 2004–2007,2010 жылдары мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жасалған жұмыстар.

Түйін сөздер: Хорезм, Жетіасар, Қуандария, Ескідария, қалашық, асарлар.

Статья посвящена проблемам Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в нижнее течение Сырдарьи, в основном, проблемам нынешнего состояния памятника Джетысарского урочища. Исследование основано на сопоставления поэтапного изучения региона. Результатами раскопок являются авиаразведочные работы Джетысарских памятников в период с 1946 года по 1991 год. Кроме этого, проделан анализ результатов изучения зарубежных археологов и отечественных археологов, проводивших разведочные работы в рамках программы «Культурное наследие 2004-2007-2010». Раскрыты содержание и современное положение Джетысарских памятников в контексте комплексного осмысления данной проблемы.

Ключевые слова: Хорезм, Джетыасар, Сырдарья, памятники, авиаразведка, урочища.

THE SAME PROBLEM OF SCIENCE OF ZHETYASAR CULTURE

Introduction

Jetyasar Culture is located in the lower reaches of the Syr Darya. Cultural monuments include Zhalagash, Syrdarya, Karmakshy regions of Kyzylorda territory. Extensive constant area with numerous ruins of large fortified settlements, which is known among the local population as Jety-asar, which means «seven settlements» or seven monuments. In the modern period, there are more than fifty «Asar» in the names of settlement. In the vast territory of the plains there are four systems of ancient Syr Darya ducts: Inkardarya, Zhanadarya, Kuvandarya and Pravakuvandarya or Eskidarya which is having a latitudinal direction [1.205-206]. Archaeological findings in the region are moments of human development in the Neolithic period and the Bronze Age, particularly intensive development observed during the period from the I millennium BC – to the I millennium AD. Many scientists connect the Eastern Aral Sea region with the Saks, Alans, Kangyuy, Hephthalites, Oguz-Pecheneg and other tribes, who played a prominent role in the history of ethno-cultural variety of Eurasian peoples. In this region in the period IV-II centuries BC here was developed Chirik-Rabat culture, which left us with advanced irrigation facilities, almost two hundred open unfortified rural settlements and fortresses. At the end of III – beginning of II century BC residents Chirik-Rabat settlements under the pressure of the environmental situation were forced to leave this region.

The general historical and geographical study of the Jetyasar culture area began in the XIX century [2,112-131]. References to the settlements of Jetyasar relating to this century, can be traced in the reports of members of the archeological section of Turkestan [3;4].

Complex researches have been implemented in this region only in the 1946-1948 by S.P Tolstoy. Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition (KhAEE) systematically explored the land routes of the Aral Sea combined with air exploration activities, which teamed together archaeologists, geomorphologists, soil scientists, topographer, architects and others. A mention should be made that more than 668 archaeological monuments were discovered and studied not only Jetyasar, but also many other monuments of the earlier period of the landscape in this expedition. As the result there were found the Neolithic settlements like Kosmola, Talas, Zhalpak;

Bronze Age monuments like Kosmola 7, Egizkok, Tas 1-3, the mausoleum of Northern Tagisken and Iron Age settlements like South Tagisken, Uigarak and monuments of Chirik-Rabat culture – Chirik-Rabat settlement and Babish-Mulla. Also much attention is given to the medieval towns which include: Zhankent, Zhent, and the towns from large and small Keski-kuyik settlements to Karakalpak and Kazakh settlements and burials of the XVII-XVIII centuries. (*Oralbai kala, Khatyn kala settlements, Shatpay burial place*).

The areal of Jetyasar monuments are extremely wide and the area occupied by Jetyasar mounds stretches far to the north, east and south-east, called Jetyasar natural boundary. As was noted above, this research set a goal of phased opening of archaeological excavations of Jetyasar culture. Also this is the relevance of this research.

Archaeological excavations and exploration of Jetyasar monuments in the 1946-1991 years

The Khorezm archaeological and ethnographic expedition in the Soviet period was one of the large, complex expeditions. They had begun to work in 1937. And since 1937 on behalf of the government of the USSR The Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition (KhAEE) started their expeditions in Central Asia. But during World War II expeditions have been temporarily suspended. In 1946 Khorezm archaeological and ethnographic expedition under the control of S.P Tolstov were headed to the ancient northern flows of Syr Darya, Kuandarya and Eskidarya and had discovered the settlements of Jetyasar complex (Figure 1). It is reported that S.P Tolstov conducted the excavation work in the cities Jetyasar №3 (Altyn-asar), Jetyasar №9 and several individual mounds in 1948-1951. S.P Tolstov for the first time divided on the specifics of constructions of Jetyasar cities into three groups: the first – the estate without fortresses; the second – well-protected fortress without estates; the third – well-protected fortress, in addition there are the estate and accommodations. The people of these cities were part of the state Kangyuy as Otyrar-Karatau culture, which spread in areas from middle reaches of the Syr Darya to the Tashkent region and also were part of kauynshy culture [6,15-18]. According to the researchers that the symbiosis these cultures implies that they had existed in one data period. And the each group had its own irrigation system in their territory. Designated cities had value as the center, in the form of a round or oblong two-storey building with an area of 0.5-10 m and a height of 8-20 m and were located trilateral (in some cases four-sided) surrounded houses on the ground floor. There were

well-protected fortresses in all cities. These cities were excavated in 1948 -1949, 1951 years under the direction of Sergei Tolstov, then Yuri Rapoport, and Tatyana Zhdanko (the settlements Jetyasar №3,12), and in 1973, 1976, 1978-1981, 1983-1984, 1986-1991 years under the direction of Larisa Levin. As a result of these works were produced the unique composition and number of anthropological and archaeological collections, especially in the period of 1986-1987 years when they were investigated along with residential complexes of more than 1,000 burials. Also the work of Soviet ethnographers and archaeologists on the neighboring areas had a big contribution.

Larisa Levin divides the duration of the culture into three periods:

Jetyasar I (the I millennium century BC- end of the III-IV centuries AD), the first period of the culture when had been built cities, developed the trade and established a connection with a neighboring culture Otrar-Karatau and Kauynshy.

Jetyasar II (IV-VI, perhaps the VII century AD.), The local tribes affected Hun tribes and contributed to the creation of the State «Hephtalites» which in history were the White Huns.

Jetyasar III (VII-IX centuries. BC). At this time, the culture has come to decline. The mass migration of Jetyasar people at the end of the third period Jetyasar trace become desert, people moved to the lower reaches of the Amu Darya and created a culture named «Kerder» [7].

According to Larisa Levin special resistance was characteristic for the appearance of the settlements themselves. At least on the first two stages of the development of Jetyasar culture absolute majority of settlements were oval or rounded in terms of a two-tier (sometimes – three-tier) roof in height from 8 to 25 meters above the level of the preserved surface area of from 0.5 to 18 hectares. The individual settlements has a square with rounded corners shape of the upper central site (in one case – the fortress Jetyasar №7- at two sites), also surrounded by a round or oval bottom of the second, and sometimes third sites – tiers (e.g, the settlements Tas-asar, Jetyasar №27 and others.). Also the excavation work was carried out in 80-90s of the last century under the direction of Larisa Levin in the traces like Altyn asar, Tompak asar, Bidaik asar and Kos asar. These studies were funded mainly due to the construction work carried out in the region under the command of the object of special purpose – cosmodrome Baikonur. It was noted that the politics of Soviet Union in the Central Asia was the scope of «socialist construction» (industrialization and collectivization

of national suburbs), were expressed in the largest development projects in deserts and fallow lands, the construction of canals, the major irrigation systems and the hydroelectric power stations, roads, also one of the most ambitious projects of the XX century which includes the transferring the Siberian rivers to Central Asia. The Khorezm expedition was invited to participate in this project. This made it possible to carry out a large expedition contractual works, which greatly increased the estimate of the expedition. The task which had been given to archaeologists was to make a historical map of the channel of the future route and put on its archaeological sites, which subsequently could be affected by excavation and waterlogging. The several historical maps have been drawn up on the basis of extensive research on the economic agreement money [7,65-85]. Much of the work carried out in complex, involving geographers, soil scientist, geomorphology, landscape scientists, biologists, anthropologists, paleodemography. These exploration and excavation could not be conducted without the full moral and material support of Baikonur Cosmodrome management and above all, without the military engineers [8].

The excavation of Jetyasar settlements and burial grounds

Altyn-Asar (Jetyasar №3) is the central settlement with the area of 17.4 hectares, is a complex of four forts which had been built at different times and at some stage a joint fortification system.

Two settlement so-called the «Small House» and the «Big House», which is characteristic for the majority of two-tier plan in the rounded form in terms of Tobe. The earliest is the «Small House» with its second site in the north-east corner of the fort. The diameter of the circular central site is 48 m, preserved to a height of 12 m. A number of facts give reason to believe that in the middle of I millennium BC this castle had already existed. A few centuries later (but not later than the last centuries BC) there were built the «Big House», and also probably from the beginning of its existence, there were at least two floors. The area of the site was 165x165 m, height was 15 m. In 1948, 1949, 1951 years Khorezm expedition conducted archaeological work in the Altyn-Asar and its results were explained in the writings by Sergei Tolstov [8;9]. Probably in the middle of I millennium AD there were built a fortress wall with loopholes (that preserved to a height of 5 m) which were planned to form a perfect circle with a diameter of 50m in the northwest corner of the complex. The most recent of the Altyn-Asar fortresses were irregularly shaped pentagonal fortress with 800 square meters which erected on the cultural layers of the second settlement area of «Big

House.» The fortified walls of the castle were built up in the square shapes from the adobe bricks (standard 37-40x37 – 40x7-9 cm), with corner entrance and flanking towers, preserved to a height of 7 m.

Jetyasar №12 (Tompak-asar) is the fort which is located in 4.5 km to the north-east from the Jetyasar №11 fortress. Its top platform was an oval form, the size of 75x60 m and a height of 11.5 m, and were covered from the north, east and south by the second platform, which were also rounded up to 3 m. In the 1979-1981 and 1983-1984 years these settlements were excavated by the employees of Khorezm expedition. The excavations have covered almost two-thirds of the top platform and the northern and eastern portions of the second site revealed a complex stratigraphy of the monument with its 11 building horizons and numerous rearrangements within each of them, including the residential buildings and fortifications.

Jetyasar №2 (Bedaik-asar) is an settlement preserved to a height of 16.5 m above the modern surface area of about 220x110 m, in addition to the rounded shape of the top platform which covers on three sides by the second platforms (up to 7.5 m in height), also had the third part, adjacent to the central site from the north, bounded by walls (up to 16 meters high), in terms of having an irregular rectangle area of 65x53 m. There were carried out the excavations on the monument in 1973, 1976, 1978 years. Within four months of work overall stratigraphy of the monument was scheduled, which is defined by at least 17 capital reorganizations in which concerned the fortification and fortress plan.

The Jetyasar Mound №6 (Karaly-asar) is one of the largest mounds in the Jetyasar culture. The area of its two tiers (the castle had a third tier, which covered the lowest part from all sides) were more than 15 hectares, and the height of its individual parts reached 28 m. The second site is preserved to a height of 10-12 m. It is known that like the other Jetyasar settlements, the surface of a monument completely littered with fragments of pottery and shards from a sharp predominance of red-glazed vessels which seem red. In lifting the material it presents a set of ceramics and items specific to the complex of all three phases Dzhetyasar, indicating that long-term operating settlement. In this materials there were presented a set of ceramics and items which is specific to all three phases of Jetyasar, which indicates that Jetyasar was a long-term operating settlement.

Jetyasar burial grounds are located on the shores of the current channel. And all of these tombs had the same funeral rites. The deceased was wrapped

in reed mats in rich clothes, which was laid on the stove benches – sufa, and also sometimes they lay a pillow under his head. After a long time the remains of the earliest graves were cleaned and prepared for the new graves. In addition to the food they were placing near the buried the weapons, toiletries and tools. In the process of the excavations of the Jetyasar monuments there were preserved more than 600 bronze, silver, gold-plated pocket and shoe buckles and plaques. In the researched complexes there are preserved a significant amount of jewelry: buttons, bracelets, rings, earrings, chains (gold, silver, bronze, iron), as well as a variety of necklaces. A collection of bronze mirrors of Jetyasar monuments has 125 copies.

The Kosasar 2 burial ground is located at a distance of about four kilometers from the south-west of the settlement Tompac-asar on stretched in the latitudinal direction of the small swampy peninsula. The research of the Kosasar 2 burial ground under the direction of Larisa Levin showed that the swamped area of a small peninsula began to be used for a necropolis in the V-II centuries BC, when there were started up the individual burials, presumably representatives of the non-indigenous population. The most recent mounds dated in III-IV centuries. Larisa Levin noted that necropolis of Kosasar 2 differs from other mounds of Jetyasar: the first difference is the presence of a number of parts in the construction of underground structures and ground; the second is the burial inventory – the presence of the vessels which is uncharacteristic for the Jetyasar complex.

Altynasar 4 is a necropolis, which is located on 1,5 km to the south-east of the Altyn-Asar which had the numerous channel system. There were excavated about 79 barrows in 1987-1989 years. The chronological period of the Altynasar 4 burial mounds were the period from IV-III centuries BC till the III-IV centuries BC. According to Larisa Levin in the funeral inventories of ten mounds there were materials, which are not typical for the Jetyasar complex.

The researchers have come to the conclusion that there were formed the sustainable implementation throughout the centuries with the representatives of different ethnic groups that led to the specificity and consistency of ethnogenetic active processes which had occurred in the Aral Sea region (Sergei Tolstov – in the 40s, Larisa Levin – in the 80s). In the laboratory of the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences carried out a series of sculptural and graphic portraits from the Tompac-asar burial, in particular,

described the anthropological reconstruction of the young adult male. The headgear and clothes are made from the materials presented by Larisa Levin. Elizabeth Veselovskaya described in detail the methodology of the forensic facial reconstruction from their skeletal remains which was developed by Michael Gerasimov, and comes to the conclusion that his technique considerably enriched by new research. In general, Elizabeth Veselovskaya described the person by the sculptural portraits, and came to the conclusion that this individual had the anthropological features characteristic of the great Mongoloid race: «He had a large latitudinal size of the head and face, flatness, cheekbones, the Mongoloid structure of the eye area, small protrusion of the nose and the strongly marked prognathism. This burial preserved remnants of hair. His hair was straight and black, which is also characteristic for the representatives of the Mongoloid race. The researchers Maria Mednikova and Alexandra Buzhilova presented the anthropological remains of 59 individuals from the burial Kosasar-2. As it was reported in the group recorded the predominance of the male over the female population about 1.3 times. There were virtually no individuals aged 20-29. Also there were not any male samples recorded by the age group older than 50 years, while in the women noted almost 8%. The number of deaths basically occurs between the ages of 30-39 years old, but for the men, this limit is expanded by the interval 40-44 years [10]. It was published the researches of chronology and classification of Jetyasar ceramics, and also the many monuments which have stood the «test of time»[11]. Then under the Jetyasar researches had been published the book «Ethno-cultural history of the Eastern Aral Sea region of I millennium BC – I millennium AD» and the articles by Larisa Levin.

Larisa Levin came to the conclusion that due to environmental disasters and under the influence of the nomads from the east there were a wave movement of Jetyasar groups in the northern areas of the Aral Sea, the simultaneous movement of the right coast of the Syr Darya in the south and south-east to the Fergana. With the cessation of flow of water in the northern Syr Darya – Eskidarya and Kuvandarya (VIII century AD) living on the eastern plains of the Aral Sea has not stopped completely.

After the independence of the Republic of Kazakhstan to study the monuments in the lower reaches of the Syr Darya began in 2004, 2007, 2009 years under the program «The Cultural Heritage». The Jetyasar tract were carried out only Chirik-Rabat archaeological exploration expedition led

by J. Kurmankulov. The new monuments of this culture had been discovered, for example Shirkeyli Kos Asar, Kulke Asar, Kurayli Asar, Zhetim Asar, etc. Also the materials were collected, geographic coordinates were calculated, topographical plans were plotted, photos of monuments were taken [12]. There was published the book «Set of historical and cultural monuments of

Kyzylorda region.» under the program «The Cultural Heritage» in 2009. There was created the expedition, and the agreement was signed up with the Kyzylorda State University named after Korkyt ata, Institute of Archaeology named after A.H Margulan and with the foreign institutions of Ethnology and Anthropology named after N.N Mikulho-Maklayam in 2005.

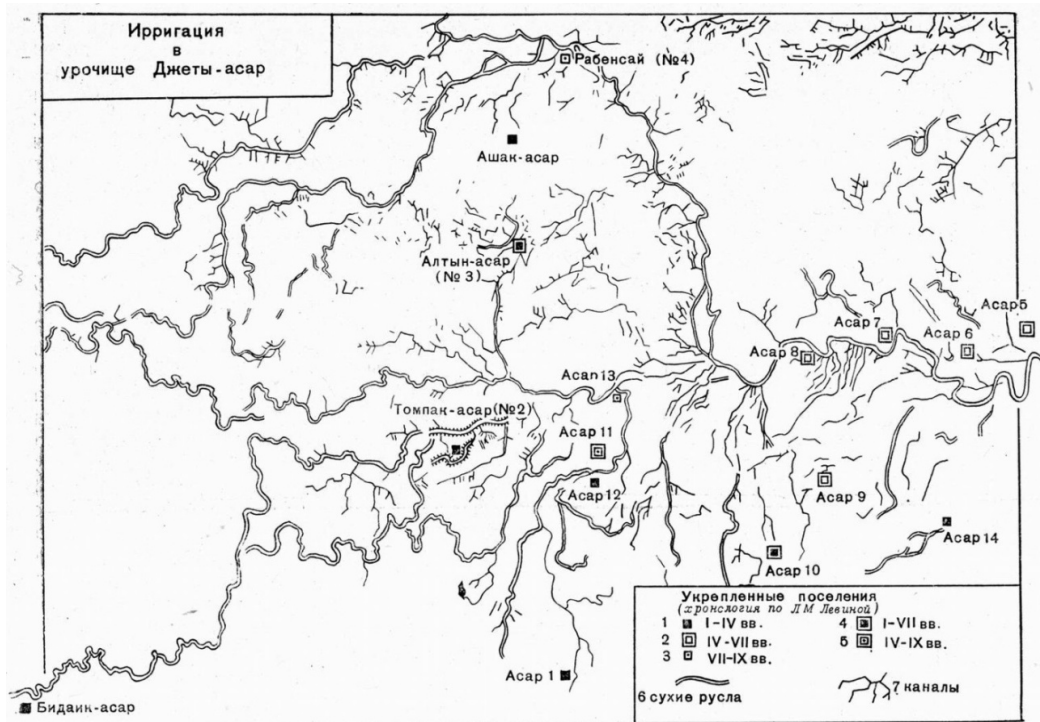

Figure 1 – The irrigation facilities and the cities in the Jetyasar tract (made by Boris Andriyanov)

The purpose of the expedition was to study the cities which had been located lower Syrdarya, which KhAEE had discovered. The object of study were mainly the cities of Jetyasar and Oguz period. A lot of work had been done in this expedition under the contract which gave an opportunity to return some archival materials. The copies of the findings were made up, and the photos were taken, which are now stored in the local lore of Kyzylorda region. There were written many articles about The Khorezm archaeological and ethnographic expedition (KhAEE), about their work and role in the expedition. For example: “Imperial archeology and archaeological Empire: Khorezm Soviet archaeological expedition” by I.A Arzhantseva which assessed the expedition and collected memoirs of contemporaries.

Conclusion

In the process of the researching of Jetyasar tracts were discovered more than forty cities in 1946-1991 years. As a result of the study:

- There were conducted the excavations in the south of Kyzylkum and north of Karakum, in the Caspian region, Eastern Aral Sea region, lower reaches of the Amu Darya and Syr Darya;
- The materials were gathered from the different descriptions and surveys of about a thousand archaeological monuments belonging to different eras;
- There was created a database of aerial photography throughout the territory (about three thousand pictures). In addition, there were published a book which consist of twenty-five

volumes about the works of the expedition, which were explained in detail the geographical features and the process of archaeological excavations. And also there were described the structure of settlements and burials.

– There are ten thousands of the items which stored in the Central Museum in the Almaty of

the Republic of Kazakhstan and in Nukus of the Autonomous Republic of Karakalpakstan. The brief reports and findings have been handed by Kyzylorda local lore museum.

– The archives of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition (KhAEE) were supplemented with several thousand items.

Әдебиеттер

- 1 Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. – М., 1969. – С. 202-206.
- 2 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – С. 112-131.
- 3 Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году // Типография императ. акад. наук, 1870. – 39 с.
- 4 Симонов А. «Джить-Асар» // Туркестанские ведомости 1900. – №80, 81
- 5 Байпақов К.М., Құрманқұлов Ж. Қаңлы мемлекетінің мәдениеті // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы. – Алматы, 2011.
- 6 Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сырдарь в I тысячелетии н.э. // ТХЭ. Т-VII. – М., 1971.
- 7 Аржанцева И.А. Имперская археология и археологический империи: советская хорезмская археологическая экспедиция // Этнографическое обозрения. – М., 2013. – С. 65-85.
- 8 Кошелев А.П. О первом проекте переброски сибирских вод в Арало-Каспийский бассейн // Вопросы истории естествознания и техники. – 1985. – № 3.
- 9 Толстов С.П. По следам древне хорезмской цивилизации. – М-Л., 1948.
- 10 Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962.
- 11 Левина Л.М. К истории исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в Восточном Приаралье // Приаралье в древности и средневековье. – М., 1998.
- 12 Левина Л.М. Этнокультурная история восточного приаралья в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э // Этнографическое обозрение. – М., 1996.
- 13 Құрманқұлов Ж., Тәжекеев А. Городище Асар // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан Кызылординская область. – Алматы, 2007.

References

- 1 Andrianov B.V. Drevnie orositel'nye sistemy Priaral'ja. – M., 1969. – S. 202-206.
- 2 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kajsackih ord i stepej. – Almaty, 1996. – S. 112-131.
- 3 Lerh, P. Arheologicheskaja poezdka v Turkestanskij kraj v 1867 godu // Tipografija imperat. akad. nauk, 1870. – 39 s.
- 4 Simonov A. «Dzhit'-Asar» // Turkestanskije vedomosti 1900. – №80, 81
- 5 Вайрақов К.М., Құрманқұлов Ж. Қаңлы мемлекетінің мәдениеті // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы. – Алматы, 2011.
- 6 Levina L.M. Keramika Nizhnej i Srednej Syrdar'j v I tysjacheletii n.je. // THJe. T-VII. – M., 1971.
- 7 Arzhanceva I.A. Imperskaja arheologija i arheologicheskij imperii: sovetskaja horezmskaja arheologicheskaja jekspedecija // Jetnograficheskoe obozrenija. – M., 2013. – S. 65-85.
- 8 Koshelev A.P. O pervom proekte perebroski sibirskih vod v Aralo-Kaspijskij bassejn // Voprosy istorii estestvoznaniija i tehniki. – 1985. – № 3.
- 9 Tolstov S.P. Po sledam drevne horezmskoj civilizacii. – M-L., 1948.
- 10 Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta. – M., 1962.
- 11 Levina L.M. K istorii issledovanij Horezmskoj arheologo-jetnograficheskoj jekspedicii v Vostochnom Priaral'e // Priaral'e v drevnosti i srednevekov'e. – M., 1998.
- 12 Levina L.M. Jetnokul'turnaja istorija vostochnogo priaral'ja v I tys. do n.je. – I tys. n.je // Jetnograficheskoe obozrenie. – M., 1996.
- 13 Құрманқұлов Ж., Тәжекеев А. Гороdishhe Asar // Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazahstan Kyzylordinskaja oblast'. – Almaty, 2007.

Тәжекеев Ә.Ә.,
Құрманязов И.С.

**Жетіасар мәдениеті
ескерткіштерінің зерттелу
тарихы (1946-1971 жж.)**

Бұл мақалада Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының 1946 жылы зерттеу жұмыстары Сырдарияның төменгі ағысындағы Қуандария мен Ескідариялық бойында орналасқан Жетіасар ескерткіштерінің ашылуы, барлау қазба жұмыстарының жүргізілуі. Жетіасар мәдениеті атауының берілуі, басқа мәдениеттен өзгешелігі, қалалардың тарихи-топографиясы, заттай деректер жинағы, қыш ыдыстары, жерлеу дәстүрі, суару жүйелері. Осы ескерткіштерінде кешенді зерттеу жұмыстарын бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыру мәселелері, Хорезм экспедициясының зерттеулерінің еңбектері, С.П. Толстов пен Л.М. Левинаның Алтын асар қалашығында жүргізген қазба жұмыстары, алғашқы нәтижелері мерзімделуі қарастырылады.

Түйін сөздер: Жетіасар, Алтын асар, Қуандария, Ескідария, ерте-ортағасыр, қалашық, асарлар.

Tazhikeev A.A.,
Kurmaniyazov I.S.

**History of studying of
monuments of Dzhetyasarky
culture (1946-1971)**

In this article is discussed the exploration and excavation work for the opening of the monument Jetyasar located along Kuandariy and Eskidariy in grassroots rivers Syr Darya, which taken place in the research work in 1946 the Khorezm archaeological and ethnographic expedition. The feature in the title of the other monuments Jetyasar monument is the historical topography of cities, collection of merchandise sources, jars of burnt clay, the tradition for burial, the irrigation network. Also, in this article is examined the problem of considering the periodization of the complex research of the monument to study the works of the Khorezm expedition, excavation work carried out in the settlement of Altyn Asar S.P. Tolstov and L.M. Levina, periodization of the primary results.

Key words: Dzhetyasar, Altyn asar, Kuandariya, Eskidariya, the early Middle Ages, the settlement, Asari.

Тәжекеев А.А.,
Құрманязов И.С.

**История изучения памятников
Джетыасарской культуры
(1946-1971 гг.)**

В данной статье рассматриваются разведочные и раскопочные работы по открытию Джетыасарского памятника, расположенного вдоль Куандарии и Ескидарии в низовых реках Сырдарьи, проводившиеся в в 1946 году Хорезмской археологическо-этнографической экспедицией. Отличительная особенность Джетыасарского памятника от других памятников заключается в исторической топографии городов, совокупности вещевых источников, кувшинов из жженой глины, традиции по захоронению, оросительных сетях. Также в данной статье рассматриваются проблемы по периодизации комплексных исследовательских работ по данному памятнику, трудов по исследованию Хорезмской экспедиции, раскопочным работам, проведенным в городище Алтын асар С.П. Толстовым и Левиным Л.М., по периодизации первичных результатов.

Ключевые слова: Джетыасар, Алтын асар, Куандария, Ескидария, раннее средневековье, городища, асары.

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

²Әл-Фараби атындағы атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: azik8484@mail.ru

ЖЕТИАСАР МӘДЕНИЕТІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ (1946-1971 ЖЖ.)

Сырдарияның өзенінің көне сағалары Қуандария мен Ескідариялық бойында орын тепкен Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері қазіргі Қызылорда облысының Сырдария, Қармақшы, Жалағаш аудандары территорияларында үлкен төбешіктер түрінде сақталған, биіктіктері 10-15 м жететін бұл құрылыстарды жергілікті халық «асарлар» деп атайды. Елуге жуық асарлардың орналасуы әр түрлі болып келген, негізінен ескі арналар бойында бой түзеген.

Сырын бүгіп жатқан шағын территорияда бір мәдениеттің осынша қалашықтарының жиі орналасуы зерттеушілердің ғылыми қызығушылығын өзіне аударумен келеді. Біздің мақсатымыз Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің зерттелу тарихын толық қамту, сипаттау, талқылау және бағасын беру болып табылады. Бұл ескерткіштерге зерттеулерді бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады:

- 1) Алғашқы өлкетанушылық кезең XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы;
- 2) Екінші кезең. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының алғашқы археологиялық зерттеулері (*әрі қарай ХАЭЭ*)(1946-1966 жылдар аралығы);
 - Археологиялық қазба жұмыстары (1948, 1949, 1951 жж.);
 - Барлау жұмыстары (1946, 1958, 1962-1963, 1966 жж.)
- 3) Үшінші кезең (1971-1991 жылдар аралығы);
- 4) Соңғы кезең (Тәуелсіздік жылдарындағы зерттеулер).

Осы мақалада Жетіасар ескерткіштерінде жүргізілген қазба және барлау жұмыстары бойынша екінші кезең зерттеулері ХАЭЭ-ның архив материалдары бойынша кеңінен қамтылады.

Жетіасар ескерткіштері жайлы алғашқы деректерді XIX ғасырларда Сырдария бойына келген орыс ғалымдарымен тығыз байланысты. 1867 жылы П.И. Лерхтың зерттеулері, Сырдария орта және төменгі ағыстарындағы қалаларын ашулары оның ішіндегі Жанкент қалашығына жүргізген зерттеулерін айтуға болады. Түркістан әуесқойлар үйірмесінің мүшелерінің (В.А. Каллаур, П.Н. Руднев, Н.Г. Малицкий, И.Т. Пославский) далалық ізденістері болды [1,8-10]. Түркістан әуесқойлар үйірмесінің мүшесі А.Симоновтың «Джит-асар» деген мақаласында Шокь-тобе, Алтын асар мен Үңгірлі асардың орналасуын және осы ескерткіштерге қатысты аңыз әңгімелерді жинақтайды [2, 232-233].

Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының алғашқы археологиялық қазба жұмыстары (1948, 1949, 1951 жж.).

С.П. Толстовтың басшылығымен 1946 жылы ең алғаш Сырдарияның төменгі ағысындағы кешенді зерттеулер басталды. Бұл зерттеу әуеден барлау арқылы жүргізілген, осының нәтижесінде Сырдарияның ежелгі арналары – Инкәрдария және Жаңадария бойындағы Шірік-рабат мәдениетінің ескерткіштері (Шірік-рабат, Баланды, Бәбіш-мола қала жұрттары), сонымен қоса сақ тайпаларының қоныстары, обалары (Түгіскен, Ұйғарақ), ортағасырлық (Жанкент, Жент, Бестам қала, Жент, Құм қала) қалалар және кейінгі ортағасырлық ескерткіштеріне (қазақ мазарлары XVIII-XIX ғғ.) жүргізілді. Сырдарияның арналары Қуандария мен Ескідариялыққа қарай жүріп, Жетіасар кешенінің қалаларын ашты [3, 55-62].

ХАЭЭ-сы тарапынан Жетіасар ескерткіштерінде алғаш кешенді зерттеу жұмыстары 1946 жылы басталып, 1948, 1949, 1951 жылдары аралығында жалғасын тапты [4, 14-27]. Алғашқы қазба жұмыстары Жетіасар ескерткіштеріндегі ең ірісі Алтын-асар қалашығына (Жетіасар №3) және обаларында жүргізілді.

Алтын-асар (Жетіасар №3) қалашығына алғаш барлау жүргізіп жалпы аумағы 17 гектар қалашықтың топографиялық түсірілімі жасалып, құрылымы анықталды. Қамал ішіндегі құрылыстарға «Үлкен үй» мен «кіші үй» және «керуен сарай» шартты атаулар берілді.

Төрт ғимараттың ірісі «үлкен үй» – спираль пішіндес жоспарлы болып келеді, көлемі 165x165 м, биіктігі 15 м, мұндай жоспармен салынған қорған-қамал түрлерін Жетіасардан тыс, басқа ескерткіштерде әзірге кездеспейді. Алтын-асар қалашығының қазба жұмыстары нәтижесінде екі мәдени қабаттың бар екендігі анықталды. Төменгі қабаты «дән үккіштер қабаты», үстіңгі «қол диірмендер» қабаты деген атау беріп, Алтын-асардың «үлкен үй» мен маңындағы құдықтарынан алынған керамика материалдарына қарап мерзімі анықталды.

С.П. Толстов пікірі бойынша Жетіасар қалашықтарын екі топқа бөліп қарастырады. Әр қалашықтардың топ-топ орналасқандығын және олардың ірі орталықтары бар екендігі, солардың ішіндегі Алтын-асар және Сырлы-асар қалашығы деп көрсетеді [5, 246-254].

1946-1951 жылдары Алтын-асар қалашығының маңындағы обаларында да қазба жұмыстары жүргізіліп (Ю.А. Рапопорттың жетекшілігімен), нәтижесінде оларды төрт типке бөліп қарастырады:

1) Саз кесектен қаланған жоспары тікбұрышты жерлеу камерасы бар обалар;

2) Саз кесектен қалаған жоспары шеңберлі жерлеу камерасы бар обалар;

3) Үстіңгі жағын пахсамен жапқан жерлеу шұңқырлары;

4) Үстіңгі жағын қамыспен жапқан жерлеу шұңқырлары.

Жалпы обалары топырақ үйіндіден және оңтүстік жағында өтетін қуысы бар қоршаған ордан тұрады. Мәйіттердің көпшілігі арқасымен жатқызылып, басымен солтүстікке қаратылып жерленген [1, 57-68].

Алғашқы ХАЭЭ зерттеулері бойынша С.П. Толстов Жетіасар қалалары құрылыстарының ерекшелігіне байланысты үш топқа бөледі: ғимараттары бар *бекіністі үй-жай (усадыба)*; екіншісі – мықты қорғаныс жүйесі бар (мұнаралары, бекіністі қақпасы), бірақ ішінде ешқандай құрылыс орны жоқ, *ірі қамалдар*; үшіншісі – мықты қорғаныс жүйесі бар, сонымен қатар ішінде көптеген әр түрлі тұрғын үй құрылыстары бар *қамалдар* [3, 128-129].

Жетіасар халқы үшін қорғаныс құрылыстарын сапалы тұрғызу ең алғашқы кезектегі мәселе болған тәрізді. Жетіасар қалашықтары жоспарында бұл қорған-қамалдар сопақша немесе дөңгелек пішінде болған, арасында бұрыштары қатты иілген, шығыңқы мұнарасыз, тік бұрыш пішінді ескерткіштер де кездеседі. Қорғаныс қабырғалар биіктігі 20-25 см пахсалық блоктардан және көлемі 50x30 см, 60x30x9 см саз кірпіштермен кезектестіріп қаланған. Қабырғалардың ішіндегі қорғаныс дәліздері, едендері бірдей тегістікте және бірдей күмбез тәрізді иінделіп бір жоспармен салынған. Бірінші кезең дәліздері, кейінгілеріне қарағанда ұзынырақ болған. Жетіасар қалашықтарының ішіндегі Моншақты-асар жоспарымен Алтын-асар қалашығымен сәйкес келеді. Олар спиральды тәріздес жоспарлы қалашықтар түріне жатқызып, жалпы Орта Азия аймағында, Кіші Азияның хетт мәдениетінің қалашығы Алишар-Гюкке ұқсастығын айтады [4, 524-527].

Алтын-асар қалашығында қазба жұмыстары 1951 жылы «Үлкен үйдің» оңтүстік-батыс бөлігінде қайта жанданды. 19 бөлменің орны ашылып, 16 мәдени қабат анықталды. Алғашқы ашылған «дән үккіштер қабаты» 10 м тереңдікке жеткізіліп, ашылған бөлмелерден үй жануарларының сүйектері алынып, көршілес Хорезм мәдениетінің ескерткіштерімен талдау жүргізілді [6, 235-241].

1948-51 жж. зерттеулердің қорытындылары бойынша ескерткіштердің кейінгі кезеңдерінің шегін анықтауға мүмкіндік берді. Алтын-асардың «ұзынша ошақтар» қабатынан табылған ерте афригидтік керамика фрагменттері бұл қабатты б.з. VI-VII ғғ. мерзімдейді. Ең төменгі «дән үккіштер қабаты» б.з. бірінші ғасырларға барады. Жетіасар №9 деректері бойынша бұл ескерткішті б.з.д. III-IV ғғ. мерзімдейді [7].

Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының алғашқы археологиялық барлау жұмыстары (1946, 1958, 1962-1963, 1966 жж.)

1946 ж. Жетіасар шатқалының Алтын-асар қалашығынан басқа да асарларға барлау жұмыстарының барысында 17 қалашық орны ашылды. Осы жылы Қуандария өзенінің жоғары жағында Қызылорда қаласына жақын Жалағаш ауданы территориясында жетіасар мәдениетінің екінші тобына (шығыс асарлар тобы) Моншақты-асар, Сырлы-асар қалашықтарына барлау жұмыстарымен шектеледі.

1958 ж. Б.В. Андриановтың жетекшілігімен «археологиялық-топографиялық отряд» Жаңадария мен Қуандария арналары бойына барлау жұмыстарын жүргізеді. Жетіасар шатқалында орналасқан Бидайық-асар, Томпақ-асар, Жетіасар №1 (Жол-асар), қалашықтарын қамтиды [8]. Ескерткіштердің топографиялық жоспары түсіріліп, керамикалық материалдар жинақтаған барлау отряды негізінен Жетіасар оазисінің суландыру жүйелері мен құрылыстарына сипаттама береді. Мұнда шірікраттық түрдегі, яғни көптеген жағасы бекітілген өзен арналары арқылы табиғи жолмен егістік алқаптарды суландырған. Осындай арналардың іздері меридиональды бағытта және ені 60 м. Сонымен қатар, біршама арықтардың тегістелген іздері де анықталды. Жетіасар ескерткіштерінің ирригациялық жүйелері Б.В. Андриановтың еңбегінде жарияланды [9, 202-205].

1962 ж. Б.В. Андриановтың жетекшілігі «Қуандария археологиялық барлау маршруты» бүгінде «Шығыс асарлар тобы» деп аталатын жетіасар мәдениетінің қалашықтарында (Үлкен және Кіші Қара-асар, Сырлы-асар, Моншақты-асар, Домалақ-асар, Үңгірлі-асар және т.б.) зерттеу жұмыстарын жүргізді. Басты мақсаты қазіргі Сырдарияның мәдени оазисіне жақын ежелгі суландырылған Сырдарияның шығыс аудандары Қуандария мен Жаңадарияның кепкен жоғарғы арналары бойындағы аз зерттелген ескерткіштердегі ізденіс жұмыстарын жалғастыру болды [10].

1966 ж. ХАЭЭ-ның «Сырдариялық маршрут отряды» 3000 км аса жол жүріп, 70-тен аса ірі елді-мекендер мен қалаларды, ортағасырлық суландыру жүйелерін зерттеді. Археологиялық-геоморфологиялық кешенді зерттеулер Ортаңғы және Төменгі Сырдарияның оң және сол жағалауын, Жаңадариядан Жосалыға дейін, солтүстігі Қаратау жоталарының батыс бөлігін және оңтүстікте Отырар оазисі территорияларын қамтыды [11].

1948, 1949 және 1951 жж. Жетіасар №3 қалашығындағы, 1951 ж. Жетіасар №9 қалашығындағы қазбалардың және 1958, 1962-1963 және 1966 жж. Жетіасар шатқалындағы басқа да ескерткіштердегі зерттеулердің барысында жинақталған керамика кешені негізінде, Л.М. Левинаның 1971 жылғы «Керамика нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э.» еңбегі жарыққа шығады. Онда Жетіасар ескерткіштерін үш кезеңге бөліп қарастырды:

Бірінші кезеңге (*жетіасар I*) Жетіасар №3 «Үлкен үйінің» төменгі горизонттынан табылған керамика және Жетіасар №1, 11, 12, Томпақ асар, Қара-асар, Домалақ-асар, Бидайық-асар, Ашақ-асар, Үңгірлі-асар, Байболат-асар ескерткіштерінің бір уақыттағы қабаттарының керамикасы жатады. Бұл кезең шамамен б.з.д. IV ғасырмен мерзімделеді.

Екінші кезеңге (*жетіасар II*) Жетіасар №3 «Үлкен үйінің» жоғарғы горизонттынан табылған керамика және осы уақытқа жататын Жетіасар №6, 7, 9, 11, Моншақты-асар қабаттары. Тиындар, кейбір керамикалық бұйымдардың әшекей және тұрмыстық бұйымдардың ұқсастығы бойынша бұл кезең б.д. IV-VII ғғ. мерзімделеді (III ғ. аяғы мен VII ғ. басы болуы мүмкін).

Соңғы үшінші кезеңге (*жетіасар III*) – Сарлы-асар, Ақ-төбе, Ақ-қорған, Ахмет-қала, Үлкен Қара-асар, Моншақ-асардың кейбір қабаттарынан, Алтын-асардың «Үлкен үйдің» ең жоғарғы қабаты, Жетіасар №4, 11 ескерткіштерінің керамикасы жатады. Ыдыстардың және кейбір әшекей тұрмыстық бұйымдардың ұқсастығы бойынша бұл кезең VII ғ. аяғы мен VIII-IX ғғ. мерзімделеді [1, 64-70].

Жетіасар мәдениеті заттай деректерінің ең үлкен тобын құрайтын қыш ыдыстар негізінен жапсырма әдіспен жасалған. Ыдыстары өзіне тән ерекшелігін, формасындағы жекелеген өзгешеліктер мен өрнектерді бірнеше ғасырлар бойы жоғалтпаған [12, 67-70]. Құмыраларының кеудесі әдетте шар тәрізді болып келеді. Биіктеу тік болып келген мойны көбіне сызылған немесе кесілген көлденең сызықтарымен безендірілген.

Ернеуінде симметриялы орналасқан кішігірім екі суағары болады. Формасы жағынан жақын кеудесінде үшбұрыштылау тұтқалары кездеседі. Кеудесі шар тәрізді, мойнының астында кертпеші бар саптаяқтары да бар. Жетіасар ыдыстарына жапсырма таспалар түріндегі өрнектер тән. Ернеуі көбіне сыртында қайырылған бір, екі және үш бүршікті болып келген олар, мәдениеттің барлық кезеңінің ыдыстарында кездеседі. Сондай-ақ, сызылған және кесілген геометриялық өрнектер туралы да айтуға болады. Алтын-асар қалашығынан қазба жұмыстарының нәтижесінде үлкен бүтін хумдар алынды. Үлкен хумқызыл бояумен жылтыратылған, күйдірілген, ленталы сызықтармен кездеседі.

1946-1966 жж. зерттеу жұмыстары барлау сипатта болды десек қателеспейміз. Себебі, ескерткіштерге берілген мерзімдері кейінгі зерттеулерде мақұлданса, ал кейбірлері нақтыланды.

Жетіасар халқы мал шаруашылығымен айналысқанымен, негізінен жер өңдеу және егіншілік кәсібі басым болған. Жетіасар шатқалында

қазірге дейін каналдардың сақталған биіктігі 0,5-1,2 м, ені 30-100 м дейін жетеді.

С.П. Толстов Жетіасар халқының Қара теңіз, Солтүстік Кавказ халықтарымен тығыз байланыста болғандығын айтады. Көптеген ыдыс жиынтықтарының қошқар мүйізі өрнегі, жылқы бейнелері бар ыдыстар ұқсастығы Төменгі Волга бойымен, Солтүстік Қара теңіз жағалауы киммер мәдениетімен байланыстырады [13, 190-193].

Жетіасар мәдениетіне байланысты бұл қалалар халқы Сырдарияның орта ағысы бойымен Ташкент төңірегіне таралған көршілес отырар-қаратау мәдениеті және қауыншы мәдениеттерін жасаған тайпаларымен бірге тарихи Кангюй (Қаңлы) мемлекетінің құрамына кірген. Бұл мемлекет Қазақстан жерін қамтыған ірі саяси мемлекеттік бірлестік болған. Аумағы ұлан-байтақ жерді: Ташкент жазирасы мен Сырдария, Жаңадария, Қуандария алқабының ежелгі арналарын және Жетісудың оңтүстік-батыс бөлігін қоса Оңтүстік Қазақстанды алып жатты.

Әдебиеттер

- 1 Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н.э. – ТХАЭ. Т. 7. – М., 1971. – 252 с.
- 2 Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии Историко-культурные памятники археологии Казахстана. – Ташкент, 2011. – 447 с. / авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтибаев М.
- 3 Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. – М., 1948. –С. 317.
- 4 Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР (1945-1948 гг.). – ТХАЭ. – Т. 1. – М., 1952. – 652 с.
- 5 Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1948 г. // Известия АН СССР, серия истории и философии. – Т. 6, вып. 3. – М., 1949. – 252 с.
- 6 Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 гг. – ТХАЭ. – Т. 2. – М., 1958. – 241 с.
- 7 Толстов С.П. Археологические работы ХАЭЭ АН СССР в 1951 г. // Архив Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Фонд 142, опись 2, ед. хр. 15.
- 8 Андрианов Б.В. Предварительный отчет о работе археолого-топографического отряда в 1958 г. // Архив Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Фонд 142, опись 2, ед. хр. 37.
- 9 Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. – М., 1969. – 254 с.
- 10 Андрианов Б.В. Кувандарьинский разведочный археологический маршрут в 1962 г. // Архив Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Фонд 142, опись 2, ед. хр. 60.
- 11 О работе ХАЭЭ Института и ее отрядов в 1966 г. // Архив Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Фонд 142, опись 2, ед. хр. 71.
- 12 Толстов С.П. Города гузов // СЭ. №3. – М., 1947. –102 с.
- 13 Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962. – 323 с.

References

- 1 Levina L.M. Keramika nizhnej i srednej Syrdar’i v pervom tysjacheletii n.je. – THAJe. Т. 7. – М., 1971. – 252 с.
- 2 Protokoly zasedanij i sobshhenij chlenov Turkestanskogo kruzhdka ljubitelej arheologii Istoriko-kul’turnye pamjatniki arheologii Kazahstana. – Tashkent, 2011. – 447 s. / avtory predislovija i sostaviteli Eleuov M., Bahtibaev M.
- 3 Tolstov S.P. Po sledam drevnohorezmskoj civilizacii. – M., 1948. –S. 317.
- 4 Tolstov S.P. Horezmkaja arheologo-jetnograficheskaja jekspedicija AN SSSR (1945-1948 gg.). – THAJe. – Т. 1. – М., 1952. – 652 s.

- 5 Tolstov S.P. Horezmskaja arheologo-jetnograficheskaja jekspedicija AN SSSR v 1948 g. // Izvestija AN SSSR, serija istorii i filosofii. – T. 6, vyp. 3. – M., 1949. – 252 s.
- 6 Tolstov S.P. Raboty Horezmskoj arheologo-jetnograficheskoi jekspedicii AN SSSR v 1949-1953 gg. – THAJe. – T. 2.– M., 1958. – 241 s.
- 7 Tolstov S.P. Arheologicheskie raboty HAJeJe AN SSSR v 1951 g. // Arhiv Instituta jetnografii im. N.N. Mikluho-Maklaja. Fond 142, opis' 2, ed. hr. 15.
- 8 Andrianov B.V. Predvaritel'nyj otchet o rabote arheologo-topograficheskogo otrjada v 1958 g. // Arhiv Instituta jetnografii im. N.N. Mikluho-Maklaja. Fond 142, opis' 2, ed. hr. 37.
- 9 Andrianov B.V. Drevnie orositel'nye sistemy Priaral'ja. – M., 1969. – 254 s.
- 10 Andrianov B.V. Kuvandar'inskij razvedochnyj arheologicheskij marshrut v 1962 g. // Arhiv Instituta jetnografii im. N.N. Mikluho-Maklaja. Fond 142, opis' 2, ed. hr. 60.
- 11 O rabote HAJeJe Instituta i ee otrjadov v 1966 g. // Arhiv Instituta jetnografii im. N.N. Mikluho-Maklaja. Fond 142, opis' 2, ed. hr. 71.
- 12 Tolstov S.P. Goroda guzov // SJe. №3. – M., 1947. –102 s.
- 13 Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta. – M., 1962. – 323 s.

Omarov G., Sagyndykova S.

Some aspects of the study chariot complexes Kazakhstan (on the example of the Northern and Central regions)

Article is devoted to consideration the chariot complexes of Northern and Central Kazakhstan which reveals the high degree of development of Bronze Age tribes. Development of the population reflects a funeral ceremony, beliefs of the people, household objects. The paper shows the process of excavation chariot monuments Berlik, Satan, Ashchisu. Chariot complexes are well known in the steppes of Eurasia, as a progressive technique of that time. They were multifunctional, used as a vehicle movement, had great military and religious significance. Both the Russian, and domestic archeologists researched the considered monuments. During studying the materials concerning chariots of a bronze age of the Central and Northern Kazakhstan were covered. Archeological excavations revealed features of funeral complexes, such as remnants of wheels from chariots together with rims and spokes, skeletons as a cattle and dogs are also found. It shows well developed cattle breeding and a domestication of pets, and also knowledge of creation of chariots. The chariot complex considered in article is dated within 3-2 millennia B.C.

Key words: chariot, burial mounds, military equipment, burial monuments.

Омаров Г.Қ., Сағындықова С.Т.

Қазақстан арбалы кешендерінің зерттелу мәселелері (Солтүстік және Орталық аудандар мысалдарында)

Мақала қола дәуірі тайпаларының жоғары даму деңгейін көрсететін Солтүстік және Орталық Қазақстанның арбалы кешендерін талдауға арналады. Халықтың даму деңгейін жерлеу ғұрпы, діні, тұрмыстық заттары көрсетеді. Жұмыста Бірлік, Сатан, Ащысу арбалы ескерткіштерінің қазу процесі көрсетілген. Далалық Еуразияда арбалы кешендер өз уақытының заманауи техникасы болған. Олар өте көп функциялы: көлік ретінде, әскери техника және діни мәнде қолданылды. Қарастырылып жатқан ескерткіштерді зерттеумен Ресей және отандық археологтар айналысты. Зерттеу барысында Солтүстік және Орталық Қазақстанның қола дәуірі арбаларына қатысты мәліметтер қаралды. Археологиялық қазба жұмыстары барысында зерттеу кешендерінің ерекшеліктері болып табылатын арбаның шыбықтары мен дөңгелек жиектері, ірі қара мал және ит сүйектері табылды. Бұл мал шаруашылығының дамығандығын, қолға үйретілген үй жануарларының болғандығын және адамдар арба құрастыру шеберлігін білгендігін көрсетеді. Мақалада қарастырылып жатқан арбалы кешендер б.з.д. 3-2 м/ж мерзімделеді.

Түйін сөздер: арбалар, қорғандар, әскери техника, жерлеу ескерткіштері.

Омаров Г.К., Сағындықова С.Т.

Некоторые аспекты изучения колесничных комплексов Казахстана (на примере северных и центральных областей)

Статья посвящена рассмотрению колесничных комплексов Северного и Центрального Казахстана, которые раскрывают высокую степень развития племен бронзового века. Развитость населения отражает погребальный обряд, верования народа, бытовые предметы. В работе показан процесс раскопок колесничных памятников Берлик, Сатан, Ащису. Колесничные комплексы широко известны в степной Евразии, как прогрессивная техника своего времени. Они были многофункциональны, использовались в виде транспорта передвижения, имели большое военное и религиозное значение. Исследованием рассматриваемых памятников занимались как российские, так и отечественные археологи. В ходе изучения были охвачены материалы, касающиеся колесниц бронзового века Центрального и Северного Казахстана. Археологические раскопки выявили особенности погребальных комплексов, такие как остатки колес от колесниц вместе с ободками и спицами, также найдены костяки как крупно рогатого скота, так и собаки. Это показывает хорошо развитое скотоводство и прирученность домашних животных, а также знания построения колесниц. Колесничный комплекс, рассматриваемый в статье, датируется в пределах 3-2 тысячелетия до н.э.

Ключевые слова: колесницы, курганы, военная техника, погребальные памятники.

**SOME ASPECTS
OF THE STUDY
CHARIOT COMPLEXES
KAZAKHSTAN (ON
THE EXAMPLE OF
THE NORTHERN AND
CENTRAL REGIONS)**

Introduction

Emergence of the light chariot harnessed by horses caused the real revolution in social and economic and spiritual life of steppe societies of Eurasia. Chariots were developed for the military and ritual purpose, the bulk of chariots was used as a control facility huge herds of domestic animals.

Work is devoted to the comparative analysis and consideration of two cultures where funeral monuments, difficult on a structure, which supply to us with the information on rich culture were found. At that time breeding associations professionally owned the chariot at the level of Greek-Roman cultures. For example, studying of a complex can be divided into some categories. Chariots were used in military equipment as the vehicle, religious attributes, and it was possible to determine the social status by them.

At the moment in an Asian part of the Eurasian steppe a big series of burial grounds and group of barrows with the remnants of chariots is already known. Among them there are chariot monuments in Northern (Kenes, Ulubay, Berlik II, Novonikolskoye), Western (Tanabergen 2) and the Central Kazakhstan (Satan, to Ashchisu, Nurtay, Ayapbergen, Bozingen, etc.) [1; c. 248]. All known finds of chariots in the territory of Kazakhstan originate from the Petrov and Alakul' monuments of the Western, Northern and Central Kazakhstan.

The researches of Kazakhstan, Ural-Kazakhstan chariot complexes were hold by Gennady Zdanovich, Vladimir Gening, Valery Evdokimov, Alexey Tkachyov, Andrey Epimakhov, Ilya Kukushkin and others [2; c. 10].

Opinions of researchers on this problem has different foreshortenings. Among them it can be especially noted Nikolaus Boroffko who consider that chariots have to be seen more as luxury good for demonstration of the social status of a certain group of people, but not as mean of war or hunting originally but not as private mean of war or hunting [3; c. 80]. It is possible to give an example as the proof – with chariots buried not only men, but also children and women. Nikolay Vinogradov on the basis of studying the Sintashtinsk complexes adheres to such conclusion that at interpretation of burials with the remnants of chariots it is necessary

to take into consideration the importance of funeral ceremonialism. The putting to some people's grave two-wheeled vehicles can be connected with belief in the Indo-European myth about a soul travel [4; c. 264]. The religious attributes of the ancient world are very difficult, and demand a separate research. There have to be people trusted in an afterlife, and assumed that certain things and in other world can be necessary for the dead.

In this regard scientific work is considered on the basis of two sections, which reveal military base, features of life and household mode of tribes on the basis of funeral monuments.

Chariot complexes of Northern Kazakhstan as the sign of vital functions and outlooks of the population of the region

Burials of the men-warrior or chariot warrior representing special social group are investigated in burial grounds Kenes, Ulubay, Berlik, Novonikolsk. The most interesting chariot burial in Northern Kazakhstan is the burial mound Berlik, therefore in this section activity of the population is considered on two barrows of a burial ground Berlik II. The monument is located on the left river Ishim, in 130 km to the Southwest from Petropavlovsk [5; c. 73]. The chariot attributes of the Berlik burial ground are noted in barrows № 2 and № 10.

Barrow 2 with a diameter of 18' m, up to 0,2' m high. Under barrow platform six holes are recorded. Around the central hole the clay ring is traced, thickness of a clay layer of the platform to the periphery lessens. On clay along each of the long sides of a hole two horse skeletons lie by the heads to the west, and by the legs in opposite direction to a hole. Legs of horses are turned in backbones are curved by an arch. At east edge of a hole there are two skulls and four pairs of limbs of cattle. The hole № 1 has the funeral camera which walls are put from light viscous clay. In the filling of a hole, closer to its center, at a depth of 1' m it is fixed the area of plunged from above clay platform, on which two skeletons of dogs without skulls and several incisor teeth of animals, and also three couples of branchiate covers of large fishes are remained. On a ledge of a northern wall edges and teeth of a horse, in a northeast corner – the horse skull focused to the north are found. At the bottom of the funeral camera the bronze borers and a large clip, in the filling at different depths fragments of 16 jars are found. Judging by finds it is more than one jar the pottery in this region was well developed.

In east half of the funeral camera two parallel poles from wheels are found. In a section against the background of clay filling in northern deepening

a part of a rim and two spokes, in southern – a fragment of a rim and prints of three spokes are set. As only fragments of wheels from chariots were found, not its full structure, it is possible to claim safely that the barrow of bad safety or was initially buried by parts of wheels in the form of imitation of the chariot. Several bones of an adult spicemen of a horse are found in a hole 4, at the bottom of a hole 6 – a puncture and small pieces of the burned tree [5; c. 74].

Burial of the dead not simply on the crude earth, and on the clay platform shows the high importance of a funeral ceremony. The dead was focused by the head to the west, that is towards a sunset that is characteristic to traditions of a bronze age, which shows passing from this world. Also in a barrow remnants of a cattle, dogs, and branchiate covers of large fishes are revealed.

As it is known that the cattle breeding arose in a bronze era to what these finds testify. Artifacts show, as fishery was well developed, and occupied an integral part of activity of the people. In addition there are traces a domestication of pets, dogs were considered as the defender and the conductor of the person on the way to a next world.

Barrow 10 with a diameter of 12' m, up to 0, 1' m high. A northwest part of an embankment is not opened as it appeared within a fencing of the modern Kazakh cemetery. In the central part of the under barrow platform the rectangular grave hole focused on the line the West-East is fixed. Around a hole the clay platform up to 10' cm thick is located as a ring form. On a clay layer, in the southern wall of a grave the skeleton of the horse lying on the right side with the turned-in limbs, the head to the west is found. The horse was an integral part of life of people, and had many functions in activity of the population. Generally tribes of the considered region went in for cattle breeding, therefore also a role of a horse as transport of movement it was big. At distance of 0,7-1,0' m from skulls two jar of a can form are found. Most likely, in these jars there was a funeral food for the dead. Walls and a floor of a grave hole are framed with a layer of light clay up to 20' cm thick. On a floor of the funeral camera at east wall two narrow oval deepening located in parallel each other are accurately fixed. When opening deepening it is revealed that their walls are covered with a clay layer. In a section of a northern pole at a bottom small fragments of a tree from a wheel rim are fixed. The initial covering of a wall of deepening by clay shows imitation of wheels. Chariots were not cheap transport, therefore instead of burial of the chariot, its imitation or burial of a

part of wheels had been made. Four stone tips of arrows are found in the western part of the Southern deepening. The fifth tip is found in a hole near deepening [6; c. 139-141]. As the tips were made of a stone, it is possible to assume that the metallurgy was not well adjusted yet, and people used the stone tips of arrows checked by time. At a depth of 0,7 m at the western wall of the funeral camera it is found three bone psalms-two archaeological valuable and one in fragments. In the center of a hole on a floor bones of foot and fragments of a skull of the person are cleared away that testifies to his bad safety. At east wall the bronze prickeris found, has to be, and workmanship was well developed during this period.

Nowadays, nobody researches grave barrows with chariot complexes of Northern Kazakhstan. But earlier North Kazakhstan and Ural-Kazakhstan archaeological expeditions and groups were engaged in studying of such monuments.

On these barrows we see that in activity of the population of the looked-through region a high role was played by cattle breeding economy, fishery and pottery was developed. Also people had a wide outlook, they saw things from different foreshortenings. For example, the chariot was not only transport of movement, but also played a role in burial of the dead, on their beliefs, went together with the owner to a next world.

Chariot complexes of the Central Kazakhstan as factor of military art

In the Central Kazakhstan chariot burials can be met in the barrow groups: Satan, Ashchisu, Nurtay, Ayapbergen, Bozingen [1; c. 248]. In this section the military science of the explored region is considered on burial grounds Satan and Ashchisu.

Burial ground Satan includes three under barrow burials of the chariot warrior. Barrows are located at hill top. As is well-known in the ancient time people were buried on other coast of the lake that separated the world of the dead from the world of live on their beliefs or the dead was tried to be buried above, as shows a monument.

The damaged, broken fragments of the ornamented clay jars, bone squared psalm from bridle set, a fragment of a gilded ring, a bronze pendant, a paste beads, a silicon tip of an arrow are found in graves [7; c. 102-108]. The monument was plundered, perhaps these things were not of value for robbers, and in the course they were damaged or they initially were in such look that it can be connected with other factors of life of people.

Amazement of archeologists was caused by the remains of two-wheeled fighting vehicles or chariots. Thanks to the fact that wheels were driven

approximately on one quarter in flutes at the bottom of a grave hole it was succeeded to record accurate prints of a rim and spokes. There were remained semi-burned remnants of wheels, a platform and probably sidewalls.

In a bronze age in the Central Kazakhstan traditions of burial of the dead there was their cremation, semi-burning of wheels can be connected with belief in transition of the chariot together with the dead in a next world. Wheels were put in soil holes in the western part of a grave. It was succeeded to find out such additional details as covering rims by skin, most likely crude which when drying pulled together the last and served as the tyre in modern understanding. The remained piece of skin had red color that can demonstrate also ritual purpose of chariots. Skin fastened from the inside by bone nails. On the center of the internal plane of a rim there was a circular groove in which round poles were hollowed, where wheel spokes were inserted. The part of one nave (plug) where spokes fastened and passed the axis, on which inserted wheels is remained. From all this skill in creations of the chariot, definitely is noticeable, this type of transport was well familiar and was widely used by tribes in that region.

In the same graves on a design sometimes were made burials of women with a rich set of stock, including numerous jewelry, such as channeled bracelets, pendants in one and a half turns, a metal beads and glass beads, difficult plaits with the ornamented necklace plates of bone [8; c. 182]. Burial in the same graves and women testifies about separate social class which included chariot warriors and which status inherited. Chariot warriors took a special position in military science, therefore it is quite possibly that they belong to special social class.

The most essential results were received at a research of four barrows of a burial ground Ashchisu relating to a bronze era. All barrows had an earth embankment and were surrounded with the ring ditch opened from West side. On the place of burial the clay platform was arranged, which is usually limited to a roundish fencing in the plan from the small plates established edgeways. Burials were followed by burials of the horses laid on the clay platform. And in two cases rather well remained pair skeletons of the horses symbolizing a chariot harness were fixed [9; c. 28]. In this barrow there was an imitation of the chariot by horses, but without the chariot.

Burials of the pair «drafter» horses, laid on one side in the western sector of a barrow out or

on the edge of funeral cameras, characterizes to a great extent central Kazakhstan tradition. When holding this ritual fire was quite often used, noted, as a rule in the form of the ashen layer spreading skeletons of horses. Fire was not seldom used in a bronze age in this region at burial of the dead, it is connected with fire cult in which the people trusted. The arrangement of skeletons of the horses laid at the edges of funeral cameras can indicate a certain Petrovsk influence to burials [9; c. 29].

The funeral stock of a burial ground is presented by the weapon, instruments of labor and jewelry made of bronze, a carved bone in the form of gabled ornamented psalm and goads clutch, silicon tips of arrows, a collection of ceramic ware with a geometrical ornament and with sharp rib, and also with a copper jar on the ring pallet with sharp rib. First of all chariot complexes are burials of chariot warriors, therefore presence of a military weapon among funeral stock is quite clear. In the form of remote weapon at burials there are tips of arrows that also indicates the dead of warrior, but not the rank-and-file member of the tribe.

Thus, burials of the Central Kazakhstan with chariot attributes were made only in barrows. In one barrow the chariot remnants were fixed, in four other barrows pair skeletons of «drafter» horses are found, and in three cases the rituals connected with fire use are revealed. In all the chariot burials there is remote combat weapon in the form of bone or silicon arrowhead. In two funeral complexes finds of two the gabled psalm, the horses confirming wide use as draft animals are noted. From all this we see that the studied burials give a lot of information on military art of a bronze age of the region.

Conclusion

Before the spreading of riding, the harnessed wheel vehicles were the main vehicle and transportations, they were widely used in warfare, applied to conducting fight in the open area of the Central and Northern Kazakhstan.

According to two considered sections it is possible to conclude that in activity of tribes of a bronze age a high role was played by cattle breeding,

fishery and workmanship. In barrows there are burials of a horse at the place with gabled psalm that shows their domestication. The branchiate covers of fishes which were perhaps intending for a ritual are also found or were used as ornament.

Chariot complexes mainly testify about development of military equipment and about professionalism in its construction in a bronze age. Wheels were fitted by crude skin that when drying it pulled together a wheel, and served as protection. Together with the chariot also tips of arrows in the form of distant weapon were buried that also shows military attributes of monuments.

In the chariot burial grounds besides burial of men, there are women's and children's burials. Perhaps the status the chariot warriors was transferred in the hereditary way, and was separate social group in hierarchical society of that time.

It can be noted that in both regions the burials were made on the clay platform, and also in some barrows there was an imitation of the chariot, but not its presence. Imitation was represented by horse teams and holes for chariot wheels. It is supposed that all this is connected with the general concepts of that time and with traditions that characterize cultures of these regions.

When carrying out archeological excavations there were many problems connected with bad safety and a pillage of monuments. The chariot a wooden construction therefore its preservation in the whole look is almost impossible. All details of the chariot are kept only in parts, and it in turn complicates work. The majority of monuments always meet in the plundered look, therefore some things could not be defined with what they initially. At robberies also the design of burial deteriorates, therefore it is often difficult to present initial shape of the funeral camera.

It would be desirable to note low-study the chariot complexes of Kazakhstan, a lack of material for the data analysis of other complexes of the Euroasian steppes. Further researches of monuments of this category will allow to plan solutions of the whole range of such problems as chronology and a periodization, ethnocultural attributes, dynamics and an orientation of Andronov culture genesis.

Литература

- 1 Новоженев В.А. Азиатские колесницы (к проблеме выделения азиатского колесничного комплекса) // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 1. – С. 247-255.

- 2 Евдокимов В. Варфоломеев В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Издательство КарГУ, 2002. – 138 с.
- 3 Бороффка Н. Некоторые культурные и социальные взаимосвязи в бронзовом веке Евразии // Комплексные общества Центральной Евразии в III–II тыс. до н.э. – Челябинск-Аркаим, 1999. – С. 80-83.
- 4 Виноградов Н. Могильник Кривое озеро в Южном Зауралье. – Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство. 2003. – 362с.
- 5 Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизаций). – Свердловск: издательство Урал, 1988. –184с.
- 6 Худяков Ю. Боевые колесницы в Южной Сибири и Центральной Азии // Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура: Сборник научных трудов / под ред. Кирюшина Ю.И. Тишкина. – Барнаул, 2002. – С. 139-141.
- 7 Сотникова С.В. Образ колесницы и колесничего в ритуальной практике населения эпохи бронзы Евразийских степей: опыт реконструкции ритуала и представлений // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – №380. – С. 102-108.
- 8 Бочкарев В.С., Бужилова А.П., Епимахов А.В. Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. – Екатеринбург – Самара – Донецк: Рифей, 2010. – 229 с.
- 9 Кукушкин И. Колесничные комплексы Центрального Казахстана // Известия НАН РК серия общественных наук. – 2010. – № 1. – С. 25-31.

References

- 1 Novozhenov V.A. Aziatskie kolesnicy (k probleme vydelenija aziatskogo kolesnichnogo kompleksa) // Arheologija Kazahstana v jepohu nezavisimosti: itogi, perspektivy: materialy mezhdunarodnojnauchnoj konferencii, posvjashhennoj 20-letiju Nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiju Instituta arheologii im. A.H. Margulana KN MON RK. – Almaty, 2011. – Т. 1. – С. 247-255.
- 2 Evdokimov V. Varfolomeev V. Jephoha bronzy Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Karaganda: Izdatel'stvo KarGU, 2002. – 138 с.
- 3 Boroffka N. Nekotorye kul'turnye i social'nye vzaimosvjazi v bronzovom veke Evrazii // Kompleksnye obshhestva Central'noj Evrazii v III–II tys. do n.je. – Cheljabinsk-Arkaim, 1999. – S. 80-83.
- 4 Vinogradov N. Mogil'nik Krivoje ozero v Juzhnom Zaural'e. – Cheljabinsk: Juzhno-Ural'skoe knizhnoe izdatel'stvo. 2003. – 362 с.
- 5 Zdanovich G.B. Bronzovyj vek Uralo-Kazahstanskih stepej (osnovy periodizacij). – Sverdlovsk: izdatel'stvo Ural, 1988. – 184с.
- 6 Hudjakov Ju. Boevye kolesnicy v Juzhnoj Sibiri i Central'noj Azij // Severnaja Evrazija v jepohu bronzy: prostranstvo, vremja, kul'tura: Sbornik nauchnyh trudov / pod red. Kirjushina Ju.I. Tishkina. – Barnaul, 2002. – S. 139-141.
- 7 Sotnikova S.V. Obraz kolesnicy i kolesnichego v ritual'noj praktike naselenija jepohi bronzy Evrazijskih stepej: opyt rekonstrukcii rituala ipredstavlenij // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2014. – №380. – S. 102-108.
- 8 Bochkarev V.S., Buzhilova A.P., Epimahov A.V. Koni, kolesnicy i kolesnichie stepej Evrazii. – Ekaterinburg – Samara – Doneck: Rifej, 2010. – 229 s.
- 9 Kukushkin I. Kolesnichnye komplekсы Central'nogo Kazahstana // Izvestija NAN RK serija obshhestvennyh nauk. – 2010. – № 1. – S. 25-31.

Taleev D., Nurtayeva Zh.
Development of Trade and Architectural Monuments in the Syganak

The scientific work deals with the city culture of Syganak, which located in the middle reaches of the Syr-Darya and was a political, economic and cultural center of East Dashti Kipchak Khanate, and also was the capital of Kipchaks, then Ak Orda, Abulkhair Khanate and Kazakh Khanate. It is known that Syganak had an economic and cultural importance in the Dashti Kipchak steppes and in history of the medieval khanates on the territory of Kazakhstan. The information about the inter-trade relations with other states and cities and cultural development of Syganak were based on the architectural monuments and numismatic materials and also on the medieval writings. In this article were used the results of an annual archaeological expedition of Syganak and the works of scientists from the XIX century until now.

It is spoken in detail about the political, economic and cultural development of the medieval city Syganak in XI-XVI centuries.

Key words: Syganak, Syr Darya river, Medieval city, trade, architectural monuments.

Талеев Д.А., Нұртаева Ж.А.
Ортағасырлық Сығанақ қаласындағы сауда және сәулеткерлік ескерткіштердің дамуы

Ғылыми жұмыста Сырдарияның орта ағысында орналасқан өз кезінде қыпшақтардың, одан кейін Ақ Орданың, Әбілқайыр хандығы мен Қазақ хандығының астанасы, Шығыс Дешті Қыпшақ даласының саяси-экономикалық, мәдени орталығы болған атақты қалалардың бірі – Сығанақтың қалалық мәдениеті қарастырылған. Сығанақ қаласының Қазақстан территориясындағы ортағасырлық хандықтар тарихында алатын орны мен Дешті Қыпшақ даласының экономикалық және мәдени өміріндегі маңызды екендігі белгілі. Қаланың мемлекетаралық және қалааралық сауда-саттық байланыстардағы орны мен мәдени дамуы Сығанақта жүргізілген зерттеулер кезінде табылған сәулеткерлік ескерткіштер мен нумизматикалық материалдар және ортағасырлық жазба деректер негізінде берілген.

Мақалада Сығанақты XIX ғасырдан бастап бүгінге дейін зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектері және Сығанақ археологиялық экспедициясының жыл сайынғы қазба нәтижелері пайдаланылған.

Жұмыс ортағасырлық Сығанақ қаласының XI-XVI ғасырлар аралығындағы саяси-экономикалық және мәдени даму тарихын көрсетеді.

Түйін сөздер: Сығанақ, Сырдария өзені, ортағасырлық қала, сауда-саттық, сәулеткерлік ескерткіштер.

Талеев Д.А., Нуртаева Ж.А.
Развитие торговли и архитектурных памятников в средневековом городе Сыганак

Статья посвящена рассмотрению городской культуры средневекового города Сыганак, который был политико-экономическим и культурным центром кипчаков, Ак Орды, Абульхайрского и Казахского ханства. Город сыграл важную роль в истории средневековых государств на территории Казахстана, и в экономической и культурной жизни Восточно-Дешти-Кипчакской долины. Культурное развитие города и его роль в международных торговых отношениях показаны на основе средневековых письменных источников и архитектурных памятников, нумизматических материалов, найденных в ходе полевых работ в Сыганаке.

В статье рассматривается история экономического и культурного развития средневекового города Сыганак в XI-XVIII веках.

Ключевые слова: Сыганак, река Сырдарья, средневековый город, торговля, архитектурные памятники.

DEVELOPMENT OF TRADE AND ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE SYGANAK

Introduction

Syganak located in the middle reaches of the Syr Darya River, a major trading center, which was known as the city with political significance. The city situated in 1.5 km to the west of the Kyzylor`da region, Zhanakorgan district, Sunakata village.

The city was explored in different years by B.A.Kallaur, I.A.Kastanye, A.Yu Yakubovski, but they only drew the project. The archeological works had begun in Syganak city since 2003 under the direction of Saiden Zholdasbayev.

In the written credentials the city was mentioned as `Sunah` in the writings «Hudud al Alam» by the Persian author at the end of the X century. According to an extract from the works of A.Yakubovskiy ``... there is no reason to doubt that this information is about Signak (Sugnak) [1, c, 129]. According to Mahmud Kashgari «Syganak is the city in the Oguz state» [2], and according to writings by Abilgazy «The city had been surrounded by powerful gates and walls, within inside there were trading houses and other public facilities which were a large settlement in Syrdarya region» [3]. The name of the city were mentioned a lot in the chronicles of Karakhan state in XI-XII centuries.

According to the written chronicles, because of the arrivement of Kipchaks, the Oguz tribes had moved to the south-west. And Kipchak Khanate was inhabited in the middle and lower reaches of Syr-Darya. Ibn Ruzbihan described Syganak as a border trade station of Dashti Kipchak, which is popular by its security all over the world. Syganak was a major trading center of Turkestan, and also the farming center by irrigating ditches from the Say-Darya rivers [4, c, 112].

The famous archaeologist scientist Kemal Akishev called Otyrar as the №1 city, and Syganak as the №2 city [5, c. 207]. The main reason is that Syganak not only a political, economic and cultural center of Syrdarya region, but entire of the East Dasht-i Kipchak steppes. A mention should be made that this article is divided into two large parts. The first part is about the role of Syganak in the political-economic life of the medieval states, and the second part is about the city's cultural and religious life and architectural monuments.

The Medieval City of Syganak as a Center of the Trade

Syganak city was the location of caravan routes from the earliest times. It is noted that the trade contributed to the prosperity of the city. The cities which were located in the middle and lower reaches of the Syr Darya River traded with each other from the early period.

Syganak was one of the largest trading centers of the medieval Silk Road in the Turkestan territory. It had a trading connection not only with the Syrdarya cities like Otyrar, Sauran, Turkestan, but as well as the cities of Mauerrannahr like Urgench, Bukhara, Samarkand and others.

The development of trade relations in Syganak were began with the arrivement of Kipchaks (XI c.). The relations of Kipchak rulers with Tekesh Shah of Khoresm contributed to the further development of trade. Syganak became the capital city of the Kipchak Khanate in the second half of the XII century. Kipchaks continued the ancient tradition of Turks and had divided into two wings. The capital of the right wing was the Sarayshik city which situated in the shed along Zhayik river, while the capital of the left wing was Syganak which situated in shed of Syr-Darya river [6, c. 206-230]. Syganak was not only a trading center, but also an important political and military center as well.

After the Mongol invasion, which occurred from the end of the XIII century, until the beginning of the XIV century Syganak became a political center of White Horde and also the trading and handicrafting were renewed. In the period of ruling of Erzhen Khan in White Horde, he assigned Syganak as the capital and coined money. According to the writing chronicles Erzhen Khan was buried in Syganak [7, c. 303]. But the exact year of death of Khan is unknown. According to the writing «anonymous of Eskendir» Erzen Khan died in 745. But A.Yu Yakubovski disagreed with this opinion. Because in the coins made by his son Mubarak Khojaly there were written 728 in the tenge. There are 5 coins stored in the Hermitage which were made on the behalf of Mubarak Khojaly. It is noted that there had been written the name Mubarak Khojaly and Syganak city on the coins [1, c. 130].

Urus Khan ascended on the throne in the second half of the XIV century. He destroyed the dissociated power and in order to consolidate his authority he coined tenge on behalf of yourself in the Syganak city. There are 11 coins with the name of Urus Khan which stored in the Hermitage, St. Petersburg. The earliest coin was made in 772 by Hijri calenar (1371). There were written that they were made in the New

Syganak [8]. The coined money in the Syganak shows the development of trade relations, also that it became an important economic city which ensure trade in the region. It was evidenced by the coins that were made in Syganak which were found during the archaeological excavations of Otyrar. It means that they had a trade connection. However, after the death of Urus Khan, the wars between Tamerlan and White Horde rulers had a negative impact on the development of the Syganak city.

The information about the city is mentioned in the works by Shaibani Khan, Tarih-i Rashidi and others which is mainly about the wars between Kazakh and Uzbek Khanates for the cities near Syrdarya that had lasted about 100 years. During the war for the Turkestan and its near cities Shaibani Khan issued a decree not to trade with Kazakhs, not to let them to come in to Khorezm, but if they do, to strip Kazakh traders. However, this decree has not been executed [4, c. 112]. Even during the war between the two khanates in the above cities, especially in Syganak trading hadn't been stopped. A result of the war, which lasted more than a century that Syganak city passed under the Kazakh Khanate and became a political center and one of the largest trading centers, also played an important role in the economy of the country.

There were found about 5 copper tenge (coin) from the excavations carried out until now. One of them were found from the north-western part of the city mausoleum. This copper tenge was made in Bukhara city in 1429 according to its writings. And the remaining three tenge were from Zhoshi generation, which were made in the tenge palace of Syganak [9, 36 b]. This numismatic material evidences of the existence of the tenge palace in the Syganak city and also it is the most important source for the study of social and economic life in the middle reaches of the Syr-Darya.

The following conclusions are drawn that Syganak had connected the East and the West since the Dashti Kipchak Khanate until the Kazakh Khanate and was the main trading center of the medieval towns. The many basic goods from the Central Asian countries like glass, jewelry, handicrafts and horses, and from the China like silk, ceramics, coral, etc. were brought to the city. Syganak was not only economic, but also political and cultural center as well.

The Architectural Monuments of Syganak City

Syganak city which was the political center of the several khanates is known for its architectural monuments. There are a lot of architectural monuments like a mosque-madrassa, mausoleum,

Kokkesene monument, various public places, etc. It was confirmed by the results of the archaeological researches.

The Rabat was located opposite the western gate of the north of the city which was found during the excavations of the mausoleum made from the ceramics. The front of the mausoleum was built as a tower. As a result of the excavation of the mausoleum the four rooms were opened. In the first room there were 2 people, while in the second room 3 people were buried. A top of the coffin was built from the bricks [9, 42 b].

According to the writings of Ruzbikhan Abilkhayir Khan (1468) was buried in Syganak. He described that Khan's dome was very high and amazingly decorated [4, c. 112]. The mausoleum has been founded in the XV century. And it is possible that it was built for Abilkhayir Khan.

In the south-east of the city, during the archaeological research works in 2004 in front of gate the mosque was discovered. The mosque was built of baked bricks, its measure was length of 26 m and a width of 22 m. All 10 rooms have been opened. The mosque had one large and two smaller rooms and also 7 small rooms which are surrounding the rest of rooms. Their size are different. During the excavations under the floor a necropolis was peeled [9, 20 b].

Such mosques and madrassas are known from the XI century. The structural system of these mosques were fulfilled four different tasks: 1. The great hall in order to read the Koran; 2. The small lecture rooms; 3. The storage rooms in which Holy Quran and other books are stored; 4. A prayer room. The central prayer room of the mosque was the largest main room. It was surrounded by seven rooms. These kinds of mosques were discovered in the process of excavation of the Dandibay Hill near the Otyrar city, which is situated in Bayildir village in 1973.

According to the written records when the city was the center of the White Horde, it was ruled by Erzhan khan, son of Sasybuka. He had enriched the city, many mosques and madrassas, residential premises had been built under his control [7, c. 113]. Therefore, this mosque can be built by Erzen Khan.

The archeological project of this mosque is very similar to the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Their terms of construction are very close, therefore their style of the decoration, details and ornaments are very similar to each other. According to its archaeological materials it was built in the second half of the XIV century. According to the genealogical materials a saint who is well known as Sunak-Ata

in the country had lived at the beginning of the XIII century. But according to the Arabic records Sunak-Ata was born after the Mongol invasion in the Otyrar or Syganak. He was an imam of Khoja Ahmed Yasawi [10, 13 b]. There is no doubt that in this necropolis had been buried the family of Sunak, but which generation of descendants were buried is unknown. Because not everyone is allowed to have a necropolis near to mosque.

If these necropolis were from the XV century, this time was described as a widespread of Islam in the middle and lower reaches of the Syr-Darya. That is why there were not found any consumer products except the corpse. This mosque became a holy place and pilgrimage shrine in the XVII century.

One of the most famous monuments of medieval architecture in the city is Kokkesene Mausoleum. It is located on 8 km south of the city. The monument from the baked clay which is made as the high-rise towers was built by Mamysh Bek for his wife Gulbarchin. The dome of Kokkesene was made as a sharp arrow, which is also had two columns that decorated with the ornaments [1]. The walls of Kokkesene were built as similar as a dome of Alasha Khan which had the carpet ornaments made from the ceramics. The mausoleum was built in the era of Oguz-Kipchak, approximately in XI-XII centuries.

The gates of the medieval Syganak is an unique architectural building. The construction of the gates are different from the gates of Sayran and Otyrar. The main platform of Syganak was made from the baked bricks, and has a protruding about 4.5 m, but two towers were made from the broken clay [11]. This method was effective to control the area. The gates of Sauran and Otyrar had the bridge poles. While in Syganak such poles were not found.

The architectural monuments of Syganak shows that city had the developed medieval city culture, the crafts and constructions were at the highest level, the religion of the city population was Islam in XI-XVI centuries, and also that the city had a good organized defence system. The mosques and madrassas indicate how the population were well-educated in the religious sphere. The cities like Syganak, Sauran and Turkestan which are located near Syr-Darya, were not only the trading centres, but had a great contribution to the development of education and science as well.

Conclusion

Syganak was one of the trading, cultural and religious centers along with of Syr Darya cities in the Middle Ages. The city is located along the

Great Silk Road which had given an opportunity to have a cultural communication with the cities of neighboring countries.

Despite the fact that the city were subjected to the Mongol invasion, in which almost the entire population were died, the premises were destroyed, Syganak became the major political and economic center of the region again. The main reason was a suitable location of the city. First of all, the city was located along the Great Silk Road, and secondly, the city was bordered with semi-nomadic tribes.

Syganak had an important role in international trade relations. The city was situated in the caravan road between the East Asian countries and China. Its location was at the crossroads of two directions. The first direction was the semi-nomadic tribes from the Dasht-i Kipchak, by crossing Syganak, went to the Central Asia, and the second direction was on the contrary the traders from Central Asia which is went to the Dasht-i Kipchak.

Syganak was a capital city of Kipchak Khanate, White Horde, Abilhayir Khanate and Kazakh

Khanate. So, there are a lot of architectural buildings in Syganak. There were built many mosques, madrassas and other ritual and public buildings. It was confirmed by the results of archaeological excavations.

Currently, a large part of the city had been damaged by the construction works. In the center and east part city were damaged by the local population which buried the dead for a long time, and also many farms and roads were built.

In conclusion, a medieval city Syganak was one of the largest trading centers on the Great Silk Road which connected the East and the West. It can be evidenced by tenge (coins) which were found during the archaeological researches. According to the writings of medieval authors and the mosques-madrassas and mausoleums which were found in the city indicate that Syganak along with the cities like Sauran and Turkestan which are located near Syr-Darya, was the cultural and religious centres, and also had developed education and science as well.

Әдебиеттер

- 1 Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака (Суганак). Сообщ. ГАИМК. Т. 2. – М.-Л.: Изд. ГАИМК, 1929. – С. 123-159.
- 2 Қашғари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит түрік). – Алматы: ХАНТ, 1995. – 396 б.
- 3 Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. – М. – Ташкент-Бишкек-Алматы, 1992. – 423 с.
- 4 Фазлаллах ибн Р узбихан Исфхани. Михман наме-ий Бузара (записки Бухарского гостя). – М.: Восточная литература, 1976. – 106 с.
- 5 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ермаков Л.Б. Древний Отрар. – Алматы: Наука, 1972. – 256 с.
- 6 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 1989.
- 7 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – 3-е изд. – М.-Л.: Изд. АН СССР. 1950. – С. 45-49.
- 8 Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа (и дополнения). – СПб.: Санкт-Петербург, 1896. – С. 872.
- 9 Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (VIII-XVIII ғғ.). – Түркістан: Тұран, 2010.
- 10 Дербісәлиев А. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Санат, 1995. – 238 б.
- 11 Жолдасбаев С., Нұрханов Б., Мұрғабаяев С., Бактыбаев М., Арынов К. 2011 жылы Ортағасырлық Сығанақ қаласындағы атқарылған археологиялық зерттеу жұмыстары// Маргулановские чтения, 2012. Материалы ежегодной научно-практической конференции. – Астана, 2012. – 184-190 б.

References

- 1 Jakubovskij A.Ju. Razvaliny Sygnaka (Suganaka). Soobshh. GAIMK. T. 2. – M.-L.: Izd. GAIMK, 1929. – S. 123-159.
- 2 Қашғари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит түрік). – Алматы: ХАНТ, 1995. – 396 б.
- 3 Abul'-Gazi-Bagadur-han. Rodoslovnoe drevo tjurkov. – M. – Tashkent-Bishkek-Almaty, 1992. – 423 s.
- 4 Fazlallah ibn R uzbihan Isfahani. Mihman name-ij Buzara (zapiski Buharskogo gostja). – M.: Vostochnaja literatura, 1976. – 106 s.
- 5 Akishev K.A., Bajpakov K.M., Erzakovija L.B. Drevnij Otrar. – Almaty: Nauka, 1972. – 256 s.
- 6 Ahinchanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. – Almaty, 1989.
- 7 Grekov B.D., Jakubovskij A.Ju. Zolotaja Orda i ee padenie. – 3-e izd. – M.-L.: Izd. AN SSSR. 1950. – S. 45-49.
- 8 Markov A.K. Inventarnyj katalog musul'manskikh monet Jermitazha (i dopolnenija). – SPB.: Sank-Peterburg, 1896. – S. 872.
- 9 Zholdasbaev S. Oртағасырлық Сығанақ қаласы (VIII-XVIII ғғ.). – Түркістан: Тұран, 2010.
- 10 Dербісәлиев А. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Санат, 1995. – 238 б.
- 11 Zholdasbaev S., Nұрханов Б., Mұрғабаяев С., Bактыбаев М., Aрынов К. 2011 zhyly Oртағасырлық Сығанақ қаласындағы атқарылған археологиялық зерттеу жұмыстары// Margulanovskie chtenija, 2012. Materialy ezhegodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Aстана, 2012. – 184-190 б.

Қалшабаева Б.К.,
Құрақбаева А.Ж.

**Астана қаласы және Ақмола
облыстарындағы оралмандар
(далалық этнографиялық
материалдар негізінде)**

Мақалада автор 1990–2016 жж. аралығында Астана қаласы мен Ақмола облысына жан-жақтан келген оралмандардың қоныстануы, саны, этномәдениетіндегі ерекшеліктеріне назар аударады. Аталған аймаққа алғаш қай елден және қандай себептерге байланысты келгендерін жаза отырып, қазіргі кезеңде аймаққа Монғолиядан, Ресейден жалпы ТМД елдерінен келген оралмандардың төл ортаға тез бейімделетіндігін көрсетеді. Сонымен қатар олардың тарихи Отанда орналасуы, бейімделу барысындағы қиыншылықтары, оны шешу жолдарындағы атқарылған шараларға да көңіл аударады. Шет жерлерден келген қазақтардың этномәдениетіндегі ерекшеліктерді айта келіп, өзінің ұлттық мәдениетін сақтап, оны жергілікті қазақтарға насихаттап отырғандығын жазады. Сондай-ақ, жергілікті ортамен сіңісу мәселелері де мақалада қарастырылған.

Түйін сөздер: Астана, Ақмола облысы, оралман, жергілікті қазақтар, тарихи Отан, бейімделу.

Kalshabayeva B.K.,
Kurakbaeva A.

**Oralmans of Astana and Akmola
region (On the basis of field
ethnographic materials)**

In article the author pays special attention to resettlement, number, ethnocultural features of the Kazakhs-oralmans who are coming back from the different countries in 1990–2016 years to Astana and the Akmola region. The author specifies for what reasons and from what countries oralmans have moved, notes that at present in the region immigrants from Mongolia, Russia and from the CIS countries quickly adapt. Together with it in article the author pays attention to difficulties of resettlement, adaptation on the historical Homeland and about the events for the solution of this problem. Showing ethnocultural features of the coming-back foreign Kazakhs, the author says that they, keeping the national culture, propagandize it and to local Kazakhs. Also adaptation of repatriates to the environment is considered.

Key words: Astana, Akmola region, oralman, local Kazakhs, Motherland, adaptation.

Қалшабаева Б.К.,
Құрақбаева А.Ж.

**Оралманы города Астаны и
Акмолинский области (на осно-
ве полевых этнографических
материалов)**

В статье автор особое внимание уделяет расселению, численности, этнокультурным особенностям казахов-оралманов, возвращающихся из разных стран в 1990–2016 годы в Астану и Акмолинскую область. Автор указывает, по каким причинам и из каких стран переселились оралманы, отмечает, что в данное время в регионе быстро адаптируются переселенцы из Монголии, России и из стран СНГ. Вместе с этим в статье автор уделяет внимание трудностям расселения, адаптации на исторической Родине и мероприятиям для решения данной проблемы. Показывая этнокультурные особенности возвращающихся зарубежных казахов, автор подтверждает, что они, сохраняя свою национальную культуру, пропагандируют ее и местным казахам. Также рассматривается адаптация репатриантов к окружающей среде.

Ключевые слова: Астана, Акмолинская область, оралман, местные казахи, историческая Родина, адаптация.

**АСТАНА ҚАЛАСЫ
ЖӘНЕ АҚМОЛА
ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ
ОРАЛМАНДАР (далалық
этнографиялық
материалдар негізінде)**

Еліміз тәуелсіздігін алып, еліміздің астанасы Астанаға көшуімен байланысты шет елдерден келген қандастарымыздың көпшілігі Астана қаласына, Ақмола облысына ағыла бастады. Астана қаласындағы әлеуметтік қорғау және жұмыспен қамту департаментінің берген мәліметі бойынша 1991-2013 жж. Астана қаласына келген оралмандардың санына талдау жасайық. Қалаға 1993-1998 жж. аралығында 10 отбасы 41 адам квотамен келіп барлығы үймен қамтамасыз етіледі. Ал, 1999-2003 жж. 193 отбасындағы 995 адам квотамен, 287 отбасының 1350 адамы квотасыз келіп қоныстанып, оның 195 баспаналы болады. Астанаға оралмандардың қоныстануы жыл сайын арта түсуде. Мәселен, 2005 жылы тек бір жылда 81 отбасының 505 адамы квотамен, 41 адам квотасыз келсе, 2010 жылы 249 отбасының 912 адамы квотамен, 71 адамы квотасыз келеді, 2011 жылы 250 отбасының 878 адамы квотамен, 424 адам квотасыз келеді [1, 24 p.]. Ал, 2012-2014 жж. аралығында квота берілмегендігін еске алсақ, квотадан тыс 982 отбасындағы 1563 адам келеді. Жалпы алғанда, 1991-2013 жж. квотамен 1423 отбасындағы 6372 адам квотамен, 2110 отбасындағы 5680 адам квотасыз келіп қоныстанады. Сонда Астанаға жалпы саны 3616 отбасындағы 12019 адам келіп қоныстанады [2].

Ақмола облысы бойынша 1991-2013 жж. барлығы 8065 отбасының 38136 адамы келген. Олардың ең көп орналасқан аумақтары Бұланды ауданына 1081 отбасының 6358 адамы, Ерейментау ауданына 1237 отбасының 5304 адамы, Целиноград ауданына 935 отбасының 4487 адамы, Шортандыға 960 отбасының 4642 адамы, Көкшетау қаласына 1027 отбасының 3816 адамы, т.б. қоныстанған. Оралмандардың қай аумақтан келгенін сараптайтын болсақ, олардың басым бөлігі Монғолиядан келген қандастарымызды құрайды. Олар: Монғолиядан 4034 отбасы 21069 адам, Өзбекстаннан 2407 отбасы 11181 адам, Ресейден 763 отбасы 2939 адам, сондай-ақ, Қырғызстан, Түркіменстан, Түркиядан келген қандастарымыз да кездеседі [3]. Көріп отырғанымыздай, қандастарымыздың негізгі бөлігін Монғолиядан келгендер құрайды. Бірақ айта кету керек, олардың негізгі бөлігі алдымен басқа облыстарға қоныстанып, жағдайын біраз түзеп алған соң, кейінірек Астана қаласына, Ақмола облысына қайрай жылжыған. Себебі, кестеден көргені-

міздей, 1993-1998 жж. Астанаға 10 ақ отбасы қоныстанғаны белгілі. Мәселен, көш басталғанда Ұлан-Батор қаласынан келген қандасымыз Акеділ Тойшанұлының әулеті алдымен Алматы облысына қоныстанғанын, Астанаға өздерінің соңғы жылдары ғана келгенін айтады [4]. Сондай-ақ, 1992 жылы Астананың Целиноград қаласы болып тұрған кезінде де еңбек шартымен біраз қандастарымыз келеді. Мәселен, Дариға Қабдырашқызы алғашқы жылдары Ақмола облысының Қорғалжын (ол кезде Балқаш ауданы), кейін Сандықты аудандарына қоныстанып, содан кейін Астана қаласына көшкенін айтады [5].

Моңғолиядағы қазақтардың елге оралуы, себептері жөнінде ақпарат берген Акеділ Тойшанұлы, олардың алғаш көш бастап елге оралуы 1991 ж. наурыз айындағы алғашқы еңбек шартымен байланысты. Алғашқы көште Талдықорған облысы, Кербұлақ ауылына келдік. Президенттің ағайынға ақ тілек деген атаумен шақыруы, Қ. Мырза-әлінің алыстағы ағайынға хаты отандастарымыздың Қазақстанға оралуына көп себепші болды дейді. «Отан» деген ұйым Жәнібек Кәрменов, Ратбек қажы Нысанбайұлы, жазушылардан: Тұрсынбек Кәкішов, Рамазан Тоқтаров және т.б. ұлттық мүдде, ел, жер, Отан деген ұғымдарды пайдалана отырып, Қазақстанға келуге радио арқылы үгіттеу жұмыстары жүргізілді. Ол жақтағы зиялылар да қарап қалмай елге оралатын жағдай жасап жұмыстар жүргізді. Елдің іші екіге жарылды. Бірі көшеміз десе, екіншісі көшпейміз деді, Баян-өлгей жерінде қалып қазақтығымызды ары қарай нығайтамыз. Бұл жерден көшіп кетсек, кен ошақтарында істеп отырған инженерлеріміздің үлесін, акцияларын, бар байлығымызды, ата бабаларымыздың маңдай терімен тапқан дүниесін тастап, жаңадан аяғынан енді тік тұрып жатқан Қазақстанға барып қосылып кету деген бізге оңай тимейді, деп екіге жарылды. Ақыры көшу керек деген зиялылардың бағыты басым болып көш басталды [4]. Екіншіден көш неге Моңғолия қазақтарынан басталды, себебі Моңғолия қазақтарының баспасөз, бұқаралық ақпарат құралдары кеңестік үкіметі аясындағы елдермен тығыз байланыста болды. Сонымен қатар, сол кездегі саясатқа байланысты көшті бастау үшін де бір себеп керек болды. Ол себеп Моңғолиядағы жұмыссыздық еді. Баян-өлгей аймағындағы еңбек күшін Қазақстанға шығару деген ұранмен, яғни ішкері жақтағы да еңбек күшін Кеңестер одағына және басқа да мемлекеттерге уақытша жұмыс күшін шығару саясатын

пайдалана отырып, Моңғолиядағы қазақ зиялы қауым өкілдері және экономика ғылымдарының докторы, Моңғолиядағы баға және стандарттау комитетінің төрағасы болған Дөрбатхан ағамыз ата-баба жеріне табысқанымыз дұрыс деген пікір білдірген. Оны елдің премьер министрі, ұлты бурят Бияммүсірде қолдайды. Сонымен алғашқы көш алпыс мың адам еңбек шартымен Талдықорған облысының Кербұлақ ауданына көшіп келеді. Дегенмен де келгеннен кейін де көптеген қиыншылықтардың болғанын айта кеткеніміз жөн. Бұл, әсіресе кейін көшіп келген қандастарымыздың басындағы жәйт. Тіпті кері қайта Моңғолияға көшіп кету фактілерінің де орын алғандығы белгілі. Оның бір себебі, келген оралмандарды қоныстандырумен байланысты еді. Басында қандастарымызды Семейдің Дегелең деген жеріне орналастырған. Ол жер экологиялық зардапты аймақ болғандықтан, одан көбі қайтадан Моңғолия, сонымен қатар Өскемен облысының Қатонқарағай аумағына қарай көшеді. Алғашында біздің берген жерлерге орнығып қалуымыздың себебі, ол кезде ауылдық жерлерге барсаңыз жер, мал бар. Он кой, екі сиырдан еңбек шартымен келген әрбір отбасыға берілетін, бірақ кейін келе ол берілмеді. Ал шекарада малды өткізбей, мал-мүліктің бәрі Моңғолияда қалған, – деп көрсетеді [4]. Ендігі бір информаторымыз Моңғолиядағы қазақтың алдымен 1991 жылы тек таза жұмысшы таптары ғана келгенін, кейіннен 1992 жылдары басқа мамандықтардағы, яғни басқа саладағы, кәсіптегі де адамдармен толыққанын мәлімдейді [6].

Ал, Баян-өлгей аймағындағы көш 1991 жылы тамыз айында басталды. Осы жылдың тамыз айында 800 отбасы Ұлан Батор арқылы көшіп, Шығыс Қазақстанның Тарбағатай деген ауданына келеді. Ондағы 800 үйдің 400-і Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданына орналасады. Себебі, Шығыс Қазақстан біздің ата-бабаларымыздың генетикалық эпицентрі болған, – деп көрсетеді ақпарат беруші [7]. Былайша айтқанда этникалық эпицентрі болды. Ол жерде аталарымыздың сүйегі бар. Бірақ қанша ата-баба жері десе де тұрмыс жағдайына және өздерінің әлеуметтік-саяси сұраныстарына қарай Қазақстанның басқа да аймақтарына қарай қоныс аударады. Мәселен, қазіргі кезеңде ол жерде 30-40 отбасы қалған. Өйткені олардың да негізгі бөлігі Ақмола облысына, Астана қаласына жақын орналасқан. Ақмола облысының орыстар көп қоныстанған аудандарда 2300 үй бар, ал Макинка деген елді-мекенде орыстардың ішінде 800 үй отыр, – деп мәлімет береді [8]. 1993-1995 жылдары Ақмола

облысы (ол кезде Көкшетау облысы) Бұланды ауданы, қазіргі Макинқаға, никольский, Елтай селоларына 200 үйдей түгел Моңғолиядан көшіп келген қазақтар болса, қытайдан келген қазақтар 2 отбасыны құрады [9]. Моңғолиядан келген қазақтардың көбі Орта жүзден, оның ішінде Абақ керей. Абақ керей оның ішінде он екі атаға дейін тарайды. Соның ішінде: абай керейлер, одан құрман, бақат, саңырау, ұзын мылтық, ханкелді, жәнтекей деген аталары Моңғолия жерінде өсіп өнген [7]. Жалпы, Ақмола облысына орналасқан оралмандардың көбі Моңғолиядан көшіп келген қазақтарды құрайды. Оның үстіне кезінде ата-бабаларының шыққан жері осы Көкшетау облысы екен делінеді. Өзінің ата-бабасының тарихы туралы, Өтекей Қабдырашқызы арғы аталарымызда үлкен батырлар болған. Орта жүзден шыққан Киікбай батыр деген болған. Атбасардан бейіті табылып жатыр. Ұлт-азаттық қозғалыс кезінде қайтыс болған. Астананың бойында Атбасардан ары қарай Калутон деген өзен бар. Бір кездері ата-бабаларымыз көшіп бара жатқан кезде Құтан деген құс қалмай көштің артынан ереді екен. Сонда қал құтан, қал құтан деп айтады екен. Мүмкін сол Калутон өзенінің аты «қал құтан» атауынан шығып, кейіннен «Калутон» аталып кеткен де шығар, – деп жер атауына байланысты өз пікірін білдірді [7].

Моңғолиядан келген қазақтардың көпшілігі Моңғол жерінде ешқандай саяси-әлеуметтік қысым көрмегендігін, жағдайларының өте жақсы болғандығын айтады. Моңғол халқы – өте жақсы халық, әділетті, ешқандай шеттетуді көрмедік, – дейді. Қазақтарға көп еркіндік берілді, өз алдына жері, малы болған соң, ата салтын, дінін, тілін жақсы сақтады [4].

Ақмола облысындағы Өзбекстан, Қарақалпақстаннан көшіп келген қазақтар да алдымен Оңтүстік Қазақстан облысына қоныстанып, содан кейін Астана қаласының маңына көшіп келген. Ақмола облысының Целиноград ауданына Қарақалпақстанның Тахтакөпір ауданынан 2004 жылы көшіп келген Сәндүзей Наурызбаева, Қарақалпақстанда қазақтардың қарасақал, шөмекей, қожа, жақайым, жолшара руларының көп тұрғандығын айтады [10]. Олардың да бір бөлігі квотамен Ақмола облысына қоныстанса, квотасыз келген бір бөлігі алдымен Алматы облысына қоныстанып, кейінірек Астана қаласына, Ақмола облысына қоныстанады. Отандастарымыздың көпшілігі Атамекенге көшіп келуінің ең басты себебін ұрпақтарының, немерелерінің болашағы үшін, ұлтының қазақ екенін ұмыттырмау екендігін

айтады. Өсен Ақатұлы: «Қытайдан Шортанды ауданына 2012 жылы көшіп келдік. Атамекенде соңғы өмірімізді өткізейік, мына балаларымыз бен немерелеріміз өз қазағын танып алсын», – деп келдік дейді [9].

Зерттеу барысында бір байқағанымыз, Қытай мен Моңғолиядан келген оралмандар арасында өзінің тілін сақтап, дәстүрлі мәдениетінің қаймағын бұзбай, бай этномәдени мұраларын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырған қазына қарттардың бар екендігіне куә болдық. Оның үстіне айта кету керек, олардың басқа елдерден келген қандастарымызға қарағанда рухани тұтастығын сақтаған, құндылыққа бай екендігін айта кеткен жөн. Мәселен, Моңғолиядағы қазақтардың шағын бөлігі ғана тұратын Қобда аймағында тұрған Күлтән Әбдиқызы ауыл арасында талаптанып, талантын шыңдай жүріп, «ұзақ ұйқыға» кеткен қазақтың ақындар айтысын оятып, сахнаға шыққанын мақтанышпен айтады. Аймақтың айтулы ақындарымен үзеңгі қоса отыздай жыл ірі сайыстарға түсіп, әлденеше рет жүлдені жеңіп алды. Атақты дүлдүл атанбағанымен осы өнерді үзбей жалғастырып, бүгінгі ұрпаққа мирас еткен. Сол жыр шумақтарын келтіре кетейік:

Мен таттым үш патшаның дәмі-тұзын.
Қытайда – менің туып, ұшқан ұям,
Ержеткен Моңғолия өскен ұям
Қалуға сенде мәңгі аңсап келдім –
Ата-жұрт – алтын ұям, ұлттық ұям!
Ұлттық тіл, ұмытпа елдің дәстүр-салтын,
Бұл жерде жоғалмасын қазақ атың,
Ұрпағым үзілмесін – деп тапсырған,
Атқардым бабалардың аманатын! [11], –

осы сияқты басқа да суырып салма, ақын-жыршылардың еңбектерін көп келтіруге болады.

Сондай-ақ, ел арасында Моңғолия, Қытайдан келген қазақтар тұрмысында күнделікті тұрмысқа қажетті қолөнер бұйымдары, әсем қол сұрткіштер, сөмкелер, төсекжапқыштар, алаша, кілем, тұскиіз, сырмақтардың әр шебердің талғамына, ой-өрісіне тән ою-өрнекпен нақышталып жасалғандығын көптеп кездестіруге болады. Әйелдер қолөнердің киіз басу, тігін өнері, ою-өрнек, ши тоқу, терме тоқу, кесте тағы басқа да түрлерін жақсы меңгерген. Бүгінде осы бұйымдардың көпшілігі сұранысқа ие болып, соны сатып күнкөріске де септігін тигізіп жатқандығын айтады. Бірақ, әрине кілем, алашалардың қолданыстан қалып, әкелінген үй жиһаздарының іріп-шіріп бара жатқандығына да қынжылады. Ерлері негізінен зергерлік-

пен, ағашпен, тері илеу, өңдеумен, ұсталықпен айналысқан. Бұл өнері де бүгінде сырт қалған жоқ. Осы өнерлерінің арқасында Монғолиядан келген қандастарымыздың көпшілігі жиһаз жасаумен, тұрмыстық қолөнермен айналысып, халық арасында олардың жасаған бұйымдары жақсы сұранысқа ие болуда. Қолөнер ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған. Тіпті отбасында болашақта үй боласың, сонда қажетіңе жарайды деп қыздарға міндетті түрде қолөнердің бір түрін үйретіп отырған. Қазақтың ұлттық салт-дәстүрлерін әрбір қазақ қызы білу керек деп, қыздарға

бар өнерді үйреткен. Өйткені ол ата-бабамыздан жалғасып келе жатқан қасиетті, киелі өнер. Моңғолия қазақтары қыздың жасауын да ұлттық нақышта жасайды, жасауға міндетті түрде қолөнер бұйымдарын қосады, мысалы түскиіз, сырмақ, т.б. Қандастарымыздың айтуынша, бірге алып келген қолөнер бұйымдарын жергілікті қазақтар қызықтап көретін. Әрине, қандастарымыздың бұл өнерлері ұмыт бола бастаған кейбір қолөнер туындыларымыздың қайта жандануына, болашақ ұрпақтың үйренуіне, онан әрі жалғастыруына жол ашады деп сенейік.

Әдебиеттер

- 1 Kalshabaeva B.K., Seisenbayeva A.S. Problems of Repatriation and of Adaptation of epresentatives OF the Kazakh Diaspora of Central Asia in the Historic Homelend // Middle-East Journal of Scientific Research. – M., 2013. – Vol. 15 (1). – Pp. 20-26. ISSN 1990-9233
- 2 Астана қаласы жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының көші-қон бөлімінен алған мәліметтер бойынша. – Астана, 2014.
- 3 Ақмола облысы жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының көші-қон бөлімінен алған мәліметтер бойынша. – Астана, 2014.
- 4 Тойшанұлы Акеділ. Астана қаласы, 1969 ж. туған. Моңғолиядан келген.
- 5 Қабдырашқызы Дариға. Астана, 1956 ж. туған. Моңғолия.
- 6 Төлеуқызы Гүлнар. 1961 ж. туған. Моңғолия
- 7 Қабдырашқызы Өтекей. 1950 ж. туған. Моңғолия.
- 8 Қайратұлы Бекен. Ақмола облысы, Қоянды ауылы, 1963 ж. туған. Моңғолия.
- 9 Ақатұлы Әсен. 1949 ж. туған. Қытайдан келген.
- 10 Наурызбаева Сәндүзей. 1953 ж. туған. Қарақалпақстаннан келген.
- 11 Әбдіқызы Күлтән. 1946 ж. туған. Моңғолиядан келген.

Referenses

- 1 Kalshabaeva B.K., Seisenbayeva A.S. Problems of Repatriation and of Adaptation of epresentatives OF the Kazakh Diaspora of Central Asia in the Historic Homelend // Middle-East Journal of Scientific Research. – M., 2013. – Vol. 15 (1). – Rr. 20-26. ISSN 1990-9233
- 2 Astana қаласы жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының көші-қон бөлімінен алған мәліметтер бойынша. – Астана, 2014.
- 3 Ақмола облысы жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының көші-қон бөлімінен алған мәліметтер бойынша. – Астана, 2014.
- 4 Тојшанұлы Акеділ. Астана қаласы, 1969 ж. туған. Моңғолиядан келген.
- 5 Қабдырашқызы Дариға. Астана, 1956 ж. туған. Моңғолия.
- 6 Төлеуқызы Гүлнар. 1961 ж. туған. Моңғолия
- 7 Қабдырашқызы Өтекей. 1950 ж. туған. Моңғолия.
- 8 Қайратұлы Бекен. Ақмола облысы, Қоянды ауылы, 1963 ж. туған. Моңғолия.
- 9 Ақатұлы Әсен. 1949 ж. туған. Қытайдан келген.
- 10 Наурызбаева Сәндүзей. 1953 ж. туған. Қарақалпақстаннан келген.
- 11 Әбдіқызы Күлтән. 1946 ж. туған. Моңғолиядан келген.

Baudiyarova K.B., Uderbay G.D.

Fishing trade of Syrdarya kazakhs

The downstream of Syrdarya and Aral Sea is an area of utmost development of fishing trade. In these territory people from ancient times used fishery as additional occupation. The increase in number of Russian settlers nad the construction of Orynbor–Tashkent railway in 1901–1904 years had great impact on fishing trade evolution in the area. People who know fishing, processing settled from banks of Volga, Astrakhan areas. The article is dedicated to the study of fishing culture peculiarities of Aral fishermen. The materials are taken from the XIX and early XX century travelers, investigation expedition’s data. Moreover, the territorial peculiarities of fishing in Perovsk and Kazali uezd, which are situated in Syrdarya downstream, is investigated. The first ethnographic data about this area is written in military leaders and military travelers investigations. Although the military investigation of Kazakh territory proposed Russian power in the area the reconnaissance purpose includes basic data which can be used as the evidence of some Kazakh lifestyle peculiarities. The source of information of the article includes Berg, Butakov, Dobromislov works.

Key words: Kazakhstan, Syrdarya, Aral Sea, Perovsk uezd, Kazali uezd, fishing trade.

Баудиярова Қ.Б., Үдербай Г.Д.

Сыр өңірі қазақтарының балықшылық кәсібі

Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізі балықшылық кәсібінің ерекше дамыған аймағы. Осы өңірде балық аулаумен ертеден қосалқы кәсіп ретінде айналысқан. Орыс қоныстанушыларының санының өсуі, 1901–1904 жылдары Орынбор–Ташкент темір жолының салынуы балық шаруашылығының дамуына көптеген мүмкіндік ашты. Аралға Еділ бойынан, Астрахань өңірінен балық аулауды, өңдеуді білетін мамандар, балықшылар келіп қоныстана бастады. Мақалада XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде жүргізілген саяхатшылар, зерттеу экспедициялардың материалдары сарапталынып, Арал өңіріндегі балықшылық кәсібі даму ерекшелігі қарастырылады. Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы Перовск және Қазалы уезі қазақтарының аймақтық ерекшеліктері назарға алынды. Алғашқы этнографиялық зерттеулер қатарына осы өңірде әскери басшылар мен әскери саяхатшылардың зерттеулерін жатқызуға болады. Әскерилер зерттеулері қазақ жеріне Ресей билігін орнатуды көздеген рекогносцировкалық мақсатта жүргенімен сол кезеңдегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктерін анықтауға негіз болатын мәліметтер жүйесін қамтиды. Мақаланың дерек көзі ретінде Берг, Бутаков, Добромисловтың еңбектері қамтылды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Сырдария, Арал теңізі, Перовск уезі, Қазалы уезі, балықшылық кәсібі.

Баудиярова К.Б., Үдербай Г.Д.

Рыболовный промысел сырдарьинских казахов

Нижнее течение Сырдарьи и Аральское море являются особенными регионами рыбного хозяйства. В течение длительного времени в этих регионах рыболовство занимало второе место в хозяйстве. Увеличение числа русских поселенцев и строительство железной дороги Оренбург – Ташкент в 1901–1904 годы открыло множество возможностей для развития рыболовства. С Астраханского региона и прибрежных районов Волги начали переселяться рыбаки, специалисты рыбного хозяйства и рыбного производства в Аральский регион. В статье проанализированы материалы путешественников и исследовательских экспедиций XIX – начала XX веков и рассмотрены особенности рыбных традиций Аральского моря. Были приняты во внимание региональные особенности казахов Перовского и Казалинского уездов. К первым этнографическим исследованиям в этом регионе относятся работы военных чиновников и путешественников. Целью военных исследований на казахской земле российскими властями была рекогносцировка, а так же возможность сбора информации об особенностях жизнедеятельности казахов. В качестве источников в статье были использованы труды Берга, Бутакова, Добромислова.

Ключевые слова: Казахстан, Сырдарья, Аральское море, Перовский уезд, Казалинское уезд, рыболовный промысел.

**FISHING TRADE OF
SYRDARYA KAZAKHS**

Fishing trade was not so popular among Kazakhs, it only was used in jute (a Kazakh word describing scarce of food, especially meat and sheep) or in case people could not nomadize. In the beginning there was used only basic fishing strategies. First fish was precipitated and then caught by bare hands, then by piercing, and only then started to use boat and fishing-rod for catching. Fish men learnt to make needed equipment and devices, studied expedient fishing season, places and techniques. Due to the Russian empire's colonial policy the rise in population of Russian workers and development in marketing the requirement for fish and fish goods started increasing. Consequently, fishery had become basic trade of many people in late XIX and early XX centuries. In Caspean Sea area, Shalkar Imantau, Shuche, Chebane, Zaisan, Alakol, Balkash lake, Aral sea, Zhaik, Syrdaria, Kara Ertis, Ile, Shu river banks there appeared certain group of Kazakh fish men. From then on Russia started to control Aral sea and Syrdaria bank areas facing with Central Asia khans.

On Syrdaria downstream Kazakh people started also fishing. The subject of the investigation is the fishing peculiarities used in Syrdaria downstream, Karaozek, Zhanadaria river banks and the lakes nearby. Confluence of Syrdaria to Aral sea, and east side of the sea was where mainly fishing among Kazakh fishers developed. Syrdaria like Kazali, Raim, Amanotkel, Bogen, Karashalang fished for living and made equipment like net, glade, needle and fishing-rod. In 1901-1904 years Orynbor-Tashkent railway rails construction had great impact on the fishing trade. Near the confluence some Kazakh lived permanently whereas others nomadized time by time. Fishing trade in Syrdaria region was divided into two parts. Lakes close to Syrdaria pool and downstream is the first part, and second part is Amudaria pool, Southern part and Southern-west part of Aral sea.

Considering the purposes and interests of Kazakhstani colonial policy in fishing areas in the first half of XIX century, we made the purpose of our article to clarify Kazakh fishing trade customs and superstitions.

Fishing in Period of Russian Empire Colonial Policy

Fishing trade in Kazakhstan River and lake areas had been developed well. Before the Thashkent railway construction Northern Aral area was escheated. XIX expedition and investigation of Aral area had started by Russian science academy detachments.

Just after mid XIX century Russia became close to Central Asia khanate and Aral sea, Amudaria river. There were built ports and Aral marine.

In 1825 colonel A.S. Berg launched Russian scientific expedition to investigate Aral sea. He and his group studied the west bank of the Syrdaria and wrote precious astronomic data and cartographic material. From then on interest to Aral sea area has started. Expeditions were held one after another. In 1847 in so called Raim (modern name) region Raim enemy fortification was built. The head of the fortification was Orynbor governor-general V.A. Obruchev. He also founded Kosaral port [1].

In 1846 one of the Headquarters captain Shulwrote, considering it as a main data about Syrdaria downstream bank fishing trade, that fisher men were half-settled like farmers. Near Syrdaria crossings like Talboget, Khanotkel less growth of bulrush provided suitable environment for fishing. People floated into a river on a raft and used cone net for catching. And in bushy areas there were ship-storages for keeping fish alive. Seines for catching fish were weaved of hemp that grow in the sea.

Precise investigation made on Aral is considered to be done by investigator-traveler Rear Admiral Aleksei Ivanovich Butakov (1816-1869). He led the expedition organized in Orsk, Russia. There were 27 people in the expedition, ethnographer A.I.Akischev, Ukrainian great poet and artist T.G.Shevchenko, investigator K.E.Pospelov and Pole exiles in Russia also were in the expedition. All together they made accurately noted geographical points of Aral sea [2].

In 1853 ships «Perovskii» and «Obruchev» swam in Aral for the first time. After Tashkent-Orinbor railway launch, starting from 1908 steamship and vessels worked. Russian dealer named Lapshin leading workers controlled fishing trade in Aral and made it utmost importance occupation of the locals.

Large amount of settlers settled in Amanotkel and Bogen. In 1901-1904 years 40 families moved to Amanotkel from Oral. Russian tradesmen taught local people fishing strategies and paid salaries for the work.

Fishing trade was largely practices in Kazali and Perovsk uezd in Syrdaria region. The suitable environment in the area is intertwined with the geographical peculiarities of the place. Fishing trade in Kazali uezd was started earlier than in Perovsk, in Kazali development of the fish men is due to the close location to Aral sea, railway station, and increase in number of requirements from Orinbor and Yrgyz. A.I.Dobromislov wrote in 1912 «There are 25 fishing lakes in Kazali region, the biggest of them is Kamistibas» – and said that fishing season

there was autumn and winter. In 1900 – 54008, 1906 – 177499, 1907 – 185375 pood of fish was sent from Kazali. According to A.I.Dobromislov there were 14000 fishmen in Kazali in 1910.

The fishing trade development in syrdaria area had great impact on nation's development. The new encampments appeared in Amanotkel, Karmakshi, Kamistibas and etc. Not only on Syrdaria downstream, aslo in sea many Kazakh dealt with fishing. Fishing trade increased each year [3].

According to statistical investigations in 1910 23.3% of Perovsk locals, in 1911 34.3% of Kazali uezd locals, in 1910 in Syr-Aral area 14 thousand people were involved in fishing trade [4].

Fishing season starts in late April till September. Autumn season started from October. In Aral sea seine was used to catch fish. Net, fishing rod was used rarely. People regularly implemented and created equipment used for fishing in Aral area. In order to make fishing rod or other types of it, the heated the needle glowing in the fire, softened the rod and made a hook, after put it in water. These were the other types of fishing-rods. Also people used seine made of bulrush named «kaza». V.V.Grigorev described the fishing techniques used in Aral sea as follows : « they use like our seine but made of bulrush which grow there» [5].

Between XIX and XX centuries the life of Aral people had changed dramatically. There had been progressive changes in Fish men's life. Russian sailors brought ship together with boat relations and fishing trade. Kazakh and Russian worker worked together in Syrdaria and Amudaria downstream. Same work, care and difficulties made them close to each other, and taught them work-class. They affected each other in spiritual, cultural and lifestyle aspects.

Superstitions about Fishing Trade

No Kazakh superstitions in fishing trade has been investigated and written till today. In fishing occupation, there are numerous terms about the process and equipment. There are certain beliefs about in fishing process in Kazakh culture. For instance, «The host of water – Suleiman» they believed that Suleiman was god of water and host of it. At night they prayed for Suleiman when they went to creek, sea, even when they went to well. In dark night, or under moon light when they went alone to the water side they believed that water god Suleiman enchants the person and takes underwater and before going into the water prayed «Save water god Suleiman» [6].

Kazakh people never spat into water, or pissed into it. If to compare with Shyngyyskhan law, the

person who pissed into the water was sentenced to death penalty. In Tauke khan's «Zheti Zhargy» the person who pissed into water was hardly punished. The Nomad's myth host of water Suleiman not only comes from religious data that Dauit prophet's son, and also Kazakh myth character. Before Russian fishing traders come to Aral area, the Kazakh had other different additional trades. The proof for that is Karmakshi ata legend. Fish men near Syrdaria had been always told about Karmakshi ata, they always prayed for him. According to the legend, Karmakshi ata lived approximately between 1630-1710 years. He dug a house underground near the Aral and lived there, he used fishing rod and it was his occupation. With the fish he caught he could feed entire villagers and was guardian for his village, always helped to hungry, poor and passer-by people. Karmakshi ata cemetery which is situated by Syrdaria bank proves the existence of fishing trade in Syr area. «To eat fish go to Syr, to drink kumis go to kir» saying was not said in vain. Like Kambar –ata, Sholpan – ata Karmakshi-ata – was considered to be fish, and fish men's patron [7].

Moreover, there is a place named «Balikshi aulie» which is situated in Suindik, Sozak region, Shymkent oblast. No locals fished there. They spent a night near Saint, prayed, gave nutriment and believed in superstition. It was believed that the one who catch the fish from there will come across a bad.

Kazakh fishermen said «uirinmen ush togiz» in translation means three shoals of fish, and hit it on the head with a mallet – it is real lexicology of cattle breeding. Even some people slaughtered the fish according to cattle breeding law. These facts show us that Kazakh people mainly used cattle superstition rules in fishing trade beliefs [8].

People from Syr area believed that carp is a fish which saw an angel, so they ate the head, mouth so to go to heaven. Before throwing the rod into the water they said : «If you cannot bark- you are womanizer, if I do not get – I am womanizer» and only after that spat on it and throw feed. If a fish do not come to the rod, they hang women's pants in the hook, or they stole the stone from other luckier person's rod and believed so they can get the luck.

Fishmen said «make many as song, big as bull» before taking a fish. If there is a bigger size of a fish on the rod, they said «it is sin» and left the fish go, and did so too little fish was caught. After fishing people shared their fish with orphans. They believed «Fish is earth worm» which meant there are a lot of fish, and always shared with each other [9].

«...never count the caught fish» said the people and shared with everyone. An elder person shared

fish everytime after fishing. And everytime people waited for him in a hurry. Consequently there appeared a saying – «whirr as if sharing fish» [10].

People never say «eat» fish, because they believe the bone can be stuck in the throat. And Syr people said – «no blessing of fish, no ancestor of dog», it is believed that the saying comes from the belief. Pregnant women were not allowed to eat fish, it was believed that «baby will be dumb, mute».

There is also a superstition – «If you eat fish fully once a year, you get out of any illness». As Kazakh people usually ate cattle meat sometimes eating fish was beneficial: it is light for stomach, healthy for organism. However, after eating fish they never ate or drank food made of milk [11].

People who always stayed near sea or a lake everyday eating fish said themselves that «today's fish is different from the yesterday's one, it has different taste» – as they believed so. After gnawing the meat bones which was cut for celebration or for holy spirits, all the bones were floated into a water because they believed that the cattle will breed as much as fish do.

The nation's superstition about fishing trade is very interesting issue. It is part of spiritual, cultural, ecological peculiarities of Kazakh people.

Conclusion. Humanity has always dealt with fishing, used it as a penetration, then it became important living means and fishing trade has become one of the main occupation of many people. Fishing in Kazakh environment developed well from ancient times in sea and lake areas. They stewed, fried, fired, dried and ate in different other ways. Fish as main nutrition together with its food importance became useful for health of people. Moreover, in cultural environment, there are many superstition, beliefs, sayings and cultures have been developed through many years. Lifestyle of ancient Kazakh people was mainly connected with cattle, however fishing trade has always been important occupation of the nation for so long. Fish products for Kazakh people were not only goods but also was marketing, job, life occupation. Fish market lively worked in winter time mainly. The increase of Russian settlers and the economic relations with Russia brought to the raise in fish requirements in marketing. Fishing trade in Aral, Caspian Sea areas mainly developed in late XIX and early XX centuries. Many settles appeared near the confluence of Syrdaria into Aral Sea. These territories had great impact on Kazakh fishery trade development. In 1911 in Kazali 34.4% of locals were involved in fishery. Moreover, in this area fishing trade had utmost importance in living occupations. Kazakh people who were involved in fishing trade

faced the numerous of fish which swam above the sea waves. In Aral pool fishing trade dramatically developed between 60-70 years of last century. The fishing trade developed increasingly in Aral pool. At that time in the area the number of big

properties working on fish trade appeared and many new fishing strategies and techniques were implemented. Nevertheless, the number of fish decreased because of the dramatic change of water and salt level.

References

- 1 Berg L.S. Ryby Turkestana // Nauchnye rezul'taty Aral'skoi ekspedicii. St. Petersburg. – 1905. – T.4. – Vyp. 6. – 262 s.
- 2 Dobromyslov A.I. Goroda Syr-Dar'inskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulieata, CHimkent. – St. Petersburg., 1912. 18 s.
- 3 Kazahsko-russkie otnosheniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867 gody). Sbornik dokumentov i materialov. – Alma-Ata: Izdatel'stvo Nauka, 1964. – 572 s.
- 4 Berg L.S. Ryby i rybolovstvo v ust'e Syrdar'i i Aral'skaya ekspediciya // TIOS. Promyslovyj otdel. CH.II. Vyps.1.– St. Petersburg., 1900
- 5 Toktabay A. Qazaktyn anshylyk, qusbegylykke, balyk aulauga baylanysty jora – josyndary // Qazak halqynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom. – Almaty; Arys., 2005.
- 6 Dosqarayev ZH. Aral, Kaspий balyqshylarynyn tilindegi profesionaldyq leksikanyn marerialdary // Qazaq tilt tarihy men diolektologiasynyn maseleleri. – Almaty, 1958. 1-shyguy.
- 7 Potanin G.N. Zimnyaya poezdka na ozero Zaisan // TS. – 1868. – T. XV. – St. Petersburg.
- 8 Sembieva G. Balyq ataularynyn cozdikterde berilui turaly // Tiltanym, 2004. – №2 (14)
- 9 Budagov L.Z. Sravnitel'nyi slovar' tureckp-tatarckih narechiy. – St. Petersburg. Tipografiya IAN, 1869.
- 10 Shalekenov U.H. Kazakhi nizov'ev Amudar'i. – Tashkent, 1966.
- 11 Qozhaquly O. XVIII gasyrdyn songy shiregi men XIX gasyrdyn 70-zhyldaryna deiin Qazaq-Qoqan qarym-qatynastary

Терекбаева Ж.М.
**Қазақтардың түйені
көлік ретіндегі пайдалануы**

Мақалада көлік малдарын қазақ халқы мініс көлігі және күш көлігі ретінде пайдаланғандығы жөніндегі мәселелер қарастырылады. Мінілетін малдардың ішінде және көш көлігі қызметінде немесе шөлді аймақтарда тауар тасымалдау үшін түйе малы таптырмас төзімді «көлік» болып табылады. Түйе ежелден шөлді-тұзды аймақтардың табиғат жағдайларына жақсы бейімделген, аптап ыстықтарда апта бойына сусыз тіршілік ете алатын бірден-бір түлік. Түйелер қазақ халқы үшін, әсіресе оңтүстік бөлігінде мекен ететін қазақтар үшін тиімді әрі ыңғайлы үй жануары болып табылады. Қарапайым шаруа түйені ет және сүт өндіруде, салт мініске, жүк тиеуге, жер жырту, арбаға не шанаға жегу арқылы кеңінен қолданды. Сол себепті де жұмысшы жануар ретінде жылқы мен өгіз сияқты рөл атқара алады.

Себебі түйе малы шөл далада жүруге төзімді, суға, шөпке шыдамды, құмайт жерлерде жалпақ табаны жүруге қолайлы.

Түйін сөздер: қазақтар, көлік, түйелер, арба, салт міну.

Terekbaeva Zh.M.
**Kazakhs camel
use as transport**

The article deals with the problem of the use of the Kazakh people, animal-drawn transport animals in a vehicle driving force and pack. Among mounts, camels are an effective means for the transport of goods in the arid zones, as well as an irreplaceable and resilient «transport». Camels have long been known for their adaptability to the environment of salt-desert regions. These animals are able to exist for a long time, even in the intense heat.

Camels for the southern region of the Kazakhs are the most profitable and convenient pet. Camel as a working animal, for the Kazakhs and completely replaces the bull and the horse.

Key words: kazakhs, transport, camels traffic, riding.

Терекбаева Ж.М.
**Использование казахами
верблюда в качестве
транспорта**

В статье рассматриваются проблемы использования казахским народом транспортно-гужевого животного в виде ездового транспорта и вьючной силы. Среди ездовых животных верблюды являлись эффективным средством для перевозки товаров в засушливых зонах, а также незаменимым и выносливым «транспортом». Верблюды издавна известны своей приспособленностью к природным условиям солёно-пустынных регионов. Они способны существовать длительное время даже в самую сильную жару. Верблюды для казахов южной области являются самым выгодным и удобным домашним животным. Верблюд как рабочее животное для казахов заменяет вполне и быка и лошадь.

Ключевые слова: казахи, повозка, верблюды, транспорт, верховая езда.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТҮЙЕНІ КӨЛІК РЕТІНДЕГІ ПАЙДАЛАНУЫ

Адамзат өркениетінде көптеген ғасырлар бойы жүк тасымалдауға және қатынауға қолданылатын күш пен құралдар ретінде өзендер мен көлдер, желдің күші, адам баласы мен малдардың күші пайдаланылды.

Археологиялық зерттеулер барысында қола және ерте темір дәуірлерінде байырғы көне тайпалар шаруашылықта, тұрмыстық қажеттілікте және де көшу барысында түйе малын қолданғандығын археологиялық олжалар дәлел бола алады [1-2]. Сонымен қатар, көне тайпалар дөңгелекті көліктерге малдарды жегу арқылы (жылқы, түйе, өгіз және т.б.) тұрмыстық шаруашылықта пайдаланып, оның маңызды орын алғандығы жөнінде жартастағы көріністерден байқауымызға болады, мысалы Сарыарқа, Мойынқұм, Оңтүстік Қазақстандағы Қаратау жотасы, Шығыс Қазақстандағы Смағұл, Мойнақ және Талапты I, Тянь-Шаньдағы Саймалы-Тас, Памирдегі Текке-Таш және Акджилга жоталары. Солардың бірі төрт түлік малдардың екі, төрт дөңгелекті арбаға жегіліп, немесе өздерін жеке мініс көлігі ретінде қолданғандығы жөнінде көптеген материалдардан көре аламыз.

Жалпы қазақы ортада негізінен адам мен жүк тасымалына пайдаланылатын малдарды көлік деп айтқанымен, ел арасында кейде өзге де мысалы, жер жырту (1-сурет), дән себу, тырма сүйрету, дән бастыру (таптату) және т.б. жұмыстарда пайдаланылатын малдарды да осылай атайды. Қазақтар малды мініс көлігі немесе жүк көлігі ретінде қолданған. Мінілетін малдардың ішінде түйенің орны ерекше болды. Түйе ежелден шөлді-тұзды аймақтардың табиғат жағдайларын а жақсы бейімделген, аптап ыстықтарда апта бойына сусыз тіршілік ете алатын бірден-бір түлік. 1893 жылы әйгілі швед ғалымы Свен Гедин түйеге қатысты былай деген: «Түйелер негізінен жуас, жақсы жүгіреді, делбеші үстінде жайбарақат отыра алады, бірақ бізге кейде өз жолымен жүруге тырысатын қикар түйе кездесетін. Тізгінді ағашқа бекітіп, мұрын шеміршегі арқылы өткізген, осылайша қатал әдіспен үлкен түйені бағындырады».

Түйелер қазақ халқы үшін, әсіресе оңтүстік бөлігінде мекен ететін қазақтар үшін тиімді әрі ыңғайлы үй жануары болып табылады. Қарапайым шаруа түйені ет және сүт өндіру-

де, салт мініске, жүк тиеуге, жер жырту, арбаға не шанаға жегу арқылы кеңінен қолданды [3, с. 215]. Сол себепті де жұмысшы жануар ретінде жылқы мен өгіз сияқты рөл атқара алады.

Василий Радлов былай деп жазған: «Түйелер қазақтардың арасында үлкен құрметке ие, оны киелі жануар ретінде қарастырады. Түйе егін жесең, әсіресе жаныңа пайдалы».

1-сурет – Түйемен жер жырту. Ұзынағаш болысы. К., м.б. 1912, 65x95.
ЦМК КП 2395. Н.Г. Хлудов. Шығармалар каталогы: кескіндеме және графика.
Алматы: Эффект, 2003

Мініс көлігімен қатар қазақта төзімділігіне байланысты күш көлігі ретінде негізінен түйе пайдаланылған. «*Алты айлық жолға арымас, атан деген көлік бар*» деген сөз түйенің күштілігін, ауыр жүкпен ұзақ жүріске шыдамдылығын сипаттайды. Түйе түлігінің көліктің басы екендігі жөнінде Шал ақынның өлеңдерінде төмендегідей жолдар кездеседі:

Көшкенде көлік болмас түйе алдында,
Еруде сауын болмас бие алдында [4, 186 б.].

Көш көлігі қызметінде немесе шөлді аймақтарда тауар тасымалдау үшін (2-сурет) түйе малы таптырмас төзімді «көлік» болып табылады. Себебі түйе малы шөл далада жүруге төзімді, суға, шөпке шыдамды, құмайт жерлерде жалпақ табаны жүруге қолайлы. Бір түйеге салмағына қарай 150-200 кг тиеуге болады. Ал қаны толысқан, сүйегі қатқан 8-10 жастағы түйеге 250-300 кг жүк тиеуге болады. Бай отбасының көшу үшін жүк санына қарай 10-12 түйе, әлеуметтік жағдайы орта отбасы үшін 4-6 жүк көлігі, шаңырақтағы адам санына қарай 2-6 мініс көлігі қажет болған. Сыр бойында түйе мініс көлігі ретінде де, жүк көлігі ретінде де міндет

атқарса, ал Тарбағатай, Қарқара өңірінде көш кезінде түйені тек жүк көлігі ретінде, Қара Ертіс даласында әйелдер түйені мініс көлігі ретінде пайдаланды [5, 155 б.].

Далалық мәліметтер бойынша тұрғындар Қазақстанның көбінесе шөлді, қуаң және қатал климатты аймақтарында ұқсас әдіспен қолданып келген. Мысалы, Батыс Қазақстанда, қазіргі Ақтөбе облысының Байғанин, Шалқар аудандарында. Аналогиялық мысалдар Оңтүстік Қазақстан (Түркістан аймағы) облыстарына, сонымен қатар Қызылорда облысының (Арал, Қазалы аудандары) бірқатар аудандарына және Атырау мен Маңғыстау облыстарына тән [6].

Түйе малын арбаға немесе шанаға жегу барысында қолданатын әбзелдер жылқы әбзелдеріне ұқсас келген [7, с. 31].

Ғалым А.И. Добросмысловтың 1895 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Верблюдоводство в Тургайской области» атты еңбегінде жүк артатын түйенің жабдықтарын келесідей бөліктерге бөліп қарастырды: белдік, үркештік, жазе және ашамай [7, с. 31-32]. Нар түйеге жүк арту немесе міну үшін салынатын ағаш әбзелдің бір түрі ол қатеп. Нардың өркешінің қырына тимейтіндей етіп орналастыратын бұл әз-

бел түйенің жонына түсетін салмақты тепе-тең бөліп тұрады. Сөйтіп, түйенің жүріп-тұруына ешқандай кедергі келтірмейді. Қазақ этнография көптеген салалары бойынша құнды еңбектер жариялаған Ә. Диваевтың мақаласында қатептің

артқы қасына жалғастыра құйырықтың астына кіріп тұратын құйысқан деп аталатын бөлігі болатындығы айтылады. Қатептің артқы қасын Маңғыстау қазақтары саруана десе, Ә. Диваев еңбегінде ариуана деп аталған [4, 508 б.].

2-сурет – Қаралы көш. Верный уезі, Шамалған болысы. ЦМК КП 2840.
Н.Г. Хлудов. Шығармалар каталогы: кескіндеме және графика.
Алматы: Эффект, 2003

3-сурет – Тауар тасымалдау үшін пайдаланылған түйелер.
Түркістан альбомы. Этнографиялық бөлім. 6-том. Ә. Науай атындағы
Өзбекстан Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен
қолжазбалар қоры

Айыр өркешті түйеге міну үшін жазы тәрзді әбзелдер қолданылған. Түйені қос доңғалақты және төрт доңғалақты арбаға жегілуі ұқсас

болып келеді. Олар негізінен бүкпе жіп деп аталатын алдыңғы өркешке кигізілетіндей етіп жасалған қос арқанның көмегімен жегіледі.

Қос арқанның бірі алдыңғы өркештің алдыңғы жағына, екіншісі артқы жағына келегіндей кигізіледі де, арқандардың ұшы арбаның жетекағашына байланады. Кейде екінші арқан артқы өркештің артына келтіріліп те қолданылуы мүмкін. Бір өркешті нарды жегу де дәл осылай жүзеге асырылады. Ауыр жүк тарту үшін бүкпе жіптің астына қалың, әрі жалпақ етіп төсеніш салынады.

Автордың ел арасында өзі жүргізген зерттеулері бойынша Қызылорда облысы, Арал ауданының Аралқұм ауылдық округінде түйені көлік ретінде атқарған қызметі жөнінде ауыл тұрғыны Құрманязов Ислам Серікұлының мәліметі: «Ауыл халқы мал шаруашылығының ішіндегі әсіресе түйе, сиыр, қой, ешкі, кейбіреуі жылқы, әсіресе түйе бағумен айналасады. Түйенің сүтін алып, шұбатын ішіп, жүнінен көрпе жасайды. Кезінде ауыл халқы түйе малын көлік ретінде

пайдаланған. Оның XX ғасырдың басында да байқауға болады. Патша үкіметінің бұйрығымен Орынбор-Ташкент темір жолы тартылатын тұста, темір жол ғимаратын салу барысында, тастарды Қамыстыбас көлінің маңынан үлкен шикыр тастар тасымалданған. Осы тасымалдағаны үшін орыс әкімшілігі қарапайым халыққа ақысын төлеп отырған. Осы тастардың арқасында бой түзеген ғимараттар әлі күнге дейін бұзылмай сақтаулы тұр» [8].

Еліміздің тұрғылықты халқы ықылым заманнан бері түйе шаруашылығымен айналысады. Төрт түліктің ішінде түйе малын байлық ретінде де, көлік ретінде де, азық ретінде де қатты қастерлеген. Қазір де мал өсіруге аса қолайлы Қазақстан жерін түйесіз елестету мүмкін емес. Ол біздің еліміз үшін бұдан былай да аса маңызды шаруашылық көзі болып қала береді.

Әдебиеттер

- 1 Новоженев В.А. Наскальные изображения повозок Средней и Центральной Азии (к проблеме миграции населения степной Евразии в эпоху бронзы). – Алматы: Аргументы и факты Казахстан, 1994. – С. 266.
- 2 Кузьмина Е.Е. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. – М.: Наука, 1985. – С. 169–182.
- 3 Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. – Оренбург: Типография П. Жаринова, 1895. – С. 215.
- 4 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 186 б.
- 5 Картаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). – I том. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 155 б.
- 6 Автордың ел арасынан жинаған мәліметтері (АЕАЖМ). Есенов Жақсылық, 1932 ж.т., Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Қараулкелді ауылы, 2016 ж.
- 7 Добросмыслов А.И. Верблюдоводство в Тургайской области. – Оренбург: Типография П. Жаринова, 1895. – С. 31.
- 8 АЕАЖМ. Құрманязов И.С., 1990 ж.т., Қызылорда облысы, Арал ауданы, Аққұм ауылдық округі, 2016 ж.

References

- 1 Novozhenov V.A. Naskal'nye izobrazhenija povozok Srednej i Central'noj Azii (k probleme migracii naselenija stepnoj Evrazii v jepohu bronzy). – Almaty: Argumenty i fakty Kazahstan, 1994. – S. 266.
- 2 Kuz'mina E.E. K probleme proishozhdenija kolesnogo transporta // Drevnjaja Anatolija. – M.: Nauka, 1985. – S. 169–182.
- 3 Dobrosmyslov A.I. Skotovodstvo v Turgajskoj oblasti. – Orenburg: Tipografija P. Zharinova, 1895. – S. 215.
- 4 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 186 б.
- 5 Kartaeva T.E. Syr өңірі қазақтары: tarihi-jetnografijalyk zertteu (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). – I том. – Almaty: Қазақ университети, 2015. – 155 б.
- 6 Avtorдың el arasyнан zhinaran мәліметтері (AEAZhM). Esenov Zhақсылық, 1932 zh.t., Ақтөбе oblysy, Bajfanin audany, Қараулкелді ауылы, 2016 zh.
- 7 Dobrosmyslov A.I. Verbljudovodstvo v Turgajskoj oblasti. – Orenburg: Tipografija P. Zharinova, 1895. – S. 31.
- 8 AEAZhM. Құрманязов И.С., 1990 zh.t., Қызылорда oblysy, Aral audany, Аққұм ауылдық округі, 2016 zh.

Шалғынбаева С.Х.
**Қазақстандағы армян
диаспорасын тарихи зерттеу**

Автор мақалада Қазақстандағы армян диаспорасының тарихи тұрғыда зерттелуін қарастырады. Армян халқының этнографиясының тарихын армян, орыс этнографтары ғана емес, қазақ этнографтарының да қызығушылығын тудыратыны анық. Себебі Қазақстан ұлтаралық қарым-қатынасы беріктігімен ерекшеленетін бірегейлі көпұлтты полиэтникалық аймақ, сондықтан ұлттық диаспораларды, олардың мәдени және әлеуметтік өмірдегі рөлін зерттеу ғылыми мәселе. Тарихи жолдармен армян халқы еліміздің әр аймағына қоныстанған. Армян халқы Қазақстанда 150 жылдан бері өмір сүріп келеді. Қазіргі таңда еліміздегі армян халқының саны 20–25 мыңнан аса, ірі қалаларда 14 мәдени орталықтары бар. Армян диаспорасы туралы зерттеулерде олардың этникалық белгілерінің (мәдениеті, тілі, діні, өмір сүру салты) сақталуының ерекшелігі, армян халқының діни өкілдерінің өздерінің жазба мәдениеті мен сауда-экономикалық жақтарын белсенді түрде дамытуынан десе болады. Әсіресе А. Гадло, А.К. Кекильбаева, Козыбаева М.К., Д. Мукановой-Хуршудян және Э. Хуршудянның еңбектерінен көрініс табады. Бұл зерттеулерде армян халқының тарихы мен мәдениеті кең ауқымда қарастырылады.

Түйін сөздер: диаспора, мәдениет, этнография.

Shalginbaeva S.H.
**Study of the history about
Armenian diaspora in Kazakhstan**

The author in the article examines the history of the Armenian Diaspora in Kazakhstan. Ethnographic explorations about Armenian people taking significant role not only in Armenian and Russian ethnography, but also in the Kazakhstan historical science. Kazakhstan is a unique multi-ethnic region which is characterized by the intensity of inter-ethnic relations, so the examination of national communities and their roles in the cultural and economic life is an important scientific problem. Historically, Armenians settled in different regions of the country. In Kazakhstan, Armenians are living for more than 150 years. In our days Diaspora has more than 20–25 thousand people, has 14 cultural centers in major cities in Kazakhstan. Research of the historical literature of the Armenians showed us importance in the preservation of their ethnic identity (culture, language, religion, and way of life) were played by Armenian religious leaders. Considering interesting works of Gadlo A., Kekilbaev A.K., Kozybayev M.K., Mukanova – Khurshudyan D. and Khurshudyan E. where studies cover a wide range of issues about history and culture of the Armenian people.

Key words: diaspora, culture, ethnography.

Шалгинбаева С.Х.
**К истории изучения армянской
диаспоры в Казахстане**

Автор в статье рассматривает вопросы истории изучения армянской диаспоры в Казахстане. История этнографического изучения армянского народа – значительный раздел не только в армянской, русской этнографии, но и в казахстанской исторической науке. Казахстан является уникальным полиэтническим регионом, который отличается интенсивностью межнациональных отношений, поэтому изучение национальных диаспор и их роли в культурной и экономической жизни является важной научной проблемой. Исторически сложилось так, что армяне расселялись в разных областях республики. В Казахстане армяне проживают более 150 лет. Армянская диаспора в настоящее время насчитывает более 20–25 тысяч человек, имеет 14 культурных центров в крупных городах страны. Изучение литературы об армянах диаспоры показывает, что большое значение в сохранении их этнической идентификации (культуры, языка, религии, образа жизни) сыграли армянские религиозные деятели, создание собственной письменности и активная торгово-экономическая деятельность. Интерес представляют работы А. Гадло, А.К. Кекильбаева, Козыбаева М.К., Д. Мукановой-Хуршудян и Э. Хуршудян. Эти исследования затрагивают широкий спектр проблем истории и культуры армянского народа.

Ключевые слова: диаспора, культура, этнография.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
АРМЯН
ДИАСПОРАСЫН
ТАРИХИ ЗЕРТТЕУ**

Армяндар – планетадағы ежелгі халықтардың бірі. Қазіргі таңда олардың саны жер шарында 10 млн асады. Арменияның өзінде солардың 3 млн ғана тұрады. Қалғаны әлемнің 100-ден аса елдерінде диаспора, этникалық топ ретінде негізінен шашыраңқы түрде қоныстанған. Кей жағдайларда ғана территориясы белгіленген шағын диаспора ретінде қалыптасқан.

Армян диаспорасы туралы әдебиеттерде байырғы кездегі армян халқы туралы этникалық идентификациясын (мәдениеті, тілі, діні, өмір салты) сақтауда мына жағдайлар үлкен әсерін тигізген делінген. Олар: біріншіден, армян шіркеуінің таңдаған монофизиттігі. Екіншіден, армяндардың IV-V ғасырдағы латын және грек әліппесінен бас тартып, өздерінің Месроп Маштоц құрған жазуларын қолдауы. Үшіншіден, белсенді сауда-экономикалық қатынастары армяндарға саясатта тәуелсіз болуға, мәдени автономиялықтан кері тұрып, ассимиляцияға қарсы тұруын қамтамасыз еткен. Армяндар өздерінің күшімен мәдениеті мен тілін сақтады деуге болады.

Кеңес кавказтану тарихнамасының жетістіктерінің бірі М.О. Косвеннің «Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке» атты еңбегі. Осы мәселені зерттеуде М.О. Косвен тек кавказтанушылық қызығушылықты ғана көрген жоқ, бірақ әділетті түрде Кавказ халқының этнографиялық тарихын зерттеуде – «бұл орыс этнографиясын зерттеудегі аса қомақты және маңызды бөлімше, сонымен қатар, кеңес үкіметі тарихындағы қоғамдық ғылымының маңызды бөлімі» деп есептеді [1]. Сонда да жоғарыда көрсетілгендей, бұл мәселенің маңыздылығына қарамастан, ол нақты түрде арнайы зерттелмегендігі М.О. Косвеннің осы еңбегін жазуға түрткі болды.

Армян және жалпыкавказ этнографиясын зерттеуге Э. Карапетян үлкен үлес қосты. Э. Карапетяның армян отбасының тарихына және армян халқының этнографиясына арнаған еңбектерінің бірі «Очерк истории армянской этнографии» [2].

Армян ғалымы С.Д. Лисицианның ғылыми қызметі Кеңестік Армения кезіндегі Армян этносының мәдениетін зерттеуге, этнографиялық зерттеулерді ұйымдастыруға арналған. Оның далалық зерттеуге арналған жұмыстарының нәтижесі Арменияның Ғылым Академиясы баспасында 1992 жылы «Армяне Нагорного Карабаха» [3] атты этнографиялық очерк болып

шықты. Бұл еңбекте армян Арцахтары туралы тарихи-этнографиялық зерттеулері көрсетілген, оның негізіне автордың өткен ғасырдың 20-шы жылдардағы тарихи Арменияның аудандарында жинаған далалық материалдары жарияланды.

Сонымен қатар, Х. Самуэляның еңбектерін де назарсыз қалдыруға болмайды, оның «Культура древней Армении» еңбегінде армян халқының мәдениетімен толықтай танысуға болады, бұл еңбекте автор (Армян КСР ауылдық райондарының материалдары бойынша) армяндардың мәдениеті, отбасы құндылықтарын зерттеген тарихи очерк [4].

Армяндарды зерттеу туралы деректемелерде шетелдік, оның ішінде ресейлік еңбектерді ерекше айтуға болады. Солардың қатарындағы Е. Чудинованың «Легенды Армении» атты еңбегі [5]. Кітаптың негізгі оқиғасы – армян қамалдарының парсылық жаулаушылардың әсерінен құлауы, бдешха жарының сатқындығы және осы қамалдан екі кішкентай балалардың құтқарылуы. Бұл оқиға төрт түрлі аңызға негізделген. Оның екеуін балаларға (Арменияны шоқындыру туралы аңыз және Александр Македонскийдің тостағандағы су туралы аңыз) әулие, қалған екеуін (Ахтамар туралы және Өшпейтін от туралы аңыздар) көріпкел-әулие баяндаған. Кітапқа қосымша шағын (12 есімі бар) мифологиялық сөздік бар.

Ерекше еңбектердің бірі А. Гадлоның «Орта Азия және Закавказья халықтарының этнографиясы. Дәстүрлі мәдениет» атты еңбегі [6]. Зерттеуде Ортаазиялық және Кавказ өңіріндегі жергілікті тұрғындардың негізгі этникалық құрамы, этникалық тарихы, дәстүрлі табиғатпен байланысы тіршілік қамы жүйесі, материалдық және рухани мәдениеті, әлеуметтік құрылымдары жазылады. Бұл зерттеу материалдарының хронологиялық шеңбері – XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші жартысын қамтиды.

Ресей ғалымдарының ішінде А.Е. Тер-Саркисянц еңбектері құнды. Автор армяндардың мәдениетіне ерекше көңіл бөліп, армян халқына арнап бірнеше еңбектер жазды. «История и культура армянского народа» [7] атты еңбегінде көрсетілген уақыттағы армян халқының тарихы мен мәдениеті жайлы айтылады. Сонымен қатар, армяндардың этногенезі туралы мәселелер, олардың ежелгі және ортағасырлық тарихы, көрші халықтармен қарым-қатынасы, мәдениеті мен діннің дамуы қарастырылады. Осы зерттеулер кең ауқымда қазіргі армян халқының қалыптасуындағы барлық жәйттарды баяндайды. А.Е.Тер-Саркисянцтың «Современная семья у

армян» [8] атты кітабында далалық этнографиялық және статистикалық материалдардың негізінде армяндардың заманауи отбасы туралы, олардың шаруашылығы, құрылымы және саны, отбасы ішіндегі қарым-қатынастары, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары туралы зерттеулер қарастырылады. Автор отбасы тұрмысындағы жаңа элементтерге, оның жалпы халықтың мәдениетіне тигізер әсеріне үлкен назар аударған.

Кавказ халқының Қазақстанға күштеп қоныс аудару тақырыбын А.К. Кекілбаев «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы» [9] атты еңбегінде қарастырады. Автор депортация, күштеп қоныстандыру және бейімделу тақырыптарының негізін аша білді.

Қазақстанда армяндар 150 жылдан астам уақыт өмір сүріп келеді. XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азияда, оны жаулап алу барысында және Ресей империясына қосылу кезінде Карабахтан, Зангезурадан, Батыс Армениядан шыққан армян қоғамдары пайда болды [10].

Каспий өзені бойын жылжи отырып, олар Қаспий аумағын иегеріп, Каспий маңында темір жол салуда жұмыс істеді.

Армян халқының негізі қалалық жерлерге, әсіресе Түркістанның жаңа және көне қалаларына қоныстанып және отырықшылыққа бейімделді. 1897 жылғы Бүкілресейлік санақта үш облыста Каспий маңы, Самарқанд және Ферғана аймағында армяндардың саны бес мың адам болды [11].

«Кауфманский жинағында» келтірілген деректерде 1910 жылы Түркістанға «орыс әскері олардың соңынан армяндар келіп, дүңгіршіктер ашылып, тағы қосымша әскер келіп..... транспорт мекемелері, зауыттар, шіркеулер, мектеп және армяндар, армяндар және армяндар өсті деп келтіреді. Армян саудагерлері татар саудагерлерін, еврей тігіншілерін армян тігіншілері ығыстырды, армяндар – алып-сатарлар, саудагерлер... сыра жасаушылар, жалпы алғанда Түркістандағы орыстар мен сарттар арасында ебін таба білген ерекше армяндар кварталы пайда болды» [12].

Түркістан өңіріндегі қалаларда осы этностардың негізімен кіріс үйлері, мейрамханалар мен дүкендер қаланды. Бірқатар армяндар мемлекеттік және әскери қызметтерде болды» [13]. Сол дәуірдің замандасы, ресей шығыстанушысы, академик, Түркістанды зерттеушілердің бірі В.В. Бартольдтің «сауда-саттықта орыстардан кейін армяндар болды, әсіресе Чарджуе және Керкіде; Чарджуеде олар еуропалық қонақүйлерді

ұстады», сонымен қатар, «Ширабад билігіндегі ашыл-шаруашылық мәдениетінде азық-түлікті сатып алуға армяндықтар Каспий өңірінен келіп отырған [14].

1917 жылы Түркістанда олардың саны едәуір артты. Жергілікті жерде қоныстанушылар қолөнер шеберлігін меңгеріп, кішігірім дүкендер ашты, құрылыстарда жұмыс істеді. Армян көпестері Ресеймен тауар айырбасын жүргізіп, ауқатты армяндар мақта тазартатын, май шығаратын, тері өңдейтін, және басқа да жерлерді басқарды [15].

Осылайша армян қауымы тең құқылы және міндетті Қазақстан халықтарының ажырамас бөлігіне айналды. 2009 жылғы мәліметтер бойынша Қазақстанда 19586 армяндар тұрады [16], еліміздің ірі қалаларында 14 ұлттық мәдени орталықтары бар. Қазіргі таңда армян диаспорасының саны 20-25 мың. Ірі қалаларда олардың тоғыз ұлттық-мәдени орталықтары тіркелген. Қауымдастықтар өздерінің ұлттық тарихи, атаулы күндеріне арнап іс-шаралар ұйымдастырады. Алматы, Ақтөбе, Павлодар, Қостанай қалаларында жексенбілік мектептер жұмыс істеуде. Ең көп адам қауымы Алматы қаласында (3-3,5 мың адам) тұрады [17].

Отандық деректануға сараптама жасауда осы кезеңге дейінгі жиналған эмпирикалық мәліметтерді және зерттеушілердің жүргізген ғылыми деректерді ерекше атауымызға болады. Халықтарды тарихи қоныстандыруға арналған ғылыми еңбектердің ішінде академик М.Қ. Қозыбаевтың еңбегін ерекше атап өтуге болады. Ғалымның жетекшілігімен республикамызда 1920-1940 жылдардағы тоталитарлық режимдегі саясаттың әлеуметтік-демографиялық салдары айқындалған «Қазақстан тарихы: ақтандақтар» атты еңбек жарыққа шықты [18]. М.Қ. Қозыбаевтың зерттеуі ғалымдар үшін тарихтағы жаппай репрессия тақырыбындағы теория-методологиялық құралының негізі болды.

Кең ауқымды әдебиеттің бірі армянтану еңбегі. Қазақстандағы армяндардың күштеп қоныстандыру тарихын, мәдениеті мен этнографиясын жазған авторлардың арасында Д. Муканова-Хуршудян мен Э. Хуршудянды ерекше атап өтуімізге болады. Авторлар

«Қазақстандағы армяндар: тарихы және қазіргі кезең» атты ғылыми мақалаларында өздерінің ата-бабалары туралы деректерді жүйелеп, көптеген мәліметтерді ашып жазды [19].

Кавказтану этнографиясының тарихын зерттеуге осы күнгі зерттеулер ұсынылып, халықтың мәдениеті мен тұрмысындағы негізгі деректер көрсетіліп, осы тақырыпты зерттеген ғалымдардың еңбектері бағаланды. Дегенменде тарихнаманы терең зерттеудің құндылығы мен зерттеу мәселесінің өзектілігі сәйкес келе бермейтінін де айта кетуіміз керек. Бұған себеп – ата-бабаларының мұраларын ғылыми жолға қоюда кеңес дәуірі этнографтарының өте кеш бастауынан.

Әр түрлі жылдарда жарық көрген этносаралық мәселелер жөнінде жазған бірқатар кітаптардың авторы, О.Г. Дымовтың тәжірибиесін ерекше айтуымызға болады: «Тепло казахстанской земли», «Мы народ Казахстана» [20]. Өз еңбектерінде автор күштеп көшірумен қатар Қазақстан территориясына қоныстануы мен армян халқының мәдениеті туралы да жазады.

Арнайы мақалалар мен монографиялар жазған дәуір аралығындағы қомақты ірі зерттеушілер М.М. Ковалевский мен В.Ф. Миллердің ғылыми зерттеу жұмыстары ғылыми мұра болып саналады. Сонымен бірге, өз халқының тарихына елеулі үлес қосқан жергілікті ғалым-этнографтардың да еңбектерімен таныспыз.

Алайда тарихнамалық жұмыстар біркелкі жүргізілмеді, басым көпшілігі зерттеушінің немесе соған арналып жазылған мерейтойлық мақалалар. Мерейтойлар, әрине ата-бабаларымызды ұмытпай, олардың қалдырған ғылыми мұраларын саралау үшін қажетті іс-шара. Бірақ жалпы тарихнамалық зерттеулерде фрагменттік ескерілетін жәйттар бар.

Сондықтан армян этносының тарихын мүмкіндігінше тереңірек зерттеуді жалғастыру керек. Бұл бір нақты зерттеушінің ғылымды әрі қарай дамытуда белгілі тақырыптағы жиналған білімі, шығармашылық сараптамасы болуы мүмкін.

Ол қол жеткізген нәтижелерін терең талдау, негізгі бағытының мәнін түсіну, әлеуметтік-экономикалық және саяси шындығына қоғамдық пікірді дамыта отырып анықтау.

Әдебиеттер

- 1 Косвен М.О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа. – М., 1958.
- 2 Карапетян Э.Т. Очерк истории армянской этнографии. – Ереван, 1966.
- 3 Лисициана С.Д. Армяне Нагорного Карабаха – этнографический очерк. – Ереван, 1992.

- 4 Самуэлян Х. Культура древней Армении. – Ереван: АрмФАН, 1941.
- 5 Чудинова Е. Легенды Армении. – М.: Крон-Пресс, 1996.
- 6 Гадло А. Этнография народов Средней Азии и Закавказья. Традиционная культура. – СПб., 1998.
- 7 Тер-Саркисянц А.Е. История и культура армянского народа. – М., 2008.
- 8 Тер-Саркисянц А.Е. Современная семья у армян» (по материалам сельских районов Армянской ССР). – М., 1972.
- 9 Кекильбаев А.К. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс, 1998. – 428 с.
- 10 Амирьянц И.А., Григорьянц А.А. Армяне Средней Азии. – Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1992. – Ч. 1. – С. 157-169.
- 11 Центральная Азия в составе Российской империи. Окраины Российской империи. – М., 2008. – С. 385.
- 12 Кауфманский сборник. – М., 1910. – С. 31-45.
- 13 Кауфманский сборник. – М., 1910. – С. 31-45.
- 14 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения. Работы по истории Средней Азии. – М., 1963. – Том II. – Ч. 1. – С. 423.
- 15 Центральная Азия в составе Российской империи. Окраины Российской империи. – М., 2008. – С. 282.
- 16 Перепись населения за 2009 г. – Алматы, 2009. – 110 с.
- 17 <http://articlekz.com/article/5012>
- 18 Козыбаева М.К. История Казахстана: белые пятна. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 348 с.
- 19 Дымов О.Г. Тепло казахстанской земли. – Алматы: Арыс, 1999. – 270 с.
- 20 Дымов О.Г. Мы народ Казахстана. – Астана, 2004. – 629 с.

References

- 1 Kosven M.O. Materialy po istorii jetnograficheskogo izuche-nija Kavkaza. – М., 1958.
- 2 Karapetjan Je.T. Oчерk istorii armjanskoj jetnografii. – Erevan, 1966.
- 3 Lisiciana S.D. Armjane Nagornogo Karabaha – jetnografiches-kij oчерk. – Erevan, 1992.
- 4 Samujeljan H. Kul'tura drevnej Armenii. – Erevan: ArmFAN, 1941.
- 5 Chudinova E. Legendy Armenii. – М.: Kron-Press, 1996.
- 6 Gadlo A. Jetnografija narodov Srednej Azii i Zakavkaz'ja. Tradicionnaja kul'tura. – SPb., 1998.
- 7 Ter-Sarkisjanc A.E. Istorija i kul'tura armjanskogo naroda. – М., 2008.
- 8 Ter-Sarkisjanc A.E. Sovremennaja sem'ja u armjan» (po mate-rialam sel'skih rajonov Armjanskoj SSR). – М., 1972.
- 9 Kekil'baev A.K. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremja i sud'by. – Almaty: Arys, 1998. – 428 s.
- 10 Amir'janc I.A., Grigor'janc A.A. Armjane Srednej Azii. – Sovremennoe razvitie jetnicheskikh grupp Srednej Azii i Kazahstana. – М., 1992. – Ch. 1. – S. 157-169.
- 11 Central'naja Azija v sostave Rossijskoj imperii. Okrainy Rossijskoj imperii. – М., 2008. – S. 385.
- 12 Kaufmanskij sbornik. – М., 1910. – S. 31-45.
- 13 Kaufmanskij sbornik. – М., 1910. – S. 31-45.
- 14 Bartol'd V.V. Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana // Sochi-nenija. Raboty po istorii Srednej Azii. – М., 1963. – Tom II. – Ch. 1. – S. 423.
- 15 Central'naja Azija v sostave Rossijskoj imperii. Okrainy Rossijskoj imperii. – М., 2008. – S. 282.
- 16 Perepis' naselenija za 2009 g. – Almaty, 2009. – 110 s.
- 17 <http://articlekz.com/article/5012>
- 18 Kozybaeva M.K. Istorija Kazahstana: belye pjatna. – Alma-Ata: Kazahstan, 1991. – 348 s.
- 19 Dymov O.G. Teplo kazahstanskoj zemli. – Almaty: Arys, 1999. – 270 s.
- 20 Dymov O.G. My narod Kazahstana. – Astana, 2004. – 629 s.

Turgunbayev Ye., Shaken B.

**Development of Teaching
Technology of Hunting Birds in
Kazakh Live in the XIX Second
Half – XX Century**

Тұрғынбаев Е.М., Шәкен Б.

**XIX ғасыр мен XX ғасыр
басындағы қазақ халқының
ау құстарды үйрету
технологиясының дамуы**

Тұрғынбаев Е.М., Шәкен Б.

**Развитие техники птичьей
охоты казахского народа
в XIX – начале XX вв.**

In the article are considered the importance and features of the development of hunting with birds as the source of living of Kazakh people. Determining the importance of hunting with birds, taming technique of hunting birds and teaching them to hunt down the animals as the basis of the spiritual life of the Kazakh people is the goal of this article.

B. Kamalashuly, B. Hinayata, K. Isabekova, who wrote papers on this theme. In the course of the research work was also carried out a comparative review of the regional peculiarities of hunting with birds. The historical period covered by the article is the beginning of the nineteenth and twentieth centuries, the historical content of the article seen in three parts.

Key words: Kazakhstan, Arha, Kobda, Altai, hunting birds, teaching technology, eagle.

Мақалада қазақ халқының күнкөріс көзі ретінде саятшылықтың даму маңызы мен ерекшеліктері қарастырылады. Саятшылық, аушылық құстарды қолға үйрету техникасы мен аңға салу үдерісі және қазақ халқының рухани өміріндегі маңызын айқындау осы мақаланың өзегі болып табылады.

Зерттеу жұмысының дерегі ретінде төте жазумен жазылған С. Шормановтың саятшылыққа байланысты еңбегі қамтылды. Сонымен қатар осы тақырыпта ғылыми еңбектер жазған Б. Кәмәләшұлының, Б. Хинаят, Қ. Исабековтің еңбектері теориялық негіз ретінде басшылыққа алынды. Зерттеу барысында салыстырмалы түрде саятшылықтың аймақтық ерекшеліктері назардан тыс қалмады. Мақаланың тарихи шеңбері XIX ғасыр мен XX ғасырлардың бас кезеңін қамтиды, тарихнамалық мазмұны болса үш маңызды бөлік негізінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Арқа, Қобда, Алтай, үйрету техникасы, ау құстары, бүркіт.

В данной статье рассматриваются особенности и развитие птичьей охоты как основного фактора жизнедеятельности казахского народа. Охота, техника приучения охотничьих птиц, а так же процесс введения в охоту и их важность в духовной жизни казахского народа являются основным объектом исследования данной научной статьи.

Основным источником исследования является труд, написанный арабской графикой С. Шорманова. Вместе с этим были использованы научные труды Б. Камалашулы, Б. Хинаят, К. Исабеков в качестве теоретического исследования данной проблемы. В процессе исследования были учтены территориальные особенности охотничьего дела. Исторические рамки охватывают период XIX – начало XX вв., а историографическая основа разделена на трих основных раздела.

Ключевые слова: Казахстан, Арка, Кобда, Алтай, техника приучение, птичей охоты, орёл.

**DEVELOPMENT
OF TEACHING
TECHNOLOGY OF
HUNTING BIRDS IN
KAZAKH LIVE IN THE
XIX SECOND HELP – XX
CENTRY**

Introduction

Hunting in ancient times was the main source of livelihood of primitive people, and continued its main purpose till the Middle Ages. Reducing of natural fund, reducing of the number of wild animals, and in addition, the improvement of mankind's intellectual development, the emergence of new sources of livelihood, agriculture development, livestock, and other reasons pushed the importance of hunting as a vital method of living to a second place. Thus, began the process of transforming hunting from a source of livelihood in the national art.

From all types of hunting the Kazakh people one of the most important is hunting with birds. Taming the hunting birds, their education as vigilant and grip of birds requires special patience, experience, and insight. The training of hunting birds in the Kazakh people have formed the traditional methods since ancient times. This article discusses the domestication of steppe birds and their training as hunting, different methods of hunting with birds of the Kazakh people, the Kazakhs and the proximity to nature and hunting with birds. In addition, the article also examines the hunting of birds, which was formed not only as a national art, but also as a means of influencing the outlook of the Kazakh people, and proverbs related to hunting.

As the source of the research work was used the book «Aushy» written by ancient writings, published in 1907, in Kazan by Saduakas Shormanov. The above book is the first work in the Kazakh language written about hunting birds. In this book it is written about hunting birds and teaching methods, as well as when and how long to send the birds to hunt. The article also discussed the works of B. Kamalashuly, B. Khinayata and K. Isabekova and T. Sauyrzhanuly of hunting with birds. Furthermore, to indicate the importance and the role of hunting birds in the spiritual life of the Kazakh people were considered works of B. Kanarbaev, B. Abetov (translation), and the articles from «Turkestanskye vedomosty» newspaper.

Using as a basis the data sources and study the article describes hunting birds and their importance in the life of Kazakh people, the article is divided into three main parts. In the initial two parts is

discussed Kazakh folk technique of training hunting birds, and their domestication to hunt for animals, while the third part deals with the popular belief, the signs associated with birds of prey, and the importance of applying the hunting birds in folk medicine.

Technology of Domestication of Hunting Birds

The main purpose of the use of any hunting bird is accustoming her to hunt for animals. Before hunting animals training of a bird goes through several stages, such as: to teach it to hand, taming, teaching to hunt the animals. For many centuries, the Kazakh people have trained hunting birds and has developed many traditional methods of taming the birds.

The very first step in the domestication of hunting birds is referred to accustom it to the hand. At this stage, the falconer stroking the bird puts on its eyecup, attaches shackles, and puts it on the stand, firstly set on his hand, and then on a horse. The researchers say that the bird «...is needed to be set on hand in a timely manner, softly coated with oil, and not give to sleep in the moments when it is tired, and make every effort so as not to frighten the bird» [1, 3] otherwise, «... tame bird can be frightened from man and refuse to eat the feeding in its trough, so, in the first domestication of a bird to the hand you have to be extremely careful» [2, 87].

One of the most important techniques in the rapid domestication of hunting bird to the hand is the elimination of its smell of the steppe. Steppe birds smell is eliminated by dipping in manure or washing in the soapy water. Scientist B.Kamalashuly on the importance of this method, wrote: «The elimination of the odor of steppe of the bird is crucial. It will quickly get accustomed to the new place, and it will help it not to be frightened of its new habitat» [3, 30].

Another important step in the domestication of hunting bird is daunting. While the caught hunting bird will not be daunted and deprived of its wild nature, it will not go on the hunt for animals with a man. One of the important issues in the domestication and taming the bird is kindness. «Birds are very unforgiving, they do not forget the evil caused to them. To do this the falconer tames the bird listening to its singing and stroking her. For taming of a bird its better to choose cool weather» – said B.Kamalashuly [3, 30].

There are no set rules of domestication of hunting birds, each bird has a peculiar character, breed, age and mood, so every falconer selects his own method, basing on his experience and the type of animals on which hunting is carried out. For example, for some

birds as a taming the method is used the dispersion of cold water. About this method B.Hinayat wrote: «... so that the proud and wild steppe bird will not die in captivity, she is given a compressed lump of snow or ice cube» [2, 89], B.Kamalashuly: «unruly and wild birds is poured with cold water on the back, on the sides and under the wings, and is given to swallow snow and ice, so that its body will cool» [3, 31]. However, these methods should be used with caution, taking into account seasonal features and basing on the experience of the falconer, because habituation techniques are specific to each bird, and must be conducted in a phased manner.

Another method of taming the bird is the awakening of the bird. Birds are very unstable to sleep. In such cases, birds are put on the hook, and are set on a horse or transported in crowded and noisy place. The bird gets tired from all this, and when it gets sleepy from exhaustion it becomes more docile and compliant. «This method – regardless of the area of residence is a traditional and ancient method of taming the hunting bird for all Kazakh people» [3, 31].

The next method of taming the birds is sewing its upper and lower eyelids with a needle and thread, without touching its eye sockets. «This method helps to tame the bird faster. This technique is more often used for small birds» [2, 91]. Since small birds compared to larger birds can escape and fly away in the process of habituation. Small birds are quickly tamed to the hands, and so falconers use this method only in exceptional cases.

A sign that hunting bird is tamed is that learns his master's voice when he calls it. On the thigh meat of the animal is sprinkled sweet, holding it in his hand he shows it to the bird. First, a piece of meat is gently brought to a bird's beak, it is given a couple of times to try it and then it is shown at the distance again. Thus, the bird learns to fly on a piece of meat in a hand of a person. Eventually the bird gets used to fly as soon as it sees the red spots.

Summing up the importance of domestication and taming methods of hunting birds, it becomes clear that the use of the abovementioned methods depends on the nature and character of a bird. Thus, the falconer uses methods based on the state of the bird, he tames and trains it. In addition, other than these traditional methods, falconers use their personal experience, and their formed own methods.

The Process of Habituation of Birds to Hunt for Animals

After the bird is domesticated, tamed, and responds to the call, the process of habituation to hunt for animals begins. Usually steppe birds are

not trained to hunt animals, and for this purpose are trained only younglings. The first phase of training the birds to hunt for animals is called dragging the bait. Training for dragging bait is in tying animal pelts to a long rope, dragging it in front of the bird, and teaching the bird to catch the skin. Bird is allowed to catch the skin, and after it catches the skin, she is given to a taste animal flesh. B.Kamalashuly shows the importance of training with the dragging skin: «the wings and tail of eagle are accustomed to catch the dragging the skin, and thus become stronger and more trained» [3, 32].

The next step is to accustoming the birds to hunt for a living animal. In this case, small animals such as a rabbit or fox are linked so that they can not escape, or tied to a long rope and are shown to the hunting bird. Thus, a hunting bird learns to hunt animals. About the process of habituation of birds to hunt for the animal B.Kamalashuly wrote «... golden eagle youngling is weaned from fox, and then for catching the fox golden eagle is given a few pieces of red meat as a reward. This gives the golden eagle thought that if it catches a fox, it will be given the meat. Thus, the golden eagle feels the taste of meat, bird learns to catch a fox» [3, 32]. B.Hinayat: «If a bird catches the dragging skin by itself, it is an indication that the work on taming is done successfully. In this case, it is given to taste the meat of its first prey. As the eagle strongly protects its prey, it can not be taken away from it ... or the eagle would become disobedient» [2, 91]. Given that B. Kamalashuly is a Kazakh from Mongolia, a difference of opinion on this issue is caused by regional differences. «The original purpose of taming to catching animals is accustoming the bird to distinguish between wild animals, domestic animals and animals of steppe» [2, 91].

After the bird will take all the above tests, the bird is ready to go hunting. However, it is also an important question about what kind of bird is set on hunting for animals, and at what time. It depends on the skill and experience of the falconer. For example, if you do not send a bird to hunt «during the time of its inspiration», it will not catch the animal or will get an injury or die hunting the beast larger in size than the bird itself. The most appropriate time for the direction of the bird on the hunt for the animal is «time of inspiration». About this S. Shormanov wrote: «falconers called «the time of inspiration» the evening when the sun goes down but not yet extinguished its last rays. This usually occurs in the summer. In the autumn period it is the time just before sunset and before the onset of cold» [1, 6].

In addition to time of setting the bird to hunting, also important is the hunting ground and the wind direction. For example, «Golden Eagle is mainly let to the high places, but only accustomed inexperienced eagle is not raised to a height, on a windless day allowed on level ground and sent to hunt hare ... the hawk and falcon are set in calm weather in the evening before sunset sent and are sent the hunt for a suitable animal... while an experienced eagle before being sent to hunt is turned against the wind. Especially birds such as the hawk and falcon are turned face against the wind» [1, 7]. B. Kamalashuly also joins this opinion «when released the hunting bird should be let out against the wind. Because if it is released into the wind, the bird will carries by the flow of the wind, and it will not be able to fly high. When planting will not be able to keep the body straight and may fall before reaching the hands of the falconer» [3, 34].

A great attention should also be paid to the state bird which goes hunting. Because, even if the bird is well prepared, but will not be sent in time to hunt the animal, spending the whole day on horseback, it can get tired and will not catch the animal. However, «such birds as the golden eagle, falcon love when they are carries on horseback. If the bird is kept at home for a long time, their intestines will overflow and their condition worsens» [1, 7]. Therefore, they must often be taken out and carried on horseback. While such birds as «goshawk and sparrow hawk are tired of long trips to lose weight fast because of fatigue. Their are better kept at home and taken out to hunt only during inspiration time» [1, 8]. Kazakh falconers have paid special attention to these peculiarities, in order not to return from the hunt empty-handed.

The Spiritual Significance of Hunting Birds in the Life of Kazakh People

Hunting birds have left its mark on the spiritual life of the Kazakhpeople. One example is a reflection of the state conveyed in the image of an eagle. The ideal of a bird lies in the terms of sharpness, dexterity, freedom in the worldview of the Kazakh depicted on the state flag, as a symbol of freedom and deep history.

According to archaeological materials, the first material evidence of the hunting birds was found 2400 years ago BC in the land of Mesopotamia in the mountains of Noyonwla. In Kazakh land's «northeastern village of Kulsary, cemetery situated in Araltobe were found bodies of a man and woman in one of the necropolises, buried together with gold jewelry decorated in hunting style, golden eagles and head sculptured called protoma. At the same

time, 40 kilometers away from the city of Oskemen, in the Kuryk wall (IV-II centuries BC) was found a body buried with 4 eagles» [4, 48]. Scientists believe that in the people's understanding of the human soul after death was confidence that human's soul will be launched to the heaven by the birds.

Such beliefs related to birds in the Kazakh people are very common. «For the treatment of fever or heavy diseases the golden eagle was set to the patient's head. In order to facilitate the delivery the golden eagle was brought home and showed the woman in labor» [5, 53 – 54]. «If a person dreams of a golden eagle, it is a sign that a person reaches his goals, unmarried people will marry, and newlyweds will have children» [2, 126].

At the same time, wearing bows of owl to the arrow, putting wings of a bird to the urgent messages, bending to an eagle, burying the eagle with a great funeral, etc., these kinds of superstitions were very common for the nation. Today, for Altai Kazakhs it is common to put owl feather to the scarf of new daughter-in-law, or to the bed daughter-in-law, to the hat of a boy going through circumcision are the traditions based on the idea of protecting from the evil eye, and some of these native traditions are still in use. Nearly every belief among the population come to the fact that birds are considered sacred, including the golden eagle and owl. While the beliefs connected to the other hunting birds are rare.

As a range of birds, are used as a «treatment» method, for the average wealthy people the bird was the source of living, and for the rich people the bird was a sign of luxury and prestige. «The rich, wealthy people in the country had falconers by their side. They had one or more eagles. Their eagles had special nurses, hunters with hunting birds as well» [3, 89]. S.Shormanov in his work notes that one type of hawk was highly appreciated by khans of Turkestan and Maurya. In the famous seven charters of Tauke Khan it is said that «for killing a hunting bird or a hunting dog their master may demand one slave» [6, 32]. This already shows that Kazakhs highly appreciated the birds, but also wotshipped them.

Among Kazakhs hunting bird's price was set based on its agility and endurance. The price accounted for mare, carpet, horse, stallion, or camel. It one likes the eagle he tries to buy it from its master basing on one of the prices mentioned above. The price given for a bird is called «closing the stand». «The volume of closing was very expensive at the end of the nineteenth century. For one eagle one could give 5-6 camels, hawks were measured 1-2 camels. In Semei province eagles costed 250-300

rubles, or 100 heads of sheep. In Zaysan good for eagle at the beginning of the twentieth century, costed 5-9 camels or 200 heads of sheep or 300-350 rubles as the money price to be paid» [2, 131].

Even the hunting birds of the nineteenth century costed very high price. According to the A.Yanushkevich on the markets the eagles in the middle of the nineteenth were bought for one camel, or even more. In «Turkestanskye vedomsty» newspaper published in 1901 the eagle price is 200 rubles. «Falconers took haws to the Kokand khan and sell it for 200 dildas» [7, 5]. According to T.Sauyrzhanuly «In the middle of the twentieth century Kobda Kazakhs bought the eagle in exchange for a cow or a group of sheep. In Turkistan market the set price of untrained peregrine was 10-15 rubles, while the price of a trained one went until 80-100 rubles. The birds were brought to the markets from Bashkurtstan, Zhetisu, Fergana» [8, 67]. This bird trafficking has become a profession.

One reason for the development of the bird trade is its use in medical population. Not only the birds, but also the animals they hunted and their meat, fat, bone were used by the healers as a medicine. For example, the «if one has dizziness hewas given the owl meat for eating, drinking soup, pigeon's litter was used to the disease of muscles. For encouraged the brain, and well sleep was offered to eating the pheasant meat. For the diseases of stomach was drank a soup from boied badger meat, for kidneys was used to antlers horns, while it was believed that rabbit's brain exceeds the frostiness of the hair» [9, 74].

Thus, from a simple means of hunting the birds turned to the sign of nation's daily life, worldview, trading and healing, increasing its importance in Kazakh life.

Conclusion

Training, education, and taming of hunting birds, thereby ensuring the different needs have become a very important tradition of Kazakh people for many centuries. Recognizing the nobility and the identity of a hunting bird looking at its each movement, flight, innate ability to understand the language is the approach and a skill of very high level of each falconer.

The article's first and second sections shows that the Kazakh people are very close to the nature of the creatures that live beside them. Genesis is compatible with not only the proximity of each event, with the balance of their needs and defining the skills that can be used, but also in such a feeling

of harmony and utilization of natural resources. The development of national «hunting» style is truly an art. The range of teaching methods for birds used in each process show the Kazakh nature of this art.

At the end of the article we can state that birds from the source of living have transformed to the national symbol, we can see that this tradition has taken root throughout the life of the Kazakh people.

Әдебиеттер

- 1 Шорманов С. Аушы. – Қазан, 1907.
- 2 Хинаят Б., Исабеков К. Саятшылық қазақтың дәстүрлі аңшылығы. – Алматы: Алматы Кытап, 2007.
- 3 Кәмәләшұлы Б. Қазақ халқының құсбегілі мен атбегілігі. – Алматы: Өнер, 2006.
- 4 Самашев З., Төлеубаев А., Жұмабаева Г. Дала көсемдерінің қазынасы. – Алматы: ОФ Берел, 2004.
- 5 Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдері. – Алматы: Қағанат-КС, 1999.
- 6 Қазақтың ата заңдары. Құжаттар, деректер мен зерттеулер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2003.
- 7 Оралов Б. Рыжая колыба // Туркестанские ведомости. – 1906, №137.
- 8 Сауыржанұлы Т. Құсбегілік. – Өлгей, 1990.
- 9 Қазақ емшілігі. Ауд.: Б. Абетов. – Алматы: Қайнар, 1995.

References

- 1 Shormanov S. Aushy. – Kazan, 1907.
- 2 Khynayat B., Isabekov K. Sayatshilik kazakhning dasturli angshiligi. – Almaty: Almaty Kitap, 2007.
- 3 Kamalashuly B. Kazakh halkyning dasturli kusbegiligi men atbegiligi. –Almaty: Uner, 2006.
- 4 Samashev Z., Toleubaev A., Zhumabekova G. Dala kosemderining kazinasi. – Almaty: OF Berel, 2004.
- 5 Kanarbaeva B. Kazakhting nanyim-senymderi. – Almaty: Kaganat-KC, 1999.
- 6 Kazakhting ata zangdary. Documents, sources and research. – Almaty: Zhety zhargy, 2003.
- 7 Oralov B. Ryzhaya kolyba // Turkestanskyye vedomosti. – 1906, №137.
- 8 Sauyrzhanuly T. Kusbegilik. – Ulgey, 1990.
- 9 Kazakh emshiligi \ trans: B.Adetov. – Almaty: Kaynar, 1995.

Egamberdyev M.Sh.,
Kunanbaeva A.T.

The features of kazakh food

In the article were considered types of Kazakh traditional food and methods of preparing, system of nutrition. There were researched the role of food in the life of Kazakh people and its social description. A deep absorption of consciousness into ethnic identity, it is becoming a part of the tradition were formulated on the basis of the research. There was explained types of food and was mentioned that nutrition was a part of Kazakh household culture.

Classification of eating meals at home and in society were given and the main feature of this classification is associated with the total number of people and features of respect. The ritual of having meal was informed owing to the traditional nutrition of kazakhs concepts «sybaga», «sarkyt» were explained.

Key words: Kazakh, nutrition, types of food, traditions.

Эгамбердиев М.Ш.,
Құнанбаева А.Т.

Қазақтардың тағам ерекшеліктері

Мақалада қазақ халқының дәстүрлі тағам түрлері және дайындалу тәсілдері, тамақтану жүйесі жайлы қарастырылған. Қазақ халқының өмірінде тағамның алатын орны мен әлеуметтік сипаты баяндалған. Қазақтардың дәстүрлі тамақтану жүйесінің халықтың сана-сезіміне терең сіңіп, салт-дәстүрдің бір бөлігіне айналғандығы жайлы мәселелер қамтылған.

Тағамның түрлеріне тоқталып, тамақтану мәселесінің қазақтардың тұрмыстық мәдениетінің бір бөлігіне айналғандығы туралы айтылған. Тамақтанудың үйдегі және жиындық тамақтану түрлерінің классификациясы беріліп, бұл жіктеудің негізгі белгісі – қатынасқан адамдардың саны мен сый-құрмет ерекшелігіне байланысты болатындығы ескерілген. Асты пайдалану жоралары баяндалып, қазақтардың тамақтану салтындағы «сыбаға», «сарқыт» ұғымдарына түсініктеме берілген.

Түйін сөздер: қазақ, тамақтану, тағам түрлері, салт-дәстүр.

Эгамбердиев М.Ш.,
Кунанбаева А.Т.

Особенности блюд казахов

В данной статье рассматриваются традиционные виды, методы подготовки и система питания казахского народа. Описываются роль и место питания казахского народа, а также их социальное значение. Кроме этого, охвачены проблемы влияния системы традиционного питания на мышление казахов и раскрываются их значение как традиции и обычая казахского народа.

Раскрыты виды пищи и составная часть бытовой культуры казахского народа. Дана классификация видов домашней и гостевой пищи, упоминается численность и особенности признаков уважения как фактор основного его разделения. Описаны виды приема пищи, дана характеристика понятиям «саркыт», «сыбаға» в системе казахского традиционного питания.

Ключевые слова: казахи, питание, виды блюд, традиции.

THE FEATURES OF KAZAKH FOOD

The taste and cuisine are important things for Kazakh people. All systems of customs and traditions of preparing food and respecting with food are communicated with Kazakh life. Moreover, the traditional order of nutrition gives opportunities of defining position and peculiarities of ancient social relations. In spite of time, people could find order and a source of preparing and respecting food. To make friendship between countries and to respect honest people were shown through a wide range of Kazakh cuisine. In this regard, there was observed the relevance of the article. The scientific work of N.Zh Shakhanova, N.L. Zhukovskaya, N. Alimbay and others were used in the article.

The system of traditional nutrition stands out ethno differentiation and ethno intergration which carries on determining the specificity of the culture of ethnic. Some features of nutrition can also be indicator of ethnic differences. If we talk about the main cuisine of ethnocultural types, most of them are Turkish and farming type of Iranian. The main elements of the first type is cooked meat and dairy products. They are Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Kalmyk, Mongolian and others. It is characteristic of nomadic people of the Eurasian steppes. The second type is based on «*palau*» (which is made of rice) and oil. These types are Tajik, Persian, Uzbek, Uighur and other nations who spread among the farming people. The main agriculture of Kazakh people is – livestock. Therefore, their main food is meat and dairy products. The next is pastry food. Only poor Kazakh people often used farming products whose livestock was little. In winter, the Kazakhs ate mainly food as soup with meat and flour, bread, «*bauyrsak*», «*salma*», «*tonkerme*» (are made of dough), porridge. Dairy products as «*kurt*» (is made of sour cream), «*irimshik*» (is made of milk), butter were used. «*Zhent*» (is made of wheat, crops) was prepared in mixture of cheese. Kazakh people had limited the use of vegetable dishes and harvesting products. Because, the wild products were used which only in accordance with the food of nomadic people.

The poultry meat and fruit were not in Kazakh traditional nutrition and cloves, pepper, and others were used in limited. Kazakhs are good at hunting, so wild animals and poultry were used in food. The western Kazakhs who settled near the river, lake especially used a lot of fish products. Domestic researchers were worked

on the topic nowadays. At present time, to the fatty meat soupis put fresh thin dough that stretched in advance. All western Kazakhs called dough «shelpek» that is for meat. And it is called «inkal» in Ural region, in the south «dough», in Kokshetau«kulak nan»«kulshetay» and in the east «et nany», in the north «zhuka nan», Kazakhs of Turkmenistan used a word «kurtik».

In this regard, the scientific work was considered on the basis of two part. In the first part was given the classification of nutrition of Kazakh people and some features of nutrition and in the second part was considered the order of nutrition and about the ritual of having meal.

The Classification of Kazakh Nutrition

Some features of nutrition of ethnic are indication of differences of ethnic groups. For example, traditional food of Kazakhs takes an important place in the consciousness of ethnic, so it means concept of proximity such as «damdes» – to eat together, «dam tatu» – to taste smb`s food, «dam tuzyzharasu» – to get on well and it is the beginning of respect to the guests. The meaning of anger and argument of such phraseological expressions as «don`t taste a meal», «don`t sit to the table», «to be bad with food» are determined a good indicator of the relationship between meals and eating order of people.

The social description of food (its preparation, every day and ritual usage, different principals of in consumption) is one of the actual ethno cultural problem which focus the attention of researchers. While researching there were formulated two different methods of classification in the field of Ethnology. The food is considered as self-classification unit by the first division, ethno semasiologically aspects and ethno cultural work of food system were studied as a significant mark of classification by the second division. Therefore, they are divided into different types as «daily food», «anniversary meal», «wedding food», «traditional food concerning to funeral». However, many researchers distributed all food except daily food as «traditional food» or «ritual food»[1].

On the basis of this classification meals the order of nutrition of Kazakh people – can be divided into breakfast, lunch and dinner. Food system is shared in accordance with the specific situation as homemade, eating out and total meal.

According to the purpose are divided into daily food, party and ritual food. The features of every nutrition depend on composition of guests, the honor also on the basis of material.

The importance of public service system of nutrition is to define social relations while having a meal together. The ritual meal which participated be many people is one of the indication of determining evidence of social relations [2]. Figuratively, the order of eating of nomadic people is ritual model of traditional relation of culture [3].

The traditional food system of Kazakh people can be divided into based on the classification principles of nutrition in the following main two distribution: home and whole eating. The food is distributed in two – dairy eating and eating while we have guests.

Daily meal is attended by family members, close relatives and neighbors. The guests meal included in specially invited people or accidental «guests of God». As well as guests meal is consists of small parties as (shildekhana, sogym bas, bastangy, tokymkagy, tilekileu, shashyratky, aksarbasaitu, kotenasu – they are traditional customs of Kazakh people) which participated by close relatives and neighbours. To pay attention to a certain type of food especially the main bone of any livestock is determined during this nutrition.

Like some of the Central Asian Turkic nations Kazakh people were defined public socialrole of every person, their speech at the table, life based on parties or their nomadic life and their main meal. The family members are not responsible for organization of every party or holiday, the close relatives and fellows are also interested in these parties. Wedding ceremony, funeral ceremony, every meetings are organized by the whole members of the village. Generally, to such meetings and parties are invited all relatives, neighbours, cousins and others. If you have not condition to invite them, there will be anger between relatives.

The Order and Ritual of Eating Habits of Kazakh People

There were features of order nutrition of Kazakhs as natural geographical climatic and farming – seasonal. Composition of daily food in winter months contains a lot of meat after «sogym» – (to cut livestock) which prepared to all in early time, the main food is in the summer months is milk products.

Kazakh family of normal living conditions are fed three times a day: in the morning «breakfast», in the afternoon «lunch», in the evening «dinner». Religious item is prohibited to have food during the daytime, only two times are allowed to have meal. «Auyzashar» is evening meal after sundown, «sareasy» or «saresi» are before. In general, the religious fasting «auyzbekitu» is common among

the older people who are in religious way, but children, youth, farmers (the shepherd etc.) do not follow it.

The Kazakh proverb as «oraza is – fullness», «namaz is for loner» are proof of it. This evidenced by the word of the Kazakh proverb: «fast-toqtiki» prayer joqtiki case «. The shepherd's breakfast which he has early in the morning is also called «saresi». It contains several cups of tea or sour cream, kurt and bauysak.

If European people eat the main part of the meal in the morning and in the afternoon, the people of Central Asia have it after heat in the evening. However, the arrangement of a correct formulation of the points and doctrines of local ethnic and territorial specificity does not logically fit. To have a good part of meal in the evening is not only depend upon a hot climate, it depends on the economic division of labor [4].

After having meal together there will be appeared proximity among people, there are some phrasal concepts which show them, as «to have meal together», «to have meal from one's hands», «to get on well», therefore such phrase concepts like habits «to have meal with bride's parents», «to be together all the time as friends», «bride and grooms eating chest at their wedding» mean relationship between relatives, it also determines different level of blood kinship of Kazakh society, ethnic, the norms and the principles of the system of institutional relations. To wash hands before and after meal and dry them with towel, to clean with paper towel is legality. Kazakh people never change towel and paper towel. According to this there is a prohibition about difference of black and white, good and evil.

After cleaning the hands, people say religious speech as «bismilla, god bless». The one thing that we can mention here is -Kazakh people say «bata» (a blessing which given by old people) before and after the meal every meal.

To give guests the honorable bones of meat, as the sign of respect for each other at the table, to give pieces of meat to each other is called «Asatu». Asatu is –basically started from guests and will be completed by the house owner. From other hand Asatu is as criticism for boy so the guest may invite the house owner and gives a piece of meat with fat and the owner should swallow it without any difficulties. If he chokes they laugh at him. Asatu is found among other nomadic people [5].

The soup follows the meat, after drinking soup hands and teeth are cleaned, then the next meal is given as «tokbasy» which are called «kuyrdak, palau or mi palau». The breast is grilled on the fire.

The hands are cleaned again. There is superstition among Kazakh people that guests should clean their hands at the two edges of the towel.

The meaning of this superstition is the center of the towel is happiness of the house owner, if the guests clean their hands there will be argument between them. To wash the oily towel is prohibited. It is respected specially, because oil is wealth and prosperity, a symbol of happiness (to oil thread, to oil walls, to oil livestock places, to pour oil to the fire and others). After the current meal comes horse milk. However, due to the process of modern society, it is compensated sweet, tasty food, dessert and cake.

After the blessing, the honorable guests look at the owner of the house and say «order please» then the home owner bring his glass and drink with the guest closely.

There is a custom that villagers visit each other's house drink horse milk, eat meat which is called serne. According to N.Zh.Shakhanova's research in the south Kazakh people have a ritual «zhoraboza» where people drink boza and while eating serneboza and horse milk are poured by the wife of owner of the house and is spread by his children [6].

Kazakh people's saying «giving the meal know the country, riding a horse notice the earth» means concept of moral and ethical, social relation of parties or even daily nutrition. Because the total nutrition is not only eating many people at the same time collectively, it defines the principles and norms of traditional relations through a system of trust, superstition, customs while having ritual meal.

So, the main focus of these meetings not to make merry, to talk, otherwise land and widow problems are discussed widely. The public characteristics of total nutrition is not only determined by the number of participating, to organize the party in tribal level people is more an indication of the relatives as defined by the addition of the social machinery. Furthermore, material support is consists of livestock which is cut at the part, houses of nomadic people, the necessary dishes and labor force.

The guests and the participants of the party receive gifts, eat meals, sister-in-law or person who can't come to the party are delivered their belonging «zhilik» (bone of livestock)- «toisarkyty» by their mothers and mothers-in-law. Also, the elders take «sarkyt» (piece of meat) and put it into their plates for their children who stayed at home. «Sarkyt» does not only used in the direct meaning «zhilik» which is delivered by guests, asykhilik and middle zhilik are complex of two fourth of ribs. «Zhilik»

– is returned all the people who bring meal to this house.

People keep «sybaga» (residual food) for relatives, children who are far away, the guest of honor who couldn't participated the parties. As in the saying «Remember save the old» to keep «sybaga» contains all the bones of livestock, kazy-karta, even the frozen meat in the skin of sheep until the spring heat. So, all the sweet taste of meat is stored for people who they miss. Ultimately, «sybaga» is formed on the basis of the explanations that belonging to the concept of tasting, food tasting as well as the concept of people to move safely from one place, brings joy. The meaning of the word «sybaga» is like concepts as to continue, to close, neighbors means «sybay, sybailas, sybailastyk» (respect) and it is the argument is that which was given above as belonging to the concept of tasting, brings joy.

There are carried out various superstitions before or after the travelling of the person. The person who are going to travel gives or delivers out livestock for villagers, takes their blessing «bata», does the custom «leaving the sleep» and go away. This is type of the absence of obstacles remain in order not to lose their horse, not to get lost, not to miss. Well, the last times such things like «to make farewell party» or «the removal of shoes» has not any relation with the tradition of nomadic, although at present time within the country such customs as «putting on shoes» and «putting on a fur coat» are spread widely [7].

When a passenger went away from the house, close people come and prepare, such ritual is called «tokymkagu». While doing this ritual, the passenger who has returned from holiday should smile to the close greeting for the first time. Then entering the house, the traveler is given white wishes, gives bata and water is drank.

All the meat, head and others of slaughtered livestock are put to the sauce pan. There is a prohibition like that if one foot of sheep which cut in common situation is thrown on the fire and other three are cooked, so a bone «zhetimbeldeme» is not cooked, in such condition all the meat of sheep should be boiled. As well as the bones of livestock must be dug without any break. Because this livestock was devoted to dead person and in the heavens this sacrificed livestock may be his friend, type of transport or food, it should be whole. People of Tuva has such ritual like Kazakh people as not to break any bones of sacrificed livestock. This ritual is carried out among Turkmens and their women say each other such cruel words like «I will break your bones when you die» when they argue [8].

In addition, before having meal while to see off the corpse and to give funeral ceremonies visitors eat less food on the sufferings of victims of psychological atmosphere and they leave after tasting food, but while giving parties there is not such position. Otherwise, the given food shouldn't be left, if it is eaten it is good for the corpse. So, the livestock which was cut at the funeral ceremonies is eaten fully or just is delivered alive. Also, the widow or sufferings relatives are not allowed to prepare food. After the funeral ceremonies there are also different customs are held such as to sacrifice livestock for dead person, the Quran is done by the Mullah in order to remember the dead person. This is called «napilsadaka» in the west of Kazakhstan.

Every year at the fasting month is given sadaka for the sake of dead person, at the fasting month and at the Muslim holiday «kurbanait» «kurmalydyk» (the livestock) is cut, the last three days of the fasting month is called «shek» and so the shelpok (dough) is cooked for the sake of all dead people, shelpok should be tasted [9].

In addition, there was said above about «sogymbasy» which is held in the winter, here also the Quran is done by the Mullah for the sake of all dead people.

Conclusion

According to the total nutrition of the culture of Kazakh people the main two concepts – are concerned to happiness and sorrow or it can be divided into common meal as wedding or anniversary parties and funeral ceremonies. The party is organized owing to happy events such as «shildekhana, kyrkynanshygary, tusaukesu, shashalu, atkaminu» (ceremonies concerning to new born child) and wedding ceremony and others. The next type of event is – all ritual, traditional ceremonies which carried out by the custom as «konakasy, zhetisi, kyrky, zhuzi, asy, shek, nazir» (ceremonies concerning to dead person).

Thus, food is carried out various and important ethno cultural services as one of the significant and an integral part of system of ancient customs, rituals and beliefs at the process of organizing Kazakh wedding ceremonies, anniversaries and the funeral ceremonies. It is said figuratively that the preparation and distribution of food are similar with the order of its delivering, rituals and beliefs according to given process.

The various ritual activities of traditional food system is determined its nature of ancient economic and cultural property. In this regard, the food is as category of ethno culture is provided wideness, force of inner ethnical information field which is the basis of normal life.

References

- 1 Zhukovskaya N. Pisha kochevnikov sentral'noi Azii // Sov. Etnografiya. – 1979. – № 5. – С. 64-76.
- 2 Baiburin A. Zhilishe v obryadah I predstavlenyah vostochnih slavyan. –L: Nauka, 1983. – 191.
- 3 Alimbai N. Kazahski as kak model' mirakochevoikul'turi. – Alma-Ata, 1990. – 68-69.
- 4 Smagulov E. As beru dasturinin zerttelu tarihy. // Kazak taryhi. – 2004. – № 5. – 34-45.
- 5 Baiburin A., Toporkov A. U istokov etiketa, – L.: Nauka, 1990. – 160.
- 6 Shahanova N. Tradisionnaya pisha kazahov kak istoriko-etnograficheski istochnik: Diss. ... kand. ist. nauk. – L., 1987. – 225.
- 7 Katran D. Kazaktin dasturli as tagam madenyeti: Tarihi-etnologiyalik zertteu. – Almaty: KazMOGZI, 2002. – 208.
- 8 Berdyev M. Tradisionnaya Sistema pitaniya turkmen: Diss. ... kand. ist. nauk. – M., 1990. – 151 .
- 9 Arginbaev N. Kazak halkyndagisem`ya men neke. – Almaty: Gylim, 1973. – 326.

Egamberdiyev M.Sh.,
Kurakbaeva A.Zh.

**Same Aspects of Ethno
Demographic Position of Akmola
Region: Comparative Analysis's**

Эгамбердиев М.Ш.,
Құрақбаева А.Ж.

**Ақмола обылысының
этнодемографиялық
жағдайының кейбір
аспектілері: салыстырмалы
талдау**

Эгамбердиев М.Ш.,
Куракбаева А.Ж.

**Некоторые аспекты
этнодемографического
положения Акмолинской
области: сравнительный анализ**

This article deals with the the development of virgin and fallow land massin the Akmola oblast having it inhabited by the population and the results of refugees migration. In 1954-1960, the main issue of the article is the influence of refugees from other ethnics on the local culture, its composition, the language of the local community. At present, there rae cultural religious and educational establishments of those ethnics are working due to the gradual settlement into this area. They have been settling as well as having popularized their own cultures.

The materials published in 1959 – 2009 have been used as the source of the research. Besides, the theoretical part of the research includes the works by A.A. Akishev, Z.B. Shaxaman, K.S. Aldajumanov, M.X Asylbekov and V.V. Kozina.

Key words: Kazakhstan, Akmola oblast, population census, migration, emigration, natural growth.

Мақалада тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру жылдарынан бастап өзге ұлт өкілдерінің Ақмола облысына қоныс аудару тарихы және оның салдарының негізгі мәселелері қамтылған. 1954-1960 жж. Аймаққа қоныстанған өзге этностардың жергілікті халықтың мәдениетіне, құрамына, тіліне тигізген әсерлерін айқындау мақаланың өзегі болып табылады. Бүгінгі таңға дейін жаппай қоныстандыру салдарынан аймақтағы этностардың мәдени орталықтары, оқу және діни орындары жұмыс жасауда. Олар жергілікті халықпен сіңісіп, өз мәдениеттерін жан-жақты дәріптеуде.

Зерттеу жұмысының дерегі ретінде 1959-2009 жж. санақ жүйесінің мәліметтері қамтылды. Сонымен қатар, А.А. Акишев, З.Б. Шахаман, К.С. Алдажуманов, М.Х. Асылбеков және В.В. Козинаның еңбектері теориялық негіз ретінде басшылыққа алынды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Ақмола облысы, халық санағы, миграция, эмиграция, табиғи өсім.

В данной статье рассматриваются история и последствия переселения представителей разных народностей в Акмолинскую область с времен освоения целинных и залежных земель. Основной задачей статьи является определение влияния переселенцев в 1954-1960 гг. на местную культуру, состав и язык. На сегодняшний день в регионах зарегистрированы культурные, учебные и религиозные центры. Они находятся в тесной связи с коренными жителями и поддерживают свою культуру, традиции и обычаи.

Источником исследовательской работы являются материалы переписи 1959-2009 гг. За теоретическую основу были взяты труды А.А. Акишева, З.Б. Шахамана, К.С. Алдажуманова, М.Х. Асылбекова и В.В. Козины.

Ключевые слова: Казахстан, Акмолинская область, перепись населения, миграция, эмиграция, естественный прирост.

**SAME ASPECTS OF
ETHNO DEMOGRAPHIC
POSITION OF AKMOLA
REGION: COMPARATIVE
ANALYSIS'S**

Today Kazakhstan refers to a polyethnic country, because there lives not only autochthonal population but also other ethnic groups. One of the historic phenomenon affected Kazakhstan is the development of virgin and fallow land mass in 1954. During the Soviet Union the number of population in Southern regions decreased, there appeared mixed nationality families. They became totally Russianized.

In the end of XX century, primary cultural centers of other nationalities opened in the Akmola oblast. There have hitherto greatly concentrated mixed schools in Russian in the region. The names of public habitancies remained in Russian.

The materials of published in 1959-1989 during the Soviet Union were used as the research materials. Besides, it includes some materials published in 1999 – 2009 after the Independence. We have applied some scientific articles by the authors out country.

Ethnodemographic features of the Akmola oblast are important. The work consists of two chapters. The first section describes the number and percentage of inhabited population of other nationalities into the region and the objectives of settlement policy in 1954-1990. The second section discusses the period from the Independence years of Kazakhstan till the present. Because, in these years there were internal and external migration processes. This policy changed the ethnic index in Southern regions.

Akmola Region Ethno Demographic Process in 1954-1990

In 1954, the development of virgin and fallow land mass project was executed at the plenary assembly of the CC AUCP (Central Committee of All-Union Communist Party) held in April and March. To fallow land mass was carried out in six oblasts of Kazakhstan. The main aim of the project – to settle other nationality members into uninhabited land in Kazakhstan. Therefore, a thousands of people were migrated from different republics of the Soviet Union such as Ukraine, Belorussia, Moldavia and Lithuania to Kazakhstan. As a result of the migration waves from abroad the percentage of the Kazakh got down to 30 %. For instance, in 1954-1962, there were migrated more than 2 million people into Kazakhstan. In the first half of 1954, only 20 thousand people migrated into the Akmola oblast.

Because of the great number of migrated people, there outnumbered situations in which the local Kazakh people's traditions and customs, the language, the name of the regions in Kazakh were disregarded. The number of Kazakh schools in the local area was reduced up to 700 and the number of study materials, newspaper and magazines published in Kazakh was degraded. All Kazakh schools were transferred into Russian schools in the Akmola oblast. In 1954-1956, in the Akmola oblast there were totally 566 schools including 322 primary schools, 206 –septennary, 38 secondary schools. Relatively, the number of Kazakh schools totally was 175 including 32 septennary and 8 secondary schools. Accordingly, 155 Kazakh schools closed. During this period, the number of schools which run the education in two or three languages increased in the area. For instance, except for Russian-Kazakh schools, there were Russian-German schools. Children from small villages had to go to Russian schools because of the dissolution of Kazakh schools. Besides, there opened Russian boarding schools in the center of the city and villages. 90 % percentage of Kazakh children attended Russian classes living at boarding schools. It resulted that Kazakh youth estranged their native language and culture [1].

At that time, the regions and lands of the area were named in Russian. In 1962, according to N. Xrushev's statement the Akmola city was named after Tselinograd. At present, the name of the city has not been changed, most of the names of the villages and regions still remained.

The demographic situation was challenging although there were useful points. For instance, in the years of land mass development there were built new cities, elevators, hundreds of habitancies and farm centers in the oblasts. There were built new houses, schools, kindergartens, cultural and sportcenters and libraries in new built farm centers. This was one of the big events in terms of social and cultural development. In addition, there were railways, new roads, electricity and connection networks, which was an opportunity to develop infrastructure. Kazakhstan played an important role in grain and corn development. The Republic became the center which produced valuable and good sorts of bread-corn. The 60 % percentage of the mentioned of bread-corn was produced in the virgin regions.

In 1959 the statistics showed the lowest percentage of the Kazakh population. Afterwards, the national demographic growth was dramatically high, which resulted the increase in habitancy amount. After the

World War II, especially, the farming got better and the living conditions were improving, which influenced to the increase in the total growth of population. Healthcare, courage for mothers and children, multi-child families was developed. Additionally, it is certain to mention that the development of housing, education and social improvement highly affected the population growth. The migration process into Kazakhstan run between the second half of 1950 and the beginning of 1960 [2].

In 1916, when the strike began and people were massively killed, about 300 thousand Kazakhs escaped to China. Only in 1950, refugees from the Republic of China were allowed to come back to the motherland. It was the result of the national friendship between the Soviet Union and the Republic of China. There is different information about refugee from China in the Soviet Union period. Sometimes, it indexed the increased numbers. According to latest concrete sources, in 1954-1963, the number of people who migrated from China in groups and/or individually contains 268371 people, and 2543 people settled in the Akmola oblast. While others settled into other regions, the rest left for the Soviet Union regions. Most of the people who stayed in Kazakhstan were the Kazakhs, but others were the Uigurs, Russians and representatives of other nationalities [3].

Thus, in 1950-1980, the increase in population, the migration of the Kazakhs from China, the recession in the other nationality people's migration and other processes resulted the rise in the number and percentage of the population. In 1959-1989, the number of the Kazakhs increased from 2.787,3 thousand up to 6.534.6 thousand, which leveled at 2,3 times, and percentage rose from 28,9% to 39,7% amounting 10,8%. The Kazakhs became the nationality of a great number in the country. However, the Russians contained (37,8%), the Ukrainians (5,4%), the Belorussian (1,1%), which are the members of Eastern Slavonic (in total – 44,3%) and representatives of other nationalities but speaking in Russian such as (the Germans – 5,8%, the Koreans – 0,6% etc.), which still contains more than the half of the Kazakhs in the country.

In 1989-1990, the number of population in the Akmola oblast fell down to 14,4%. Owing to emigration process the number of population of the following nationalities decreased such as: the German (54%), the Jewish (52,8%), the Gypsies (50,6%), the Latvians (33,5%). The most emigrated population was the Russians (89,7 thous.), the Germans (51,5 thous.) and the Ukrainians (24 thous). Besides, the Kazakh women were leaving the

country. Because, there appeared mixed marriages due to migration of other ethnics. They got married to ethnoses such as the Russians, Ukrainians and Tatars [4].

In the late 90th of the XX century, the number of population got to 745238 people in the area. The Russians, Ukrainians, Jewish began to leave for Kazakhstan. The main reason for such migration was an economic crisis, which means the decrease in support of the family, the rise in food price, and the reason to be close to their relatives. It is also connected with unemployment due to the social-economic orbit. When it comes to the Germans and Jewish, some of them migrated because of their interest in good living conditions, and some of them wanted to settle back into their motherland [5].

The Situation in the Years of Independence in the Akmola Region

In the beginning of the Independence years, the number of population growth significantly degraded due to the economic crisis and when there were a lot of social problems. At that time, the main source of completing the number – the flow of compatriots from abroad.

The 23,0% of the republican population belonged to the South regions (Akmola, Kostanai, Pavlodar and the South Kazakhstan oblast and Astana). However, even though both the number and percentage of the Kazakhs increased in the years of Independence herein, yet it is not enough. The percentage of the Kazakhs in the country is 16,9% at all, which is fairly less than the population in the Akmola region. (it is 44,6%), it is equal to only one third of the population. The Kazakhs are of 63,4% only in Astana.

The place where the representatives of Slavonic people and other ethnoses had settled – the Akmola oblast. According to the statistics carried out in 1999, there were nationalities such as the Kazakhs (319902), the Russians (298449), the Ukrainians (53376), the Germans (26890), the Tatars, (16666), the Belorussians (7279), the Ingush (1883), the Chechens (1860), the Azerbaijani (1828), the Bashkurts (1661), the Armenians (666), the Jewish (268), the Greeks (449), the Koreans (1005), the Chuvashes (1215), the Bulgarians (1300), the Polish (1447) in Kazakhstan. One of the multinational oblasts – the Akmola oblast. In this period, there was an organization compiling 19 ethnic groups in the area. There are approximately 100 nationalities in the region [5].

In 1995, the assembly of the Small Akmola oblast was established. The members of the assembly were elected and the agenda of future plans was

confirmed. According to the plan, there were centers and specialized schools opened. For instance, in 1996, 7 specialized schools worked in the region, especially, Tatarian school №1 (26 pupil), Ukrainian school №37 (40 pupils), Polish school (53 pupils), European school №6 (15 pupils), German school №108 (54 pupils), Korean institution (34 students). Russian schools – russianized generation. That's why the russianizing process is still constant. The government lent a great deal of support for ethnic migration. A plain example for it can be the above mentioned statements on the construction of schools and cultural centers. They even did not have to speak in Kazakh. In order to forget their religious beliefs, traditions and customs churches were built there. At present, more than 40 Slavonic churches are registered in the region. Besides, every year Slavonic national holidays are celebrated in the local area. Now, let us mention some cultural centers such as «Akmola Oblast Polish Youth Cultural Center», «Istoki»- a Slavonic cultural organization, «WiederGeburt» – an Akmola oblast German organization, «Bary»- an Armenian cultural center etc. Owing to the outnumbering of such centers, the population is now half russianized. Thereafter, it is the South regions which suffered mostly by russianization in Kazakhstan [6].

Nowadays, one of the russianization policy effects is the possibility of mixed marriages. For instance, it is defined that in 2008, within 5 months 81 marriages with foreign citizens were registered in the Akmola oblast. The mixed marriage – the best way to recess the little number of population. It is hard to believe that the child born from the mixed marriage would «keep the language and traditions, be kind to the Kazakhs and become a part of the Kazakhs». Half of those who chose mixed marriages are habitants from Astana, Karaganda, Akmola and Kostanai oblasts. They got married to mostly Russian citizens. The number of Kazakh youth who get married to compatriots from Kyrgyzstan and Uzbekistan is increasing. People who would like to get married to those citizens are mostly from the South Kazakhstan oblast, Jambul, Almaty and Mangystaw oblasts. In addition, it is often met that the Turks and Germans get married with people from Astana. There are 4 thousands of our compatriots married to Turks and Germans. While 29 compatriots have chosen the Americans and British for a partner, the rest have chosen as partners who come from Israel, Italy, Pakistan, Afghanistan, North Korean Republic and China.

In 1991 – 1997, 37,9 thousand people of the Kazakh repatriants or 164 thousand people includ-

ing 93 thousand people from CIS came to Kazakhstan. (basically from Russia and Uzbekistan): 57 % of them wererepatriants and 62,5 thousand people came from Moldova. Among the Kazakh families, the number of the Kazakhs from Moldova contains 90 % , the others from the CIS countries such as Iran, Turkey, China, Afghanistan. Most of the repatriants settled in Astana. There are also new centers close to habitancies and oblasts. Those who came from Moldova settled mostly in the Akmola oblast. Some of repatriants came to the country in the latest years emigrated due to economic and social problems [6].

The Kazakhs, who are repatriants and come from other countries, now live in Kazakhstan and usually try to keep their own national spirit.

They not only keep their religious beliefs, language but also continue developing traditions and customs as well as handicrafts. Among them, there are people from China and Moldova whose traditional culture is absolutely kept and developed at the same time. Those compatriots who migrated to our national country brought land power and a new culture. The migration of compatriots into local community made a lot of situation better. The number of children increased who attend Kazakh schools in villages, as well as renovating nearly forgotten traditions. In 1991-2009, 104 families of ethnic Kazakhs migrated in the country and got repatriants verifications [7].

In the years of Independence, there were internal migration problems, both suburb and urban population misbalanced. In 1989-2009, the urban population is slightly decreased but it contains 3,3%, it is

more than the half of the republican population like before 53,4%. The suburb inhabitants contain from 43,3% to 46,0% [8].

However, it is necessary to mention that people moved to the city during the years of independence. Nowadays, one of two Kazakhs – a city (urban) inhabitant. The Kazakhs in the Akmola oblast – 28,5%. At present, inhabitants in Astana contain (639,3 thou.) 63,4% and 405,3 are the Kazakhs.

Conclusion

The situation originated in the 20th of the XX century in the history of Kazakhstan greatly affected the ethnic content of the Kazakhs. There descended the emergence of mixed marriages due to foreign migrants into the Akmola oblast, the russialization of the local community and the weakening of the language. In addition to this, the ethnoses spread their traditions and customs around. These elements refer to the main index of removing the national symbols. Hence, the youth speak in another language, get married to other nationality members, so then, who's like the child born from them. Nowadays, some disadvantages of this policy are spreading around the south regions. Although the Kazakhs obtained the independence, still they have not get rid of the russialization. The number of cultural centers and schools in several languages in the Akmola oblast does not seem to be reduced. These issues will affect the policy of Kazakhization negatively.

Both two sections discuss the demographic process in the oblast, but in different data. In conclusion, the Kazakhs are still suffering the results of the policy which was originated just 50 years ago.

References

- 1 Asylbekov M., Galiev A. Demograficheskie process covremenogo Kazakhstana. – Almaty: Atamura, 1995. – 128-130.
- 2 Bykil Kenes Odaktyk halyk sanagy, 1959.
- 3 Akishev A. Istoricheskie aspekty social'no-ekonomicheskogo razvitiya Severnogo Kazakhstana (1985-1995 gg.). – Almaty, 1995. – 25 p.
- 4 Asylbekov M., Kozina V. Demograficheskie processy sovremennogo Kazakhstana. – Almaty: Atamura, 1995. – 128 p.
- 5 Kazakhstan Respublikasynyn halyk sanagy, 1999.
- 6 Aldajumanov K., Aldajumanov E. Deportaciya narodov-prestuplenie totalitarnogo rejima, – Almaty: Fond «XXI vek», 1997. – 16-25.
- 7 SHahaman Z. Social'no-demograficheskoe razvitie naseleniya Severnogo Kazakhstana v 1959-1989 gg. – Almaty, 2009. – 28-35.
- 8 Kazakhstan Respublikasynyn halyk sanagy, 2009.

Шалгинбаева С.Х.
**Этнокультурная
характеристика армянской
диаспоры в г. Алматы
(по материалам
этносоциологического
исследования)**

Автор в статье рассматривает вопросы этнокультурной характеристики армянской диаспоры в городской среде. Казахстан является многонациональным государством, и изучение национальных диаспор и их роли в культурной и экономической жизни является важной научной проблемой. Армянская община – неотделимая часть народа Казахстана с равными правами и обязанностями. Исследование проведено на основании пилотажного исследования «Этнокультурные аспекты армянской диаспоры». Исследование построено на сочетании количественных и качественных методов, что и определило особенности источниковой базы.

Прежде всего, это материалы пилотажного этносоциологического исследования, интервьюирование и анкетирование которого проведено в Алматинском этнокультурном центре «Луйс». В этносоциологическом опросе приняли участие 40 респондентов. Анкетирование включало в себя вопросы, касающиеся социально-демографической характеристики, семейных традиций. Анализ данных показал, что преобладающим является женское население, преобладающим типом семьи является малая нуклеарная, основная часть диаспоры, состоящая из депортированных армян и их потомков.

Ключевые слова: опрос, диаспора, семья.

Shalginbaeva S.H.
**Ethno-cultural characteristics of
the Armenian diaspora in Almaty
(Based on ethnosociological
research)**

The author in the article examines the ethnic and cultural characteristics of the Armenian Diaspora in the urban environment. Kazakhstan is a multinational state, the study of national communities and their role in the cultural and economic life is an important scientific problem. The Armenian community is an integral part of Kazakhstani people with equal rights and duties. Research was conducted on the basis of the trial study in the field: «Ethno-cultural aspects of the Armenian Diaspora.» Survey was based on a combination of quantitative and qualitative methods, which determined the particular source base.

First of all we should mention ethno sociological testing material such as interviews and questionnaires that was conducted in Almaty in ethno cultural center «Luys». Forty respondents participated in the ethno sociological survey. Respondents were asked to answer for thirty questions, without any limited timeframe. The survey included questions based on socio-demographic characteristics and family traditions. Analysis of the data showed that the prevailing female population and predominate type of family is the nuclear small. Major people in Diaspora consist of deported Armenians and their descendants.

Key words: survey, Diaspora, family.

Шалғынбаева С.Х.
**Алматыда армян
диаспорасының этномәдени
сипаттамалары
(Ethnosociological зерттеулер
негізінде)**

Мақалада автор қалалық ортадағы армян диаспорасының этникалық және мәдени сипаттамаларын қарастырады. Қазақстан көп ұлтты мемлекет болғандықтан өзге ұлттардың мәдени және экономикалық өмірін зерттеу ғылыми маңызды проблема болып табылады. Армян қауымы – құқықтары мен міндеттері тең, Қазақстан халқының ажырамас бөлігі. Зерттеу «Армян диаспорасының этно-мәдени аспектілері» пилоттық зерттеу негізінде жүргізілді. Зерттеу атап айтқанда, сандық және сапалық әдістермен жасалды, соның негізінде дереккөздері айқындалады. Біріншіден, ол материалдар Алматыдағы «Луйс» этно-мәдени орталығында сұхбат және сауалнама алу арқылы жүргізілді. Этноәлеуметтік сауалнама 40 респонденттен алынды. Ақпарат берушілерге (респондент) уақытты шектемей 30 сұраққа жасау беру ұсынылды. Сауалнама мазмұнында әлеуметтік-демографиялық сипаттамалы, отбасылық дәстүрлер туралы сұрақтар енгізілді. Деректерді сараптау барысында отбасына байланысты мәліметтердің көбін әйелдердің басым білетінін, диаспораның негізгі бөлігі жер аударылған армяндар мен олардың ұрпақтары екенін көрсетті.

Түйін сөздер: сауалнама, диаспора, отбасылық.

**ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА
АРМЯНСКОЙ
ДИАСПОРЫ
В Г. АЛМАТЫ
(по материалам
этносоциологического
исследования)**

Современный Казахстан представляет собой полиэтническое государство. В нашей стране проживает около 100 этносов, каждый из которых имеет характерные особенности духовной и материальной культуры. Учёные этнографы, историки, политологи, социологи утверждают, что образование национальных диаспор в любой стране способствует изменениям в этнокультурной среде и мироощущениям нации. Сегодня диаспоры становятся неотъемлемым фактором современных международных отношений в силу взаимодействия и взаимозависимости государств. Часто успешно адаптировавшиеся к условиям жизни в принимающих странах диаспоры сосредоточивают значительные финансовые, промышленные активы, приобретают политическое и культурное влияние в государствах пребывания.

Армянская община – неотделимая часть народа Казахстана с равными правами и обязанностями. Настоящая статья написана на основании пилотажного исследования «Этнокультурные аспекты армянской диаспоры». Исследование посторено на сочетании количественных и качественных методов, что и определило особенности источниковой базы.

Прежде всего, это материалы пилотажного этносоциологического исследования, интервьюирование и анкетирование которого было проведено в Алматинском этнокультурном центре «Луйс», где приняли участие 40 респондентов. Респондентам было предложено ответить на 30 вопросов, ответить самостоятельно, не ограничиваясь рамками предложенных вариантов. Это вопросы, на которые нельзя ответить «да» или «нет», они требовали какого-либо объяснения. Нам понадобились открытые вопросы, чтобы получить дополнительные сведения для выяснения реальных мотивов и позиций человека. Чтобы сложилась более объективная картина, анкетирование включало в себя вопросы, касающиеся социально-демографической характеристики, семейных традиций.

Итак, по результатам опроса видно, что среди посетителей этнокультурного центра «Луйс» преобладают женщины. Такое распределение, во-первых, отражает реальную демографическую ситуацию в целом по Республике, где женщин в структуре населения больше, чем мужчин.

Во-вторых, подтверждает предположение о том, что женщины более ориентированы на организованные формы проведения досуга, требующие коммуникативного и эмоционального включения, и имеют возможность чаще посещать этнокультурный центр, тогда как лица мужского пола большое внимание уделяют работе, и, следовательно, посещают этнокультурный центр по мере появления свободного времени. Однако по данным переписи 2009 г., количество мужчин армянского этноса на 59% превосходит количество лиц женского пола [1].

Распределение участников опроса по возрасту выглядит следующим образом: возраст респондентов 16-25 лет составил 37,5% опрошенных, 25-45 лет – 35%, и 27,5% лиц в возрасте 45-70 лет. Как видно из представленных данных, самой большой по количественному наполнению группой посетителей центра являются люди в возрасте 16-25 лет (19,1%). Сдвиг в сторону этой возрастной группы обусловлен спецификой данного возрастного периода. Это люди, которые ещё не определились в профессиональном и личностном плане, с достаточным количеством свободного времени. Похожая по характеристикам группа 25-45 лет набрала чуть меньше процентов. Данная категория населения ещё достаточно далека от пенсионного возраста, чтобы тратить все свободное время на воспитание внуков и обеспечение беззаботной старости, поэтому может посещать культурные заведения. Отдельную группу составляют лица 45-70 лет. Они менее других посещают центр, однако их в процентном соотношении к общему числу не так уж и мало.

Посещаемость этнокультурного центра «Луйс» теми или иными половозрастными группами зависит не только от наличия интереса, но и от величины свободного от работы и домашних дел времени. В этом отношении представляет интерес то, какие социальные группы населения по роду занятий и сфере их профессиональной деятельности доминируют в составе посетителей.

Опрос посетителей показал, что самыми представительными являются две группы: домохозяйки – 17,5%, частные предприниматели – 22,5%. Кроме того, количественно опережают остальных пенсионеры – 12,5% и студенты – 10%. Также представлены: школьники – 7,5%, работники государственных учреждений – 5%.

Большинство респондентов родились на территории Казахстана – 72,5%, 22,5% среди опрошенных переселились с территории Армении и

5% респондентов родились на территории Российской Федерации.

В этой связи интересны результаты периода и причин переселения армянского этноса на территорию РК. Обратимся к некоторым количественным показателям, которые свидетельствуют, что в основном армяне переселялись в Казахстан в предвоенные и военные годы, так, например в 1930-1940 гг. – 40%, 1941-1945 гг. – 35%. Таким образом, основная часть армянской диаспоры родилась на территории Казахстана.

Советский период был периодом затишья до 90-х годов, а в 1991-2016 гг. переселилось 20%. Среди опрошенных респондентов 60% занимают армяне, чьи семьи были депортированы, и 40% респондентов добровольно переселились на территорию Республики Казахстан.

Таким образом, можно сделать вывод, что основная часть диаспоры состоит из депортированных армян, а остальная часть приехала на поселение к своим родственникам из Армении и России самостоятельно.

Размер семьи, число детей, профессия – все это важное отражение образа жизни. Современная семья становится небольшой. Анализ пилотажного исследования семейных вопросов показал, что из общего числа опрошенных респондентов замужем/женат – 47,5%, холост/не замужем – 35%, в разводе – 17,5%. Как показали результаты опроса, 35% среди опрошенных пока не создали своих семей, однако, они знакомы с обычаями семьи, в которой родились и выросли. Ещё одним важным элементом при анализе семейной структуры является состав семьи, который зависит от численности и детности. В показателях заметна специфика армянской семьи. Так, например, современная армянская семья в РК состоит из 2-4 человек у 30% опрошенных респондентов, из 5-7 человек у 60% респондентов, из 7-9 человек ответили 10%.

Анализ имеющихся исследований по семейной проблематике, свидетельствует, что преобладающим типом семьи в современных условиях является нуклеарная семья [2]. Данные нашего пилотажного обследования показывают, что 35% респондентов проживают с родителями супруга или супруги и детьми, 25% составляют семьи, супружеская пара с детьми. И 5% – это супружеская пара без детей.

Не менее важной характеристикой при изучении семьи является количество детей, анализ данных показывает, что среди опрошенных армян у 50% респондентов показатели с одним,

двумя детьми, у 45% семьи с тремя и четырьмя детьми.

Таким образом, анализ материалов свидетельствует о том, что средний размер семьи у армян – от 5-7 человек, которые в основном проживают с родителями одного из супругов и детьми в количестве от двух до четырех.

В целом трансформация семьи и ее жизни происходит в результате личностных характеристик, социально-экономических условий и многообразных факторов внешней среды.

Рассмотрим распределения семейных обязанностей между мужем и женой среди армянской диаспоры. В вопросе, касающемся распределения домашних обязанностей 50% респондентов ответили, что домашними обязанностями занимается супруга, невестка, 25% респондентов ответили что домашние обязанности распределяются поровну, и 25% не состоящих в браке ответили, что домашними обязанностями занимаются родители.

По данным нашего исследования, мужчины являются главными кормильцами семьи

– 45%, материальное благосостояние зависит от заработка мужа и жены – 30%, 15% не состоящих в браке зарабатывают самостоятельно и 10% не состоящих в браке считают своими кормильцами родителей. Как показывают результаты, мужчина остается главой и основным кормильцем семьи, но сегодня материальное благосостояние семьи зависит и от заработка жены в связи с изменившимся статусом женщин и социально-экономическими условиями жизни.

Выводы. Итак, вышеизложенный нами материал позволяет сделать следующие выводы:

- по материалам пилотажного исследования армянской диаспоры в г. Алматы преобладающим является женское население;
- основная часть диаспоры состоит из депортированных армян и их потомков;
- преобладающим типом семьи является малая нуклеарная с детьми от двух до четырех;
- система внутрисемейных отношений характеризуется с сохранением главенствующего положения мужчин.

Литература

- 1 Перепись населения за 2009 г. – Алматы, 2009. – 110 с.
- 2 Жданко Т.А. Семья у народов Средней Азии и Казахстана // Семейный быт у народов СССР. – М.: Наука, 1990. – 520 с.

References

- 1 Perepis naseleniya za 2009 g. – Almaty, 2009. – 11s.
- 2 Zhdanko T.A. Semya u narodov Srednei Azii I Kazakhstana // Semeinyi byt u narodov SSSR. – M.: Nauka, 1990. – 520 s.

Omarov G.K., Sadykova A.M

**The Reconstruction Problem
of Costumes of Saki's Period
According to Archeological
Materials**

The article deals with the reconstruction of ancient costumes by archaeological sources, resulting from research projects of early Iron Age (IV-III centuries BC.). In this work were considered the types and areas of reconstruction techniques, and were used materials from the archaeological excavations of burial mounds of the Altai Mountains and the Berel burial of East Kazakhstan. ways and means of recovery have been put ancient historical costumes, which are directly dependent on a variety of climatic conditions. Attention was drawn to the importance and special role in the reconstruction of archaeological science and contemporary art.

There were conducted a comparative analysis of the scientific information on the funerary complexes of Pazyryk and Berel periods in order to reconstruct costume complexes of nomadic tribes in Scythian-Siberian world. The authors of article had considered the scientific interpretations by N.V. Polos'mak, S.A. Yatsenko, Z. Samashev .

Key words: Kazakhstan, Berel, Pazyryk, reconstruction, costumes, complexes, tribes.

Омаров Ғ.Қ., Садықова А.М.

**Археологиялық материалдар
негізінде сақ кезеңі
костюмдерінің реконструкция
мәселелері**

Мақала ерте темір дәуірі (б.з.д. IV-III ғғ.) кезеңіне байланысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарынан алынған археологиялық деректер бойынша ежелгі костюмдерді реконструкциялау мәселелеріне арналған. Ғылыми жұмыста реконструкциялаудың әдістері мен бағыттары қамтылған және Шығыс Қазақстанның Берел обалары мен Таулы Алтай қорғандарының қазба нәтижелері бойынша материалдары пайдаланылды. Түрлі табиғи-климаттық жағдайлар негізінде жасалатын ежелгі костюмдерді қалпына келтірудің жолдары мен әдістері қарастырылды. Қазіргі кездегі археология ғылымы мен өнердегі маңызы мен ерекше рөліне баса назар аударылды.

Скиф-сібір әлемінің көшпелі тайпаларының костюмдік кешендерін реконструкциялау мәселелеріне байланысты пазырық мәдениеті мен берел кезеңінің жерлеу кешендерінің ғылыми ақпараттарына салыстырмалы талдау жүргізілді. Мақала авторлары тарапынан Н.В. Полосьмақтың, С.А. Яценконың, З. Самашевтың ғылыми тұжырымдары сараланды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Берел, Пазырық, реконструкция жұмыстары, костюм ерекшеліктері, оба, кешендер.

Омаров Г.К., Садықова А.М.

**Проблемы реконструкции
костюмов Сакского периода по
археологическим материалам**

Статья посвящена исследованию реконструкции древних костюмов по археологическим источникам, полученных в результате научно-исследовательских работ периода раннего железного века (IV-III вв. до н.э.). В работе были рассмотрены виды и направления методов реконструкции, использованы материалы из археологических раскопок курганов Горного Алтая и Берельских могильников Восточного Казахстана. Были сопоставлены пути и способы по восстановлению древних исторических костюмов, которые напрямую зависят от различных природно-климатических условиях. Было обращено внимание на важность и особую роль реконструкции в археологической науке и в современном искусстве.

Проведен сравнительный анализ научных информации по погребальным комплексам пазырыкского и берельского периодов по вопросу реконструкции костюмных комплексов кочевых племен скифо-сибирского мира. Авторами статьи рассматривались научные интерпретации таких исследователей, как Н.В. Полосьмак, С.А. Яценко, З. Самашев.

Ключевые слова: Казахстан, Берел, Пазырык, работы по реконструкции, особенности костюмов, могильник, комплексы.

**THE RECONSTRUCTION
PROBLEM OF COSTUMES
OF SAKI'S PERIOD
ACCORDING TO
ARCHEOLOGICAL
MATERIALS**

Introduction

A detailed research of any historical object requires a careful study of scientific material, based on the material sources. In archeology they should relate to the artifacts and objects findings accumulated in the process of excavations in the cemeteries and burial place. Considering the archaeological costume as a historical source, first of all we need to pay attention to its degree of preservation that increases the chance of its reconstruction. In turn, the ancient costume is an element of material culture, which requires a scientific analysis, compiled according to the full or partial reconstruction.

Many researchers consider the clothes as an obligatory attribute and an integral part of the material culture. According to the scientific theory by art-critic G.S. Maslova costume is analyzed in two main aspects: 1) function 2) significant [1; C. 7-15]. In the science of archeology and ethnography, they are totalities of clothing, which are consist of headgear and footwear of man, reflecting his utilitarian function, the importance of accessories and the additional decoration. Also, it is considered to be a dynamic developing system that brings the change in life and social structure.

However, in the system of the costume reconstruction the clothes of ancient tribes and nations in many cases are reconstructed by the works of art, sculptures and stone sculptures, mosaics, toreutics, engraving and frescoes, jewelry. But there is no possibility to reconstruct them completely, only partly. The main reason for this complexity is considered to be the fragility of clothing material. It should be noted that there are two types of the reconstruction of the appearance of the costume in modern science: 1) reconstruction on the basis of the combined objects found in various places; 2) reconstruction, which is based on a gated community. The indispensable condition for the reconstruction of clothes is rigorous fixing of costume jewelry and components in the field conditions, and availability of detailed plans. In the remote periods of history, where is written and pictorial sources are insufficient, archaeological sources are essential for the study. At the same time, a lot of work on the study of the costume is a complex approach, which using all kinds of sources [2; C. 18-19]. In many cases, the nature of the reconstruction depends on the degree of preservation of artifacts, the

quantity and quality of additional sources (written, visual, epic). Based on this, there are three types of reconstruction of the costumes: 1) *Authentic (direct full)* is reconstruction which is based entirely on primary sources, i.e artifacts, which allows clothes to restore the pattern, its spatial form, wearing style and complex decoration. The process of reproducing a form of costume takes into account the individual characteristics of a person. A graphic reconstruction is performed based on the proportional ratio of anthropological information and clothing sizes. Performing an authentic reconstruction of the reproduction provides a genuine ornament and color fabrics. The result is a true reconstruction of the costume, made in the graphic form; 2) *Generalizing (Apodictic)* reconstruction is used when necessary to make the image of the costume by its residues from different complexes. The truth of the reconstruction is verified by visual and written sources. Apodictic reconstruction represents not a specific archaeological complex, but the cultural form which were characteristic of certain historical and cultural space; 3) *Hypothetical* reconstruction is used in cases where there are only a few elements of the costume, and there is no way to restore a system-base the costume – dress, hat or shoes. The model in this case is based on reasonable assumed materials. Hypothetical type is most applicable to the prehistoric era, for which there is no iconographic and ethnological parallels [2; C. 20-23]. The methods of archaeological costume reconstructions were designed by S.A. Yatsenko in the 70-80 years of the XX century through the analysis of specific systems, based both on the interlaminar fixing jewelry and clothing fabrics, registered in each case the nature of the collapse of the arch, the expansion of the coffin and corpse parts, and the attraction of the most detailed images of certain peoples [2; S. 24-25].

The Reconstruction of Costume Complexes From Pazyryk Barrows

A compulsory method of research in the archeology is the archaeological excavations which are conducted with a scientific purpose. It is in the process of excavation accumulate certain information about historical clothing. Thanks to the archaeological research conducted in the Altai Mountains and the Eastern Kazakhstan there were a large quantity of the material, giving the opportunity to describe the elements of the costume of nomadic tribes in the region. The study of «frozen» Altai graves were initiated by academician, turkologist V.V. Radlov in 1865. He explored a large Katandy mound in the Central Altai and Berel mound №1 in

the upper river of Bukhtarma in the Kazakh Altai [3; s. 84]. Altai Mountains is known for its ancient graves, among which a special role occupied by a group of burial mounds of the Pazyryk culture. Pazyryk Mounds with permafrost have provided sufficient preservation of clothing, which is much easier to work with the reconstruction of clothes, which is largely due to the climatic conditions of the area. Many mounds of Pazyryk culture belong to the «royal» and «elite» complexes of its time. Due to rich burial items, there had been buried the noble chiefs. The presence of permafrost was the key to preservation of the vast number of artifacts. There is a scientific sample; in Mound number 2 of the Ukok Plateau in Central Altai was found headgear (helmet) of baby, which was similar to head-dresses of adults. The similarity has been found from the surviving parts of the finial, which is made from the gold foil in the form of a bird's head image. The construction of the headgear has been restored from a specimen preserved in the barrow №1, and were referred to the military aristocracy of Pazyryk society [4; s. 62]. This type of reconstruction can be attributed to the first type of research. It should also be noted that the above-mentioned type of headdress is exactly pointed out the status of the deceased, which emphasizes the importance of costume complexes as material sources. Also the degree of preservation of the bodies of horses differs in the mound №1 of Ak-Alakh burial №1 with the fragments of wool and tails, rides with forehead plaques, bridle pendants, cheek-pieces, wooden shields, parts of the seats with applications, felted shapes of fish and wolves. In the same monument had been discovered long, red pants, felt footwear and headgear with ornaments of gold foil. Almost all the findings had items from gold, which indicated the high social rank of the deceased. In turn, gold as the precious metal had the highest degree of preservation and wear such clothes could afford only upper class of society. Most of the gold and jewelry play an important role in the reconstruction of the clothes, as the main fragmented element. This applies particularly to the findings which made in the animal style.

Based on the scientific interpretations by an archaeologist N.V. Polos'mak, should be noted that author comes to the conclusion that men's and women's shirts in many ways identical and are not separated by the pattern. Clothes from the permafrost mounds were well preserved, making it possible to easily reconstruct the clothes and find the differences. The bottoms of the clothes were different: the women (except warriors) wore skirts, men – pants. Almost all kinds of garments,

especially shirts were big sizes. For example, a shirt from the mound №1 of Ak-Alakh-3 burial, was very long, up to the knee, the width was 80 cm. Since the shirt had been woven from silk, it is directly depended on the loom, which was a large width in China. On the shirt were clearly visible traces of the wear: darn with rough stitches in the front and a small patch of the same cloth behind [4; C. 110]. From the mound №1 of Ak-Alakh-3 burial was found the identical wig from Berel mound. It was also made of felt or horsehair, also covered with elastic bands of leather that had been well preserved. In the Pazyryk barrows №2 and №5 had been found part of the women's hairstyles – braids of horsehair. [4; s. 143]. This is once again proves that the felt and leather have the high quality self-preservation in a favorable environment.

Also, among all of men's headgear the helmets made from natural felt were the most important findings [5; s. 120-122]. Nowadays, three felt helmet had been discovered in the mounds of Ukoka [4; s. 155]. By design, they have their own complexity and diversity. A special attention is drawn to the trimmed figurines and plaques of gold, which gave peculiarity to the headdress. In turn, it had contributed to form the scientific views of researchers that Pazyryks clothing was casual and had the character of a funeral ceremony. The felt hats from the mound №1 of Top-Kaldzhin-2 burial were made from the two-colored felt, constricted woolen cords [4; s. 175]. According to the descriptions it should be noted that all the details of the headdress is well preserved and there is no problem in the reconstruction. There were used the various dyes of natural origin in the process of sewing. There were taken into account the proportions and dimensions of the garment components in the process of the graphic reconstruction. However, in most cases for the study of costume and detailed reconstruction, it is not always such a possibility when the costume details could well persists. The warmest kinds of clothing had been discovered from several Ukoka burials. For example, from the mound №1 of Top-Kaldzhin-II burial ground was found a woolen coat with a good state of preservation under permafrost conditions in the burial chamber. This once again proves the uniqueness and originality of items of Pazyryk culture that gives an opportunity to completely restore the costume ensemble.

According to modern specialists, it is possible to get some notion about the ancient clothes only by basing on the study of its pattern on the fully-preserved specimens. However, such method of investigation and reconstruction are often impossible

due to poor preservation of the entire suit buried in the mounds. Because of this, scientists are moving to a detailed study of costume paying attention to silhouette and decoration system. Which does not always give an opportunity to restore the historical accuracy of costume in the original version. In many cases, the researchers often had some difficulties to determine the complete set of costume and construct all the details. But except for the findings from Pazyryk barrows, which had given full opportunity to reconstruct the material and spiritual culture of ancient nomads of the Altai Mountains, where the main achievement was the real artifacts and costume complexes with a high degree of preservation of the material for the production of clothing.

Reconstruction of Clothing and Horse Equipment According to the Materials of Berel Mound

As mentioned earlier, the clothing preservation depends on the manufactured materials and climatic conditions, including, the soil where the clothes remained over period of time. For example, a raw material manufactured product – felt had been preserved in different ways, depending entirely on above listed conditions.

As the archaeologist Z. Samashev had noted, most of findings and artifacts which were found in Berel burials had preserved by permafrost. Things and objects were made of wood, leather and felt. Especially noteworthy detail is the presence of embalming the bodies of a man, which came from the faith in the existence of the afterlife. This rite was characteristic for berel culture [6; s. 119-127]. Berel burial complex located in Katonkaragay District of East Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan, in the valley of the river Bukhtarma. Berel Monuments systematically had been studied from 1865 to 2008, and the modern study period refers to 1998-2011 y. [7; s. 2]. For more detailed information should be conducted an analytical review of the real findings from the mound №11, where scraps of wool clothing, leather, felt and expensive fur had been discovered. They are well enough preserved attributes include men's wig of that period of time. According to the classification wig refers to hairstyles made from horsehair. However, the wig was a part of headdress and they are interconnected with each other. Unlike the wig manufactured material residues, horsehair preserved at 90%, due to this its structure had been restored according to the scheme of decoration. This element of headgear was designed for a man of noble birth, perhaps even for a warrior of tribe. Also, in the barrow №10 item complex was well enough preserved the costume and horse equipment

made of wood and felt, which is once again, proves that the burial chamber for a long time maintained a low temperature, which gave the opportunity to conduct conservation of individual fragments. The components of the clothing elements are the metal and wooden plaques, buttons, final headgear and fragments of mane [7; s. 6]. All of these findings are assessed as a good level to scientific interpretation. A special attention requires «forehead» and «breast» plaques, attached to the straps a horse harness. They refer to sewn items of clothing or horse trappings.

In the process of archaeological research in the barrow №10 were found several types of saddles, conditionally owned horses «A», «B», «G», «K», «I», «H». Almost all coatings of saddles were made in the «animal style» with images of griffins, sphinxes, a mountain goat on the felt of yellow color, trimmed along the edges of the twisted yarn. Such images came from religious and mythological representations of the world, and their belief in the magical power with great hope that in the afterlife these mythical creatures will protect the peace of the deceased person. Another example can be called decoration of horse bridles with wild boar tusks, often used in images of the nomads of the Altai region. This metaphor image was used as a characteristics of power, strength and ferocity of the characters. The figures of animals on the felt were made of blue felt and have a unique combination of a plurality of wooden figures and plaques of horse harnesses, which can confirm the assumption that in the Kazakh Altai the carving art on wood was well-developed, where the basic material manufacturing was tree species – cedar and larch [6]. Materials from the Berel mounds make possible to reconstruct the shape of horse equipment of the tribes who inhabited the region in IV-III centuries BC. The vast majority of items from Berel burials associated with the decor of horse equipment. The main difference of Berel burial complexes from the costume complexes of Pazyryk barrows is the paucity of clothing items. Most often they are found fragmentarily which in many cases did not give an opportunity to make a complete reconstruction. This was evidenced by researches of last few years by archeologist Z. Samashev. The vast majority of things from Berel mounds associated with the decor of horse equipment, which were confirmed by the abundance of material complexes. In turn, all the elements of horse trappings organically supplement the image of a horse in the reconstruction process [8; s. 119]. As the phenomenon of archaeological mounds with «permafrost» created the conditions for the successful work on the reconstruction of

horse equipment and clothing fragments. We should not forget that there always will be some difficulties in the study of materials that can take a large amount of time.

Reconstruction works of the ancient costume of the Scythians according to the Berel burial archaeological materials can not be considered complete, since during the investigations in some cases, parts of clothing were missing due to poor preservation. This is directly attributable to the mummified remains and costume complex, except for horse equipment, which had a good state of preservation. According to scientific opinion Z.V. Dode, there is should use the term «costume elements» [9; s. 306]. Due to the deficiencies of information about clothing fragments, reconstructing is performed by reference to the ethnographic sources. The complex decorations and accessories often do not allow to completely reconstruct the shape of costume set. The reconstruction process may be correlated to specific elements of the costume as a source of additional information. Also, should not forget about the fragments of tissue, fur, leather, preserved in the burial complex, which thus supplement the presentation of the origin and historical costume design. However, the clothes from the mounds of the Altai Mountains and the horse equipment complexes from the Berel burial are identical to the case where the clothes of ancient nomadic tribes can be reconstructed by the generalizing type of reconstruction.

Conclusion

Researches which were conducted in the «frozen» mounds of Altai Mountains and Berel (Kazakh Altai) had the opportunity to reveal the material and spiritual culture of the nomadic tribes of the region, based on the natural climatic conditions. At the same time, it gave a fairly accurate picture of the life and production activities, religious-mythological worldview and social situation of the nomadic elite. The systematic research and meticulous analysis of the real findings of eternal «permafrost» mounds opened the way for the archaeological methods of costume reconstruction, household items, decorations and horse equipments. Due to the chemical, dendrochronological and craniological analysis the composition of the material of costumes of two similar cultures and habitat region had been determined. A rich item complex provided an opportunity to the scientific interpretation of the main sources of nomadic costumes in the process of archeological work. The

high preservation of the composition of costumes and their fragments provided the most accurate possibility of reconstruction, where the method of generalizing type of reconstruction was used. The guarantee of a high accuracy of reconstruction is integrity of Pazyryk mounds unlike Berel mounds of East Kazakhstan, in which clothing, headgear and footwear had been recorded to the extent fully intact. In Berel monumental artifacts related to costume complexes are found in small numbers or only partially, rather than costumes from Pazyryk mounds that differ by integrity of clothes and cover colors. This difference of two

identical cultures was also due to the plundering of Berel burial.

Due to artificial permafrost in beneath barrows, formed under the riprap, remnants of wood products, leather and felt remnants are preserved in very good condition [10; С. 17-18]. All of them are unique in their composition and cultural phenomenon. In modern science, the problem of reconstruction of costumes and costume complexes still require thorough research and objective by researchers. On the way to achieve scientific objectives based both on previous research methods and modern concepts of science.

Литература

- 1 Маслова Г.С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник. – М.: Издательство Наука, 1978. – 216 с.
- 2 Яценко С.А. Костюм ираноязычных народов древности и методы его историко-культурной реконструкции. – М.: Издательство Восточная литература, 2002. – 582 с.
- 3 Горбунов А.П., Самашев З., Северский Э.В. Сокровища мерзлых курганов Казахского Алтая (по материалам могильника Берел). – Алматы: Издательство ТОО Иль-Тех-Китап, 2005. – 84 с.
- 4 Полосьмак Н.В. Всадники Укока. – Новосибирск: Издательство ИНФОЛИО-пресс, 2001. – 336 с.
- 5 Кубарев В.Д. Курганы Уландрыка. – Новосибирск: Издательство Наука, 1987. – 150 с.
- 6 Самашев З. Берел. – Алматы: Издательство Таймас, 2011. – 236 с.
- 7 Самашев З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Конское снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции (по материалам кургана №10 могильника Берел) // Археологический альманах. – Донецк: Издательство Лебедь, 2010. – 36 с.
- 8 Самашев З., Толеубаев А.Т., Джумабекова Г.С. Сокровища степных вождей. – Алматы: Издательство ОФ Берел, 2004. – 119 с.
- 9 Доде З.В. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования / З.В. Доде // структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк: Издательство ДонНУ, 2005. – 306 с.
- 10 Молодин В.В. Население Горного Алтая в эпоху раннего железного века как этнокультурный феномен: происхождение, генезис, исторические судьбы (по материалам данным археологии, антропологии, генетики). – Новосибирск: СО РАН, 2003. – 286 с.

References

- 1 Maslova G.S. Ornament russkoj narodnoj vyshivki kak istoriko-jetnograficheskij istochnik. – М.: Izdatel'stvo Nauka, 1978. – 216 s.
- 2 Jacenko S.A. Kostjum iranojazychnyh narodov drevnosti i metody ego istoriko-kul'turnoj rekonstrukcii. – М.: Izdatel'stvo Vostochnaja literatura, 2002. – 582 s.
- 3 Gorbunov A.P., Samashev Z., Severskij Je.V. Sokrovishha merzlykh kurganov Kazahskogo Altaja (po materialam mogil'nika Berel). – Алматы: Izdatel'stvo ТОО Ил'-Тех-Китап, 2005. – 84 s.
- 4 Polos'mak N.V. Vsadniki Ukoka. – Novosibirsk: Izdatel'stvo INFOLIO-press, 2001. – 336 s.
- 5 Kubarev V.D. Kurgany Ulandryka. – Novosibirsk: Izdatel'stvo Nauka, 1987. – 150 s.
- 6 Samashev Z. Berel. – Алматы: Izdatel'stvo Tajmas, 2011. – 236 s.
- 7 Samashev Z., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. Konskoe snarjazhenie drevnih skotovodov Altaja: opyt rekonstrukcii (po materialam kurgana №10 mogil'nika Berel) // Arheologicheskij al'manah. – Doneck: Izdatel'stvo Lebed', 2010. – 36 s.
- 8 Samashev Z., Toleubaev A.T., Dzhumabekova G.S. Sokrovishha stepnyh vozhdzej. – Алматы: Izdatel'stvo OF Berel, 2004. – 119 s.
- 9 Dode Z.V. Kostjum kak reprezentacija istoriko-kul'turnoj real'nosti: k voprosu o metode issledovanija / Z.V. Dode // strukturno-semioticheskie issledovanija v arheologii. – Doneck: Izdatel'stvo DonNU, 2005. – 306 s.
- 10 Molodin V.V. Naselenie Gornogo Altaja v jepohu rannego zheleznoego veka kak jetnokul'turnyj fenomen: proishozhdenie, genezis, istoricheskie sud'by (po materialam dannym arheologii, antropologii, genetiki). – Novosibirsk: SO RAN, 2003. – 286 s.

6-бөлім
ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

Раздел 6
ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ

Section 6
HISTORICAL PERSONALITIES

Дәдебаев Ж.,
Бисенбаев П., Кәрбозов Е.

**Қазақ халқының
сүйікті перзенті**

Мақалада қазақ халқының аса көрнекті ғұламасы және ағартушысы Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы Уәлихановтың (1835-1865) өмірі мен шығармашылығының іргелі мәселелері қарастырылған. Оның ғылыми-шығармашылық қызметінің нәтижелері Шығыс халықтарының, әсіресе қазақ халқының баға жетпес асыл байлығы ретінде пайымдалған. Ұлы ғалымның өміріндегі қаһармандық және трагедиялық сарындардың әлеуметтік мәнісі сипатталған. Ғұламаның мәдениетаралық, саяси-әлеуметтік көзқарастары ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар ретінде бағаланған.

Түйін сөздер: Шоқан Уәлиханов, ғұлама, ағартушы, өмір, шығармашылық, мәдениетаралық, көзқарас, даралық, даналық.

Dadebaev Zh.,
Bissenbayev P., Karbozov E.

**The favorite son of Kazakh
people**

The article deals with the key issues of the life and work of the outstanding scientist and educator of Kazakh people Ciocan (Muhammad Hanafi) Chingizovicha Valikhanova (1835- 1865). Interpret the results of its activities as a precious asset of the peoples of the East in general, the Kazakh people – in particular. When covering the social aspects of the heroic and tragic in the life of the great scientist. Dan evaluative analysis of its cross-cultural, socio-political views.

Key words: Ciocan Valikhanov, scientist, educator, life, creativity, cross-cultural, personality, the genius.

Дадебаев Ж.,
Бисенбаев П., Кәрбозов Е.

**Любимый сын казахского
народа**

В статье рассмотрены ключевые вопросы жизни и творчества выдающегося ученого и просветителя казахского народа Чокана (Мухаммед-Ханафия) Чингизовича Валиханова (1835-1865). Осмыслены результаты его деятельности как бесценное достояние народов Востока вообще, казахского народа – в особенности. Освещены социальные аспекты героического и трагического в жизни великого ученого. Дан ценностный анализ его межкультурных, социально-политических взглядов.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, ученый, просветитель, жизнь, творчество, межкультурное, индивидуальность, гениальность.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ СҮЙІКТІ ПЕРЗЕНТІ

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Сібір кадет корпусын бітірген соң, офицерлер құрамына қабылданып, 1853 жылдың 8 карашасында әскери қызметке тағайындалды. Бұл кезде ол он сегіз жаста еді [1, 92].

Н.М. Ядринцев Сібір кадет корпусы беретін білім мен тәрбиенің мардымсыз екенін айта келіп, Шоқанның туа біткен табиғи дарыны сондай білім мекемесінің өзінде гүл ашып, жайқала түскеніне сүйсінеді [1, 276], еуропалық ортаның өзінде оның дарынды ғалым болғанын еске алады [1, 302]. Шоқанның Сібір кадет корпусында өзімен бірге шәкірт болып жүрген шағы туралы Г.Н. Потанин сөзіндегі шындықтың жарығы ерекше. Ол Шоқанның туған даласын шексіз сүйгенін, қазақ халқының тұрмыс-салты туралы талай әңгіме айтқанын, ол әңгімелерге қатты қызыққаны сонша, оларды өзінің жазып алып отырғанын, көп уақыт өтпей-ақ Шоқанның әңгімелері қалың бір дәптер болғанын еске алады [1, 424]. Г.Н. Потаниннің Шоқан туралы айтқан мына сөзінде де керемет сыр бар: «Ол жасына қарамай ерте есейген еді, біз, одан жасы үлкендер, онымен салыстырғанда, штансыз шауып жүрген балалар сияқты едік. Ол өзінің білетінін, бізден несімен артық екенін жолдастар ортасында білдірген емес, бірақ қажетті жерінде оның асқан білімі ұдайы байқалып тұратын. Ол өзінің жолдастары үшін, солардың ішінде мен үшін де еріктен тыс «Еуропаға терезе» болған еді» [1, 354]. П.П. Семенов-Тянь-Шанский де осындай жарқын пікірде болды. «Шоқан Уәлиханов Омскідегі кадет корпусын үлкен табыспен бітірді, – деп жазды ол, – одан соң Петербург университетінде менің ықпал етуіммен лекциялар тыңдады, француз және неміс тілдерін жақсы меңгерді, Шығыс тарихы, әсіресе, қазақтармен туысқан халықтардың тарихы бойынша аса қабілетті оқымысты болып қалыптасты. Жиырма сегіз жасында мезгілсіз қайтыс болмағанда, ол тамаша ғалым болып шығатын еді» [1, 241-242]. П.П. Семенов-Тянь-Шанский Шоқанның бойындағы дарынын, білімін, қабілетін байқаған соң, оған генерал Г.Х. Гасфорттың ықыласын аударарды, оның қабілеті мен білімін Ресей үшін тиімді пайдалану туралы ұсыныстар айтады. П.П. Семенов-Тянь-Шанский сонымен қатар Г.Х. Гасфортқа Шоқанды қазақша киіндіріп, сауда керуенімен Қашқарға жіберу туралы, одан оралған соң, жинаған тари-

хи және этнографиялық мәліметтерін саралау, жүйелеу үшін ұзақ мерзімге Петербургке жіберу туралы ұсыныс жасайды. Г.Х. Гасфорт өзінің талантты адамдарға қол ұшын беруге әрқашан дайын екендігін білдіріп, П.П. Семенов-Тянь-Шанскийге келісімін берген [1, 242-243].

1860-1861 жылдары Қашқар сапарынан кейін, Шоқан Петербургте Бас штабтың тапсырысы аясында жұмыс істейді. Сонда жүріп Географиялық қоғамның жұмысына қатысады, Ф.М. Достоевскийдің ұсынысымен «Мұқтаж әдебиетшілер мен ғалымдарды қолдау» қоғамына мүшелікке қабылданады. Ф.М. Достоевскиймен бірге аталған қоғамдардың жұмыстарына белсене араласады, ақындармен, ғалымдармен, жазушылармен танысады [2, 240], ілгерішіл бағыттағы журналдарды оқиды, университетке барып, тарих профессоры Костомаровтың лекцияларын тыңдайды [3, 96].

Шоқанның табиғи дарыны да, негізі де ерекше болды, өзіне тапсырылған істердің бәрін табысты орындады. Оның үстіне ол туған халқын шексіз сүйді. Халықтың ауыз әдебиетін, әдет-ғұрпын, салтын, дүниетанымын танытатын ұшы-қиыры жоқ бай мұрасын жинау, пайымдау, хатқа түсіру барысында халықтың жан шындығын, психологиясын, тарихын терең таныды, өз заманы үшін үлкен жаңалық болып табылатын, кейінгі уақыт үшін маңызы мен мәнін жоймайтын ғылыми пікірлер жүйесін жасады. Халықтың сөз өнеріне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне терең бойлай отырып, өз дәуірі үшін жана әрі тосын, ғылым үшін аса маңызды пікірлер мен қағидалар негіздеді. Халқының этнографиясын зерттеу арқылы ақиқат шындықты болмаса да, оның арғы тарихты басып жатқан белгісіздіктің қою қараңғылығын жарып өтіп, өзіне дейін жеткен сәулесін, елесін көруге болатынына көз жеткізеді. «Егер, – деп жазды ол, мысалы, – Гомердің поэтикалық жырлары мен Геродот ел аузынан жинап алған аңыздардың қандай да бір тарихи мәні бар десек, егер соншалықты ғажайып түрге түскен, таңғажайып аңыздардың өзінің түп негізінде болған оқиғалар мен ақиқат шындық жатыр десек, қазақтардың шынайы сипатта және жүйелі баяндалатын жырларында тарихи тұрғыда шынайы көрініс тапқан тұрмыс салтының, әдет-ғұрпы мен мінез-құлқының да тарихи мәні бар...» [4, 192-194]. Енді бірде: «... әрбір жеке адамның және жалпы адамзаттың тұтастай ұмтылатын түпкі мақсат-мүддесі бір – өзінің тұрмыс жағдайын, әл-ауқатын жақсарту. Прогресс дегеніміздің өзі де сол. Осы тұрғыдан келгенде, адамның тұрмыс жағдайын жақсартуға септі-

гін тигізетін реформалар ғана пайдалы, ал бұл мақсатқа жетуге кедергі жасайтын реформалар зиянды...» [5, 78-79].

Шоқанның әлеуметтік пікірлері оның туған халқына деген құрметі мен сүйіспеншілігінен өсіп-өнді. Халқына, халқының өткендегі өміріне, тарихи және рухани ескерткіштеріне деген зор құрмет пен сүйіспеншілік Ш. Уәлихановтың адамгершілік негізінің ерекше қасиетті қайнар көздерін білдіреді. Халықтың рухани құндылықтарын, дәстүрлі дүниетанымын, асыл мұраттарын, адамгершілік негізін, тұрмыс-тіршілігін танудың бірден-бір басты жолы – оның әдебиеті мен өнерін, мәдениетін білу. Елге деген, халыққа деген құрмет, сүйіспеншілік елдің, халықтың рухани құндылықтары, дәстүрлі дүниетанымы, асыл мұраттары, адамгершілік негізі, тұрмыс-тіршілігі туралы осындай іргелі білімге негізделеді. Елінің, халқының әдебиеті мен өнерін, мәдениетін терең білмеген адамда елге, халыққа деген құрмет те, сүйіспеншілік те болмайды.

Ш. Уәлиханов адамгершілік негізіне тартып, туған елінің әдебиеті мен өнерінен, мәдениетінен жақсылықтың, ізгіліктің нұрын тапқан кісілердің бәріне жақсылық ойлады, бірін өзіне жақын тұтты. Өмір жолының тар соқпағанда табысқан, тағдыры қилы Ф.М. Достоевскийдің жанының тазалығына, ниетінің ақтығына, биік адамгершілігіне көз жеткізгенде, Шоқан өзімен жаны бір, жүрегі бір асыл бауырын тапқандай тебіренді. Шоқанның көңілінің тазалығы, бауырмалдығы Ф.М. Достоевскийді де қатты толқытады.

Ф.М. Достоевский астарлап, Шоқанның көңілін аялап отырып жеткізген шындықты А. Майков ашық айтады: «Өз халқыңыз үшін пайдалы болуға... Сіз – тым білімді және ғалым адамсыз... Сіз сияқты қайраткерлер керек болатын кез Сіздің туған далаңыз үшін әлі келген жоқ. Өзіңіздің не істеп жүргеніңізді жазуға келгенде, тартыншақтайсыз, бірақ, достым, мен Сіздің өміріңізді көріп тұрмын. Көремін, көремін де, Сіз үшін жаным ауырып, азап шегемін. Маған күле көрмеңіз: мен сізді жанымдай жақсы көріп қалдым!» [1, 204]. Шоқанның өз өмірінің осындай бір ерекше қырын және халқының игілігі үшін қызмет ету туралы арманын [1, 386] Г.Н. Потанин де анық таныған. Оның: «Қазақ халқының арасында Шоқанның өз оқырмандары болғанда, ол өз халқының данасына айналатын еді және өз отандастарының әдеби қайта өрлеуінің негізін қалайтын еді» [1, 367], – деген сөзінде жеке пікірі де, ақиқат шындық та бар.

Н.Г. Потанин Шоқанның таланты мен тағдырын танып қана қойған жоқ, оны керемет жақсы көрді. Оның бір көрінісін М. Свентицкая Н.Г. Потаниннің Шоқан туралы естелігінің бір үзік тамшысы түрінде сақтаған. Шоқан Петербургтен келе жатқан сапарында күзгі күннің соқыр-мылқау түндерінің бірінде Г.Н. Потаниннің пәтеріне ат басын тіреп тоқтайды. Келген кісінің үй иесі әйелмен жөн сұрасқанын құлағы шалғанда, Г.Н. Потаниннің жүрегі қуанғаннан асау тайдай тулайды: «Шоқан Уәлиханов! Шоқан Петербургтен маған келді! Жол-жөнекей емес, арнайы келді! Шоқан, асылым менің, ескі досым...

Ертеңіне Шоқан қайтатын болды. Ол кеткенде, мен, сенесіз бе, жыладым, балаша жылап қалдым...» [1, 428].

Н.М. Ядринцев, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Ф.М. Достоевский, А.Н. Майков, Г.Н. Потанин секілді Шоқанның жанашырлары мен достарының шын жүректен, ақ тілекпен айтқан ойлары мен пікірлері күні бүгінге дейін жан тебірен-терлік шынайылығымен бағалы. Заманның аса парасатты зиялыларының, қоғамның алдыңғы қатарлы шығармашылық тұлғаларының мұндай риясыз құрметі мен сүйіспеншілігіне бөленуі Шоқанның білімі мен тәрбиесінің, адамгершілік негізінің, арман-мұратының асылдығынан еді.

Шоқан шығыстану ғылымы саласында есепсіз мол ғылыми мәліметтер жинап, тарих, география, этнография, фольклористика, әдебиеттану, мәдениеттану, дінтану, қоғамтану, тіл білімі, заң саласында әлеуметтік маңызы зор ғылыми зерттеулер қалдырды. Сол еңбектердің өзегінде Шоқанның өзіне ғана тән азаматтық көзқарасы, методологиялық негіздемесі болды. Әсіресе, қазақ ордасын мемлекеттік басқару салаларын жаңарту, реформалау жайында тұжырымдалған қағидалардың ғылыми және практикалық маңызы айрықша зор еді. Олардан Шоқанның қоғам қайраткері, ғұлама ғалым ретінде өз заманынан, өз ортасынан қаншалықты озық тұрғаны анық байқалады.

Шоқан елдің тұрмыс-тіршілігін көріп, жайын түсініп, жаны ауырғанда, қалған өмірін халықтың ауыр жағдайын аз да болса жақсартуға, оны өзінің бай-шонжарларының қатыгездігінен, патша қызметшілерінің қорлығы мен зорлығынан, жүгенсіздігінен қорғау ісіне арнауға бел буады. Орыстың білімі мен тәрбиесі туралы ұғым-түсінігі майырлардың істері негізінде қалыптасқан отандастарына нағыз білімді адамның ел үшін қаншалықты пайдалы болатынын іс жүзінде көрсетіп, үлгі бермек

болады. Осы мақсатта ол Атбасар дуанының аға сұлтаны лауазымына сайлануға тәуекел етеді. Дуан деңгейінде халықтың өз басшысын өзі таңдап сайлау құқығы сайлауға қатысушы әр адамның және барша жұрттың қадірлі, лайықты бағаламауға болмайтын байлығы еді. Оның қадіріне біреу жетті, біреу жетпеді.

Сайлау науқаны барысында Шоқан қырдағы өмірдің қыр-сырын барынша терең таниды. Сайлау науқаны облыс деңгейіндегі биік лауазымды мырзалардан салалық басқару жүйесіндегі қызметшілерге дейін, елдің бай-шонжарларынан салт атты, сабау қамшылы пысықтарына дейін түгел қозғалысқа түсіреді. Олардың әлеуметтік бейнесі Г.Н. Потаниннің естеліктерінде былай сипатталды: «Қызмет еткен жеті жыл ішінде Сібір әкімдігінің жағымсыз қырларымен жете таныстым... Миллиондаған халық биліктің буынан көзін шел басқан генерал-губернатордың езгісінде жатты. Тұтас өңір соның қоластындағылардың жүгенсіздігінің құрсауында қалды. Барлық лауазымдар саудаға түсті және белгілі бір сомаға сатылды, ол лауазымдардың көпшілігінің билігі генерал-губернатордың ет-жақыны, Бас басқарма кеңесшісі Почекунин дегеннің қолында болды. Пара алу ашықтан-ашық өріс алды. Төменгі бишікештер өздері не істесе де ешкімнен тыю болмайтынын біліп, ойларына келгенін жасады...» [1, 426].

Облыс деңгейіндегі мырзалар, аға сұлтандық лауазымына Шоқан сайланар болса, бұған дейін аға сұлтаннан алып келген алымдарынан айырылар еді, ал салалық басқару жүйесіндегі қызметшілер мойындарына дорбасын іліп, ел кезіп кетуге мәжбүр болар еді. Сондықтан аға сұлтан лауазымына Шоқанның сайлануы не сайланбауы олардың алдынан шыққан «не өмір, не өлім» деген секілді таңдаумен парапар-ды. Осындай жағдайда Сібір қазақтарының облыстық басқармасында Шоқан жағында бір-ақ адам болды: К.К. Гутковский.

Лауазымды қызметшілер ел ішіндегі шен-құмар, атаққұмар, мақтанқұмар пысықтар мен бай-шонжарларды азғырып, дауыс берушілерді Шоқанға қарсы қою үшін алуан түрлі амал-айла жасайды. Осы мақсатта олар халық ішінде Шоқанның атына қатысты мынадай даттаулар таратады: а) Шоқан аға сұлтан болса, елдің бәріне жайсыз болады; ә) ол елді руға бөледі, бай мен кедейге бөледі, қара халыққа қарамайды; б) ол – кәпір: Құдайға сенбейді, Мұхаммед пайғамбарға дұшпан.

Лауазымдылар мен пысықтардың таратқан сөздері шектен шыққан, ешбір өлшемге

сыймайтын даттау еді. Ал енді Шоқанның елге көзқарасы, діні туралы осы даттаулар орыс майырларының ауыздарынан шыққанда тіпті әсерлі болды. Оның үстіне, қарапайым жұрт Шоқан аға сұлтан болса, елдің жас балаларын мектепке береді, ер жігіттерін солдатқа береді деп қорқа қарады [1, 150-151].

Шынға келгенде, Шоқанның сенімі отандастарының діни сенімінен берік, мұсылманшылығынан жоғары еді. Әулие-Ата жорығын хатқа түсірген М.С. Знаменскийдің жазбаларында Шоқанның өзінің мұсылманшылығы отандастарының мұсылманшылығынан артығырақ екені жайында айтқан сөзі сақталып қалған [1, 250]. Бұл сөзді айтқанда, Шоқан отандастарының білім деңгейін негізге алған болу керек. Білімсіз сенім жоқ. Шынайы білімге негізделген сенім берік болады. Бұл – ежелден келе жатқан, ақиқаты әлдеқашан анықталған қағида. Осы тұрғыдан қарағанда, Шоқанның өзі мен отандастарының мұсылманшылығы туралы айтқан сөзінен асылық іздеу артық. Г.Н. Потаниннің айтуына қарағанда, Шоқан өзінің халқына қызмет етуі мен мұсылманшылық сенімін өзара тығыз байланысты деп санаған [1, 367]. Сонымен қатар Шоқанның өз отандастары үшін игілікті болатын қандай істер жасау, қандай көмек көрсету туралы ізденгені, өзімен пікірлес Ресей оқымыстыларымен, зиялыларымен ойласқаны анық.

Шоқанның білімі де, халық ағарту ісі бағытында іс жүзіне асыра алатын нақты мүмкіншіліктері де ел үшін игілікті еді. Облыс көлеміндегі лауазымды қызметшілер, елдің ішіндегі атқамінерлер, пысықтар Шоқанның ел үшін игілікті болатын осы екі қасиетін – білімі мен халық ағарту ісі бағытында іс жүзіне асыра алатын нақты мүмкіншіліктерін – елге зиянды, қазақ елін бұзатын қорқынышты күш ретінде көрсетті. Олардың бірі қоластындағы халыққа билік жүргізу ісінде әділеттілікті емес, пайданы ойлады. Енді бірі патшаның Шоқанды қабылдағанын, бітірген ісіне разылық білдіріп, бетінен сүйгенін көре алмағандықтан дұшпандыққа барды [1, 255]. Енді бір тобы Шоқанды өздеріне ештеңе бермегені, бермейтіні, «береген» болмағаны үшін шет көрді, ал өз отандастары оны дінсіз, кәпір қатарына жатқызды.

Сайлау қорытындысын шығарғанда, Шоқанға – 25 дауыс, қарсыласына 14 дауыс берілгені белгілі болады. Генерал-губернатор аға сұлтандыққа Шоқанды емес, оның қарсыласын бекітеді [1, 152].

Шоқан шын досты, шын жанашырды орыстың шығармашылық тұлғаларының арасынан

ғана тапты. Солардың қатарында Ф.М. Достоевский мен Г.Н. Потаниннің жұлдызы аса жарық болды. Бұлардың арасындағы айрықша достық қарым-қатынас олардың өзара жазысқан хаттарында, естеліктерінде барынша таза, тұнық және терең көрініс тапты. Тіпті Ф.М. Достоевский А.Г. Достоевскаяға сөз айтқанда, өзінің ең асыл сырын ашқанда да Шоқан туралы естелігіне сүйенеді. Мұны А.Г. Достоевская өзінің естеліктерінде тебірене отырып баяндайды [4: 93; 443].

Шоқан кезінде Ф.М. Достоевскийге достық көңілмен қолөнерші бар өнерін салып жасаған бір әсем сандықша сыйлаған екен. Жазушы өзінің қолжазбаларын, хаттарын, қымбат адамдарынан қалған қимас ескерткіштерін сол сандықшада сақтап жүреді. Бірде ол осы сандықшаны түсінде көреді: Шоқан сыйлаған сандықшаны ашып, қағаздарын қарап отырады. Қағаздарын парақтап отырғанда, сандықшаның ішінен әлдеқандай бір жұлдызша жақұттай жалт етіп бір көрініп, бір жоқ болып кетіп жүргенін байқайды. Ф.М. Достоевский бұған таңданып, қағаздарын асықпай парақтап, аңдап қарай бастайды. Ақырында қағаздарының арасынан жарығы жанар жасқаған бір түйір жақұт тауып алып, таңғажайып бір бақытты күйге түседі.

Түстің қысқаша мазмұны осындай. Қарапайым. Ерекше ештеңесі жоқ секілді. Соған қарамастан Ф.М. Достоевский сібірлік досы сыйлаған осы бір қымбат сандықшаның ішіндегі жазбаларының арасынан тауып алған бір түйір асыл жақұтқа ерекше сырлы мағына береді: түсінде алақанында жарық шашып тұрған жақұтты өңінде көзінің алдында тұрған бойжеткен қызға жорыған шындығын жұмбақтап, астарлап айтып, қызға деген өзінің көңілін әсерлі, сырлы, тебіреністі күйде білдіреді... Осы түс айтылған күнді А.Г. Достоевская өзінің ең тамаша күндерінің бірі ретінде өмір бойы есінде сақтап өтті.

«Көп жылдар өткен соң, – дейді Н.М. Ядринцев, – біз Шоқанның екі қарт туысқанымен көрістік. Олардың бірі сұлтан Мұса Шорманов еді. Олар Шоқанның басына кесене тұрғызу жайын сөйлесуге келіпті... Шоқанды еске алып, әңгімелесіп отырғанда, қазақ даласының осы бір ақ сақалды қарттарының көз жасының көл болып аққанына куә болдық... Шоқан өз халқының мақтанышы һәм сүйікті перзенті еді» [3, 99].

Шоқанның қадірі мен қасиетін, өмірі мен қызметін бір ауыз сөзге сыйғызуға талаптанған ғұламалар да болды. Н.И. Веселовский: «Шығыстану аспанынан жарқырап аққан құйрықты

жұлдыз» [3, 79], – деді. С. Мұқанов: «Аққан жұлдыз», – деді. Орынды. Лайықты.

Біздің көз алдымызға Н.М. Ядринцевтің естелігіндегі қыр қазақтарының Шоқан дегенде

көз жасы көл болып аққан үнсіз қалпы келеді. Олар әлі де сол қалпы отырғандай елестейді.

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының мақтанышы һәм сүйікті перзенті.

Әдебиеттер

- 1 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5. – Алма-Ата, 1985.
- 2 Достоевский. Материалы и исследования. Том 7. – Л., 1987.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата, 1984.
- 4 Достоевская А.Г. Воспоминания. – М., 1987.

References

- 1 Valihanov Ch.Ch. Sbranie sochinenij v pjati tomah. Tom 5. – Alma-Ata, 1985.
- 2 Dostoevskij. Materialy i issledovanija. Tom 7. – L., 1987.
- 3 Valihanov Ch.Ch. Sbranie sochinenij v pjati tomah. Tom 1. – Alma-Ata, 1984.
- 4 Dostoevskaja A.G. Vospominanija. – M., 1987.

Галимов Е.А.
**Султан-правитель, полковник
Ахмед Джантюрин**

Оценка роли личности в истории относится к категории наиболее трудно и неоднозначно решаемых философских проблем, несмотря на это, она занимала и занимает многие выдающиеся умы. Определенные события в истории оказывают влияние на возрастание роли определенных сообществ. В начале XIX века в казахском обществе Младшего жуза возросла роль султанов-правителей. К сожалению, по причине скудности материалов и чрезмерно субъективного взгляда советской исторической науки институт султанов не был исследован в должной степени. Тем не менее, невозможно представить полноценную картину истории Казахстана без рассмотрения жизни и деятельности султанов, которые в начале XIX века были полноправными управителями степи. Султаны-правители являлись начальным этапом для создания новых политических структур в казахской степи. Исходя из этих суждений, данная статья ставит перед собою цель – через одного представителя института султанов, Ахмеда Джантюрина, показать специфический характер, значимость и деятельность данного института местной власти.

Ключевые слова: султан-правитель, административные реформы, формулярный список, Младший жуз.

Galimov Ye.A.
**Sultan-ruler, Colonel Akhmed
Dzhanturin**

Assessment of a role of the personality in the history belongs to the category most difficult and ambiguously solved philosophical problems, despite it, it borrows and occupies many outstanding minds. Certain events in the history exert impacts on increases of a role of certain communities. At the beginning of the 19th century, the role of sultans-governors has increased in the Kazakh society of Young Horde. Unfortunately, because of a scarcity of materials and excessively subjective view of the Soviet historical science the institute of sultans hasn't been investigated to the right degree. Nevertheless, it is impossible to present a full-fledged picture of the history of Kazakhstan without consideration of life and activity of sultans who in the beginning of the 19th were full managers of the steppe. Sultans-governors were the initial stage for the creation of new political structures in the Kazakh steppe. Proceeding from these judgments, this article sets before itself the purpose – through one representative of the institute of sultans, Ahmed Dzhanturin, to stand on specific hind legs, the importance, and activity of this institute of local government.

Key words: a sultan-ruler, administrative reforms, official list, the Young Horde.

Галимов Е.А.
**Султан-билеуші, полковник
Ахмед Жантөрин**

Тарихтағы тұлғаның рөлін бағалау философиялық проблемалардың ішінде ең күрделілерінің біріне жатады, дегенмен, оған қарамастан көптеген көрнекті ғалымдар осымен айналасуда. Тарихтағы белгілі бір оқиғалар нақты бір қауымдастықтың рөлінің артуына ықпал жасайды. XIX ғасырдың басында қазақ қоғамындағы Кіші жүзде осы заңдылыққа сай сұлтан-билеушілердің рөлі артады. Өкінішке орай, мәліметтердің аздығы мен кеңестік тарих ғылымының біржақты зерттеуінің себебінен сұлтандар институты қажет етерліктей деңгейде зерттелген жоқ. Дегенмен, Қазақстан тарихының толықтай бейнесін XIX ғасырдың басында қазақ даласының құқықты билеушілері болған сұлтандардың өмірі мен қызметін қарастырмастан ұсыну мүмкін емес. Сұлтан-билеушілер қазақ даласында жаңа саяси құрылымды құрудағы патшалық биліктің ойындағы бірінші сатыны құрады. Осыған орай, берілген мақала өз алдына сұлтандар институтының бір өкілі, сұлтан-билеуші Ахмед Жантөрин арқылы жергілікті билік атқарған әлеуметтік топтың спецификалық сипатын, маңыздылығы мен қызметін көрсету мақсатын қойып отыр.

Түйін сөздер: сұлтан-билеуші, әкімшілік реформалар, формулярды тізім, Кіші жүз.

**СУЛТАН-ПРАВИТЕЛЬ,
ПОЛКОВНИК АХМЕД
ДЖАНТЮРИН**

Оценка роли личности в истории относится к категории наиболее трудно и неоднозначно решаемых философских проблем, несмотря на это, она занимала и занимает многие выдающиеся умы. Складывается ощущение, что этот вопрос из категории «вечных», и неоднозначность его рассмотрения неразрывно связана во многом с существующими различиями в подходах к самой сути исторического процесса. В целом все вращается вокруг двух полярных идей: будущее заранее предопределено и случайность всегда может переменить ход истории. В этом отношении роль личности в историческом процессе возрастает. Возрастание роли личности, её сообществ в истории является закономерным социальным явлением [1].

Определенные события в истории оказывают влияние на возрастание роли определенных сообществ. К примеру, после Второй мировой войны на арену всемирной истории пришли отдельные социальные группы (например, афро-американцы, осознавшие своё неравноправное положение в обществе, или суфражистки, активность которых проявилась ещё во второй половине XIX века в Великобритании), которые имели специфический характер, вызванный временем, и занимались деятельностью, значительно повлиявшей на ход истории.

Таким же образом, и в отечественной истории прослеживаются такие процессы. Например, в годы войны против джунгаров за независимость в казахском обществе возросла роль батыров, которая была присуща только казахам среди всех кочевых народов. Сразу же после этого периода наступило другое время, когда на главную сцену вышел другой, не менее значимый, институт султанов. К сожалению, по причине скудности материалов и чрезмерно субъективного взгляда советской исторической науки институт султанов не был исследован в должной степени. Тем не менее, невозможно представить полноценную картину истории Казахстана без рассмотрения жизни и деятельности султанов, которые в начале XIX века были полноправными управителями степи.

Включение традиционных структур и сложившихся обычаев в официальную систему управления на протяжении первой половины XIX в. происходило методом санкционирования новых законодательных оснований и создания сети

новых должностей для представителей казахской элиты не столько для повышения эффективности управления, сколько для создания и укрепления административной вертикали [2]. Султаны-правители являлись начальным этапом для создания новых политических структур в казахской степи. Когда были подготовлены основные предпосылки для укрепления царской власти, положением 1867-68 гг. институт султанов-правителей был упразднен.

Султаны-правители были не только местными управителями, назначенными правительством империи, а также являлись дворянами Российской империи, более того, многие из них пытались отвечать нуждам своего народа. Долгое время на деятельность этих личностей давали одностороннюю оценку как служилым чиновникам, которые только хотели сохранить свою власть в степи. Но сохранившиеся документы свидетельствуют о том, что султаны всячески пытались содействовать развитию своего народа и оставили немало наследия после себя. Например, султан-правитель, полковник М. Тяукин был корреспондентом Вольного экономического общества и оставил документ «О записке, скотоводстве и других средствах к существованию Ордынцев, кочующих в Зауральской Степи» [3, с. 202-207], а султан-правитель и генерал-майор Баймухамед Айчуваков за время своего правления пытался открыть школу для бедных казахов. Эти сведения требуют глубокого исследования личностей султанов-правителей и создания социального портрета данной группы. Исходя из этих суждений, данная статья ставит перед собой цель – через одного представителя института султанов, Ахмеда Джантюрина, показать специфический характер, значимость и деятельность данного института местной власти.

В восстановлении жизни и деятельности казахских служащих большую помощь оказывают документы, фиксировавшие служебные отношения – формулярные или послужные списки. Они позволяют определить не только биографические данные, пути формирования казахского чиновничества, но и проследить степень участия их во всех событиях, происходивших в казахской степи, степень преданности их русскому правительству.

Формулярные списки и родственные им документы, являясь неотъемлемой частью историко-культурного наследия нашей страны, имеют большое научное значение. Это важнейшая компонента архивного фонда как страны в целом, так и отдельно взятого региона в частности. В

контексте заявленной темы центральное место занимают формулярные списки, которые по своей сути аналогичны современным документам, содержащим сведения личного характера. Они представляют собой огромный массив данных, содержащих весьма ёмкую информацию. Её можно подразделить на непосредственно зафиксированную в источнике и скрытую. Фамилия, имя, отчество, возраст, происхождение, вероисповедание, хронология служебной деятельности, образование, награды, командировки, штрафы, нахождение под судом и следствием, семейное положение – это и есть информация, непосредственно зафиксированная в источнике. Скрытыми же можно назвать те данные, которые, будучи собранными воедино и корректно систематизированными, позволяют судить о различных социальных и исторических явлениях [4, с. 216].

Султаны-правители Мухаметкалий Тяукин, Баймухамед Айшуаков, Арыстан Жанторин и Ахмет Жанторин во многом содействовали введению новой системы управления казахами. Все эти султаны для своего времени были людьми выдающимися по своему развитию, пониманию службы, долга и чести. Ахмет Жанторин, как передают современники, обладал редким умом, самостоятельно выучил русскую грамоту, довольно свободно владел русской и татарской грамотой, сам составлял важные документы и исправлял бумаги, составленные письмоводителем.

По данным формулярных списков, составленных на Ахмеда Джантюрина, он родился 1811 году и являлся сыном султана Жанторе Жигангерова. На должность султана-правителя вступил 29 мая 1841 года. В 1830 г. оказал усердие в поимке и представлении на линию беглого башкирского урядника Дандыбая Куватова с семейством, за что получил от бывшего оренбургского военного губернатора графа Сухтелена похвальный лист.

В том же году оказал усердие во время нахождения его в отряде, бывшем в Киргизской степи под начальством войскового старшины Лебедева при захвате и преследовании мятежных аулов Сибирского ведомства, за что награжден серебряной медалью на аннинской ленте.

По предложению г. Оренбургского военного губернатора с 25 августа по 14 октября 1843 г. находился с военным отрядом в глубине степи для прекращения мятежных действий султана Кенисары Касымова. По распоряжению начальства командирован был с состоящим при нем двухсотенным отрядом в глубину степи для содействия военному отряду, действовавшему против мя-

тежных скопищ султана Кенисары Касымова и находился с августа по ноябрь 1844 г.

В походах и делах против неприятеля не был. Грамоте татарской и русской читать и писать знает. В штрафах не бывал, выговоров и замечаний не получал. По выборам дворянства не служил. Отчеты по поручаемым ему делам представлял в срок. Жалобам не подвергался. Слабым в отправлении обязанностей службы замечен не был, беспорядков и неисправностей между подчиненными не допускал. Женат, имеет сыновей Сеида 6 лет, Сахип-Гирея 4 лет и дочь Гаизизу 2 лет [5].

Ахмеда Джантюрин в списке представленных к награждению чиновников был выделен таким образом:

«По гибкости ума, сметливости, понятиям о вещах и предметах, очищенного от грубого невежества и закоснелового азиатского фанатизма, султан этот стоит далеко выше всех в обеих ордах (Средней и Малой) соплеменных ему султанов и почетных ордынцев. Владея свободно русским языком, как разговорным, так и письменным, он с большею легкостью понимает и использует распоряжения Комиссии по управлению вверенной ему части. В 1842 г. султан Ахмед оказал отличное усердие к службе, деятельность и ловкость, окончив на съезде через посредство биев взаимные на значительную сумму (1 267 471 руб. ассигнациями) претензии, с давних лет возникшие, сибирских с оренбургскими киргизами к обоюдному их удовольствию. Неоднократно участвовал в течение последних трех лет в экспедициях против мятежных скопищ, с возможным по обстоятельствам успехам, чем возбудил против себя ненависть Кенисары, выраженную в одном из его писем к председателю, полученных в начале июня прошлого 1845 г.; и притом оказал похвальную деятельность в сборе с киргизов с вверенной ему части денег за кочевание» [6].

С внедрением казахской степи в общую политическую, экономическую и социальную ситуацию империи, во всех аспектов казахского населения были значительные изменения. Од-

ним из них являются торговые отношения между казахами и русскими. Ахмед Джантюрин преуспел и в этом отношении. Председатель Оренбургской Пограничной комиссии М.В. Ладыженский, составляя характеристику султану Ахмету Жанторину, в связи с представлением последнего к награде, писал: «По его примеру, в восточной части Орды нет ни одного почти киргиза, который не был бы купцом, или извозчиком или солевозцем. Ахмет, сам занимаясь торговлей, с готовностью предлагает свои деньги, конечно, не без значительных для себя выгод, каждому киргизу, желающему заняться каким-нибудь из вышеприведенных промыслов» [7, с. 44].

Как было упомянуто ранее, султанов-правителей казахский народ не приветствовал, даже относился к некоторым с ненавистью. А после помощи многих служилых империи султанов при подавлении восстания эта ситуация ухудшилась. Ахмед Джантюрин, как и все султаны-правители, считался слугой империи, действовал против своего народа. На имя Председателя Пограничной комиссии казахами рода Аргын и Кыпшак было подано прошение о злоупотреблениях и взяточничестве султана-правителя Восточной части А. Жанторина. Однако, комиссия, расследовавшая преступления А. Жанторина, признала его невиновным, а прошение 315 казахов оставила без удовлетворения. Недовольные результатом расследования дела мятежники убили Ахмета Жанторина [8].

Султан-правитель Ахмед Джантюрин был человеком, рожденным своим временем и отвечавший его правилам. Несмотря на то, что народ, которым он управлял, был недоволен им, он являлся выходцем из казахского народа, который по-своему пытался служить ему. Тем не менее, он был верным служителем имперской власти, который до конца своей жизни держался этой позиции. Эту личность, как и всех султанов-правителей, следует рассматривать с двух позиций: как посредника-управителя между империей и казахами и как сына казахского народа, и не стоит спешить с оценкой.

Литература

1 Сидорцов В.Н. Субъект в историческом творчестве: от Информационного представления действительности к её научному анализу // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции). – Минск: БГУ, 2011. – С. 8–14.

2 Султангалиева Г.С. Казахские чиновники Российской империи XIX в.: особенности восприятия власти // *Cabiersdu-MondeRusse*. 651-681 pp.

- 3 Казахские чиновники на службе российской империи: сборник документов и материалов / отв. ред. Г.С. Султангалиева. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 418 с.
- 4 Ерменбаева Г.К. Формулярные списки султанов-правителей по истории формирования казахского чиновничества // материалы международной научно-практической конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства «Теория и методология исторической науки». – Костанай, 2015. – С. 216-220.
- 5 ЦГА РК, Ф.4. Оп. 1. Д.2319. Л. 1-4.
- 6 ЦГА РК, Ф.4. Оп.1. Д.2303.Л. 65-74.
- 7 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. – 342 с.
- 8 ЦГА РК, Ф. 4. Оп. 1. Д. 2939. Л. 5.

References

- 1 Sidorcov V.N. Sub#ekt v istoricheskom tvorchestve: ot Informacionnogo predstavlenija dejstvitel'nosti k ejo nauchnomu analizu // Rol' lichnosti v istorii: real'nost' i problemy izuchenija: nauch. sb. (po materialam 1-j Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj Internet-konferencii). – Minsk: BGU, 2011. – S. 8–14.
- 2 Sultangalieva G.S. Kazahskie chinovniki Rossijskoj imperii XIX v.: osobennosti vosprijatija vlasti // CabiersduMonde-Russe. 651-681 pp.
- 3 Kazahskie chinovniki na sluzhbe rossijskoj imperii: sbornik dokumentov i materialov / отв. ред. G.S. Sultangalieva. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 418 с.
- 4 Ерменбаева Г.К. Формулярные списки султанов-правителей по истории формирования казахского чиновничества // материалы международной научно-практической конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства «Теория и методология исторической науки». – Костанай, 2015. – С. 216-220.
- 5 CGA RK, F.4. Op. 1. D.2319. L. 1-4.
- 6 CGA RK, F.4. Op.1. D.2303.L. 65-74.
- 7 Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. – М., 1957. – 342 с.
- 8 CGA RK, F. 4. Op. 1. D. 2939. L. 5.

Батырбекқызы Г.,
Мамашарипова Г.А.

**Деятельность
Назира Тюракулова
как полномочного посла**

Статья посвящена видному общественно-государственному деятелю Назиру Тюракулову и его дипломатической деятельности. Посол, проработавший 8 лет в Саудовской Аравии, способствовал укреплению советско-арабских политических, экономических и культурных связей. Вместе с тем надо отметить его личностные качества, которые способствовали улучшению межгосударственных отношений связей между СССР и Саудовской Аравией. Культурные отношения того периода с арабскими странами рассматриваются как пример в дипломатической практике. Дается анализ его общественно-политической деятельности и творчества. Вместе с этим даются рекомендации в отношении персоналии личности. Назир Тюракулов по национальности казах – был одним из первых советских дипломатов того периода, личность, оставившая след золотыми буквами в отечественной науке. Исследование жизни и деятельности знаменитых сынов своего народа, не справедливо ставших врагами народа, является одной из приоритетных задач истории.

Ключевые слова: Назир Тюракулов, дипломатические отношения, Саудовская Аравия, исламский мир, политическая репрессия.

Batyrbekkyzy G.,
Mamasharipova G.A.

**Mission of Nazir Tyurakulov as
plenipotentiary ambassador**

Article is devoted public to both the statesman Nazir Tyurakulov and his diplomatic activity. The ambassador who worked 8 years in Saudi Arabia promoted strengthening Soviet-Arab political, economically and cultural ties. At the same time it should be noted its personal qualities. The cultural relations with the Arab countries are considered as an example in diplomatic practice. The analysis of his social and political activity and creativity is given. Together with it recommendations for a personnel of the personality are made. Nazir Tyurakulov by Kazakh nationality – was one of the first Soviet diplomats of that period, the personality who has left a mark gold letters in domestic science. The research of life and activity of the famous sons of the people who haven't fairly become enemies of the people – is one of priority problems of history.

Key words: diplomacy, legate, policy, creative activity, Soviet, international relations, education, tradition, nation.

Батырбекқызы Г.,
Мамашарипова Г.А.

**Нәзір Төреқұловтың өкілетті
елші ретіндегі қызметі**

Бұл мақала белгілі қоғам және мемлекет қайраткері Нәзір Төреқұловқа, оның елшілік қызметіне арналған. 8 жыл Сауд Арабияда елші болып совет-араб саясат, экономика және мәдени байланыстарды нығайтқан. Сонымен қатар оның тұлғалық қасиеттері екі елдің КСРО мен Сауд Арабияның екіжақты байланыстарын жақсартқан. Сол кезеңдегі араб елдерімен орнатқан мәдени байланыстар дипломатиялық тұрғыда үлгі болып саналады. Оның қоғамдық-саяси қызметіне және шығармашылығына талдау жасалады. Сонымен қатар, тұлғатануға байланысты ұсыныстар жасалады. Нәзір Төреқұлов ұлты қазақ – сол уақыттағы бірінші кеңес дипломаты, отандық ғылымда атын алтын әріппен қалдырған тұлға. Кезінде жазықсыз жараланған белгілі халқымыздың ұлдарының өмірі мен қызметін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады.

Түйін сөздер: Нәзір Төреқұлов, дипломатиялық байланыстар, Сауд Арабия, ислам әлемі, саяси репрессия.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЗИРА ТЮРАКУЛОВА КАК ПОЛНОМОЧНОГО ПОСЛА

Дипломатия является не только профессией, но и творчеством – искусством укрепления взаимодействия стран. Как известно, в степной традиции кочевников был унаследован опыт китайской, монгольской и русской дипломатии и создана своя, характерная для казахов. Первый советский посол-казах в королевстве Хиджаз, Недж и присоединенных областей ныне Саудовская Аравия – Назир Тюракулов продемонстрировал огромный вклад в развитие международных отношений, оставил след в истории страны золотыми буквами.

Назир Тюракулов остался в памяти народа как выдающийся политический и общественный деятель, языковед и дипломат. Посол Советского Союза в Саудовской Аравии Назир Тюракулов родился в 1892 году в Коканде, куда его семья переехала из Южного Казахстана – в целях экономических соображений. Окончил Кокандское коммерческое училище, в 1914-1916 годах учился на экономическом факультете Московского коммерческого института. В политической жизни многонациональной Туркестанской Республики Назир Тюракулов занимал одно из главных мест. В числе первых представителей местных национальностей был избран первым секретарем Центрального Комитета Компартии Туркестана, возглавлял ЦИК Туркестанской Республики, народный комиссариат просвещения. У истоков открытия Казахского высшего учебного заведения в Ташкенте стоял Назир Тюракулов [1].

Находясь на высоких должностях, он принял много решений не только по политическим, вместе с тем и по вопросам культуры. Усвоение общечеловеческих ценностей и уважение к ним он сочетал с традициями своего народа. Будучи председателем Туркестанского ЦИКа, он принял решение о переносе выходного дня с воскресенья на пятницу, к слову, надо отметить и тот факт, что мать Назира была очень религиозной женщиной.

В 1922-1926 годах Назир Тюракулов работал в Москве, возглавлял Центральное издательство народов СССР, занимался научно-педагогической работой. Читал лекции в Коммунистическом университете трудящихся Востока, некоторое время был проректором этого учебного заведения. В 1928 году, в возрасте всего 36 лет, его назначили уполномоченным представителем

СССР в Королевстве Хиджаз, Неджд и присоединенных областей (ныне – Саудовская Аравия) [2].

В дипломатической практике тех лет было редкостью, чтобы на такую ответственную должность назначали человека такого возраста. Через два года он стал первым Полномочным послом-казахом СССР в нынешней Саудовской Аравии. Быть советским послом в стране, которая удивляла мир не только запасами нефти, но и духовным богатством – это было очень ответственно. Даже выбор посла для этой страны сам по себе был проявлением политики. Учитывалось и его мусульманское происхождение, способности и уровень образованности, а также то, что он получил мусульманское образование и работал в Туркестанской автономии. Сближение государств в значительной степени зависит от умелой политики послов. Назир Тюракулов был высококвалифицированным дипломатом своего времени. За короткий срок полпред не только отлично освоил арабский язык, что позволило ему во время переговоров обходиться без переводчика, а также изучил культуру и фольклор народностей, населяющих Королевство Саудовская Аравия. Получив экономическое образование, Назир Тюракулов активно участвовал в строительстве молодой страны, что потом нашло отражение в его деятельности по укреплению культуры и экономики края и сближению СССР с Саудовской Аравией [3].

В деятельности Назира Тюракулова как посла проявились его незаурядные организаторские способности. Он блестяще подготовил и провел десятидневный визит в 1932 г. в СССР наследника короля Саудовской Аравии принца Фейсала, который во время знакомства с полпредом был в возрасте 13 лет. Результатом визита 17-летнего престолонаследника принца Фейсала явилось улучшение торгово-экономических отношений. Также он способствовал укреплению дружественных отношений с Афганистаном, Турцией, Ираном, Ираком, Сирией, Йорданией. Хотелось бы подчеркнуть, что Тюракулов – филолог не только на бумаге, но и на деле. Весь дипломатический корпус за активное участие в укладе и обычаях страны уважал его за его личные качества. В командировке принца Фейсала по Советской России сопровождали такие высокопоставленные чиновники, как член Политбюро ЦК ВКП(б) Климент Ворошилов. Гости посещали заводы и фабрики, пионерские лагеря, слушали оперу «Севильский цирюльник» в Большом театре, а также посетили футбольный

матч знаменитого «Динамо». Свита саудовского принца также посетила и Ленинград. Во время визита принца завода телефонного оборудования «Красная заря» принцу Фейсалу приготовили презент – автоматическую телефонную станцию (АТС), которая в то время была технической новинкой.

Позже при содействии Назира Тюракулова АТС была успешно задействована в королевском представительстве Абдель Азиза Аль Сауда. Инженеры из ленинградского завода по приглашению Назира Тюракулова установили АТС [4].

В королевстве Хиджаз, Неджд и присоединенных областях наш посол становится дуайеном, таким образом ему удалось в этом вопросе обойти наших конкурентов-англичан. На приеме в честь Эмира он удостоился места справа от принца Фейсала, что не вызвало никаких возражений. В своем письме Народному комиссару иностранных дел Литвинову 16 апреля 1930 года Назир писал: «Исторический спор с англичанами из-за старшинства в дипкорпусе считается законченным в нашу пользу... На официальных торжествах я занимаю первое место, а Риан – второе, французский поверенный в делах – месье Мегре – третье, Айноль-Мольк – четвертое. Отмечу, что Риан держится по отношению ко мне весьма корректно, обращаясь ко мне в некоторых случаях как к старшине». Работая в мусульманской стране, Тюракулов отлично знал тонкости арабского Востока. Он постоянно придерживался канонов ислама, считал большой и малый хадж обязательным условием религии. Он настолько хорошо знал тонкости арабской страны, что соблюдал определенные условия при подношении даров. Неоднократно подчеркивал, что не может дарить оружия и спиртные напитки, и просил снабдить его недорогими подарками в виде перочинных ножей, тканей и часами [5].

Также он принимал активное участие в совершении Советскими жителями паломничества в Мекку. Тем самым объясняя это тем, что этот гуманный поступок окажет благоприятное действие на то, что многие обвиняют СССР в угнетении ислама. В своих письмах Наркомату он предлагал направлять студентов в Саудовскую Аравию для языковой стажировки из Института Востоковедения, объясняя это тем, что простое знание арабского языка недостаточно для работы в таких специфических условиях. В своем письме он указал, что у нас в стране готовят специалистов, которые могут объясняться лишь с потусторонним миром, зная арабский язык.

Коранистам в этой стране со знанием языка, полученного в Советском Союзе, невозможно даже купить элементарную коробку спичек.

Его отличное знание религиозных вопросов находило свое отражение каждый день в обыденных ситуациях. В общении с местными знатоками он упорно проводил параллель с «русскими мусульманами». Они должны сперва восстановить свое хозяйство и только потом думать о религии, как предписывает Пророк. Между тем нашему дипломату с 1928 по 1936 год приходилось не сладко. Он работал в тяжелейших климатических условиях. Но Назир Тюракулов был мужественен и стоек, с честью выполнив возложенную на него дипломатическую миссию. Все свое пребывание в этой жаркой стране, отсутствие профессиональной медицинской помощи, риск заболеть экзотическими заболеваниями, а также нехватка воды и продуктов питания, отсутствие определенных удобств Тюракулов стойко и мужественно отстоял, выполнив свою миссию [6].

Назир Тюракулов обладал всеми необходимыми качествами для работы в специфических условиях саудовского общества того времени. Личная симпатия короля Абдель Азиз Аль Сауда и его сыновей наряду с огромной работоспособностью способствовала его дебюту на дипломатическом поприще.

В начале 1936 года, по сообщению Наркомата иностранных дел, он был отозван в Москву. Около года он проработал старшим научным сотрудником Института языка и письменности при Совете национальностей ЦИК СССР.

Интересен и тот факт, что с декабря 1935 года по июнь 1936 года Тюракулов числился в кадровом резерве Наркомата иностранных дел, а с июня 1936 года по январь 1937 года – в резерве ЦК ВКП(б). В то нелегкое время на счет него у высшего руководства страны, видимо, были свои планы [7].

В своей стране за поддержку, которую Назир Тюракулов оказывал алашординцам – Алихану Букейханову, Ахмету Байтурсынову, Магжану Жумабаеву – его обвинили в покровительстве националистов. Действительно, Н. Тюракулова вполне можно причислить к деятелям национально-освободительного движения Алаш, которые неизмеримо много сделали для независимости казахского народа в начале прошлого века.

В 1937 году он был репрессирован и застрелян. После этого случая король Саудовской Аравии дал понять, что не хочет видеть послов

из СССР в своей стране. Это доказывает высокую почтенность и скорбь из-за случившегося со ставшим его другом нашим соотечественником Назиром. Дипломатические отношения после разрыва отношений между странами были восстановлены лишь в 90-х гг. XX столетия [8].

28 января 1958 года его реабилитировали, к сожалению, посмертно. В 2001 году вышла в свет книга известного дипломата Таира Мансурова «Аравийская эпопея полпреда Назира Тюракулова», которая дает полное представление о нелегкой судьбе нашего первого казахского дипломата, ставшего жертвой политических репрессий.

Тюракулов был одним из самых образованных людей своего времени, владел казахским, узбекским, русским, татарским, турецким, немецким, французским языками. За столь короткий период выучил и арабский язык, тем самым позже полностью отказался от вверенного ему переводчика. До сегодняшних дней запомнились его слова: «А то говоришь одно, переводят другое, теряется соль». Он настолько хорошо овладел арабским языком, что выступление перед местными и обсуждение теологических тем было привычным делом. Благодаря высокой эрудиции и личным положительным качествам нашего дипломата, семья короля Абдель Азиза Аль-Сауда с глубоким уважением относилась к полпреду. Король даже называл Назира Тюракулова братом [9].

Он как первый советский дипломат на Аравийском полуострове представлял за границей не только мощь советской державы, но и высокую интеллектуальную культуру советского человека. Его служба останется в истории как пример высокой дипломатии. За время работы послом всячески занимался исследованием культуры и быта народов, живших на территории Королевства Хиджаз, Неджд и присоединенные области [10]. Безусловно, владевший восемью языками Назир Тюракулов – один из творцов советской дипломатии на Востоке. Его огромный труд, его детище, исследования, проделанные во благо советского государства, должны быть оценены по достоинству.

Надо отметить, что кадровая политика страны того периода работала, так сказать в точности, выбрав именно Н.Т. Тюракулова полпредом в Аравийской стране. В этом выборе сыграли немаловажную роль его духовное и светское воспитание, а также его личные качества дипломата [11]. Это всего лишь малость той дани уважения и поклона, которое заслуживают он и его товари-

щи по несчастью, которые за короткие сроки своей жизни столько сделали для процветания страны, так жестоко обошедшейся с ними.

И в заключение хотелось бы отметить про многовекторную общественно-политическую и творческую деятельность Н. Тюракулова, в особенности про его роль в дипломатии. На данный момент в мировой политике – исламский фактор вышел на значимую роль. В международных отношениях решение конфликтных ситуаций происходит через призму исторического позна-

ния. Назир Тюракулов установил тесные связи между Саудовской Аравией и СССР и его деятельность требует исключительности в исследовании. В особенности такая историческая личность, как Назир Тюракулов, и его наследие сыграли важную роль в развитии внешней политики независимого Казахстана. В настоящее время в период, когда мир столкнулся с глобальными религиозными проблемами, присутствие такого знатока сыграло бы важную роль в решении многих проблем.

Литература

- 1 Naumkin V.V., Middle East: Prospects for peace. Paper presented at the Model International Conference on the Middle East. Prague, 6-8 December 1988, p.8.
- 2 Васильев А. Король Фейсал: личность, эпоха, вера. – М., «Восточная литература». 2010. – С. 108-109.
- 3 Густерин П. Полпред Назир Тюракулов // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №11.
- 4 Густерин П. Советская дипломатия на Арабском Востоке в 1920-30-х годах. – Саарбюккен: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 76 с.
- 5 Мансуров Т., Познание личности: полпред СССР Назир Тюракулов. – М., Русский раритет, 2014. – С. 22-29.
- 6 Мансуров Т., Сыздыков А.М. Назир Тюракулов – полпред СССР в Королевстве Саудовская Аравия (письма, дневники, отчеты) (1928-1935 гг.). – М.: Русский раритет, 2000. – С. 541-548.
- 7 Мансуров Т. Полпред Назир Тюракулов. Дипломат, политик, гражданин. – М.: Реал-Пресс, 2003. – С. 10-14.
- 8 Наумкин В.В. Аравийский «корабль пустыни» // Азия и Африка сегодня. – №7. – 1978. – С. 58-60.
- 9 Наумкин В.В. Советская дипломатия в Хиджазе: первый прорыв в Аравию // В кн.: Арабские страны Западной Азии и Северной Африки (новейшая история, экономика и политика). – М., 1997. – С. 276.
- 10 Наумкин В.В. Ислам и мусульмане: культура и политика (статьи, очерки и доклады разных лет). – М.-нижний Новгород: Издательский дом «Медина», 2008. – С. 189-197.
- 11 РГАСПИ. Ф. 17, Оп. 3, Д. 661. Л.

References

- 1 Naumkin V.V., Middle East: Prospects for peace. Paper presented at the Model International Conference on the Middle East. Prague, 6-8 December 1988, p.8.
- 2 Vasil'ev A. Korol' Fejsal: lichnost', jepoha, vera. – M., «Vostochnaja literatura». 2010. – S. 108-109.
- 3 Gusterin P. Polpred Nazir Tjurakulov // Azija i Afrika segodnja. – 2011. – №11.
- 4 Gusterin P. Sovetskaja diplomatija na Arabskom Vostoke v 1920-30-h godah. – Saarbjukken: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 76 s.
- 5 Mansurov T., Poznanie lichnosti: polpred SSSR Nazir Tjurakulov. – M., Russkij raritet, 2014. – S. 22-29.
- 6 Mansurov T., Syzdykov A.M. Nazir Tjurakulov – polpred SSSR v Korolevstve Saudovskaja Aravija (pis'ma, dnevniki, otchety) (1928-1935 gg.). – M.: Russkij raritet, 2000. – S. 541-548.
- 7 Mansurov T. Polpred Nazir Tjurakulov. Diplomat, politik, grazhdanin. – M.: Real-Press, 2003. – S. 10-14.
- 8 Naumkin V.V. Aravijskij «korabl' pustyni» // Azija i Afrika segodnja. – №7. – 1978. – S. 58-60.
- 9 Naumkin V.V. Sovetskaja diplomatija v Hidzhaze: pervyj proryv v Araviju // V kn.: Arabskie strany Zapadnoj Azii i Severnoj Afriki (novejshaja istorija, jekonomika i politika). – M., 1997. – S. 276.
- 10 Naumkin V.V. Islam i musul'mane: kul'tura i politika (stat'i, ocherki i doklady raznyh let). – M.-Nizhnij Novgorod: Izdatel'skij dom «Medina», 2008. – S. 189-197.
- 11 RGASPI. F. 17, Op. 3, D. 661. L. RGASPI. F.17, Op.3., D.661. L.

Кәрібаев Б.Б.
**Академик М.К. Қозыбаев
өмірінің беймәлім тұстары
жөнінде
(академик М.К. Қозыбаевтың
85 жылдығына орай)**

Автор мақаласында ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор М.К. Қозыбаевтың 85 жылдығына орай оның өмір жолындағы көпшілік біле бермейтін белгісіз тұстарды қарастырады. Сол арқылы академиктің тұлғалық бейнесін сомдауға тырысады. Оның сол тұстардағы Қазақстанның жалғыз университеті – қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультетіне қалай түсіп, студент атанғаны туралы мәліметтер келтіріледі. Сондай-ақ, 1952-1953 жылғы оқу жылының бірінші семестрінде ұстазы Е. Бекмахановтың жазықсыз қудалануына және саяси қуғын-сүргінге ұшырауына байланысты университеттегі тарих факультетінің 5-ші курс студенттері ұйымдастырған наразылық ішінде белсенді студент М.Қозыбаевтың да болғандығы туралы айтылады. Автор сонымен бірге академиктің шешендік пен көсемсөздік қасиеттерді шебер меңгергенін дәлелдермен көрсетеді.

Түйін сөздер: М.К. Қозыбаев, студент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультеті, Е. Бекмаханов, шешендік, көсемсөз.

Karibaev B.
**About unknown moments of the
life of academician
M.K. Kozybayev**

In this article author considers the unknown moments of academician of ANS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor M.K. Kozybayev in connection with his 85th anniversary. Therefore, author tried to portray the personal appearance of the academician. Wherefore the author gives information about entering of M.K. Kozybayev to the historical faculty of Kazakh National University named after Al-Farabi, which was the only university in Kazakhstan at that date and about taking him into the ranks of students. Also the author notes that M.K. Kozybayev was among active students of the 5th course of the Faculty of History, who expressed dissatisfaction with the unjustified persecution and political oppression of E. Bekmakhanov. E. Bekmakhanov was teacher of M.K. Kozybayev in the first semester of the academic year in 1952-1953 years. The author according to the facts points out that Academician had qualities of speaker and writer.

Key words: M.K. Kozybayev, student, faculty of history of KazNU named after al-Farabi, E. Bekmakhanov, oratory, journalism.

Карибаев Б.
**О неизвестных страницах
жизни академика
М.К. Козыбаева**

В данной статье рассматриваются неизвестные страницы жизненного пути академика НАН РК, доктора исторических наук, профессора М.К. Козыбаева в связи с его 85-летием. Автором сделана попытка изобразить личностный образ академика, приводятся сведения о поступлении М.К. Козыбаева на нынешний исторический факультет КазНУ имени аль-Фараби, который был в то время единственным университетом Казахстана и о принятии его в ряды студентов. Также автор отмечает, что М.К. Козыбаев был в числе активных студентов 5-го курса исторического факультета, которые выражали недовольство в связи с необоснованными преследованиями и политическим притеснением Е. Бекмаханова. Е. Бекмаханов преподавал М.К. Козыбаеву в 1952-1953 гг. в первом семестре учебного года. Автор, основываясь на фактах, раскрывает положение о том, что академик обладал качествами оратора и публициста.

Ключевые слова: М.К. Козыбаев, студент, исторический факультет КазНУ имени аль-Фараби, Е. Бекмаханов, ораторство, публицистика.

**АКАДЕМИК
М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ
ӨМІРІНІҢ БЕЙМӘЛІМ
ТҰСТАРЫ ЖӨНІНДЕ
(академик
М.Қ. Қозыбаевтың
85 жылдығына орай)**

Академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі мен ғылыми жолы, шығармашылығы жөнінде ғылыми әдебиеттер мен мерзімді басылымдарда көп айтылды десек артық айтқандық емес деп ойлаймын. Әлі де болса болашақта көзі тірі замандастары мен өзін көрген ізбасарлары, ізіне ерген әріптестері мен сөзін тыңдаған шәкірттері Манаш Қабашұлының жеке басындағы әртүрлі қасиеттері туралы, адамгершілігі мен адамдармен қарым-қатынасы, ғылыми шығармашылығы мен еңбектері туралы, ұстанымдары мен көзқарастары туралы, саяси-қоғамдық қызметі туралы әлі талай естеліктер айтары да, жазары сөзсіз. «Таулар алыстаған сайын биіктей түседі» дегендей, уақыт өткен сайын оның тұлғалық болмысы асқақтай түсуде. Біз де бұл естелігімізде академиктің тұлғалық болмысының бір қырларын естелік ретінде көрсетуді жөн көрдік.

Тұлғаны қаншама танып-білдік десек те, оның кейбір өмір жолындағы ұсақ болып көрінген жәйттерге онша назар аудармай жатамыз. Кейде сондай жәйттер тұлғаның яки адами қасиеттерін, яки тұлғалық болмысын, не болмаса көзқарастары мен ұстанымдарын анықтай түсуге көмектесіп жатады. Біз осы естелігімізде академик М.Қ. Қозыбаев өмірінің көпшілікке мәлім емес кейбір тұстарына тоқталып өтсек дейміз.

Солардың бірі – болашақ академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қ. Қозыбаевтың әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің (бұрынғы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті) тарих факультетінің студенті атануы мен бірінші курста оқуы жөнінде. Бұл туралы академиктің курстас досы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбу Сақтағанұлы Тәкеновтің жұбайы Сара апай 1998 жылы айтып берген еді. Ол кісінің айтқан әңгімесінің қысқаша мазмұны мынадай: «...Әбекең (Әбу Сақтағанұлы Тәкенов) пен Мәкең (Манаш Қабашұлы Қозыбаев) университетке орта мектепті бітіре сала келді. Олардың тобында соғысқа барып келген, тылда еңбек жасаған ересек жігіттер болған екен. Екеуінің білімі тәуір болса да жастығына қарап, оларды бірден студенттер қатарына қабылдамайды. «Студентке үміткерлер» деген санатпен студенттік топқа қабылдайды. Шамасы, оқи алмаса, өздері де шығып кетер деп ойласа керек университет басшылығы. Бірақ, бірінші курстың қорытындысы бойынша екі жас бозбала үлгерім

жағынан топтың алдына шығады. Содан кейін барып екеуі де толыққанды студенттер қатарына қабылданады. Сол бірінші курстан естелік ретінде мына сурет қалды, – деп, Сара апай әбден ескіріп, сарғайған суретті көрсетті. Мен суреттен бір топ ересек студенттер арасынан екі жас студент – М.Қ. Қозыбаев пен Ә.С. Тәкеновті бірден таныдым.

Және де бұл жәйтті Манаш Қабашұлының өзі де растап берді. Мәкеңнің курстас досы, профессор Ә.С. Тәкенов 1997 жылы мезгілсіз қайтыс болып, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысының тарих сериясы 1998 жылғы бір номерін Әбекене арнады. Сол тұста Хабаршының жауапты хатшысы ретінде журналдың барлық материалдарын жинауға тура келді. Манаш Қабашұлы Әбекен туралы естелік жазып беруге келісті де, айтқан уақытында уәдесін орындады. «Арың таза еді, Әбу!» деген Мәкең естелігі Хабаршыда жарық көрді. Онда ол өздерінің бірден студент бола алмай қалғанын былай деп баяндайды:

«Әбу Қазақ университетіне оқуға 1948 жылы июль айында келді. Мен де сол тарих факультетіне оқуға түсу үшін келіп, емтихан тапсырып жүрген кезінде онымен таныстым. Біз екеуміз де тарих факультетіне студент бола алмай кандидат деген желеумен оқуға кірдік. Қазақ айтады ғой, «әйел-мұңдас» деп, кандидат болып оқуға түсе алмаған топ оқшау жүретінбіз, мұңдасатынбыз, жағдайымызды бір-бірімізге айтатынбыз. Тарих факультетінің бірінші курсына латын тілінен Якушев деген ақсақал берді. Ұстазымыз патша заманында университет бітірген өте зиялы адам болатын. Біз Әбу екеуіміз алдыңғы қатарда отырып, кейде балалық жасап, өзара сөйлесіп кетсек, ол кісі бізге «пузионистер» тыныш отырыңдар! – дейтін». Ол латынша «Еркебай» дейтін сөз болуы керек. Біз кейде бір-бірімізге сол атақты таңып, «әй, Еркебай» деп те айтатынбыз...». (ҚазМУ Хабаршысы. Тарих сериясы, №8. 6-б. – Алматы: Қазақ университеті, 1998, – 85 бет). Сол студент бола алмай қалған екі «кандидат» сабақтарын өте жақсы оқып, университетті үздік бітіріп шығады. Шамасы, екі жас жігіт өздерінің намыстарына қамшы салған болулары керек, тарих ғылымына қадам салып, оның шыңына дейін көтеріледі. Кейіннен бірі – академик, екіншісі – профессор атанады. Бұл академик М.Қ. Қозыбаев өмірінің көпшілік біле бермейтін бір жәйгі.

Академик М.Қ. Қозыбаев өмірінің келесі бір тұсына – оның соңғы курста оқып жүріп,

алғашқы қоғамдық-саяси іс-шараларға баруы жатады. Дәл қазір бұл әңгімені кімнің айтқанын нақты айту мүмкін емес. Шамасы, өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында университеттегі бір жиында бірге оқыған курстастарының бірі айтқан болуы керек. Әңгіме «Бекмаханов ісіне» қатысты.

Көпшілікке мәлім, профессор Е. Бекмаханов 1947 жылдан бастап қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінде жұмыс істейді. 1951 жылы университеттен қуылады. 1952 жылы 5 қыркүйекте тұтқындалып, сол жылдың 3 қарашасында айыптау қорытындысы шығады. Ал 1952 жылдың 2 желтоқсанында 25 жылға сотталады. Бұл кез Манаш Қабашұлының 5 курста оқып жүрген кезі. Ұстаздарының ғылыми көзқарасы үшін жазықсыз айыпталып жатқанынан хабардар тарих факультетінің бір топ жоғары курс студенттері қол жиып жоғары жаққа хат ұйымдастырып, қол жинайды. Бұл жәйт арнаулы ұйым қызметкерлеріне мәлім болады да, студенттерді қыспаққа ала бастайды. Кейбір студенттердің көрсетуінше, бастамашыл топты басқарып, хат жазып, қол жинағандардың ішінде студент Қозыбаевтың аты-жөні де айтылады. Содан кейін студент М. Қозыбаевтың да басына қара бұлт төне бастайды. Соның салдары болуы керек, 1953 жылы университеттің тарих факультетін үздік бітіргеніне қарамастан, оны Алматыда қалдырмай, Қостанайға жібереді. Меніңше, бұл жәйт те академик өмірінің көпшілік біле бермейтін бір тұсы деп ойлаймын.

Бұл оқиға болашақ академиктің тұлғалық болмысына қатты әсер етсе керек, кеңестік заманның іргесі сөгілер тұста тарихымыздағы айтылмаған ақиқаттарды шынайы түрде айтуға бар күшін салады. Зиялы қауым академиктің 90-шы жылдарға дейінгі жарияланған еңбектерінен гөрі, 90-шы жылдардан кейінгі жазылған еңбектерін жақсы біледі. Өйткені оларда тарихи сана, тарихи көзқарас, ұлттық тарих мәселелері жөнінде жаңа ұстанымдар, ойлар мен тұжырымдар туралы қарастырылады.

Академик М.Қ. Қозыбаевтың көпшілік аңғара бермейтін бір қырына – оның әрі шешендігі мен шебер көсемсөздігі жатса керек. Ол өзі жазған көсемсөздік сипаттағы баяндамаларын өзі жазып, өзі майын тамыза оқитын. Сондай баяндамалардың біріне – 2001 жылы әріптесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих факультетінің Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Дина Исабайқызы

Дулатованың 70 жылдық мерейтойында жасаған баяндамасы жатады. Екі әріптес те бір жылғылар еді. Дина Исабайқызы 1931 жылдың қаңтарында туылса, Манаш Қабашұлы 1931 жылдың қарашасында дүниеге келеді. Содан болуы керек, араларында өте жарасымды, мәдени түрде әзіл жүретін.

Академик М.Қ. Қозыбаевтың салтанатты жиында Д.И. Дулатова туралы жасаған баяндамасы өте әсерлі болды. Мерейтой иесінің кейбір мінездерін шынайы түрде бүкпесіз, тура айтқандықтан залда отырғандар баяндамашының әрбір ойы мен сөзіне қол соғып отырды. Ол бейнетаспаға түсірілген еді. «Өнегелі өмір» сериясымен университетіміз Д.И. Дулатова туралы кітап шығарғанда, академиктің баяндамасы соған енгізілді. Сол баяндамадан бір-екі жол үзінділер келтіре кетсек.

«Қазақ – қызық халық. Өмірінің қызығынан көрген шыжығы көп. Сол шыжық соңына еріп, өзінің быжық болып кеткенін де байқамай қалатын кездері бар.

...Дина ханым намысын талмай қайрап, намысқа арын жалғап ту еткен жан. Ол ешкімге шіреймейді, бармын деп аспайды да таспайды, үрейленіп саспайды, әділеттен қашпайды, дос сырын шашпайды, арсыздардан аттайды да тура жолымен жүре береді.

... Бүгінгі юбиляр Дина ханым айбынды да айтымды азамат. Ермен тең нардың жүгін көтеретін жан, екі айтпайды, айтқанынан қайтпайды, өтірік дегенді білмейді, өсек жолмен жүрмейді, жалпылдап мырқынбайлармен күлмейді, анау-мынау жандарды көзіне де ілмейді, уәде берсе тұрады, алысса жығады, күрессе үйіріп-үйіріп тобықтан ұрады, қасқайып қас батырдай мен мұңдалап тұрады. Айбынды азамат әйел затынан екеу болса, бірі Дина ханым, бір адам болса, ол

– Дина ханым. Оның табиғи болмысы осылай жаралған.

...Дина ханым – ғалым тарихнамашы. Жазылған еңбектерді саралап, бар дүниелерді аралап, әділдікпен бағалап, керек проблемаларды жобалап, тарихтың бәрін құнттап, мұңын мұңдап, жоғын жоқтап жүрген тарихнамашылардың көшбасында келе жатқан Дина ханым – қайраткер жан» (Қозыбаев М.Қ. Дина ханум сөзі. Мына кітапта: Дулатова Д. Өнегелі өмір./ под ред. Г.М. Мутанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. Выпуск 74. – 359 с., рис. 260-261 б.).

Осындай сарында мәнерлеп, мәтелдеп, ойларын шебер ұйқастыра сөйлеген академик М.Қ. Қозыбаевтың осы сөздеріне залда отырғандардың бәрі қуана қол соғып жатты. Бір ғана баяндамадағы сөздер мен ойлардан қазақ тілінің қандай дәрежеде бай екенін байқасақ, сол тілде сөйлеген академик ағамыз бай тілді одан сайын асыра, мың құбылтты, сәні мен салтанатын келтіріп асқақтатып жіберді. Шешендік өнер деген осы шығар деп ойлап қаласың. Көпшілік алдында, ғылыми ортада еркін көсіліп, ойлы сөйлеудің хас шебері болған академик ағамыз оны осы салтанатты жиында тағы бір дәлелдеп көрсетті. Академик М.Қ. Қозыбаевтың осы жиында сөйлеген сөздері оның бойында көпшілік біле бермейтін көсемсөз шебері мен шешендік өнері секілді қасиеттерінің бар екендігін тағы бір дәлелдеп көрсетіп берді.

Осылайша, ойларымызды түйіндей келе, академик М.Қ. Қозыбаев өмірінің көпшілік жұрт біле бермейтін тұстары баршылық екен. Болашақта ғалым өмірінің осындай беймәлім тұстарын анықтап, оны жарияласақ, академиктің тұлғалық болмысын толық танып-біле аламыз деп сеніммен айтуға болады.

7-бөлім
МАГИСТРЛІК ЖҰМЫСТАР

Раздел 7
ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ

Section 7
**INVESTIGATIONS OF POSTGRADUATE
STUDENTS**

Серғазы Е.Е.

Сақ дәуіріндегі Шығыс Қазақстандағы археологиялық ескерткіштердің ерекшеліктері

Мақалада Шығыс Қазақстаннан табылған сақ дәуіріне жататын тарихи құнды бірін-бірі алмастырған Майемер, Шілікті, Берел, Құлажорға, т.б. мәдени кезеңдердің археологиялық ескерткіштерінің табылу тарихи мен маңызына тоқталады. Оларға берген ғалымдардың түрлі пікірлері талданып, аналитикалық талдау жасалады. Археологиялық жұмыстардың негізгі қиындықтары мен аса құнды ескерткіштердің сақталу жолдарының негізгі аспектілерін қарастырған. «Майемер», «Берел», «Шілікті», «Құлажорға» кезеңдеріне жеке талдау жасалып, әлем тарихы үшін археологиялық ескерткіштерінің маңызын көрсетеді. «Қоғалы 1» қорымы, «Шілікті» қорғандары, «Берел» қорымы, «Құлажорға» мәдениеті негізгі объект ретінде алынады. Құлажорға кезеңі – ерте темір дәуіріне жататын тарихи-мәдени кезең. Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуіріндегі жерлеу-ғұрыптық ескерткіштері хронологиялық жағынан үш кезеңге бөлінеді: б.з.б. 7-6 ғасырлардағы майемер, б.з.б. 5-4 ғасырлардағы Берел және б.з.б. 3-1 ғасырлардағы Құлажорға кезеңі ескерткіштеріне Ертіс өзенінің бойындағы (ұзындығы 250 км) Бөкен ауылынан Шұлбі кентіне дейінгі аралықты қамтыған Құлажорға, Қызылту, Юпитер, Малокрасноярск, Баты, Тұсқайың және Славянка сынды оншақты қорымнан тұрады.

Түйін сөздер: алтын адам, археология, жәдігер, қорым, дәуір, оба.

Sergazy Y.E.

Features of archaeological monuments in the era of the scythians in Eastern Kazakhstan

The article discusses the important meaning and a story about the discovery of archaeological monuments in the cultural and historical period, such as Mayemer, Chilikty and Berel, Kulazhorga which are related to the saka period, found in the East Kazakhstan. It analyzes the views of different scholars and issued analytical analysis. Considered same line storage of valuable archaeological monuments and the main difficulties of archaeological work. Also analyzes the stages of «Mayemer», «Berel», «Chilikty», «Kulazhorga» and set the meaning of the archaeological monuments for world history. mound «Kogaly 1» mounds «Chilikty» and mound «Berel» culture «Kulazhorga» is taken as the main subject. Kulazhorga period – historical and cultural period related to the early Iron Age. Monuments peculiar burial tradition in the early Iron Age in Eastern Kazakhstan in chronological plan is divided into three stages: mayemer 7-6 do BC, Berel BC and Kulazhorga 3-1 BC, the monuments of this phase are the monuments along the Irtysh river (250 km) from the village Boken to haul Shulbinsk covering Kulazhorga, village Kyzyltu, Jupiter, Malokrasnoyarsk, Bata, Tuskayyn, Slavyanka, consisting of ten mounds.

Key words: gold man, archeology, monument, old cemetery, the era mound.

Серғазы Е.Е.

Особенности археологических памятников в эпоху скифов в Восточном Казахстане

В статье рассматривается важность археологических памятников в культурно-историческом периоде, такие как Майемер, Чиликты и Берель, Кулажорга, относящихся к сакам, обнаруженных в восточной части Казахстана. Анализируются мнения различных ученых и выдан аналитический анализ. Рассматриваются так же строки хранения особо ценных археологических памятников и основные трудности археологических работ. Отдельно анализируются этапы «Майемер», «Берель», «Чиликты», «Кулажорга» и указано значение археологических памятников для мировой истории. Курганы «Когалы 1», курганы «Чиликты» и курган «Берель», культура «Кулажорга» борются в качестве основного объекта. Период Кулажорга – историко-культурный период, относящийся к эпохе раннего железа. Памятники погребения характерны традициям эпохи раннего железа в Восточном Казахстане, которая в хронологическом плане разделяется на три этапа: майемер 7-6 до н.э., берель до н.э. и Кулажорга 3-1 до н.э., к памятникам этого этапа относятся памятники вдоль реки Иртыша (протяженность 250 км) от поселка Бокен до перегона Шульбинск с охватом Кулажорга, поселок Кызылту, Юпитер, Малокрасноярск, Баты, Тускайын, Славянка, состоящие из десяти курганов.

Ключевые слова: золотой человек, археология, памятник, старое кладбище, эпоха, курган.

**САҚ ДӘУІРІНДЕГІ
ШЫҒЫС
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Еліміздің тәуелсіздік алғанына жиырма жылдан астам уақыт өтті. Осы уақыт аралығында егемен ел болудың алғышарты ретінде бірқатар жұмыстар атқарылып жатыр. Ендігі кезекте еліміздің рухани, мәдени және тарихи саласын түгендеу қажеттілігі қолға алынуда. Ең бастысы, ұлт болашағы жас ұрпақтың санасына туған елінің, туған жерінің қадірін біліп, Отанын сүйуге баулу үшін әлі де көп еңбек жасалуы керек. Оның бір бөлігі – ұлттық тарихты саралау, зерделеу, зерттеу. Қазақтың байтақ даласы құдды алтынмен әспеттеліп жазылған алып кітап секілді көрінеді де тұрады. Әр парағын ашқан сайын тамсанасың, таңданасың. Ойымызда бары – осынау ұлы даланың тарихының түпсіз тереңінде жатқан көне тарихымызды, тарихи тұлғаларымызды келешек ұрпақ санасына жеткізу, дәріптеу.

Қазақстанның шығысындағы археологиялық ескерткіштер туралы алғашқы қысқа мәліметтерді біз XVIII ғ. саяхатшылары мен ғалымдары Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Гмелин, Х. Барданес, Г.И. Спасски және т.б. еңбектерінен кездестіре аламыз. Ежелгі Шығыс Қазақстанды зерттеуде үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі академик В.В. Радлов. Ол 1862 ж. Семей, Сергиополь (Аягөз) маңында археологиялық зерттеу жұмыстарын бастаса, 1865 ж. Берел даласында ежелгі көшпелілердің 7 қорғанына қазба жұмысын жүргізеді. Орталық және Шығыс Азияны зерттеу саласындағы Орыс комитеті 1910 ж. Жоғарғы Ертіске В.И. Каменскийдің басшылығымен және А.Н. Белосюдов пен В. Пилетичтің қатысуымен Семей облысындағы қорғандарды қазуға экспедиция жібереді. Оны осы аудандарға жіберілген бірінші археологиялық экспедиция деп есептеуге болады. Сондай-ақ ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеуге П.А. Бродский, В.П. никитин, Ф. Педашенко және Г.И. Бокийлер азды-көпті өз үлестерін қосты.

А.В. Адриановтың 1906, 1910 және 1911 ж. Майемер жазығында, Нарым жоталарындағы Солонечный Белок түбінде, Черновая ауылынан жоғары Бұқтырма өзенінің оң жағалауындағы қазба жұмыстарының нәтижесінде ерте темір дәуіріне жататын өте құнды заттар табылды [1]. Алайда А.В. Адрианов зерттеу жұмыстарын әуесқой өлкетанушы деңгейінде ғана жүргізді деп есептеуге болады. Өйткені археология ғылымының бұл кез-

дердегі әлемдік деңгейдегі тәжірибесі енді ғана қалыптасып келе жатқан еді.

Сол қатарда кеңес археологтарынан бірінші болып 1927 ж. С.И. Руденко Катонқарағайдың жанында 3 қорғанды аршып зерттегенін атауға болады. Ал 1947 ж. бастап С.С. Черников басқарған Шығыс Қазақстандағы археологиялық зерттеулер жүйелі сипатқа ие бола бастады. 1949 ж. Зайсан көлінің оңтүстігін, Тарбағатай мен Жоңғар Алатауы аралығында 113 қорғандар тобы тіркелді. Ә.М. Оразбаев жетекшілігіндегі Бұқтырма археологиялық экспедициясы 1958 ж. б.з.б. IV – II ғғ. мерзімделетін Көкжар қорымындағы 9 қорғанда және Аманат қорымдарынан 4 қорғанда зерттеу жұмыстарын жүргізді. Көкжар қорымындағы етегінде тас белдеуі бар № 2 қорған қабірінен бұрын-соңды отандық археологияда кездесе қоймаған бүтін ағаштан ойып жасалған ладыя түріндегі астау-табыт табылады. С.С. Сорокин басшылық еткен археологиялық экспедиция 1959, 1960-1963 ж. Берел, Катон, Күрту, Қопай және т.б. қорымдарда зерттеу жұмыстары барысында қорғандардың құрылысы туралы мәліметтер кешенін нақтылады [2].

Шығыс Қазақстандағы археологиялық ескерткіштерді зерттеумен 1965-1974, 1980-1987 ж. аралығында Ф.Х. Арсланова басшылық еткен археологиялық экспедициясы айналысты. Ерте темір дәуірінің Орловка және Зевакино қорымындағы қоршауларға қазба салып, Камышин мен Чистый Яр ауылдарынан табылған археологиялық олжаларды зерделеп шыққан. Сақ мәдениетінің қайнар-бастауы андроновтық тайпалармен өзара байланыста екендігін ескерткіштерден табылған артефактілер және олардың сыртқы құрылысы, жерлеу ғұрпы арқылы дәлелдеді [3]. Зерттеуші тарапынан жоғарғы Ертіс ауданындағы археологиялық зерттеуден соң құрылысы бойынша үш типке бөлінген «мұртты қорғандар» да ашылып, барлығы тіркеуге алынған. 1989 ж. бастап Ә.Т. Төлеубаев басқарған бұл экспедиция Тарбағатай тауының теріскейінде археологиялық зерттеу жұмыстарын бастады. Нәтижесінде Ақтүбек, Құлбабас, Боғас т.б. ескерткіштерінен алынған материалдар үйсін мәдениетінің таралу шеңберін Қазақстанның солтүстік шығысына қарай едәуір кеңейтті [4].

Ерте темір дәуірінің тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттелуі – З.С. Самашев басқарған Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының кешенді зерттеу жұмыстары Майемер қорымында 1997 ж. басталып, ал 1998 ж. бері Берел қорымындағы тонды қорғандарда күні бүгінге де-

йін жалғасын тауып келеді. [5]. Аталған өңірдің археологиялық ескерткіштерін зерттеуде өзін білім алып жатқан әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих, археология және этнология факультетіндегі археология және этнология кафедрасының археолог ғалымдарының еңбектерін ерекше атап өткім келеді. 1973 жылы аталған кафедраның ашылуымен Шығыс Қазақстанның қола және ерте темір дәуірінің ескерткіштерін зерттеу қолға алынып, бүгінгі күнге дейін зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Профессор Ә.Т. Төлеубаев басшылығымен кафедраның доценті Ғ.Қ. Омаров, PhD доктор Р. Жұматаев және басқа да жас археологтар өңірдің ескерткіштерін зерттеуде көп еңбек жасауда. Соның ішінде елеулі жетістік ретінде профессор Ә.Т. Төлеубаев экспедициясы 2003 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы аумағындағы Бәйгетөбе деген жерден табылған «Шілікті-3» қорымының №1 қорғанынан тапқан «алтын адамды» (барлығы 4262 алтын бұйым табылды) ерекше атап өткен жөн. Кафедра ғалымдары бүгінде сақ мәдениетіне жататын, Еуразия аумағындағы ең көне элитарлық ескерткіштер болып есептелетін Шілікті қорымдарын зерттеуді жалғастыруда. Шілікті қазбаларының олжалары жерімізде табылған сақ мәдениетінің «алтын адамын» ғана беріп қойған жоқ, сонымен қатар ерте сақ кезеңіне жататын Шілікті мәдениетін анықтауға, сақтар мен қола дәуірі мәдениеттерінің арасындағы мәдени-этникалық байланыстарды табуға, сақ-скиф «аң стилінің» генезисіне, т.б. мәселелерге байланысты жаңаша тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді [6].

Батыс, Солтүстік Батыс Алтайда және Алтайдың оңтүстік бөктері мен жазығында орналасқан Майемер мәдениеті ескерткіштерін қорғандардың микротізбекпен орналасуына, жерлеу камерасының қабірі шұңқыр түрінде, кейде тіпті терең болып келуіне және ақымның аузы таспен бекітілуі немесе тас жәшікте, үйінді сыртын айналдыра жиектеген тас қоршаудың болуы немесе оның болмауы, адамды жылқымен бірге, қой немесе солтүстік не солтүстік-шығыс бөлігінде жүгенді қоса жерлеу, мәйітті шалқасынан созылта, басын солтүстік не солтүстік батысқа қаратып жерлеу сынды және т.б. негізгі белгілеріне қарап ерте скиф-сақ уақытындағы этномәдени дамуды қалпына келтіруге тырыстық [7]. Алтайдың Солтүстік-Батыс беткейінде және Шығыс Қазақстанның онымен шектес аудандарындағы ерте сақ дәуірінің жерлеу ескерткіштерін археолог ғалым П.И. Шульга нақты бір этникалық құрылымдар құрғандықтан бес топқа бөліп қарастыруды ұсынса [8], тың

материалдар негізінде тағы да қосымша екі топпен толықтырылды.

Шілікті археологиялық мәдениеті ескерткіштері – б.з.б. VIII ғ. – б.з.б. IV ғғ. мерзімделетін Тарбағатай теріскейіндегі Шілікті, Шағаноба және Алтайдың оңтүстік батысындағы Солдатово, Сарыкөл 1, 2 және Апар қорымдарындағы зерттелінген қорғандарға сипаттама жасалынып, олардан алынған материалдар сараланды. С.С. Черниковтың 1960 ж. зерттеген Шілікті 1 қорымындағы № 5 үлкен қорғанның құрылысы күрделі [9]. Б.з.б. VII – VI ғғ. мерзімделетін қорғаннан жоғары зергерлік шеберлікпен жасалған алтын әшекей бұйымдар, солардың ішіндегі бұғы бейнелері құрбандық малын, құрбандық шалу идеясын білдірді деген. Сыртқы құрылысы № 5 қорғанды қайталайтын Шілікті 1 қорымындағы № 7 қорғаннан 1949 ж. қазба кезінде б.з.б. VI – V ғғ. мерзімделетін бүркіт түріндегі алтыннан қалыпталып жасалған қапсырманың 9 данасы табылған. Басы оңға бұрыла дене сұлбасының ішкі жағына қарай кіріккен 5 бүркіт қапсырмалардың басы оңға, 4-еуінің басы солға қаратылса, ал 2003 ж. Бәйгетөбе қорғанынан табылған сом алтыннан жасалған бүркіт бейнелі қапсырмалардың барлығының басы оңға бұрылған кейіпте бейнеленген. Алтын қаңылтыр балықтың бейнесі өте қызық, жұқа пластинкаларға перузадан көз, желбезек, құйрық және дөңгелек дән тізбектері дәнекерленіп жабыстырылған. Шағаноба қорымында С.С. Черников 1959 ж. б.з.б. VI – V ғ. жататын 14 шағын топырақ пен тас аралас қорғанға қазба жүргізіліп, малта тастан қаландысы бар №11 құрылысқа барлау мақсатында траншея салған. Тоналған қорғандардан 2 ұңғылы сүйек, 5 темірден жасалған жебе ұштары, тас қайрақ сынығы, сабы бар темір пышақ, қапсырмалы тесігі бар 16 темір қаңылтыр, темір тілі бар екі қола айылбас және қола белдіктің басы табылған болатын.

Берел кезеңінің археологиялық ескерткіштері – Орталық Алтайдың Пазырық мәдениетінен өзінің жерлеу ғұрпы, бейнелеу өнеріндегі кейбір өзіндік айырмашылықтары бар Бұқтырма өзенінің жоғарғы, Ертіс өзенінің орта ағысындағы б.з.б. VI ғ. соңы – б.з.б. IV ғғ. мерзімделетін пазырық мәдениетінің Қазақ Алтайындағы бір нұсқасы – Берел кезеңінің археологиялық ескерткіштері қарастырылады. Пазырық мәдениетіндегі жерлеу рәсімдеріндегі басты элементі мәйітті қабірде жерлеу мен оның бағытталуы ежелгі тұрғындардың әр түрлі наным-түсініктерімен байланысты болған. Берел ескерткіштерін қазуды 1865 ж. В.В. Радлов жүргізіп, ке-

йіннен С.С. Сорокиннің толықтай зерттеуімен басталған. Сосын З.С. Самашев бастаған Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы кешенді зерттеу жұмыстарын 1998 ж. бері үзбей жүргізіп келеді. Осы уақыт аралығында Пазырық мәдениетінің 20 қорғандары қазылды.

Берел кезеңіндегі сақ мәдениетіне тән басты белгілер: қорғандар тастардан үйіліп, қабір шұңқырда ағаш бөренелерден қима-табыт орналасады және мүрделермен бірге әдейі өлтірілген жылқылар да жерленді. Бұқтырма өзенінің оң жағасындағы биік таулы аңғарда орналасқан Берел қорымындағы Үлкен Берел, № 10, 11 және № 18 қорғандарды тайпа немесе тайпалық одақтың басшылары мен оның туысқандары, ал басқа бір-екі жылқы жерленген қорғандарда жанұя басшылары немесе жауынгерлер жерленуі мүмкін. Берелдегі мәңгілік тоң басқан «патша қорғандарында» қатып мумияланған адамдарды табу нәтижесінде жаратылыстану ғылымдарының қазіргі жетістіктерін пайдалана отырып адам мүрдесінің жақсы сақталуына байланысты бабаларымыздың этникалық кескін-келбеті мен генетикалық кодын анықтауға мүмкіндік туды. Қорғандардан табылған ат әбзелдеріндегі ағаштан ойылып, сыртын алтын-күміспен аптаған, сондай-ақ мүйізден ойылып боялған әртүрлі «аң стиліндегі» мүсіндер мен оюлы әшекейлер сақ-скиф әлемінің озық туындылары болып есептеледі. С.И. Руденко алғашқылардың бірі болып Пазырық (Берел) мәдениетін жасаған халықтарды қытай жазба деректеріндегі юечжилер деп есептеген [10].

Құлажорға және үйсін кезеңі археологиялық ескерткіштері – Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірінің үшінші кезеңіне жататын ескерткіштерді қарастырады. Мерзімделуі жағынан б.з.б. IV – б.з. I ғғ. қамтитын бұл кезеңнің Құлажоға, Қызылту, Жартас, Баты, Юпитер, Славянка, Убаредмет, Қарашат және т.б. ескерткіштері негізінен Ертіс өзенінің оң жағалауындағы шағын ауданда ғана орын тепкен. Құлажорғалық мәдениеттің б.з.б. II – б.з. алғашқы ғғ. қамтитын соңғы кезеңінің дамуындағы жерлеу рәсімі мен жер үсті құрылымында Жетісу жеріндегі үйсін ескерткіштеріне ұқсастық байқалады, бұл кейбір зерттеушілерге оңтүстік-шығыс халықтарының бір бөлігінің хундардың қысым көрсетуінен Шығыс Қазақстан өңіріне қарай ығысқаны туралы болжамдар жасауына дереккөз болды деп айта аламыз. Бұл кезеңде мәйітті сопақша пішінді, түбіне қарай тарыла берілетін қабір шұңқырына шалқалай жатқызып, басын батысқа немесе солтүстік батысқа қаратып жерлеген.

Жалпы Құлажорға кезеңінің өзіндік жерлеу ерекшеліктерін айтар болсақ, тас жәшікті жерлеулер, мәйіттің жанына жылқы, оң жағына кейде қоладан жасаған бұйымдар, қойдың омыртқа, құймышақ сүйектерін және бір немесе бірнеше тар, әрі биік мойынды өрнекті керамика, ағаш ыдыстар қою тән болса керек. Сонымен бірге зерттелген қорғандардан жасөспірім мен нәрестелерді жерлеу көптеп кездескендігін баса атап көрсетуге болады. Бұл әрине тек зерттелген қорғандардың негізінде жасалған қорытынды. Сондықтан болашақта

бұл мәселе осы кезеңмен сипатталатын ескерткіштерді зерттеу нәтижесінде нақтылануы мүмкін, тіпті қайта қарастырылуы да ғажап емес. Өйткені бұл этникалық топ ескерткіштері тереңінен әлі жақсы зерттелмеген. Соңғы он жылдықта ерте темір дәуірі мәдениетін зерттеу барысында қазақстандық археологияда біршама оң өзгерістер байқалады. Елдің шығысында бізге мәдени-экономикалық дамудың деңгейіндегі көшпелілер мәдениетінің хронологиялық шеңберін көрсететін, танымымызды кеңейтетін ескерткіштер әлі де ашылууда.

Әдебиеттер

- 1 Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911 году) // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1916. – Вып. 62. – С. 1-94.
- 2 Сорокин С.С. Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // АСГЭ. – Л., 1966. – Вып. 8. – С. 35-57.
- 3 Арсланова Ф.Х. Новые материалы VII-VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана // Бронзовый и железный век Сибири. – Новосибирск, 1974. – С. 77-83.
- 4 Төлеубаев Ә.Т. Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 1999. – № 12. – 23-38 бб.
- 5 Самашев З.С. Древние номады казахских степей // Материалы 2-ой Международной конференции «Историческая роль Александра Гумбольдта и его экспедиций в развитии мировой, региональной и национальной науки». – Алматы, 2004. – С. 145-157.
- 6 Самашев З.С., Төлеубаев А.Т., Джумабекова Г.С. Сокровища степных вождей. – Алматы: ОФ «Берел», 2004. – 176 с.
- 7 Тишкин А.А. Создание периодизационных и культурно-хронологических схем: исторический опыт и современная концепция изучения древних и средневековых народов Алтая. – Барнаул: АлтГУ, 2007. – 355 с.
- 8 Шульга П.И. Этнокультурная ситуация в Горном Алтае и северо-западных предгорьях в VII-III вв. до н. э. // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. – Барнаул, 1999. – С. 245-250.
- 9 Черников С.С. Загадка золотого кургана: где и когда зародилась скифское искусство. – М.: «Наука», 1965. – 188 с.
- 10 Самашев З., Сұңғатай С., Жұмабекова Г., Базарбаева Ф. Қазақ Алтайының скиф-сақ дәуіріндегі мәдениеті (Берел қорымындағы тың зерттеулер) // Отан тарихы. – 1999. – № 4. – 60-70 бб.

References

- 1 Adrianov A.V. K arkeologii Zapadnogo Altaya (iz poezdki v Semipalatinskuyu oblast v 1911 godu) // Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii. – SPb, 1916. – Vypusk. 62. – S. 1-94.
- 2 Sorokin S.S. Pamyatniki rannikh kochevnikov v verkhovyakh Bukhtarmy // ASGE. – L., 1966. – Vip. 8. – S. 35-57.
- 3 Arslanova F.Kh. Novye materialy VII-VI vv. Do n.e. iz Vostochnogo Kazakhstana // Bronzovyi I zheleznyi vek Sibiri. – Novosibirsk, 1974. – S. 77-83.
- 4 Toleubaev A.T. Erteдеgi uisinderdin Tarbagataidagin teriskeiyndegi eskertkishteri // Al-Farabi atyndagi KazNU Khabarshisi. Tarikh seriyasi. – 1999. – № 12. – 23-38 – bb.
- 5 Samashev Z.S. Drevnie nomady kazakhskikh stepi // Materialy 2-oi Mezhdunarodnoi konferentsii «Istoricheskaya rol Aleksandra Gumboldta i ego ekspeditsii v razvitii mirovoi, regionalnoi i natsionalnoi nauki». – Almaty, 2004. – S. 145-157.
- 6 Samashev Z.S., Toleubaev A.T., Dzhumabekova G.S. Sokrovisha stepnikh vozhdai. – Almaty: OF «Berel», 2004. – 176 s.
- 7 Tishkin A.A. Sozdanie periodizatsionnikh i kulturno-khronologicheskikh skhem: istoricheskii opyt i sovremennaya kontseptsiya izucheniya drevnikh i srednevekovikh narodov Altaya. – Barnaul: AltGU, 2007. – 355 s.
- 8 Shulga P.I. Etnokulturnaya situatsiya v Gornom Altai i severo-zapadnikh predgoryakh v VII-III vv. do n.e. // Itodi izucheniya skifskoi epokhi Altaya i sopredelnykh territorii. – Barnaul, 1999. – S. 245-250.
- 9 Chernikov S.S. Zagadka zolotogo kurgana: gde i kogda zarodilas skifskoe iskusstvo. – M: «Nauka», 1965. – 188 s.
- 10 Samashev Z., Sungatai S., Zhumabekova G., Bazarbaeva G. Kazakh Altaiynyn skif-sak dauirindegi madenieti (Berel korimindagi tyn zertteuler) // Otan tarikhly. – 1999. – № 4. – 60-70 – bb.

Тәжібек Г.
Құбылай хан тұсындағы Юань империясының ішкі жағдайы

Мақалада моңғол жаулаушылықтарының нәтижесінде Қытайда қалыптасқан Юань империясы, осы империяның негізін қалаушы Құбылайханның ішкі саясаты қарастырылады. Юань империясының тарихын зерттеуші көпшілік зерттеушілердің пікірі бойынша, Құбылайхан тарихтағы аса бір қайшылықты тұлғалардың қатарына жатады. Ол өзінің ұлы атасына ұқсамаған, ол Монғол империясының үлкен бөлігін басқарған кезде қаншама күш-қуат жұмсады, мемлекетті басқаруда басынан қиыншылықтарды өткізді. Ол басқыншылық соғыстарға қатысқан Шыңғысханның соңғы ұрпағы болып табылады. Құбылай ханға Моңғол империясының құқықтық негізгі іргетасын қалау үшін кем дегенде он жыл қажет болды. Оның билікке келу жолы да шытырман оқиғаларға толы болды. Мақалада осы тарихи жағдайларды деректер мен арнайы зерттеулерді талдау негізінде және объективті ғылыми негізде жазуға тырыстық.

Түйін сөздер: Қытай, моңғолдар, Құбылай, Юань, саясат.

Tazhibek G.
The internal situation of the empire under Kublai Yuan

This article discusses the history of the Yuan Empire, formed as a result of the Mongol conquest of China. Namely, we study the internal policy of the founder of the Yuan Empire – Kublai Khan. According to most researchers, who have studied the history of the Yuan, Kublai is a very controversial historical figure. A complex was and the way he came to power. In this article we have tried on the basis of the analysis of sources and special literature consider these questions objectively.

Key words: China, Mongolia, Kublai Khan, Yuan, politics

Тажибек Г.
Внутреннее положение империи Юань при Хубилае

В данной статье рассматривается история империи Юань, образовавшейся в результате монгольских завоеваний территории Китая. А именно изучается внутренняя политика основателя Юаньской империи – Хубилая. По оценке большинства исследователей, изучавших историю Юань, Хубилая является очень противоречивой исторической фигурой. И все же Хубилай-хан не был похож на своего великого деда, и правил он в другое время, когда Монгольская империя, повелевавшая огромную часть известного тогда мира, уже пережила пик своего могущества и распалась на отдельные государства. Он был последним из потомков Чингиз-хана, который вел завоевательные войны. Хубилай-хану понадобилось более десяти лет для обоснования и юридического закрепления идеи о создании новой Монгольской империи. Сложным был и путь его прихода к власти. В статье мы попытались на основе анализа источников и специальной литературы объективно рассмотреть эти вопросы.

Ключевые слова: Китай, монголы, Хубилай, Юань, политика.

ҚҰБЫЛАЙ ХАН ТҰСЫНДАҒЫ ЮАНЬ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ІШКІ ЖАҒДАЙЫ

Моңғолдардың Қытайдағы билеуші әулеті – Юань әулетінің негізін қалаушы Құбылай ханның жеке тұлғасы тарихта өте белгілі. Ол жайындағы аңыз-әңгімелер Қытайда болсын, Азия мен Еуропаның басқа елдерінде болсын жеткілікті. Құбылайдың билік басына келу жолы аса ауыр болды. Оның өмірі және таққа келуі, әлемдегі ең алып елді басқаруы әлемдік тарихтағы аса алып империя, яғни Моңғол империясы тарихының ең бір аласапыран дәуірімен сәйкес келді. Құбылайдың өзі 1215 жылы, атасы – Шыңғыс хан Пекинді жаулап алған жылы дүниеге келді [1]. Құбылай ханның Қытайдағы билігіне тікелей тоқталмас бұрын, моңғолдардың Қытайды жаулап алуының тарихи жағдайларына қысқаша тоқталып кетейік.

Оңтүстік Сібір халықтарын жаулап алғаннан кейін, Шыңғыс хан әскері 1210 жылы Солтүстік Қытайда билік құрып отырған чжурчжендермен соғыс бастайды. 1211 жылы Солтүстік Қытайға моңғол әскерлері басып кірді. Солтүстік Қытайда билік құрып отырған чжурчжендер моңғолдарды келісімге келуге шақырды. Жақсы қоршалған қамалдарды бұзуды меңгермеген Шыңғыс хан әскері біраз қиыншылықтарға ұшырады. Сол себепті моңғолдар келісімге көнді. Бірақ көп ұзамай 1215 жылы олар уәдесін бұзып, Пекинді басып алды. Алайда, Пекин алынғаннан кейін, моңғолдар Қытайға ішкерілеп кіруді тоқтата тұрып, батыс бағытында жорыққа аттанып кетті. 1219-1221 жж. аралығында Орта Азиядағы Хорезмшахтар мемлекетін талқандап, 1223 жылы орыс кінәздерінің жасақтарын ойсырата жеңеді. 1226-1227 Қытайдың солтүстік-батыс шектерінде орналасқан Таңғұт мемлекеті толықтай талқандалады. Осы жаулаушылық жорықтарынан кейін ғана, моңғолдар 1231 жылы Солтүстік Қытайға қайта оралады. 1234 жылы Солтүстік Қытайдағы чжурчжендердің Цзинь мемлекетін талқандауын аяқтайды. Бұл кезде Қытай армиясының бір бөлігі Еуропа мен Азияның басқа мемлекеттерін жаулап алу жорықтарын жалғастырып жатқан болатын. Алайда, 1235 жылдан бастап моңғол әскерінің жаулаушылық жорықтарының басты бағыты Қытайдағы Оңтүстік Сун империясын бағындыру болды. Бұл мемлекетті бағындыруға табандай қырық жыл уақыт кетті [2]. Әлемнің басқа аймақтарындағы жаулаушылықтарын аса жылдам, тез қарқынмен жүргізіп отырғанын ескерсек,

моңғолдардың Оңтүстік Сунды бағындыруға осыншама көп уақытын жіберуі Қытайдың бұл мемлекетінің күш-қуатынан хабар берсе керек. Сонымен бірге Қытайдың солтүстіктегі көшпелі халықтардан қорғануда мыңжылдықтар бойы жинақтаған мол тәжірибесі де бар еді. Көшпелілерге аса көп мөлшердегі алым-салықтарын бере отырып, Қытай шекарадағы тыныштықты сақтап, экономикасы мен мәдениетін үздіксіз дамытып отырды. Экономикалық күш-қуаты тасып, орталық билік нығайған уақыттарда Қытайдың өзі жаулаушылық жорықтарын бастап, тіпті көшпелі халықтарға да тиісіп, бір уақыт оларды өз билігіне қаратып та отырғаны тарихтан белгілі.

Моңғолдар Оңтүстік Қытай жеріне келгенде оңтүстік сундықтар бар күшін жұмылдырып, қарсылық көрсетіп бақты. Тек 1276 жылы ғана Оңтүстік Сун империясының астанасы – Ханчжоу қаласы моңғолдар алдында тізе бүкті. Бұдан кейін де, төрт жыл бойы соңғы Сун императорлары моңғолдарға қарсылық көрсетуін жалғастыра берді. Моңғол империясының Ұлы ханы Мөңке (1208-1259) 1259 жылғы Оңтүстік Қытайды бағындыру жолындағы шайқастардың бірінде қайтыс болды. Оның орнына ұлы хан болып сайланған Құбылай (1259-1294) астананы Пекинге көшірді. 1271 жылы 18 желтоқсанда Құбылай қытайша Дай Юань деген атақ алып, жаңа әулеттің негізін қалады.

Жоғарыда айтып кеткендей, Құбылайдың билікке келу жолы оңай болмады. 1241 жылға дейін, Моңғол империясының ұлы ханы Үгедей қайтыс болғанға дейін, ол сарайда ықпалды бола қойған жоқ, өйткені, оның әкесі Шыңғысханның ең кіші ұлы – Толы ұлы хан тағына үміткерлердің қатарында болмаған еді [3].

Үгедей қайтыс болғаннан кейін жағдай күрт өзгерді. Кескілескен күрестің барысында моңғол тағы бастапқыда Толының жесірі Сорғатай-бегіге, ал кейін оның үлкен ұлы Мөңкеге өтті. Толы ұрпақтарының таққа құқығының қалпына келтірілуі моңғол дәстүрі бойынша заңды болып есептелетін. Түркі-моңғол дәстүрлері бойынша кара шаңырақта отбасының кіші ұлы қалатыны ежелден белгілі. Алайда, бұл жазылмаған заңға айналған бұл дәстүр бұзылып, оны қалпына келтіру үшін Сорғатай бегім ұзаққа созылған күрес жүргізуге мәжбүр болды. Бұл күресте оған Жошы ұлысының сол кездегі ханы – Бату үлкен қолдау көрсеткен болатын. Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін таққа отырған Үгедей ұрпақтарының билігі, оның ұлы – Күйік қайтыс болғаннан кейін Толы ұрпақтарына өтті. То-

лының төрт ұлы да тарихта үлкен із қалдырды. Мөңке біртұтас Моңғол империясының соңғы ханы болды, ол қайтыс болғаннан кейін, 1259 жылы империя ыдырап кетті. Билікке келген Құбылай империяның біртұтастығын сақтап қала алмады, ол моңғолдардың Қытайдағы мемлекеті – Юань империясының негізін қалады. Империяның құрамына Моңғолия, Маньчжурия, Шығыс Түркістан, Корея кірді. Империяны Құбылай 35 жыл биледі.

Құбылай билікке келген кезде, Қытай әлі де болса, толықтай моңғолдарға бағындырылмаған болатын. Оңтүстік Қытайды жаулап алу 1279 жылы аяқталды. Бірақ көптеген қытай отрядтары қарсыласуларын тоқтатпады, оларды сун әкесүйегі Вэнь Тяньсян басқарды. Ол өзінің барлық мал-мүлкін әскер жасақтауға жұмсады. Бірақ моңғолдар бұл қарсылықты 1280 жылы толық басып тастады, енді Қытай толықтай моңғолдардың билігіне қаратылды. Моңғолдардың ұлы ханы Құбылай Қытайдағы моңғолдардың мемлекеті – Юань империясының (1280-1368) императорына айналды.

Юань әулеті Қытайда бір ғасырға жуық билік құрды. Бұл уақыт Қытай тарихындағы ең бір ауыр кезең болды. Бастапқы кезеңде моңғолдар, өздеріне ерікті түрде берілуден бас тартқан қытайлықтардың бәрін қырып тастағысы келген болатын. Ал Сундық Қытайда қырық жыл бойы қытайлықтардың барлығы дерлік моңғолдарға берілуден бас тартып, қарсылық көрсетіп келгенін ескерсек, бүкіл дерлік оңтүстік қытайлықтарға жойылып кету қаупі туды. Бұл ниетін орындау мүмкін болмағандықтан моңғол билеушілері ең кең тараған бес әулеттің көзін жоюды жоспарлады. Бұл жағдайдың өзінде халықтың жартысына жуығы қырылған болар еді. Өйткені бұл ең кең тараған әулеттер болғандықтан, халықтың көп бөлігін қамтыған еді. Алайда, моңғол билеушілерінің бұл қанқұйлы жоспарлары, ханның кеңесшісі Елюй Чу-цайдың арқасында іске аспай қалды. Шығу тегі бойынша қидандық Елюй Чу-цай, ханға, қытайлықтардың көзін жойғанның орнына, олардың еңбегін пайдаланып, қазынаны тұрақты салықтар арқылы толықтыру жайында кеңес берген болатын. Есесіне, моңғолдарға құлдыққа түскен қытайлықтардың саны шексіз көп болды. Қытай тарихында бұрын-соңды құлдардың саны мұнша көп болмаған шығар.

Құбылай хан билігі тұсындағы Қытай экономикасына келер болсақ, бастапқыда, қырық жылдық соғыс қимылдарынан кейін, әрине шаруашылық ойсырап қалған болатын, әсіре-

се, егіншілік пен сауда тұралап қалды. Экономиканың құлдырауына әкімшілік басқарудағы өзгерістер де ықпал етті. Бұрынғы конфуциандық шенеуніктерді моңғол хандары мен әскери қолбасшылары, сондай-ақ Қытайдың өзіндік ерекшеліктерін білмейтін, Азияның әр түрлі аймақтарынан шыққандар алмастырды. Моңғолдар қытай халқын діни, ұлттық ерекшелігіне қарай төрт категорияға бөлді: моңғолдар; сэму-жэнь, яғни «жатжерліктер»; солтүстік-қытайлық чжурчжэндер мен қидандар; оңтүстік қытайлықтар. Қытай халқының теңсіздігі заңмен бекітілді. Мемлекеттік қызметке бастапқы екі категория мен әртүрлі еуропалықтар тартылды. Хұбылайдың кезінде жоғары лауазымды қызметте венециандық көпес Марко Моло (1254-1323 жж.) 17 жыл болған. Қытайда 1294 ж. Рим папасының елшісі Джованни Монте Корвино, 1318-1325 жж. итальян саяхатшысы миссионер Одорико Порденоне (1286-1331) тұрды. Пекинде бес мыңға жуық христиандар өмір сүрді. Жергілікті халық, яғни қытайлықтар үшінші және төртінші сұрыптағы адамдар ретінде (моңғолдар мен жатжерліктерден кейінгі) қарастырылды.

Дегенмен, моңғолдар билікке жергілікті қытай феодалдарын тарту керектігін түсінді. Басқару ісіне, қосымша, солтүстік қытайлықтар – чжурчжэндер мен қидандар тартылды. Қидандардың ұрпағы Елюй Чуцай (1190-1244) Шыңғыс хан, Үгедей, Құбылай хандардың кеңесшісі қызметін атқарды [4].

Моңғолдар тұсында салық жүйесі күрделі, әрі ала-құла болды. Халықтан алынатын салық тұрған жері, ұлттық, діни, этникалық және таптық сословиелік ерекшелігіне қарай жүргізілді. Юань дәуірінде салық номенклатурасының 70-ке жуық атауы болған [5]. Салық мөлшері XIII ғасырдың аяғымен салыстырғанда 20 есеге өсті. Буддалық, мұсылмандық, несториандық дін басылары мемлекеттік міндеткерліктен босатылды. Керісінше конфуциандық ғалымдар мен қытай көпестері салық төлейтін болды.

Құбылай билігі тұсында ауыл шаруашылығы саласында біраз шаралар жүзеге асырылды. Астанада «Ауыл шаруашылығының Бас Басқармасы», ал провинцияларда – басқарманың жергілікті органдары құрылды. 1271 ж. «Ауыл шаруашылық қауымдары туралы Ереже» қабылданды [6]. Ол Ереже бойынша әр 50 отбасынан тұратын қауымдар құрылды. Оларды ауыл шаруашылығы жұмыстарынан тәжірибесі мол ақсақалдар арасынан сайланатын староста басқарды. Олардың басты міндеті – салықтың уақтылы жиналуын қамтамасыз ету болды.

Моңғол ақсүйектері мүмкіндігінше көп жерлерді шаруалармен бірге басып алуға, сөйтіп ол жерлерден неғұрлым көбірек табыс табуға тырысты. Қытай шаруаларына ауыр салықтар салынды. Шаруалар үшін әсіресе жылқы салығы ауыр болды. Жылқы ауыл шаруашылығы жұмыстарындағы басты күш болатын. Моңғолдар жергілікті халықтан жылқыны көп жинап алуға күш салды. Себебі жылқы әскер үшін, соғыс үшін қажет болды. Соның салдарынан, ауыл шаруашылығы ауыр күйзеліске ұшырады. Шаруа шаруашылығына ер адамдарды майдандағы қара жұмыстарға көптеп айдап әкетіп отыру да зор зиян келтіретін. Жалпы он адамнан бір адам алынуға тиіс болатын, бірақ іс жүзінде моңғолдар қанша адам алғысы келсе, сонша адам алып отырды. Шаруалардың тұрмыс жағдайы шектен тыс ауырлап кетті. Будда храмдары мен монастырларының жерлеріне бұрынғысынша салық салынбады. Шаруалар аз қаналу үмітімен өз жерлерімен будда шіркеулерінің қарамағына өтіп кетуге тырысты. Сөйтіп, шіркеу феодалдары байи түсті. Ақыры 1327 ж. моңғол өкіметі монастырлардың шаруалар жерлерін сатып алуына тыйым салған жарлық шығарды [7].

Қолөнер мен сауда бірлестіктерінің онан әрі өсе түсуін моңғол басқыншылығы тежей алмады. Марко Полоның (XIII ғ. венециандық саяхатшы) дерегі бойынша Ханчжоуда 15 сауда-қолөнер бірлестігі болған. Оның әрқайсысы өз қоластына өте көп үйлерді біріктірді. Моңғолдар билігі кезінде бұл бірлестіктер бұрынғыдан әлдеқайда көп еркіндіктер алып, онан әрі нығая түсті. Қолөнершілер мен саудагерлер басқыншыларға тауарларының едәуір бөлігін тегін беруге мәжбүр болды. Кейін натуралды салық ақшамен ауыстырылды. Қолөнершілер мен саудагерлерге салынатын салықтың мөлшері олардың мүліктерінің мөлшеріне байланысты болды. Моңғолдар салықты бірлестікке салатын, ал бірлестік ол салықты өз мүшелерінен өндіріп беретін.

Сонымен, Құбылайханның тұлғасын сипаттауда бізге б.з.д. II ғ. өмір сүрген қытай философы Лу Цзы атақты сөздері көмекке келеді: «империяны аттың үстінде отырып жаулап алуға болады, алайда, оны аттың үстінен басқаруға болмайды». Бұл сөздер, басқа билеушілерден де бұрын, әсіресе, Құбылай ханның қайшылықты тұлғасын дәлірек сипаттайды десек артық айтпаймыз. Құбылайхан, шынында да империяны «аттың үстінде отырып» жаулап алды. Алайда, елді басқаруға келгенде ол өз саясатын өзгертуге

бейімділік танытты. Ол моңғолдарға мүлде жат болған қытай өркениетінің, әсіресе саяси жүйесінің ерекшеліктерін белгілі дәрежеде қабылдап, оның белгілерін, әрине шектеулі деңгейде Юань империясының басқару жүйесіне енгізіп отыр-

ды. Әрине оның бұл ішкі саясаты қытай халқын дамыту мақсатына бағышталды дегенге сену қиын. Құбылайханның бұл саясаты, ең алдымен, Юань империясындағы моңғол ақсүйектерінің мүддесінен туындаған болатын.

Әдебиеттер

- 1 Думан Л.И. Некоторые проблемы социально-экономической политики монгольских ханов в XIII-XIV веках // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1970.
- 2 Завадская Е.В. Юаньский мастер Ли Кань о тайне живописи бамбука. Китай: история, культура и историография. – М., 1977.
- 3 Кадырбаев А.Ш. «Мусульманские языки» и мусульмане в культуре и науке Китая XIII-XIV вв. По материалам китайских династийных историй // Восточный архив. – № 8-9. – М., 2002.
- 4 Книга Марко Поло о разнообразии мира, записанная пизанцем Рустикано в 1298 г. от Р.Х. – М., 1990.
- 5 Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – М., 2006.
- 6 Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. – М., 1987.
- 7 Мелихов Г.В. Установление власти монгольских феодалов в Северо-Восточном Китае // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1970.

Rerences

- 1 Duman L.I. Nekotorye problemy social'no-jekonomicheskoy politiki mongol'skih hanov v XIII-XIV vekah // Tataro-mongoly v Azii i Evro-pe. – М., 1970.
- 2 Zavadskaja E.V. Juan'skij master Li Kan' o tajne zhivopisi bambuka. Kitaj: istorija, kul'tura i istoriografija. – М., 1977.
- 3 Kadyrbaev A.Sh. «Musul'manskije jazyki» i musul'mane v kul'ture i nauke Kitaja XIII-XIV vv. Po materialam kitajskih dinastijnyh istorij // Vostochnyj arhiv. – № 8-9. – М., 2002.
- 4 Kniga Marko Polo o raznobrazii mira, zapisannaja pizancem Rus-tikano v 1298 g. ot R.H. – М., 1990.
- 5 Kradin N.N., Skrynnikova T.D. Imperija Chingis-hana. – М., 2006.
- 6 Krjukov M.V., Maljavin V.V., Sofronov M.V. Jetnicheskaja istorija kitajcev na rubezhe srednevekov'ja i novogo vremeni. – М., 1987.
- 7 Melihov G.V. Ustanovlenie vlasti mongol'skih feodalov v Severo-Vostochnom Kitae // Tataro-mongoly v Azii i Evrope. – М., 1970.

Спанқұл А.
**XIV ғ. 60-70 жж.
Мәуереннахрдың саяси
өміріндегі Әмір Темірдің
қызметі**

Мақалада XIV ғасырдың 60-70 жылдарындағы Мәуереннахрдың саяси өміріндегі Темірдің қызметі қарастырылған.

XIV ғасырдың жартысынан кейін Мәуереннахрда болып жатқан саяси оқиғалардан кейінгі Темірдің біртіндеп саяси билікке ұмтылу әрекеттері көрсетіледі. Мәуереннахрда Қазаған әмірден кейінгі (1346-1358) ондаған жылдар бойы тұрақтылық болмай, бүліншілік уақыты жалғасты. Билік бірде әмірлердің, бірде моңғол хандарының қолдарына кезек-кезек көшті. Моғолстан ханы Тоғылық Темір өз билігін Мәуереннахрда тарату үшін бірнеше мәрте жорық жасады. Алғашқы кезде Әмір Темір Тоғылық Темірмен жақсы қарым-қатынаста болып, тіпті оның бұйрығымен Мәуереннахрдағы әскери іске жауапты етіп тағайындалғанымен, біраз уақыттан кейін моңғол хандарымен арада келіспеушіліктер туып, моңғолдарға қарсы позицияда болған Қазаған әмірдің немересі Хусейнмен одақтасып кетеді. Екеуінің бірігіп Мәуереннахрдағы саяси билікті моңғолдардан тартып алып, өздерінің тәуелсіз мемлекетін құруға кірісу барысындағы болған саяси оқиғалар мен соғыстары Мәуереннахрдың саяси өміріне қалай әсер еткендігі туралы кейбір мәліметтер берілген.

Түйін сөздер: Мәуереннахр, Темір, Хусейн, саяси билік, моғолдар, саяси тұрақсыздық.

Spankul A.
**The activities of Amir Timur
in the political life in the
Transoxiana in the 60-70 of the
XIV century**

The article discusses about the activities of Amir Timur in the political life in the Transoxiana in the 60-70 of the XIV century.

Showing Timur`s action to seize power in Transoxiana after the events of the first half of the XIV century. After the reign of the emir Kazagan (1346-1358) in Transoxiana decades of political instability occurred. Power is transferred alternately to the emirs, by the Mogolskhans. Ruler Mogolistan Togluk Timur made several raids in Transoxiana for approval of his power there. At first, Timur had a good relationship with Togluk Timur, but despite the fact that Timur was even put in charge of military affairs in Transoxiana, he did not get along with the Moghul khans and soon entered into an alliance with the grandson of emir Kazagana Hussein, who is also conflicted with them. A brief description of the information about how political power Transoxiana passed to the hands of Amir Timur and Hussein after their union and how this reflected in the political life Transoxiana.

Key words: Transoxiana, Timur, Hussein, political power, Mogols, political instability.

Спанқұл А.
**Деятельность эмира
Тимура в политической жизни
Мавераннахра в 60-70 годы
XIV века**

В статье рассматривается деятельность Тимура в политической жизни Мавераннахра в 60-70 годы XIV века.

Показаны действия Тимура по захвату власти в Мавераннахре после событий первой половины XIV века. После периода правления эмира Казагана (1346-1358) в Мавераннахре десятки лет имела место политическая неустойчивость. Власть переходила поочередно то к эмирам, то к могольским ханам. Правитель Моголистан Тоглук Тимур совершил несколько набегов в Мавераннахр для утверждения там своей власти. В первое время Тимур был в хороших отношениях с Тоглук Тимуром, но несмотря на то, что Тимур даже был назначен ответственным за военные дела в Мавераннахре, он не поладил с могольскими ханами и вскоре вступил в союз с внуком эмира Казагана Хусейном, который тоже конфликтовал с ними. Кратко дана информация о том как, политическая власть в Мавераннахре перешла в руки к эмиру Тимуру и эмиру Хусейну после их союза и как это отразилось на политической жизни Мавераннахра.

Ключевые слова: Мавераннахр, Тимур, Хусейн, политическая власть, моголы, политическая неустойчивость.

**XIV ғ. 60-70 жж.
МӘУЕРЕННАХРДЫҢ
САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ
ӘМІР ТЕМІРДІҢ
ҚЫЗМЕТІ**

XIV ғасырдың жартысынан кейін Мәуереннахрда болып жатқан саяси оқиғалардан кейін Темірдің ақырындап саяси билікке ұмтылу әрекеттері біліне бастады. В.В. Бартольдтің айтуынша, Темір алғашқыда барлас тайпасының көсемі, Кештің билеушісі әмір Хаджиге қызметке тұрады [1, 45-б.].

Сонымен қатар, Темірдің Мәуереннахрдағы саяси аренаға келуін 1360 жылдың қаңтарымен байланыстырса болады. Сол уақытта Шағатай ұлысының шығыс бөлігінің моңғол ханы Тоғылық Темір (1359-1370) Мәуереннахрдағы аласапыран мен бейберекетсіздікті пайдаланып, көп қолмен басып кірді. Хан өз қосынын Сырдария мен Ташкент арасында орналасқан Шанақ бұлақ деген жерге тігіп, осы жерде болған бектердің әскери кеңесінде ол Беккичик, Ұлық Темір, Қажыбек бастаған авангард әскерді Кеш облысына жіберді. Оларға біраз уақыттан кейін Ходжанд аймағының билеушісі әмір Баязид өзінің ұлысы мен одақтастарымен келіп қосылды.

Әмір Қажы Кеш пен Қаршыдан әскер жинап, моңғолдарға қарсы тұруды ойлады. Бірақ келе жатқан қауіптің бетін қайтаруға деген мүмкіндіктерінің болмауымен, ол өзіне жақын адамдармен кеңескеннен кейін Кештағы отырған жылы орнын тастап, туыстарын өзімен бірге алып, Әмударияның сол жақ жағалауына, Хорасанға шегінуді жөн тапты. Әмір Қажының қызметінде жүрген Темір әмірді Әмударияға дейін шығарып салды және оның келісімімен Тоғылық Темірдің қызметіне тұрып, мүмкіндігінше сонда қалған халық пен барлас ұлысының бытырап кетпеуіне жол бермеу үшін Кеш аймағына кері қайтты. Темір ханмен келісім жасап, Кештің даругы болып тағайындалды, сонымен қоса біраз жердің иесі атанды. Осылайша, Темір 1360 жылы дипломатиялық жолмен Кеш облысының барлық билігін өз қолына алды және ұлысты құлдыққа түсіп кетуден аман алып қалды. Аз ғана уақыттың ішінде ол Кештен Әмударияға дейінгі жерлерді қорғап тұратын әскер жинап, жергілікті басқа да әмірлермен бірігіп үлгерді.

Сол 1360 жылы Балхтың билеушісі, әмір Қазағанның немересі Хусейн Мәуереннахрды өз қолына қарату мақсатында Гиссар мен Чаганиан аймақтарын басқарып жатқан Баян Сулдузға қарсы әскер жібермек болып шешті. Хусейн өзінің елшілері арқылы Темірден әскери көмек сұрады. Хусейн Темірдің

көмегімен қарсыласуға күші қалмаған Баян Сулдузды Бадахшанға шегінтуге мәжбүр етті және Гиссардағы билікті өз қолына алды. Хусейн мен Темірдің бірігіп жасаған бұл әскери жорығы Темірдің әскери-саяси өмірінде маңызды роль атқарды. Ол Хусейнмен жеке достық қарым-қатынас орнатты. Көрсеткен көмегі үшін Хусейн Темірге жоғары сый-құрмет жасап, салтанатты түрде олар үшін дастарқан жайып күтті. Хусейннің Темір оған қажетті түрде әскери-саяси қолдау көрсетеді деген үміті ақталған болатын.

Темірдің 1360-1370 жылдар арасындағы онжылдық барысында атқарған барлық қызметтері оның күш-құдіретінің негізі болып табылды. Бұл әскери-саяси мансабындағы жоғары дәрежеге жетудегі алғашқы қадам болғанымен, өте қиын да азапқа толы кезең болды. Темір өзінің әскери қабілеттерінің арқасында Мәуереннахрдағы шағатайлық әмірлердің өзара соғыстарына белсенді араласып, олардың Моғолстанның моңғол хандарына қарсы күрестеріне қосылып отырды. Ол бір-біріне қарама-қарсы тараптардың арасында жиі позициясын өзгертіп, бір лагерьден екінші бір лагерьге өтіп, әр түрлі дипломатиялық және әскери айла-тәсілдер қолданып, шиеленісті оқиғалар жасап, өзіне қажетті саяси және әскери тұлғаларды параға сатып алды, болмаса некелесу саясаты арқылы өзіне жақын ұстады, өз айналасына көбінесе өз тайпасынан шыққан оған шынайы берілген адамдарды жинады. Бір сөзбен айтқанда Темір XIV ғасырдың 60-жылдарындағы талас-тартысқа толы уақыттың мықты әскери-саяси мектебінен өтіп, шындалды және кез келген оқиғаны өз пайдасына шеше алу қабілетіне ие болды.

Моғолстанның ханы Тоғылық Темір Мәуереннахрды басып алу мақсатында 1361 жылдың көктемінде үлкен әскермен екінші рет жорық жасады.

Әмір Темір Тоғылық Темірдің жақындастарының бірі керейттік әмір Хамидтің ұсынысымен 1361 жылы ханның қабылдауында болып, оның жақтаушысы болатын білдірді. Хан Темірге Кеш аймағын және қол астына он мың адам мен бір түмен әскер берді. Тоғылық Темірдің әмірімен әскер соғысқа дайындалып, әмір Хусейнге қарсы бағыт алды. Өз кезегінде әмір Хусейн де өзіне қажетті қол жинап, Вахш өзені бағытымен Тоғылық Темірге қарсы қозғалды. Алайда, өз адамдарының арасындағы опасыздықтан кейін Хусейн Тоғылық Темірге қарсы шығудан бас тартты, осыдан кейін Тоғылық Темір Хорасанға бағыт алды. 1361 жылдың күзінде Тоғылық Темір Самарқанға оралып, бүкіл Мәуереннахр өз

иелігі екендігін жариялады. Мәуереннахрдағы билікті өзінің баласы Илиясқожаға қалдырып, Беккичикті оның ұлы әмірі етіп тағайындады. Ал Әмір Темірге ел ішіндегі барлық әскери істі жүргізу табысталды. Бірақ Илиясқожа мен Темір арасында келіспеушілік пайда болып, Темір Илиясқожаның қосынын тастап, Хусейнмен одақтасу үшін кетіп қалды. [2, 34-б.].

Темір мен Хусейн моғолдардың қуғынынан қашып, жасырынып жүрген кезінде Темірдің өміріне қатты әсер еткен оқиға орын алады. Систан аймағында жүрген кезінде ол садақ жөбесінен қолы мен аяғы жарақат алған болатын. [3, 128-б.].

Дәл осы оқиға туралы шындыққа жақын мәлімет Руи Гонсалес Клавихоның жазбасында келтіріледі: «... Осыдан кейін Темір Систан деп аталатын жерге барды және сол жерде ол қойларды, аттарды, қолына не түссе соның барлығын ұрлады. Ал ол осындай ұрлық жасар алдында бес жүздей серігі болатын. Осыны білген Систанның халқы оған қарсы бірікті. Бір күні ол отар-отар қой ұрламақ болғанда, Систанның адамдары оған және оның адамдарына тап беріп, олардың біразын өлтірді, Темірді аттан құлатқаннан кейін ол оң аяғын жарақаттап алды және аттан құлағаннан кейін оны өліп қалған шығар деп ойлап, тастап кетті. [4, 42-б.]. Осы Систанда алған жарақаттан ол өмір бойы зардап шекті, оң аяғы ақсақ болып қалған еді. Осы уақыттан бері Әмір Темірді «Темірлан» («ланг» – парсыша «ақсақ») немесе «Ақсақ Темір» деп атау қалыптасып кеткен еді [5, 1-б.].

Темірдің бұл алған физикалық жарақатынан кейін тартқан азаптары оның бұрыннан қалыптасқан билікті кез келген жолмен қалай да аламын, өзімнің мемлекетімді құрамын, әлемдік деңгейде қолбасшы боламын деген өмірлік ұстанымдарына ешқандай әсер етпеді.

Жарақаты жазылғаннан кейін Темір мен Хусейннің бастары қайта қосылып, бірқатар кішігірім соғыстарда жеңіске жетіп отырды. Бұл жеңістері Темір мен Хусейнге Мәуереннахр ішіндегі әскери әрекеттерге қайта кіруге мүмкіндік берген болатын.

Хусейн алты мыңдық әскер жинап, оның екі мыңын іріктелген сарбаздардан етіп жасақтап, қолбасшысы етіп Темірді тағайындаған болатын. Темірге 25 мыңдық моңғол әскерінің соққысын кері қайтару міндеті жүктелді. Жау әскерінің көптігіне көзі жеткен Темір әскери айла мен тактикалық қулық ойластырды: сарбаздарға жақын аумақта орналасқан тауға барып, әр жауынгер кемінде он алаудан жағу бұйырыл-

ды. Жау әскерінің күзеті түнде жағылған сан мыңдаған отты көргенде дабыл көтеріп, жау әскерінің қоршауында қалып қоймау үшін шегінді. Бұны білген Темір кері қашқан жау әскерінің соңынан түсіп, біразын қырып тастаған болатын.

1364 жылы болған Хусейн мен Темірдің әскері мен Илиясқожа хан мен Әмір Хамидбек басқарған моңғол әскері арасында соғыс Хусейн мен Темірдің жеңісімен аяқталды. Осы жеңіс моңғолдық қуғын-сүргіннен құтылып, жаңа тәуелсіз мемлекеттің құрылуына тиімді жағдайлар жасап берді.

Өзінің билігіне заңды сипат беру үшін Хусейн мен Темір әмір Қазаған (1346-1358) сияқты нояндар құрылтайын шақырып, таққа билікке түк қатысы жоқ, бірақ хан тұқымынан шыққан «қуыршақ хан» Қабулшахты отырғызды. Хусейн ұлы әмір ретінде билікті бақылады, ал Темір оның оң қолы болды және өзінің қалауымен Кеш аймағының басшысы болып тағайындалды. Осылайша, 1365 жылы Әмір Темір мен Хусейн барлық қиындықтар мен сыртқы және ішкі жауларды жеңіп, Мәуереннахрдағы барлық саяси билікті қолына алды.

Хусейн мен оның орынбасары Темірдің Мәуереннахрдағы он екі жылға созылған (1358-1370) бүліншілік уақытындағы билігі ұзаққа созылмады және тұрақты болмады, сондықтан ол бар-жоғы бірнеше айға созылды. В.В. Бартольдтің пікірінше, Хусейн елдің әскери күшінің көсемі ретінде жоғары деңгейде болмады және Мәуереннахрдағы бүліншілік уақытын пайдаланып, өз билігін осы аймаққа таратқысы келген Жетісу мен Шығыс Түркістанды билеген моңғол хандарының шабуылдарына өз деңгейінде қарсылық көрсете алмады [6, 370-б.].

1365 жылы (хижра бойынша 766 жыл) моңғолдардың Мәуереннахрға бағытталған кезекті бір жаулап алушылық жорығы басталды [1, 52-б.]. Бұл соғыс нәтижесінде Хусейн мен Темірдің әскері толық талқандалды. Бұл соғыс тарихта «Батпақ шайқасы» деген атпен қалған болатын [2, 40-б.]. Бұл соғыс А.Ю. Якубовский [7, 346-347-б.], В.В. Бартольдтердің [6, 370-б.] еңбектерінде толық көрсетілген. Илиясқожа хан 1364 жылғы соғыста жеңіліске ұшырағаннан кейін, Моғолстанға қайтып келді. Хусейн мен оның көмекшісі Темірдің Мәуереннахрдағы билікті өз қолдарына алғанын естіген ол кек қайтармақшы болып шешті. Жоғары әскери дайындықпен 1365 жылдың мамырында көп әскермен Мәуереннахрға қарай бет алды. Жаңа шабуылдың боларын білген Хусейн мен Темір әскери қосынға жиналып, Сырдарияның оң жақ жағалауына өт-

ті. Белгіленген тәртіп бойынша әмір Хусейн әскердің оң жақ қанатын, Темір сол жақ қанатын басқарды. Қос тараптың әскері майданға келген тұста Хусейн өзінің әмірлеріне күдікпен қарады. Әскербасшылар да шешім қабылдай алмаушылық танытты және бір-біріне деген сенім аз болды. Осыған қарамастан әскерлер соғысқа кірісіп, жау әскерін жеңіп, талқандауды ойлады. Қан өзен болып аққан соғыс болды. Темірдің әскери қабілеттілігінің жоғары болуы мен тактикалық шеберлігінің арқасында Темір бастаған сол қанат моңғолдардың оң қанатының шебін бұзып, қажетті жеңіске жетудің аз-ақ алдында тұрды. Бірақ, соғыстың тағдыры шешілетін дәл жауапты уақытта әмір Хусейн баяу қимылдап, Темірдің еткен еңбегін желге ұшырды: моңғолдардың сол қанатын шабуылдаудың орнына, ол тұрған позициясын қозғалтпады. Онымен қоймай майдан алаңын тастап, Сырдария өзенінің сол жақ жағалауына кері шегінді. Хусейн әскерінің кері шегінуі күшті нөсердің күшеюімен сәйкес келіп, жауын суынан пайда болған балшықта аттар құлап, тығылып қалып жатты, жебелердің су болып қалғаны сонша, атуға жарамдысы қалмады. Сауыттар мен етіктер суға толып, басындағы сәлделер ауыр тартты. Ал жау әскері киіз шекпендер киіп, орындарынан қозғалмай тұрды. Осының барлығы Темір мен Хусейннің толық жеңілісіне әкелді. Олар қалған әскерді соғыс алаңына тастап, Самарқанға қарай бет алды, сосын Әмударияның оңтүстігіне қарай жылжып, өзеннен өтіп, Балх аймағында жасырынып қалды [2, 40-б.].

Өз өмірлерін сақтап қалу үшін олар Мәуереннахрды абыройсыз күйде тастап моңғолдардың тонауына қалдырып кетуге мәжбүр болды. Үлкен қала ретінде саналған Самарқан мүлде қорғансыз қалды. Не әскери гарнизон, не әскербасшысы жоқ қаланың қорғанысын қалаға қажетті камал қабырғалары, цитадельдер сияқты фортификациялық ғимараттардың болмауы одан әрі қиындатты. Дегенмен де қала халқы моңғол ханы Илиясқожаның билігін мойындаудан, оған бағынудан бас тартып қана қоймай, өз күшімен қаланы қорғауға көшкен болатын. Сербедерлер көтерілісі аталып кеткен бұл қозғалыс моңғолдарға қарсы бағыттталып, Мәуереннахр мен Хорасанның тәуелсіздігі мен азаттығына негіз салды [8, 326-327-бб.].

Самарқандағы саяси билік сербедерлердің қолына өткеннен кейін Темір мен Хусейн бұл көтерілісті әскери жолмен емес, айла, әдіс-тәсілдер арқылы басып тастауды көздеді. В.В. Бартольдтің айтуынша, сербедерлердің қосы-

нына қозғалыс жетекшілеріне әр түрлі сыйсыпаттар мен олардың жасаған бұл әрекеттерін толық қолдайтыны және олардың толықтай жазасыз болатыны туралы грамоталар жіберілді.

1366 жылы Хусейн мен Темір Самарқанға келіп, қозғалыс басшыларын жинап, оларға құрмет көрсетті. Бірақ келесі олардың барлығы тұтқындалып, өлім жазасына кесілген болатын. Тек Темірдің араласуымен көтеріліс басшысы Мауланзада ғана аман қалды.

Негізінен алғанда осы кезден бастап Темір мен Хусейн арасындағы келіспеушіліктер пайда бола бастады. Темір сербедерлерге қатысты саясаты оның алысты байқайтын, болашағын ойлайтын саясаткер екендігін көрсетеді. Ол

Мәуереннахрдағы өз мемлекетінің құрылуына мақсатты түрде қадам басып отырды, сондықтан да оның болашақ мемлекетіне тек шағатайлық, түркілік және отырықшы әскери-феодалдардың, бай көпестердің, діни тұлғалардың ғана емес, сонымен қатар жергілікті қала және ауылдың колөнершілер, саудагерлерден тұратын бұқара халқының қолдауына ие болғысы келді. Қоғамның бұл тобы Мәуереннахр мен Хорасандағы моңғол езгісін жойған сербедерлер көтерілісінің негізгі базасы және қозғаушы күші болған еді. Мәуереннахрдағы саяси билікті қандай да болсын жолмен басып алғысы келген Темір мен Сербедерлердің алға қойған мақсаттары мен міндеттері бір жерден шыққан еді.

Әдебиеттер

- 1 Ру, Жан-Поль. Тамерлан / пер. с фр. Е. А. Соколова. – М.: Молодая гвардия, 2005.
- 2 Джастин Мароцци. Тамерлан: Завоеватель Мира. – М.: Полиграфиздат, 2010.
- 3 Ирмияева Т.Ю. История мусульманского мира от Халифата до Блистательной Порты. – Челябинск, 2000.
- 4 Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – М.: Наука, 1990.
- 5 Manz B.F. The rise and rule of Tamerlan. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- 6 Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 г. // Соч. – Т. II. – Ч. 2. – М.: Наука, 1964.
- 7 Якубовский А.Ю. Темур и его время. – Ташкент, 1950.
- 8 Asimov M.S., Bosworth C.E. / eds. History of Civilizations of Central Asia, Vol. IV: The Age of Achievement: AD 750 to End of Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting. – Paris: UNESCO Publishing, 1998.

References

- 1 Ru Jean-Paul, Tamerlan; per. s fr. E.A. Sokolova. – Moskva: Molodaya gvardiya, 2005.
- 2 Djastin Marotstsi. Tamerlan: Zavoevatel Mira. M.: Poligrafizdat, 2010.
- 3 Irmiyaeva T.U. Istorya musulmanskogo mira ot Khalifata do Blistatelnoi Porty. Chelyabinsk.2010.
- 4 Rui Gonzalez de Klaviho. Dnevnik puteshestvie v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). M.: Nauka. 1990.
- 5 B.F. Manz, The rise and rule of Tamerlan, Cambridge University Press, Cambridge., 1989.
- 6 Bartold V.V. Narodnoe dvizhenie v Samarkande v 1365g. // Soch. -Т.-II.– Ch.2.–М.: Nauka. 1964.
- 7 Yakubovskii A.U. Temur i ego vremya. Tashkent. 1950.
- 8 M.S. Asimov, C.E. Bosworth, eds. History of Civilizations of Central Asia, Vol. IV: The Age of Achievement: AD 750 to End of Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting. Paris: UNESCO Publishing, 1998.

Doskaliyeva S.Zh.
**Astrakhan Kazakhs in the Great
Patriotic War**

During the Great Patriotic War Kazakh people like other peoples of our country has shown an exceptional example of the heroic effort in the battle-field, also in the home front. And that's why, writing this article, the authors pay particular attention to the clear description of brothers-Kazakhs' heroic actions which were far from the homeland, and far from their native land in deadly battles and a sizable contribution of workers to the victory, who toiled on the home front during the period of 1941-1945. In this article is considered heroic work of the Kazakhs, which are separated from the homeland in due to the difficult fortune of our nation during dark years of history, and more specifically in the years of Great Patriotic War. Certainly that the definition of unexplored directions, related to the history of the Kazakhs, located in the near and far abroad is an actual and fundamental problem of modern historical science, which took place in previous periods of history.

Key words: bassol, minerals, economics, mechanics, capping, kettle, grenade.

Доскалиева С.Ж.
**Астрахан қазақтары Ұлы Отан
жылдарында**

Ұлы Отан соғысы жылдарында еліміздің басқа да халықтарымен бірге қазақ халқы да әрі майдан даласын да, әрі тылда ерлік еңбектің ерен үлгісін көрсетті. Сондықтан мақаланы жаза отырып, атамекеннен алыста, туған жерден жырақта жүрген қазақ бауырларымыздың 1941-1945 жылдардағы қан майдандағы ерлік істері мен тыл қызметкерлерінің жеңіске қосқан үлесін айқын жазу. Мақала тарихтың аласапыран кезеңдерінде халқымыздың басына түскен қилы тағдырына байланысты, ата-қоныс атамекендерінен ажырап қалған қазақтардың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерлік еңбектеріне арналғандығы болып табылады. Кешегі кезеңде орын алған алыс және жақын шетелдердегі қазақтар тарихына қатысты ақтаңдақ тұстарын айқындау бүгінгі тарих ғылымның өзекті де іргелі мәселелерінің бірі болып табылатындығы сөзсіз.

Түйін сөздер: бассоль, минераль, экономика, механика, новосадка, чугунка, гранатка.

Доскалиева С.Ж.
**Астраханские казахи в Великой
Отечественной войне**

Во время Великой Отечественной войны казахский народ, как и другие народы нашей страны, показал исключительный пример героического труда и в поле битвы, и в тылу. Поэтому при написании данной статьи автор уделяет особое внимание на отчетливое описание героических действий наших братьев-казахов в смертельных битвах, которые были далеко от отечества и вдали от родной земли, и весомый вклад работников в победу, которые трудились в тылу в период 1941-1945 гг. Данная статья рассматривает героический труд казахов, отделенных от отечества в связи с трудной судьбой нашего народа в период смутных времен истории, точнее в годы Отечественной войны. Безусловно, актуальной и основной проблемой современной исторической науки считается определение неизученных направлений, связанных с историей казахов, расположенных в ближних и дальних зарубежьях, которая имела место в предыдущих периодах истории.

Ключевые слова: бассоль, минераль, экономика, механика, новосадка, чугунка, гранатка.

ASTRAKHAN KAZAKHS IN THE GREAT PATRIOTIC WAR

Baskunchak salt industry is one of the largest industries in the Astrakhan region. In the period of Soviet times the Baskunchak salt was in great request among countries of Soviet Union and supplied with 30-35% of the salt. 40% of all recovered salt of province was used in the fishery. Therefore, the industrial and economical basis of the province was fish and salt.

Even more than a million tons of salt was produced in the 1940's. Settlements of workers were built and also the problem of potable water was solved. Hospitals with state-of-the-art instrumentation, schools, workers' clubs, and library have been built. It is known that fishing is a traditional farm Astrakhan rural areas, also one of the traditional industry is the industry for the production of salt. In the years 1935-1940 the mechanization of work was carried out in the salt industry, the work performed manually scrap have been replaced by an instrument on the exhaustion of salt, it has now been achieved by producing salt from the depths of two meters. Salt formation was achieved in the amount of 80 tones an hour. The particularly important field of industry for the future development of the Astrakhan region was not alone progressive large industrial establishment, but also light and food industries, especially the role of industry for added-value wood conversion was important, because this industry was required to manufacture, ship production, for the building of houses, etc. in the period of run-up to war for ten years. In association with different manufacturing activities in Astrakhan was existed enterprise for metal production.

But the Great Patriotic War destroyed the tranquility of peaceful labor. The best manufacturers of salt headed off to battlefield. For substitution their husbands, brothers which went to the battlefield many wives came to enterprise. And at this moment liability for producing salt for all countries attaches to Baskunchak. During the Great Patriotic War labour force of Baskunchak salt industry honourably worked and not sparing themselves showed special work. More than 600 workers were awarded with the medal «For Valiant Labor in the Great Patriotic War of 1941-1945»[1.]. In the Soviet Union times the Baskunchak Lake produced more than half of the salt which necessary for demand and also salt industry of Baskunchak Lake held first place. Many enterprises in Astrakhan in the process of economic development have made great strides

and changes in the period of run-up to war for ten years. However, people must have completed an assignment despite no matter what. For this purpose people have been spent all their strength, and they worked in spite of their permanent distrust. At a time when industrial establishments were equipped with new equipments other establishments in a process of producing had big problems. Many industrial establishments simply did not fulfill the state plan, because it was not known who led the plant or factory and the workers.

The «Bassol» factory of salt production and «Minerals» factory of gypsum production situated in areas of Baskunchak. Gypsum plant was built in 1938. The thickness of the plaster stone to 18 meters. At this place the work of special treatment and rehabilitation with the help of mud started in 1897, were divided into three regions – North, South and East Baskunchak with wide field. The stock of gypsum reached 1,700 million tons and demand for it is increasing every year.

From times when it is began the production of salt and gypsum in the Bogda lands many Kazakhs started to work there. Even in the XIX century almost 1,800 Kazakhs worked on the salt lake Baskunchak and they work in the present days. Kazakhs do the transportation works by a camel. They transported fish, wheat, lumber and other things from Astrakhan to other places and back. And for the profit from the sale of cattle and products derived from them (milk, sour cream, kurt etc.) Kazakhs bought and changed tea, sugar, cloth, grain, timber and other necessary things.

In the period of Great Patriotic War demand for gypsum was high. Because it was very necessary for the wounded people. For Distinguished Work in those days Baskunchak factory received a Commendation from the Commander in Chief in 1943. The names of citizens, produced gypsum and participated in the Great Patriotic War have been written on the honorable blackboard of plant: Aymukanov Dauish, Nuraliyev Didar, Alatayev Saygul, Syinishaliev Konyr, Izteleuov Otes, Imangaliev Suyinbay and etc. [2]. And at these times the majority of Kazakhs work in Baskunchak gypsum plant. They learned a new technique and technology for the production of gypsum. In 2010 Baskunchak celebrated 113 years since the beginning of production of gypsum and 78 years since the actuation of a special plant. It has been known historical homeland, homeland of Kazakhs of Baskunchak land.

In the post-war years the main task of team was using the full production floor, also producing high quality goods. Handmade was decreased only in the

the post-war years. For example: in 1940 the number workers was 1,200 and was produced 900000 tons of salt, but in 1965 it was produced 1 million 900 thousand, while the number of workers decreased by 265.

Together with changing in a work changes the life of workers. If the before had lived in private home and than they started to live in accommodation units, they began to build cultural institutions. Also it was built mechanical-manufacturing workshop, a good club, high school, a library, a hotel, hostel. It was conducted the electrical power plants, water supply[4].

Baskunchak salt is divided into three types: «novosadka» – white salt, «chugunka» – a solid gray salt, «granatka» – bluish, large pomegranate salt. Salt is divided into such types according to their own characteristics. The thickness of salt was founded in a depth of 600 meters. According to research scientists stock of Baskunchak salt in the amount of 40 billion tons, enough for 1,500 years for using all peoples of the world. Nowadays the most produced type of the salt is «grenade» because the quality is very high.

During the king's government was made and transported 500 tons of salt, more than 25 thousand people have been attracted to it. But during the development of technology only just over a thousand people were involved for the production of 5 million tons of salt per year. Baskunchak held the primary place in worldwide salt production. Salt producers previously showed an example of a meaningful labour in Soviet times, they have been working hard. They produce up to 4 million tons of salt per year. Kazakhs worked together with Russian people in these factories.

In these enterprises many best Kazakh workers were the best in all countries of union: Zhumagaliyev Eresh, transporter Imangali Ishatov, worker Borash Molayev, Izim Toreshov, technician Abdulhak Mukhambetzhano, Rays Sapargaliyev, machinist of salt plant Boran Akmalibetov and other. Kazakh worked not only in Baskunchak they also worked in Small Aral by agreement.

According to the agreement they had to work at the discretion of the Aral population. Salt is measured out and surrendered and fishing industry and sea calf industry provided money in the amount of 20,000 and by agreement the rest of the salary granted after putting salt in the amount of 60,000 pounds. For salt production works under the contract Aytmambetova B., R. Musayeva, brothers Iliysov, Abdullaev performed loading, unloading [5].

During the Great Patriotic War Kazakhs from North Caspian Sea and the surrounding area Edil along with the multinational people of the union showed strong contribution in the fight against fascists. They showed special work in the rear and in the battle field. Also they showed an example of a meaningful work on the implementation of the economic and political order and the promotion for the battle. Especially fishery showed perfectly example and fulfilled the state order with the best indicator. Fishermen of Morfin district of Astarhan region for their patriotic works during the war were awarded with an honorary award. For example: the fisherman of Enbek kolkhoz Guzayir Baytakov, Mukhametkali Tanashev, brothers from Pamyat Lenina kolkhoz Mashtakov showed special work. About the disaster that took place in those years, or rather about the sad event on the island of «Chistaya Banka» of Caspian sea says Baimukanov Bolat Kumarovich: Aircraft of enemy bombed two fishing cooperatives that engage in fishing to be sent to the battlefield. Fishermen were young girls and boys

who are only in 16-17 years. They were residents of villages Trud, Svetloe, Ninovka. They worked instead of their fathers and brothers, who went to the front. The remains of these young laborers were collected and were buried there. Although many years have passed, we always remember and honor the laborers who worked in the rear and which were dead in the same place. Because without the past there is no future «[6].

Concluding, we can say that Kazakhs settled the Astrakhan region, along with the local people, though not any circumstances, at any time contribute to improving the social and economic status of the area.

In difficult times, during the Great Patriotic War, as the other republics of the Soviet Union, the people of the Astrakhan region were in very difficult situation. Therefore, to investigate the mothers and the elderly as well as young people who worked in the rear for the sake of their country, held hardships of the war it is the most important task of the historian.

Әдебиеттер

- 1 Панин И.И. Астраханская область в годы Великой Отечественной войны. – Астрахань, 1995. – 342 с.
- 2 История Астраханского края: монография. – Астрахань: Астраханского гос. пед. университета, 2000. – 1122 с.
- 3 Польская А.И. Патриотизм трудящихся Астраханской области в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Астрахань, 1957. – 224 с.
- 4 ҚР Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. – 370-к. – 1-т. – 88-іс. – 5 п.
- 5 Астраханские казахи //«Приуралье». – 14. 02. 2004.
- 6 Астраханцы. Герои Советского Союза. 118 открыток. – Астрахань: «Волга», 2000.

References

- 1 Panin I.I. Astrahanskaja oblast' v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. – Astrahan', 1995. – 342 s.
- 2 Istorija Astrahanskogo kraja: monografija. – Astrahan': Astrahanskogo gos. ped.universiteta, 2000. – 1122 s.
- 3 Pol'skaja A.I. Patriotizm trudjashhihsja Astrahanskoj oblasti v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg. – Astrahan', 1957. – 224 s.
- 4 ҚР Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. – 370-к. – 1-т. – 88-іс. – 5 п.
- 5 Astrahanskije kazahi //«Priural'e». – 14. 02. 2004.
- 6 Astrahancy. Geroi Sovetskogo Sojuza. 118 otkrytok. – Astrahan': «Volga», 2000.

Rahil Zekrollah

The Role of Ancient Silk Route in Dialogue of Civilizations

The role of Ancient great Silk Route in Dialogue of Civilizations was as important as the role of modern media, information and communication channels. It played the role of an international and splicer bridge among different Civilizations, Cultures and communities during several historical periods. However the relationships and communications along the Ancient great Silk Route had economic and commercial purposes, but the valuable achievements and acquirements in cultural, religious and scientific fields are also wide and impressive which could begun and continue multi-cultural and multi-religious dialogue among the influential civilizations of that time. The inventions and experiences of the mankind Introduced to the world and enriched through Silk Route. Buddhism, Zoroastrianism, Christianity, Manichaeism, Nestorianism and Islam were the most influential thoughts which expanded and grew through this way and reinforced the mutual recognition and tolerance among the cultures and religions, that could be considered as a dialogue among different civilizations over history.

Key words: Silk Route, Dialogue of Civilizations, Cultural and Religious exchanges.

Рахил Зекрулла

Ежелгі Жібек жолының қарым-қатынас өркениетіндегі рөлі

Көне Жібек жолының өркениет қарым-қатынасы ежелгі қоғамда бұқаралық ақпарат құралы ретінде маңызы болды. Тарихтар сабақтастығындағы ұзақ жылдар ағымында ол мәдениет пен әртүрлі халықаралық өркениеттер арасындағы байланыстырушы көпір ретіндегі маңызға ие болды. Адамдардың тәжірибесі мен ашқан жаңалықтары осы Жібек жолы арқылы әлемге таныстырылып, одан әрі дамыды. Көне Жібек жолы экономикалық және сауда-саттық мақсатында жүргізілді, сонымен қатар мәдени, діни және ғылыми салалардағы құнды жетістіктер мен табыстар маңызды рөлге ие болды. Осылайша мультимәдени және мультиконфессиялық қарым-қатынас пен ықпал етуші өркениет арасындағы байланыс осы уақыттан бастау алды. Буддизм, зороастризм, христиан, манихейлік, несториандық және ислам діні осы жол арқылы кеңінен таралған ықпал етуші дінге айналды және мәдениет пен дін арасындағы өзара түсіністікті нығайтты.

Түйін сөздер: Жібек жолы, өркениеттер қарым-қатынасы, мәдени және діни алмасу.

Рахил Зекрулла

Роль Древнего Великого Шелкового пути в диалоге цивилизаций

Роль древнего Великого Шелкового Пути в диалоге цивилизаций был так же важен, как роль современных средств массовой информации, информационных и коммуникационных каналов. Он играл роль международного и связующего моста между различными цивилизациями, культурами и сообществами на протяжении нескольких исторических периодов. Древний Шелковый путь имел экономические и коммерческие цели, а также ценные достижения и приобретенные навыки, которые играли важную роль в культурных, религиозных и научных сферах. Таким образом, с того времени начались многокультурные и многоконфессиональные диалоги между влиятельными цивилизациями. Благодаря Великому Шелковому пути миру представлены новые изобретения и обогатился опыт человечества. Буддизм, зороастризм, христианство, манихейство, несторианство и ислам были самыми влиятельными религиями, распространившимися через этот путь, а также усилившими взаимное признание и толерантность между культурами и религиями, которые можно рассматривать как диалог между различными цивилизациями на протяжении всей истории.

Ключевые слова: Шелковый путь, диалог цивилизаций, культурные и религиозные обмены.

THE ROLE OF ANCIENT SILK ROUTE IN DIALOGUE OF CIVILIZATIONS

The ancient great Silk Route contributed greatly to the cultural and economic exchanges between China and the West, from the second century BC to the fifteenth century AD, splendid civilizations and cultures among China, India, Greece, Persia and Rome, were exchanged along this famous route, making the route a great Cultural Bridge and Dialogue channel between Asia and Europe. Because of Chinese and after that the central Asian silk products and its export to Europe, this route named and known as Silk Route.

The Turkic nomads conquest of Central Asia, Iranian and Khurasanian controlled over the export of Chinese silk to Europe. Trade between the Turkic Kaghanate and China created a unique Turkic-Chinese symbiosis in artistic craft. Through Bactrian and the middle Asian crafting, that artistic symbiosis spread to the arts of agricultural Sogdiana which it enriched with new ideas, images and motifs, and introduced it to other regions.

The achievements of different Civilizations, Cultures, Religions, thoughts and human inventions and experiences enriched and Introduced through Silk Route, together with the economic and political exchanges between the East and West; Buddhism, Zoroastrianism, Christianity, Manichaeism, Nestorianism and Islam were the most influential thoughts which expanded through this route and played the significant role in all aspects of the communities which existed on this route over centuries and particularly prepared a significant opportunity of dialogue among different civilizations and cultures which named Chinese, Nomadic, Indian, Persian, Khurasanian, Islamic, Roman, Greek and so on. The mixed elements of mentioned cultures and civilizations, could survive up to now [1, pp.3-7].

In Cambridge dictionary Civilization is defined as human society with its well developed social organizations, or the culture and way of life of a society or country at a particular period in time [2].

The word (civilization), it self comes from the Latin civis, a citizen. Its original meaning is, the matter or condition in which men live together as citizens. Now the relations of the citizen to other citizens, which are in their conception peaceable and friendly, involving mutual obligations, mutual rights and mutual services [3].

In earlier definition of Civilization Arnold Toynbee (1889-1975) explains that civilizations are intelligible fields of historical study which have greater extension, in both space and time, than national

states or city or city-states, or any other political communities and also civilizations are institutions of the highest order institutions, that is, which comprehend without being comprehended. New spiritual insights allow for the birth of a new religion and ultimately a new civilization. Toynbee also deals on other institutions of civilizations so deep and with more details which is wider to bring in this small article [4].

The great Silk Route not only served as a route for trading caravans, but it also played a significant role in the creation of the artistic symbiosis of the region, for each group whose caravans stopped to make its rugged tracts their temporary home contributed, both in terms of human experience and imagination. The Silk Route, gave a new, strong impetus to the process of exchange and enrichment of cultures, ideas, innovations and experiences between different cultural and ethnic zones, which had existed in Central Asia, Afghanistan, Iran, northern India since ancient times [6, p.74].

It was during this period -between the 2nd century BC and 8th century AD – that strong Central Asian states such as Bactria, Sogdiana and Khorezm were established. The culture created in that period had an open, transcontinental character, there were interactions between Indo-Buddhist, Hellenistic, Persian, Khurasanian, and local Central Asian artistic traditions. Because of its geopolitical location between East and West, North and South, Central Asia became an interpreter and re-transmitter of different ideas, cultural traditions and artistic styles [7, p.67].

For example, Hellenistic ideas and cultural traditions of Persia, having mixed with the arts of Central Asia, were transmitted East to India and China, enriching the diversity of world arts and culture of the classical period [8, p.30].

The influence of Hellenistic cultures, ideas and traditions made a strong impact on the artistic trends of settled peoples of southern Central Asia from Bactria to the peripheries of Sogdiana and Khorezm. A new concept of human personality was reflected in their arts; portraits appeared on coins, and clay sculpture, which was widespread in the Bactrian period, became rich in human images [9].

At the same time, Buddhist art also crossed the borders of its land of origin penetrating the cultures it encountered, thriving schools of Buddhist learning sprang up in the oasis cities and garrison towns along the Silk Route, under the patronage of local rulers and the religious community, great programs of Buddhist subject matter were painted in glorious colors on the walls of cave temples and monaster-

ies, there were also Buddhist sculptures fashioned from clay, wood, and more precious materials [10, p.483].

Indian, Greek, Iranian, and Chinese motifs are readily perceptible, but perhaps most interesting is the influence of the animal art style of the pastoral nomads, the infusion of this pastoral style gave life to an art that was fast becoming static, as the hybrid traditions from which it derived lost their vigor [11, p.67].

At the beginning of the Christian era the Kushans became the dominant people of Central Asia and northern India, founding an empire which existed until the 3rd century AD, Hellenistic traditions were reinterpreted by Kushan masters in accordance with local artistic canons, which tended to create images symbolizing the unlimited power of monarchs granted by God, At Tila-tapa in the vicinity of the city of Shibarghan on the northern Afghan plain, archaeological excavations, begun in 1978, revealed a treasure trove of the art of the heirs of the Greco-Bactrian period. In the middle of the 5th century AD a powerful state was founded by Ephthalites in Central Asia Interaction of different artistic traditions continued during their rule, and the melding of elements of Bactria-Kushan, Sassanid and Gupta arts and cultures in the Ephthalite kingdom created new forms of artistic symbiosis [12, p.3].

Role of Islam, In the history of Silk route's cultural dialogue and exchange, it was an epoch of revolutionary artistic borders and creation of a new global Muslim art and culture, the sphere of influence of the new Islamic culture was extremely widespread – from the Mediterranean to the Indian Ocean. In the fields of art and architecture Muslims allied the traditions of the past with scientific and mathematical precision and contributed new forms in building and new tastes in decoration which incorporated calligraphy and arabesque. In the 9th to 13th centuries, cities such as Samarkand and Bukhara developed as trading and craft centers where excellent fabrics, ceramics, metallic goods and accessories were produced [13].

As in ancient times, these works became not only the objects of international trade but also played the role of interpreter, representing a form of spiritual enrichment and exchange of cultures and ideas of the recently Islamized Muslim nations. Schools of decorative patterns reached their peak, reflecting not only local artistic traditions but also the achievements of masters of the Middle East region, during the 15th century, artistic patronage reached new heights as the Timurids sought to bolster the dynasty's stature and their personal reputa-

tion through sponsorship of a brilliant program of monumental art – building spectacular mosques, theological schools and shrines [14, p.8].

After the spread of Islam in region the Silk Route once again became a route of caravans linking East and West, and creating new types of transcontinental culture. Herat, Balkh, Samarkand and Bukhara at that time were hubs of international trade and cosmopolitan centers of ,cultural dialogue, ideas ,science and art [15, p.37].

Marco Polo's account of his journey along the Silk Route remains one of the most popular books of travel ever written, he introduced eastern cultures and civilizations to western societies by deep and wide recognition from languages and cultural features of eastern communities when there was no experimental recognition and information from farther communities [16, p.13].

According to Herodotus, Greek merchants, passing in the early days of the Silk Route through the lands of the Argypaioi on their way to Central Asia and China, had to change their interpreters as much as seven times. both the Eastern Roman and Chinese Empires had regular corps of interpreters. Although their numbers must have been considerable throughout the ages, these interpreters have remained anonymous. But as the caravans plied from China, westwards across Central Asia and Iran to Mediterranean markets beyond, or from Europe, eastwards across the Russian and Kazakh steppes to Mongolia, they kept alive a dialogue between the diverse peoples – a process of mutual contact and cooperation that encouraged dialogue between civilizations and the peaceful growth of human culture [17].

Actually the great Silk route played the role of a channel in the spread of different important religions and thoughts around the world. By this route Buddhism, Christianity, Islam, Zoroastrianism and Manichaeism spread vast distances from their original homelands – first through the activities of traders themselves, and later by travelers and missionaries [18, p.62].

From Arabia, pious Muslim merchants carried both their trade goods and their faith across Central Asia, where it remains the predominant religion. Monks in saffron robes travelled the Silk Route as missionaries, laying the foundation [19].

For the prevalence of Buddhism in east Asia. Zoroastrianism, the ancient pre-Islamic religion of Persia, spread to India along the Silk Route. While two other religions, Manichaeism – a blend of Judaism and Christianity – and Nestorianism, a Christian sect, also spread to China via this route. In the vast region between northern China and eastern Iran, the

so-called 'Land of the Silk Routes', these religions from the Near East, Persia, India and China met and existed peacefully side by side for centuries. Not only written documents in a variety of languages, but also archaeological and artistic finds, attest to this fact. These materials come mainly from the oasis towns along the Silk Route, between Marv (Mari) in today's Turkmenistan, and Dunhuang in northern China, The ruins of monasteries and other religious centers along the Silk Route also provide clues to the routes by which these religions spread.

Buddhist sites, Dunhuang is undoubtedly the most important, her Buddhist paintings are preserved in 492 caves, covering a surface totaling 45,000 square meters. Here too, a walled-up library was discovered at the beginning of the century where manuscripts were stored that together weighed one ton. Other important centers were further to the west; Turfan, Kucha and Khotan, to name just three [20, pp.128-129].

The materials that were found in these centers of former East Turkestan – today China's Xinjiang Province – as well as West Turkestan – former Soviet Central Asia – are important sources for the Marco Polo gives us a description of how Muslims and people of other religions lived together peacefully in oases like Turfan. The same would have been true of many other oasis towns too. Usually it was only after the ruler embraced Islam that the major part of the population would follow. In Turfan, the islamization of the population occurred only in the 15th century [21, p.18].

With the rise of the religion of the prophet Mohammed, Buddhism, the main spiritual force in Central Asia, was ultimately ousted in large parts excluding Tibet, Mongolia and the Gansu Corridor Yet Islam established a new order of life and developed an indigenous Central Asia culture which had islamized strongly joined to Persia and India [22, p.4].

Conclusion. In conclusion there are a lot of words to say about the role of Ancient great Silk Route in Dialogue of Civilizations. But I bring here briefly my perception as an inference from this major issue: Human history does not remember such significant and effective route to be comparable with The Ancient Great Silk Route. Although there were lots of seizures and abnormalities crossing the Silk Route because of the kings and sultans adventures and heavy transit taxes, risks of theft, length and hardships of travel, even by acceptance of the life risks, the travelers and traders continued traveling through Silk Route and together with the goods and merchandise transferred and shared

their cultures, beliefs, thoughts, inventions and new experiences.

The Ancient Great Silk Route reproduced and enriched the elements of Ancient Chinese, Indian, Central Asian, Iranian, Greek and Roman Civilizations, Cultures, religions, thoughts and techniques and achievements and Introduced them through this Route. The economic, politic and even military relationships, communications and exchanges

through Ancient Silk Route caused to join and connect different Cultures, Civilizations and communities. It caused to initiate and continue a global and international Dialogue among former communities and Civilizations, making peace and more tolerance, when there was no other way, and advanced tools such today's instruments and media to know the other farther societies and to provide Dialogue among them.

References

- 1 Soleimanian, Maryam, Zand Moqadam, Mohammad reza, The revival of Silk Route and its role in the development of Islamic markets trade, Article collections of fourth International Congress of the Geographers Islamic World – Zahedan: (2010). – pp. 3-7.
- 2 <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/civilization>.
- 3 http://www.politiceconomy.org/spe1_3.htm.
- 4 Toynbee Arnold, A Study of History- London: Oxford University Press, (1935). – p. 44.
- 5 Pinar Bilgin, Dialogue of Civilisations, A Critical Security Studies Perspective, Volume XIX, Number 1, (2014). – pp. 9-10.
- 6 Azizi Nazar Mohammad, The historical scrutiny of Greeku-Budik and Greeku Bactrian Art school – Kabul: presidency of science academy publication, Baheer Press, (2011). – p. 74.
- 7 Panjshiri Aziz Ahmad, Afghanistan and The Silk Route- Kabul: Sayid Publication, (2008). – p. 67.
- 8 Tansen Sen, The Travel Records of Chinese Pilgrims Faxian, Xuanzang and Yijing, Volume 11,NO3, (2002). – p. 30.
- 9 The Silk Route: Recording the Journey, DBQ project, (2002). – p. 409.
- 10 Lahzah Faeqah, Urban and Buddhist and Shiwaee Architecture style of Gandahara during Kushan period – Kabul: Yusof zad publication, (2012). – p. 483.
- 11 Lewis Bolnwa, The Route, Translated into Persian by Malik Nasir Nuba-Tehran: Publication Institute for Humanities and Cultural studies, (2004). – p. 67.
- 12 Kushneyaan, Collection of Articles of eighth international Seminar, Serial number:129-130- Peshawar: Publication Sayar Aric Library, (2004). – p. 3.
- 13 https://www.humanities.uci.edu/history/ucihp/resources/7th%20grade%20curriculum/7.2.5_Content_SilkRdReligion.pdf.
- 14 Silk Routes, Muslim Passages, Second Muhammad Alagil Arabia Asia Conference- Singapore: Asia Research Institute (ARI), (2015). – p. 8.
- 15 Ghubar Mir Ghulam Mohammad, The historical geography of Afghanistan-Kabul: Maiwand publication, (1999). – p. 37.
- 16 Elhamah Miftah, The stories from The Silk Route- Tehran: Eku cultural institute publication, (2002). – p.13.
- 17 http://www.silkroutefoundation.org/newsletter/vol6num2/srjournal_v6n2.pdf.
- 18 Rawosh Mohammad Davood, Afghanistan The Second center of world Buddhists, The study and compilations of humanities book Publication (Smit), NO.873: (1993). – p. 62.
- 19 <http://www.ghanoonbaz.com/anavin/sabt/Safavie-Osmal/Jadeh-Abrisham.htm>.
- 20 Amin Hamidullah, Economical geography of Afghanistan-Kabul: Publication of Kabul university, (1982). -pp. 128-129.
- 21 Daniel C. Waugh, The Silk Routes in History, NO 3, volume 52, p18.
- 22 The Silk Route, Utah Museum of Fine Arts, Lesson plans for Educators, (2009). – p. 4.

Доскалиев А.Ж.
**Молодежная политика
Республики Казахстан**

В статье проанализированы вопросы современного состояния государственной молодежной политики в Республике Казахстан. Рассмотрены нормативно-правовой, институциональный, финансовый аспекты молодежной политики. Проанализированы вопросы реализации государственных мер по поддержке молодых казахстанцев. Приведены данные социологического исследования по актуальным проблемам молодежи. На основе анализа авторами выявлены проблемные зоны молодежной политики и обозначены меры по её эффективной реализации. Статья может быть полезна как для государственных органов, научного сообщества, молодежных организаций, так и для широкого круга читателей. Последние годы были знаковыми для молодежной политики Республики. Государственная молодежная политика является одним из приоритетных направлений в деятельности многих стран. Государственная молодежная политика в Республике Казахстан осуществляется в целях создания социально-экономических, правовых, организационных условий и гарантий для духовного, культурного, образовательного, профессионального становления физического развития молодежи, раскрытия ее творческого потенциала в интересах всего общества.

Ключевые слова: государственная молодежная политика, молодежь, государственные меры, государственные программы, нормативно-правовое обеспечение, институты молодежной политики, финансирование молодежной политики, социологический опрос.

Doskaliev A.Z.
**The youth policy of the Republic
of Kazakhstan**

In this article issues of current condition of the state youth policy in the Republic of Kazakhstan are analyzed in the terms of standard legal, institutional and financial aspects of youth policy. Issues of realization of the state activity for support of young Kazakhstan citizens are analyzed. There are some data of sociological research on actual problems of the youth. The authors revealed problem zones of youth policy and measures for its effective realization on the basis of the analysis. The article can be useful to government bodies, scientific community, the youth organizations, as well as a broader range of readers. The state youth policy is one of the priorities of many countries. The state youth policy in the Republic of Kazakhstan is carried out in order to create a socio-economic, legal, organizational conditions and guarantees for spiritual, cultural, educational and professional development of the physical development of the youth, the disclosure of its creative potential for the benefit of the whole society.

Key words: state youth policy, youth, government policies, government programs, regulatory support, youth policy institutions, financing youth policy, an opinion poll.

Доскалиев А.Ж.
**Қазақстан Республикасының
жастар саясаты**

Мақалада Қазақстан Республикасындағы қазіргі мемлекеттік жастар саясатының мәселелері таразыланған. Жастар саясатының нормативтік-құқықтық, институционалдық, қаржылық негіздері зерделенді. Қазақстандық жастарды қолдауға бағытталған мемлекеттік шаралардың жүзеге асырылуы сарапталды. Жастардың көкейтесті мәселелері бойынша жүргізілген әлеуметтік зерттеудің мәліметтері ұсынылып отыр. Авторлар талдама негізінде жастар саясатының түйіткілді тұстары айқындалып, оны шешудің нәтижелі шаралары көрсетілді. Аталмыш мақалаға мемлекеттеі қорғандарымен қатар ғылыми қауымдастықтың, жастар ұйымдарының өкілдері жүгіне алады, оқырмандар үшін да пайдасын тизігуі ықтимал. Жастар саясаты мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде жастардың өсіп-өркендеуін, азаматтық қалыптасуын алғышарттайтын құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық жағдайларды құрып, нағайтуды көздейді. Бұл міндеттерді іске асыру үшін мемлекетке ең алдымен концептуалдық, құқықтық-нормативтік негіз жасау шарт. Міне, осы міндетті іске асыру бүкіл мемлекеттік жастар саясатының ойдағыдай жүруіне септігін тигізеді. Бұл міндеттердің неғұрлым ойдағыдай шешілуі, жастар саясатының тиімділігін соғұрлым арттыратыны анық.

Түйін сөздер: мемлекеттік жастар саясаты, жастар, мемлекеттік шара, мемлекеттік программа, нормативтік-құқықтық қамтылуы, жастар саясатының институты, жастар саясатының қаржылануы, әлеуметтік сұраныс.

**МОЛОДЕЖНАЯ
ПОЛИТИКА
РЕСПУБЛИКИ
КАЗАКСТАН**

Молодежь является наиболее активной составляющей гражданского общества: молодые лучше приспособлены к внедрению инновационных проектов и технологий в различных сферах, Молодежь является наиболее активной составляющей гражданского общества: молодые лучше приспособлены к внедрению инновационных проектов и технологий в различных сферах, они являются сосредоточением принципиально новых знаний и идей, они мобильны и полны сил для строительства своей жизни. Поэтому казахстанская молодежь должна восприниматься как главный заказчик – достойного будущего, как главный стратегический ресурс нашей страны.

Государственная молодежная политика в деятельности любого государства является одним из приоритетных направлений. В научной литературе она понимается как деятельность государства по выработке доктрины концептуальных направлений молодежной политики и обеспечению их целостной системой социально-экономических, организационных мер с целью создания социально-правовой защищенности молодого поколения. В то же время правильно проводимая государственная молодежная политика должна создать условия для реализации молодежью права на свободное социальное развитие, творческую инициативу, в соответствии с коренными интересами и склонностями, физическими возможностями, с учетом интересов реформирующегося общества.

Молодёжная политика, ее темпы и эффективность зависят от возможностей государства; с другой стороны, без молодежи не будет развития самого государства, что обуславливает опережающий характер политики в отношении молодежи, ее лидирующее положение среди других направлений деятельности государства [1]. Среди важнейших вопросов развития Казахстана молодежное направление занимает особое место. На I съезде МК «Жас Отан» НДП «Нур Отан» (2008 г.). Глава государства Н.А. Назарбаев высказал принципиальные положения, определяющие сущность государственной молодежной политики на современном этапе. Он отметил, что нужно воздерживаться от чрезмерной опеки молодежи, ведущей к иждивенчеству. В то же время государство должно давать молодым людям шанс стать полноправными гражданами страны. Современные эко-

номические и политические условия в стране создали для молодежи возможность реализовать свои позитивные инициативы и творчество. Однако объективные трудности трансформации государства выступают препятствующим фактором в формировании активистской демократической политической культуры у молодежи. Существенная часть современной казахстанской молодежи достаточно критически настроена по отношению практически ко всем властным структурам, не видит для себя возможности оказать решающее влияние на политический процесс, поэтому граждански пассивна и аполитична. При этом всегда имеется потенциальная вероятность политизации определенными деструктивными общественными силами имеющихся социальных проблем, привлечения на свою сторону представителей молодежи для использования ее в качестве слепой массы, способной к разрушительным формам политического поведения. Реальные социальные опасности, практически неизвестные предыдущим поколениям, такие как безработица, наркотики, углубляющееся социальное неравенство и маргинализация, отсутствие защитных механизмов от этих проблем, создают основу для более активного участия самой молодежи в решении собственных проблем. В то же время подходы к их решению могут быть совершенно разными, отличаться как методами, так и способами.

Таким образом, сегодня перед государственными структурами, проводящими молодежную политику, настоятельно стоит задача изучения политических ценностей и культуры поведения молодежи, политических процессов, происходящих в молодежной среде, факторов, обуславливающих такое специфическое состояние ее социально-политического развития.

Новый импульс совершенствованию государственной молодежной политики дало выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана. Вопросы, поднятые на ней, нашли дальнейшее развитие в программной статье Главы государства «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда», Стратегии «Казахстан-2050», выступлении на XV съезде партии «Нур Отан». Подчеркивая роль молодого поколения для будущего страны, Н.А. Назарбаев особое внимание обратил на модернизацию образования, создание эффективной системы адаптации молодых казахстанцев к самостоятельной жизни, инициативному труду и др. [2].

Целый ряд новаций Елбасы обозначил на II съезде МК «Жас Отан» (2012 г.). Это внесение индикаторов по работе с молодежью в стратегические планы всех министерств и акиматов и укрепление взаимодействия с молодежными организациями; доведение управленческой вертикали молодежной политики до каждого города и аула и усиление роли комитетов по делам молодежи в крупных производственных коллективах; обеспечение молодежи жильем и др. [3]. В реализации Послания Президента страны 2014 года «Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» молодому поколению отводится особая роль, потому что претворение амбициозных задач по вхождению Казахстана в 30-ку успешных стран мира требует от них большого самоотверженного труда. Н.А. Назарбаев подчеркнул, что именно молодежи предстоит реализовывать Стратегию-2050 и познать плоды её успеха [4].

Нормативно-правовое обеспечение

В ходе работы выявлено, что только за последние два года Министерством образования и науки РК (далее – МОН РК) подготовлены и реализуются более 30 специальных нормативно-правовых актов, направленных на эффективную реализацию государственной молодежной политики [5]. Приоритетные направления молодежной политики интегрированы в ряд государственных и отраслевых программ, а также отражены в стратегических планах центральных и местных исполнительных органов. Сегодня ключевым документом, определяющим государственное видение реализации молодежной политики, является Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан-2020: путь в будущее» (далее – Концепция) [6]. Главная особенность Концепции – адресный подход и охват всех категорий молодежи, тогда как прежние государственные акты и программы в основном были нацелены на обучающуюся молодежь. Впервые специально выделяются направления, учитывающие важные интересы и потребности молодых людей (создание условий для трудоустройства, развитие системы доступного жилья для молодежи, поддержка молодых семей и др.). На завершающей стадии разработки находится проект нового Закона РК «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан», который должен определить правовые основы формирования и реализации государственной молодежной политики на современном этапе развития государства.

Вместе с тем, как показывают результаты республиканского социологического исследования «Изучение ситуации молодёжи: потребности и ожидания», проведенного НИЦ «Молодёжь» в сентябре 2013 года, большинство молодых казахстанцев знакомы лишь с главным документом государства – Конституцией Республики Казахстан (77%). 41% молодежи знакомы с Законом Республики Казахстан «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан». К сожалению, большинство молодежи (69%) не осведомлено о Концепции, что свидетельствует о слабой информационно-разъяснительной работе государственных институтов молодежной политики.

Институциональное обеспечение

За последние два года создана новая институциональная модель управления процессами в молодежной среде. В структуре МОН РК в 2012 году создан Комитет по делам молодёжи, а на региональном уровне – управления по вопросам

молодёжной политики. Повсеместно создаются молодёжные ресурсные центры. Важным шагом в развитии государственной молодёжной политики является созданный в марте 2013 года Научно-исследовательский центр «Молодёжь», его миссия – научно-аналитическое, информационное и консультационное обеспечение институтов государственной молодёжной политики в целях конкурентоспособности молодёжи и ее вовлечения в процесс модернизации Казахстана [6].

Одним из показателей эффективной работы должна явиться четко организованная система наполнения официальных сайтов госорганов по вопросам молодёжной политики.

Таким образом, для дальнейшего эффективного развития государственной молодежной политики, реализации социально-экономических программ в молодежной сфере требуется координация усилий всех государственных и общественных институтов.

Литература

- 1 Зайниева Л.Ю. Государственная молодежная политика: Казахстан в контексте мирового опыта. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. – С. 185-189.
- 2 Газета «Казахстанская правда», 28 апреля, 10 июля, 6 сентября 2012.
- 3 Газета «Казахстанская правда», 17 ноября 2012.
- 4 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 17 января 2014 года «Казахстанский путь 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее».
- 5 Подзаконные нормативные правовые акты // Официальный сайт Министерства образования и науки РК.
- 6 Подзаконные нормативные правовые акты // Официальный сайт Министерства образования и науки РК.

References

- 1 Zajnieva L.Ju. Gosudarstvennaja molodezhnaja politika: Kazahstan v kontekste mirovogo opyta. – Almaty: «Dajk-Press», 2006. – S. 185-189.
- 2 Gazeta «Kazahstanskaja pravda», 28 aprelja, 10 ijulja, 6 sentjabrja 2012.
- 3 Gazeta «Kazahstanskaja pravda», 17 nojabrja 2012.
- 4 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N. Nazarbaeva narodu Kazahstana ot 17 janvarja 2014 goda «Kazahstanskij put' 2050: Edinaja cel', edinye interesy, edinoe budushhee».
- 5 Podzakonnnye normativnye pravovye akty // Oficial'nyj sajt Ministerstva obrazovanija i nauki RK.
- 6 Podzakonnnye normativnye pravovye akty // Oficial'nyj sajt Ministerstva obrazovanija i nauki RK.

Мырзахмет Г.Т.
**АҚШ мемлекеттік
негіздерін қалыптастырудағы
Томас Джефферсонның рөлі**

Мақалада Томас Джефферсонның қысқаша өмірбаянына тоқталып, шығармашылығы жайында баяндалады. Сонымен қатар АҚШ мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық даму концепциясы жайлы Томас Джефферсонның ұсынған жобасы қарастырылған. Америка тарихының ең негізгі туындысы – Тәуелсіздік Декларациясын жазуды сеніп тапсырылды. Сонымен қатар Декларацияны жазу туралы жарияланғаннан кейін, Джефферсон Тәуелсіздіктің ең қасиетті түсінік екендігін, сондай-ақ бүкіл Америка халқының оған жүгініп отырғанын, олардың тағдырын шешетін құжатты дайындау өзіне беріліп отырғанын зор толқыныспен түсінді. Конституция жазу барысындағы енгізген толықтырулары көрсетіледі. Томас Джефферсонның басты еңбегі – өз еліне жасаған қызметінде ғана емес, бүкіл халықаралық қауымдастыққа пайдасын тигізген қызметі мен идеяларында. Мақалада Томас Джефферсонның адам құқығы және қоғамдық өмір жайлы жүйелі көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: Тәуелсіздік, Тәуелсіздік үшін соғыс, мемлекет, декларация, конгресс, партия.

Myrzakhmet G.T.
**Thomas Jefferson and his role in
the development of American
nationhood**

The article deals with a brief biography and creative activity of Thomas Jefferson. Also considers US concept of socio-economic development, which was developed by Jefferson. Thomas Jefferson was tasked with writing the main product of the whole of American history – the Declaration of Independence. Jefferson saw in the proclamation of the Declaration more than independence. Political independence is not a goal, but the fate of the people who trusts in him. The merit of Thomas Jefferson is that he did not only served for the benefit and prosperity of the Motherland, where its role is certainly great and significant, but also the international community as a whole, since his activities and his ideas were of great importance. The article analyzes the system of beliefs of Jefferson on human rights and public life.

Key words: Independence, War of Independence, the State, the declaration, the Congress party.

Мырзахмет Г.Т.
**Томас Джефферсон и его роль
в становлении американской
государственности**

В статье рассматривается краткая биография и творческая деятельность Томаса Джефферсона. Так же рассматривается концепция социально-экономического развития США, которую разработал Джефферсон. Томасу Джефферсону было поручено написание главного документа всей американской истории – Декларации Независимости. В провозглашении Декларации Джефферсон видел нечто большее, чем независимость. Он видел в политической независимости не цель, а судьбу народа, который надеется на него. Заслуга Томаса Джефферсона заключается в том, что он не только служил во благо и процветание своего Отечества, где его роль, безусловно, велика и значима, но и мирового сообщества в целом, так как его деятельность и его идеи имели большое значение. В статье проанализирована система взглядов Джефферсона о правах человека и общественной жизни..

Ключевые слова: независимость, война за независимость, государство, декларация, конгресс, партия.

**АҚШ МЕМЛЕКЕТТІК
НЕГІЗДЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
ТОМАС
ДЖЕФФЕРСОННЫҢ
РӨЛІ**

Томас Джефферсон – Вирджиниядағы бай жер иеленушінің отбасында дүниеге келген. Бала кезінен ол жан-жақты білім алды да, жас кезінен бастап өзінің туған жерінде белгілі және біршама танымал адам болды. Томас Джефферсон 26 жасында Вирджиния заңнамалық ассамблеясының депутаты қызметіне тағайындалды, ол ассамблеяның құрамында шамамен 6 жыл (1769-1775 жж.) жұмыс атқарды. Көптеген ғалымдардың пікірінше, Джефферсонның беделі немесе абыройы оның «саясат саласындағы жазушы болуы, табиғаттанушы, сонымен қатар ғалым және теоретик болуы» арқылы танылды [7, 96-б]. Ол үлкен мемлекет қайраткері және саясаткер ретінде, философ және гуманист, ағартушы, лингвист, географ, сәулетші болды, сондай-ақ антропология және палеонтология ғылымдарының тарихында да өз ізін қалдырды.

Томас Джефферсонның барлық болашақтағы қызметін түсіну үшін оның философиялық көзқарастарына көз жүгіртіп, сілтеме жасау қажет. Профессор Джулиан Бойдтың айтуынша, Джефферсон қазіргі заманғы батыс еуропалық және ежелгі әдебиеттегі либералдық дәстүрлердің барлық байлығын бойына сіңірген [6, 6-б]. Т. Джефферсон ежелгі дүние философиялары Эпикур мен Демокриттің, адам бақыты оның философиядағы мақсаты және атомдық материализм, діни көзқарастың бұзылуы сияқты ілімдерге қызығушылық танытты. Оған сондай-ақ француз ағартушыларының және ағылшын философтарының үлкен ықпалы болды [4]. Оның әлеуметтік және саяси көзқарастарына сөзсіз Ж. Руссоның, Ш. Монтескьенің, Ж.А. Кондорсенің, Ф. Вольтердің, Ф. Бэконның және Дж. Локктың орасан әсерін анықтай аламыз. Олардың кейбіреулерімен ол жақын таныс болатын [5, 91-б]. Томас Джефферсонның көзқарасының қалыптасуына Джон Локктың «дәстүрлі құқық», «өмір, бас бостандығы, меншік» атты доктринасы ерекше ықпалын тигізді, соның негізінде үлкен әсерін революция идеясына негіздеді.

1774 жылы Джефферсон өзінің алғашқы кітапшасын (памфлет) жазды, бірақ ол жасырын түрде «Британдық Американың бірыңғай құқықтық көзқарасы» (A SummaryView of the Rights of British America) деген атпен жарияланды. Бұл кітапшада Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларының өзін-өзі басқару

құқықтары жайлы негіздеді. Ол отарларды метрополиядан бөліп тастау керек екендігін айтып, өзінің объективті ой пікірін білдірді. Т. Джефферсон: «Британ парламентінің біздің үстімізден билігін жүргізуге құқығы жоқ», – деп ашық түрде жазды [2, 221-б]. Бұл жерде оның атақты афоризмін естен шығару мүмкін емес: «Қарсылық – бұл патриотизмнің жоғары нысаны болып табылады».

Көп ұзамай соғыс басталғаннан кейін, 1775 жылы ол Екінші континенталдық конгрестің депутаты болып сайланды, кейінірек солтүстік американдық отарларды Англиядан бөлу туралы тарихи шешім қабылдануының негізін салды. Шешендік өнерін иеленбесе де, Т. Джефферсон «үнсіз депутат» беделіне ие болды. Оның негізгі әшкерелеу құралы қалам мен сия болды. Американдық тарихшы Б. Мэйло тәуелсіздік үшін соғыстың ең басты батырлары жайлы қысқа да болса нұсқа мынадай сипаттама берген: Джордж Вашингтон – қылыш, ал Томас Джефферсон – американдық революциясының қаламы [9, 37-б].

Американдардың тәуелсіздік жолындағы күресінің Томас Джефферсон жазған келесі негізгі құжаты – «Қаруға жүгінудің қажеттілігі мен себебі жайлы декларациясы» (The Declaration of the Causes and Necessity of Taking Up Arms). 1775 жылы 6 шілдеде Екінші континенталдық конгресс 13 отар неліктен қолдарына қару алып, метрополияға қарыс шыққандығын жариялады, бұл жарияланым жоғарыда аталған құжатқа негізделді. Қарулы күрестің мақсатын Т. Джефферсон американдықтардың бірігуі, тәуелсіздікке қол жеткізу, тәуелсіз демократиялық мемлекет болып қалыптасу ретінде көрді. Оның түп негізі ретінде ешқайда американдық отар өз бетінше, жалғыздан жалғыз күрессе, бұл еш нәтиже бермейтіндігі, тек бірлесіп қана бір дұрыс нәтижеге жетуге болатыны айтылды.

Екінші континенталдық конгресс Томас Джефферсонға Америка тарихының ең негізгі туындысы – Тәуелсіздік Декларациясын (United States Declaration of Independence) жазуды сеніп тапсырғандығы таңқаларлық нәрсе емес. Сонымен қатар Декларацияны жазу туралы жарияланғаннан кейін, Джефферсон Тәуелсіздіктің ең қасиетті түсінік екендігін, сондай-ақ бүкіл Америка халқының оған жүгініп отырғанын, олардың тағдырын шешетін құжаты дайындау өзіне тапсырылып отырғанын зор толқыныспен түсінді [8, 235-б]. А.И. Уткин, Г.Н. Севостьянов сияқты тарихшылардың айтуы бойынша, «Тәуелсіздік Декларациясы ғасырлар бойы Джефферсонды ең беделді ағарту идеологтары-

ның қатарына қосты» [3, 73-б]. Бұл пікірмен келіспеу мүмкін емес. Декларация биліктің негізі ретінде егемендік принципі бекіткен алғашқы ресми мемлекеттік құжат болды, оның айрықша прогрессивтік мәні осы еді.

Тәуелсіздік декларациясы көтеріліс бастаған адамдардың манифесі болды, «өмір сүруге, бостандықта және бақытқа» әрбір адамның құқығын жариялады. Джефферсон Дж. Локка тиесілі адам құқықтары жайлы белгілі дәстүрлі форманы «меншік» сөзін «бақытқа ұмтылу» деп ауыстырды. Бұл бақытқа ұмтылу құқығы құжаттың қасиеті, демократиялық және революциялық сипатта айқын болды деп жариялады [1, 134, 136-б]. Декларация Англия королін тиран, адамның негізгі құқықтарын бұзушы деп айыптап, бұдан былай әр отар «еркін және тәуелсіз штаттар» болатынын мәлімдеді. Осының негізінде «олар соғыс жариялауға, сауда жасауға, келісімшарттар жасауға, одақтарға кіруге, барлық іс-әрекеттерді жүзеге асыруға, барлық тәуелсіз мемлекеттердің құқығындағы жұмыстармен айналысуға» құқылы болды [13, 432-б].

Тәуелсіздік үшін соғыстан кейін, Т. Джефферсон өзінің туған жері Вирджинияға оралды. Ол белсенді заңгер ретінде жұмыстар атқарды және 1779 жылдан бастап губернатор болды. Осы уақыт кезеңінде ол туған штаты жайлы «Вирджиния штатының ескертпелері» (Notes on the State of Virginia) деген құжат жазумен айналысады. Бұл құжаттың жазылуы белгілі бір тарихи жағдаймен байланысты болатын. 1780 жылы Францияның Америкадағы дипломатиялық миссиясының хатшысы Франсуа Маруба штат губернаторларына, табиғат, география, экономика, әлеуметтік-саяси тәртіп жайлы сауалнама таратты. Француздар 1778 жылы одақ құрған мемлекет жайлы осы сауалнама арқылы жиналған мәлімет бойынша тереңірек білеміз деп үміттенді. Көптеген губернаторлар бұл өтініштерін назардан тыс қалдырды, тек Делавэр, Нью-Гэмпшир және Нью-Джерси қысқаша жауап қайтарды [14, 166-167-б.]. Сол себепті Марубаның сұрақтары тікелей Томас Джефферсонға бағытталды. Кейіннен ол «Өмірбаянында» көп жылдар бойы дәстүрлі және азаматтық тарих жайлы құжаттар жинағанын, көптеген жазба жұмыстарын жүргізгенін, оның барлығы шашыраңқы түрде болғанын айтады. Осыған орай Марубаның сұраулары, сауалнамасы қағаздарды ретке келтіруге бірден-бір себеп болды. Олардың ішінде география, экономика, антропология және тарих, американдық флора мен фауна туралы мол материалдар болды. Джефферсонның өмірбаянын жазушылардың бі-

рі М.Петерсонның айтуы бойынша, «Джефферсонның еңбегі американдық мәдениет үшін, он сегізінші ғасырдың американдық әдеби философиялық ойлардың жетістігі» болып табылады [10, 61-б.]. Джефферсон «Вирджиния штатының ескертпелерінде» Құрама Штаттарында өзгерістер аяқталмағандығын, әлеуметтік жүйені одан әрі демократияландыру қажеттілігін атап өтті. Ол 1787 ж. Конституциялық Конвент әзірлеген федералдық конституциясына адам құқығы жайлы қосымша тараулар енгізілгенін мақұлдайтынын білдірді. Джефферсон: Конституция – ол «жақсы жол», бірақ әлі де өзгертулерді қажет етеді, мысалы, бостандықты қамтамасыз ететін Билл құқықтарын қосу қажет, – деп қорытындылады [15, 442-б.].

Т. Джефферсонның заңнамалық бастамалары мынадай заңдардың қабылдануына әкелді: Вирджинияға жаңа құлдардың әкелінуіне тыйым салу, үлкендік құқығын жою. Сонымен қатар ол адам өлтіру мен мемлекеттік опасыздықтан басқа барлық қылмыстық әрекеттерге өлім жазасын алып тастауға ұсынды, бірақ бір дауыс басым болып бұл заң қабылданбады. Ол үлкен мән берген, өмірінің үш маңызды ісінің бірін арнаған діни сенім бостандығын атап өту керек. Ол шіркеу мен догматизмнің үстемдігін сынға алды, шіркеу мен мемлекеттің бөлінуін насихаттады, дін бостандығын құрметтеуге шақырды. Ол өзі әлемді Құдай жаратты, алайда адамдармен табиғаттың өмірі мен істеріне Құдай одан әрі араласпайды деген деизм принциптерін ұстанды. Осыны ұстанып, кездейсоқтықтан арылтып, Исаның өмірін рационалды түрде зерттеп деизм рухында Тауратты жарыққа әкелді. Бұл жұмыс кейін «Джефферсонның киелі кітабы» деп танылды (The Jefferson Bible), ол кітап Исаның жерге табысталуымен ғана шектеледі – оның қайта тірілуі мен аспанға көтерілуі туралы ақпарат жоқ.

Губернатор лауазымынан кейін ол Францияға АҚШ елшісі болып тағайындалды және осы лауазымда 1785-1789 жж. жұмыс істеді. Еуропадан оралғаннан кейін ол 1789-1793 жж. президент Джордж Вашингтонның бірінші кабинетінде мемлекеттік хатшы ретінде тағайындалды. Саяси мансабының осы кезеңінде ол елдің жаңа астанасы Вашингтонның, Колумбия округінің құрылысына белсенді түрде қатысты. Ол ежелгі Рим архитектурасына сай монументалды ғимараттар ұсынды, бірақ олар империяның емес, республиканың билігін бейнелегенін қалады. Осы уақытта екі партиялық жүйенің алғышарттары пайда бола бастайды. Бірінші президент үкіметінде екі негізгі қызмет орнында болашақ

қарсыластар, болашақта республикалық және федералистік партиялардың негізін қалаушы Томас Джефферсон мен Александр Гамильтон отырды. Вашингтондағы қызметінен кетер уақытта, өзінің қоштасу сөзінде «партиялық рух» американдық ұлт бірлігі үшін ең нашар жау екенін айтты [16, 317-318-б.]. Алайда Дж.Тейлор 1794 жылы шыққан «Партиялар анықтамасында» Конгресте екі партияның болуы айқын факт болып табылатынын және олар ішкі және сыртқы саясаттың барлық мәселелері бойынша қарама-қарсы пікір көрсететінін атап өткені белгілі [12].

1796 жылғы президенттік сайлау Джон Адамс жеңімпаз болды, екінші орынды Джефферсон алды да, вице-президент қызметіне тағайындалды. 1800 жылы болған келесі президенттік сайлауда Джефферсон Адамстан озып, АҚШ-тың президенті болды. Ол дауысты өзі шыққан аграрлық штаттардан алды. Ол Конгреске арналған хабарламаларын пошта арқылы жіберді, себебі бұрынғы кезеңдегідей Парламент алдында король сияқты сөйлегісі келмеді. Бұл тәжірибе 1913 жылға дейін сақталды. Джефферсонның президенттік қызметіндегі үлкен жетістіктерінің бірі – Франциядан Луизиананы сатып алу болды. Осының арқасында АҚШ-тың жерлері батысқа қарай екі есеге ұзарды. Бұл жетістік оның «шағын фермерлердің Республикасын» құру ұмтылысына сай келді [15, 442-б.].

Джефферсон 1826 жылы 4 шілдеде, Тәуелсіздік декларациясының 50 жылдығы кезінде қайтыс болды. Оның құлпытасына қойылған эпитафияда былай деп жазылған: «Бұл жерде Американдық Тәуелсіздік Декларациясының, Вирджинияда діни еркіндік жариялаған Жарғының және Вирджиния университетінің құрушысы Томас Джефферсон жерленген». Джефферсонның осы үш үлкен іске бүкіл өмірін арнағанын айтуға болады.

1962 жылы Мемлекет басшысы Джон Кеннеди, Нобель сыйлығының лауреаттары тобының құрметіне Ақ үйде қабылдауға қатысушыларға арнаған сөзінде былай деді: «Бұрын-соңды, Джефферсонның кезінен кейін бұл үйде осыншама білім мен дарын өкілдері жиналмаған еді» [11, 733 б.].

Томас Джефферсонның басты еңбегі – өз еліне жасаған қызметінде ғана емес, бүкіл халықаралық қауымдастыққа пайдасын тигізген қызметі мен идеяларында. XVIII-XIX ғасырлар адамының жасаған озық тұжырымдарына (өлім жазасына тыйым салу, құл саудасына және құлдыққа тыйым салу, толеранттылық) қазіргі заманғы қоғам жақында ғана келді.

Әдебиеттер

- 1 Аптекер Г. История американского народа. Т. 2: Американская революция 1763-1783 гг. / пер. с англ. – М., 1962. – 384 б.
- 2 Печатнов В.О. Гамильтон и Джефферсон. – М.: «Международные отношения», 1984. – 336 б.
- 3 Севостьянов Г.Н., Уткин А.И. Томас Джефферсон. – М.: Мысль, 1976. – 392 б.
- 4 Согрин В.В. К идейным истокам войны за независимость США // Вопросы истории. – 1975. – № 9. – 52-68 бб.
- 5 Хайдекинг Ю. Американские президенты. 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. – Р-н-Д.: Феникс, 1997. – 640 б.
- 6 Boyd J.P. The Declaration of Independence: the evolution of the text as shown in facsimiles of various drafts by its author Thomas Jefferson. – Princeton, 1945.
- 7 Cunningham N.E. Jr. In Pursuit of Reason. The Life of Thomas Jefferson. – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1987.
- 8 Malone D. Jefferson and his time. Boston, 1948.
- 9 Mayo B. Myths and men. New York, 1959.
- 10 Peterson M. Thomas Jefferson's Note on the State of Virginia / Ed. by R. Runte. Vol. 7. Madison (Wisc.), 1978.
- 11 Schlesinger A.M. Jr. A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House. Boston, 1965.
- 12 Taylor J.A Definition of Parties, or the Political Effects of the Paper System Considered. Philadelphia, 1794.
- 13 The Papers of Thomas Jefferson, Vol. 1. Princeton, 1950 – 744 p.
- 14 The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 13. Princeton, 1950. – 704 p.
- 15 The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 4. Princeton, 1950. – 698 p.
- 16 The Washington Papers/ Ed. S. Padover. – New York, 1955.

References

- 1 Aptheke G. Istoria amerikanskogo naroda. Tom 2. Amerikanskaya revoliuciya 1763-1783 zh. Per. s angliiskogo. M., 1962. – 384 b.
- 2 Pechatnov V.O. Hamilton i Jefferson. M. : «Mezhdunarodnie otnosheniya» 1984 g. – 336 b.
- 3 Sevostyanov G.N. Utkin A.I. Thomas Jefferson. M. : Mysl', 1976. – 392 b.
- 4 Sogrin B.B. K ideinym istokam voyni za nezavisimost' SSHA // Voprosy istorii. 1975. № 9. – 52-68 bb.
- 5 Haydeking Yu. Amerikanskiye prezidenty. 41 istoricheskii portret ot Djordzha Vashingtona do Billa Klinton. R 'n' D. : Phoenix, 1997 – 640 b.
- 6 Boyd J.P. The Declaration of Independence: the evolution of the text as shown in facsimiles of various drafts by its author Thomas Jefferson. Princeton, 1945
- 7 Cunningham N.E. Jr. In Pursuit of Reason. The Life of Thomas Jefferson. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1987,
- 8 Malone D. Jefferson and his time. Boston, 1948
- 9 Mayo B. Myths and men. New York, 1959
- 10 Peterson M. Thomas Jefferson's Note on the State of Virginia / Ed. by R. Runte. Vol. 7. Madison (Wisc.), 1978
- 11 Schlesinger A.M. Jr. A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House. Boston, 1965
- 12 Taylor J.A Definition of Parties, or the Political Effects of the Paper System Considered. Philadelphia, 1794.
- 13 The Papers of Thomas Jefferson, Vol. 1. Princeton, 1950 — 744 p.
- 14 The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 13. Princeton, 1950. — 704 p.
- 15 The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 4. Princeton, 1950 — 698 p.
- 16 The Washington Papers/ Ed. S. Padover. New York, 1955.

8-бөлім
ЖАҢА КІТАПТАР

Раздел 8
НОВЫЕ КНИГИ

Section 8
NEW BOOK

Карибаев Б., Ногайбаева М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

**РЕЦЕНЗИЯ
на монографию
Н.Д. Нуртазиной
«Распространение
ислама и формирование
казахской
мусульманской тради-
ции (VIII – XIX вв.)»
(Алматы: Қазақ универ-
ситеті, 2016. – 354 с.
ISBN 978-601-04-1944-5)**

На современном этапе возрастает значение междисциплинарных исследований. Актуальность приобретают исследование духовных аспектов отечественной и тюркской истории. Монография доктора исторических наук, профессора КазНУ им. аль-Фараби Н.Д. Нуртазиной «Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII – нач. XIX вв.)» посвящена весьма малоизученной и дискуссионной теме – истории распространения на территории Казахстана ислама и главного его следствия – генезиса местной (тюркской, казахской) мусульманской традиции. Рецензируемая монография является результатом 25-летних комплексных междисциплинарных научных изысканий по научной реконструкции духовно-религиозного прошлого казахов в контексте отечественной истории, тюркологического и исламоведческого исследования.

Как известно, вплоть до распада СССР и процесса демократизации, обусловленной провозглашением государственной независимости РК, тема казахской мусульманской традиции была табуированной, т.е. относилась к разряду «белых пятен» истории. В настоящий момент в республике востребованы фундаментальные научные труды, призванные на основе исторических источников и объективного анализа интеллектуально подорвать корни религиозного радикализма и терроризма. Именно обоснованию понятия «казахская мусульманская религиозная традиция» посвящено данное объемное исследование.

В монографии использованы 472 источника и специальные литературы на многих языках (русский, казахский, английский, турецкий, немецкий и др.). Книгу сопровождают цветные иллюстрации – редкие исторические фотографии, карты, фрагменты рукописей, изображения архитектурных памятников, мечетей, медресе, музейных экспонатов, национальных костюмов и т.п.

Источниковую базу составляют арабо-персидские, китайские, российские, западно-европейские письменные свидетельства, летописи, отчеты и т.д., национальные (тюркские, казахские) источники в виде фольклора, генеалогий (шежіре), эпоса, сакральных легенд и т.д. Используются также археологические и этнографические, лингвистические сведения, материалы по-

левых исследований и научных проектов автора. В исследовании привлечены труды из новейшей англо-американской, французской, немецкой, турецкой, иранской, российской историографии, исламоведческих, культурологических исследований классиков.

Знакомство с монографией показывает, что автором обработан и синтезирован огромный пласт историко-культурной информации. Обращают на себя внимание широкие хронологические рамки (средневековые и начало новой эпохи). Охват большого исторического периода продиктован, по всей видимости, необходимостью полного и всестороннего показа распространения и расцвета Ислама на Казахской земле, в том числе культурных последствий.

Монография состоит из пяти разделов (глав): «Распространение ислама на территории Казахстана: теоретико-методологические и историографические аспекты», «Формирование исторических предпосылок обращения в ислам тюркских кочевников Центральной Азии», «Распространение ислама в домонгольскую эпоху и расцвет тюрко-мусульманской культуры», «Завершение исламизации Казахстана при ханах-чингизидах», «Ханафитский ислам как системобразующий элемент казахской мусульманской традиции». Последний раздел полностью посвящен анализу казахской мусульманской традиции и состоит из следующих параграфов: «Авторитет Священного Корана в Степи и роль духовенства. Несостоятельность мифа о «плохом» казахской Исламе», «Отражение ментальности кочевника-мусульманина в образцах фольклора», «Наследие казахской элиты: синтез мнемонической (изустной) кочевой традиции и книжно-письменной мусульманской традиции».

Новизна и оригинальность научного исследования «Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII-XIX вв.)» заключаются в обосновании объективной научной концепции на основе современных научных парадигм и методов: цивилизационного подхода, концепции «регионального ислама», раскрывающей соотношение общеисламского и национального в процессе интеграции тюркского мира в систему исламских институтов. При этом предпринята попытка сформулировать теоретико-методологические основы исследования, расставить точки над *i* в ряде дискуссионных вопросов.

В частности, интересна выдвинутая в монографии научная гипотеза о периодических фазах деисламизации и кризиса просвещения

в истории Евразии, чем объясняются факты ослабления мусульманского присутствия, т.н. «невежества» казахов к XIX веку. Иными словами, тезис «казахи – слабые мусульмане», согласно гипотезе автора, возник из видения реалий нового времени, когда из-за негативных социально-политических обстоятельств, войн с иностранными агрессорами, миграций, дестабилизации всех сфер общественной жизни, в том числе сферы образования и религиозного просвещения, произошел откат, частичная стихийная деисламизация, сопровождавшаяся снижением стандартов культуры и религии после золотоордынского ренессанса.

Привлекательной и перспективной является еще одна научная идея автора – о самостоятельности казахской мусульманской общины, самодостаточности и автономности местного ислама с механизмом духовного воспроизводства и ретрансляции, в связи с этим обосновываются самобытные черты религиозного сознания тюркских номадов Казахстана, что важно для современной критики салафизма и арабизации сознания.

В целом, автору удалось представить в своей книге широкую панораму взаимодействия номадов Великой Степи с мусульманским миром и поэтапной интеграции территории современного Казахстана в глобальный исламский контекст с позитивными культурно-цивилизационными последствиями. Всесторонне раскрыты особенности, противоречия многовекового процесса исламизации, периоды культурного ренессанса в Евразии. Например, эпоха Золотой Орды при Гийас ад-дине Султан Мухаммед Узбек хане, время Казахского Ханства (названного автором «султанатом»).

Сделана попытка дать оригинальное научное обоснование комплекса внутренних и внешних предпосылок исламизации тюрков; удачной представляется постановка проблемы объективного освещения арабо-тюркских отношений средневековья, интересен тезис о торжестве арабо-тюрко-согдийского альянса как альтернативы китаизации Центральной Азии. Также в книге выдвинута авторская периодизация обращения в ислам тюрков Центральной Азии, при этом условно выделены три стадии: VIII – первая половина X вв. («начальный этап исламизации; время легендарных «открывателей религий» («баб»); второй – вторая половина X – нач. XIII (этап активной и массовой исламизации тюркских племен и династий), и третий, завершающий этап – конец XIII – XIV вв. («завершение исламизации

территории Казахстана при ханах-чингизидах»).

Аргументированное изложение историко-культурных фактов развеивает многие устаревшие стереотипы о духовном прошлом кочевников Великой Степи. Впервые на научном уровне поднят вопрос об авторитете Священного Корана в казахской культуре, раскрыта роль ханафитского шариата и суфизма в культурном наследии (на примере анализа фольклора, поверий, обрядов, наследия биев и жырау).

В монографии «Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII – XIX вв.) собран, систематизирован и прокомментирован солидный фактографический материал по мусульманскому прошлому, традиции и повседневности казахов, в том числе реконструированы малоизвестные страницы биографий казахской наследственной элиты, влияние бухарских шейхов, деятельность собственно казахских ишанов, пиров и хазретов, знатоков казахской духовной традиции (от Йассави до Асана Кайгы). Например, названы имена Сопы Әзиз Мүсірәлі кожа, Қожа Әбжә-

лел, Марал-ишан, Анет Баба, Қожан Қожа Мәдиқожаұлы, Махтұм Сейіт Баба, Базар қожа әулие, Құлболды ишан и др. Данная сторона исследования делает монографию интересной и полезной не только для специалистов, но и для широкого круга читателей.

Поскольку монография Н.Д. Нуртазиной охватывает многие важные аспекты общетюркской истории, она будет полезна также для тюркологов, историков, востоковедов из других тюркоязычных республик – Турции, Узбекистана, Татарстана, Азербайджана и др., тем более что написана книга на русском языке, который остается пока главным языком межнационального общения на евразийском пространстве. В целом, можно заключить, что выход в год 25-летия государственной независимости Республики Казахстан данной солидной монографии на тему ислама в контексте казахской истории, безусловно, является знаменательным событием и означает весомый вклад автора в историческую науку Казахстана.

ТУҒАН ЖЕР ТАРИХЫ
Профессор
С.М. Мәшімбаевтың
«Қосөзен аралығындағы
Казталов
ауданының тарихы»
(Батыс Қазақстан
облысы). – Алматы:
Нұрпресс, 2016.

Мәшімбаев Серік Мектепұлы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультетін бітіргеннен кейін 45 жылдан бері профессор қызметін атқарып келеді. Ұстаз әрі ғалым. Қазақстан және Дүниежүзі тарихының өзекті мәселелерімен ғылыми зерттеулер жүргізіп келеді. Қазақстан тарихындағы ұлы тұлғалар Әбілхайыр хан, Сырым Датұлы туралы монографиялар жарық көрді. Сонымен қатар Европа және Америка елдерінің қазіргі заман тарихы мәселелерімен оқулықтар жазған. Қазақстан тарихында Польша мәселелерін зерттеуде шәкірттер дайындап, Польша тарихының мектебін қалыптастырды. Олар профессор Г.К. Көкебаева, доцент А. Сманова, Айдос және Исвалар қазіргі кезде жалпы тарих бойынша зерттеулер жүргізіп, ұстаз болып қызмет атқарып келеді. Профессор С.М. Мәшімбаевтың 6 монография, 6 оқулық, 7 оқу құралы жарық көріп, 350 ғылыми мақалалары бар.

2014 жылы профессор Мәшімбаев Серік Мектепұлына Батыс Қазақстан облысы, «Казталов ауданының құрметті азаматы» атағы берілді. 2016 жылы «Қосөзен аралығындағы Казталов ауданының тарихы» атты монографиясы жарық көрді. Монографияда «Өлкетану» тақырыбын зерттеу қазіргі кезде өзекті тақырыптың бірі, жастарды отан сүйгіштікке, туған жерінің тарихын білу арқылы өз елінің тарихын білу әр адамның азаматтық парызы. Қосөзен аралығындағы Казталов ауданының тарихы, Еділ-Жайық өзендері аралығындағы орналасқан жұмақ жердің тарихы сонау XVI-XVIII ғасырлардағы Ноғай хандығымен тығыз байланысты. Еділ-Жайық байырғы қазақ жерінің тарихына тоқталады.

Кіші жүз ханы Әбілхайырдың Еділ-Жайық аралығындағы қалмақтарға қарсы соғыстары, бұл жерді қайтару үшін күрестің бастауы болып, Әбілхайыр ұрпақтары қазақ жерін қайтаруды жалғастырды. Казталов жері талай күрделі, әрі қиын-қыстауды бастан өткізіп, Бөкей Ордасының құрамында болды.

Монографияда Еділ-Жайық өзендері аралығындағы жер – байырғы қазақтардың мекені екендігін халық ауыз әдебиетіндегі жырлардың өлеңдерінен үзінділер арқылы тарихына тоқталады. Бөкей Ордасы құрылғаннан кейін Қосөзен аралығындағы жайылым жерлер үшін күресіп, Қос Сары және Қара өзендері аралығында қазақ жерінің қалыптасуы, Бөкей Ордасы-

ның әкімшілік басқару жүйесі, Талов қисымының құрылуы, Бөкей Ордасы құрылғаннан кейінгі Талов қисымы қазақтарының шаруашылығы және тұрмыс жағдайы жазылған. Бөкей Ордасы құрамындағы Қос өзен аралығы Қамыс – Самара – Талов – Қарасу жері болып аталады. Талов қарасы жеріндегі оқу-білім беру жағдайы, сонымен қатар тарихи тұлғалар: Бабажанов, Қараш, Басымов және Шомбаловтар туралы тарихи деректер арқылы жазылады.

Казталов ауданының құрылуы, Кеңес дәуірі, азамат соғысы жылдарындағы шаруашылы-

ғы, саяси-әкімшілік құрылымы жазылған. Казталов ауданы Нәубет жылдарында, Казталов тумасы Мансұр Гатаулиннің тағдыры жазылған. Ұлы Отан соғысының тарихы, соғыстан оралғандардың еңбектері толық жазылады.

Кеңес дәуіріндегі Казталов ауданының білім беру, мәдениет және дәрігерлік ісінің дамуы толыққан мәліметтерге толды. Казталов ауданының білім, мәдениет саласындағы еңбек ардагерлерінен мәлімет беріледі.

Монография студенттер мен өлкетанушы оқырмандарға арналады.

**О.Х. Мұхатованың
«Қазақстан тарихының
тарихнамасы» атты оқу
құралына
(Алматы: Қазақ
университеті, 2016.
– 402 б.)
СЫН-ПІКІР**

Жақында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйінен тарих ғылымдарының докторы, профессор Оразгүл Хасенқызы Мұхатованың «Қазақстан тарихының тарихнамасы» атты оқу құралы жарыққа шықты. Бәсекелестікке қабілетті тарихшы мамандарды даярлауға септесетін оқу құралы – әзірше республика бойынша ана тілінде жарық көрген тұңғыш еңбек.

Білім беру деңгейі экономикалық және ғылыми техникалық прогрестің ең негізгі көрсеткіші екені белгілі. Бұл – мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі. Білім беруде артта қалушылық мемлекеттің бәсекелестік қабілеті мен ұлттың болашағына ықпалын тигізері сөзсіз. Сондықтан да білім беру және оны заманауи талаптарына сәйкес жүргізу қазіргі кезеңдегі көкейкесті мәселелердің бірінен саналады. Осыған орай Елбасы Н. Назарбаев тәуелсіз мемлекетке «қазіргі заманғы экономикалық және қоғамдық модернизацияның сұраныстарына сай келетін білім беру жүйесі қажет» екенін атап көрсеткен болатын. Жаһанданудың етек алуына байланысты Қазақстанда да білім беру жүйесі өзгеріп, жаңа технологиялар, заманауи оқулықтар мен оқу құралдары жарық көре бастады. Мұндай құбылыстың өзі республиканың ғылым саласындағы түбегейлі өзгерістермен қатар жүргізіліп келеді. Бәсекелестікке қабілетті, білікті де білімді мамандарды даярлауға отандық тарих ғылымы да өз үлесін қосуда. Оның кеңестік кезеңде кенже дамыған салалары жетіліп, елеулі жетістіктерге қол жеткізді. Сондай тарих ғылымдары салаларының бірі – тарихнама. Тарихнаманы ең алдымен адамзат қоғамын танудың аса маңызды түрлерінің бірі болып табылатын тарих ғылымының тарихы деп түсінген жөн. Ол тарих ғылымының пайда болу, қалыптасу, өзгеру және даму үдерістерін қарастырады. Тарихнама тарихи білімнің мазмұны мен түрін ашады, тарих ғылымындағы қозғалысты анықтауға мүмкіндік береді, негізгі кезеңдерін анықтайды. Тарихи танымның әртүрлі әдістерінің жетілуі үдерісін, баламалы тарихи ағымдардың мәні мен мазмұнын бақылайды.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейінгі алғашқы жылдары жоғары оқу орындарында тарих мамандығы бойынша білім алатындар үшін оқытыла бастады. Пәннің алғашқы типтік бағдарламасы аталған маман-

дықтың типтік оқу жоспарына сәйкес 2001 жылы дайындалды. Сол уақыттан бастап ол іргелі кәсіптендіру пәні ретінде қалыптасу кезеңін бастан кешірді. 2006, 2011 жылдардағы жалпыға білім берудің мемлекеттік стандарттары бойынша бұл пән базалық пән ретінде типтік оқу жоспарынан орын алды. Екінші жағынан Қазақстанда тарихнама ғылымы кенже дамыған ғылым саласы болып саналады, өйткені төңкеріске дейін де, әсіресе кеңестік кезеңде тарихнамалық зерттеулер Кеңес Одағының орталығы саналған Мәскеуде жүргізілді. Коммунистік партияның талаптары мен идеологиясына, маркстік-лениндік методология бойынша тарихнамалық талдаулар жасалып, сәйкесінше ғылыми тұжырымдар түйінделді. Соған қарамастан Қазақстан тарихының кейбір мәселелерінің зерттелу деңгейі анықталып, бірқатар тарихнамалық зерттеулер жарияланды. Сонымен қатар бірлі-жарым кандидаттық диссертациялар қорғалған. Алайда осыларға үндес білім берудің құралы дүниеге келе қоймады. Сол замандағы студенттер «КСРО тарихының тарихнамасы» деген оқу құралы арқылы білім алды. Қазіргі уақытта «Қазақстан тарихы тарихнамасы» – жоғары оқу орындарында тарих мамандығы бойынша оқытылатын күрделі пәндердің бірі. Пәннің нысаны – Отан тарихының жекелеген дәуірлері мен кезеңдері, сатыларындағы тарихи оқиғалар мен үдерістерді зерттеуге арналған еңбектер, яғни тарихнамалық деректер. «Қазақстан тарихының тарихнамасы» пәні Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейінгі алғашқы жылдары жоғары оқу орындарында тарих мамандығы бойынша білім алатындар үшін оқытыла бастады. Пәннің алғашқы типтік бағдарламасы аталған мамандықтың типтік оқу жоспарына сәйкес 2001 жылы дайындалды. Сол уақыттан бастап ол іргелі кәсіптендіру пәні ретінде қалыптасу кезеңін бастан кешірді. 2006, 2011 жылдардағы жалпыға білім берудің мемлекеттік стандарттары бойынша бұл пән базалық пән ретінде типтік оқу жоспарынан орын алды. Пәннің оқу бағдарламасы да дайындалды.

«Қазақстан тарихының тарихнамасы» атты оқу құралын дайындаудың қажеттілігі бір жағынан республика көлемінде орын алған олқылықты толтыру еді. Себебі осы уақытқа дейін аталмыш пән бойынша ана тілінде іргелі оқулық немесе оқу құралы дайындалмады. Оның үстіне соңғы уақыттарда ол Қазақстан тарихының деректануымен біріктіріліп, білім жетістіктерін сырттан бақылау пәндерінің қатарына енгізілген.

Оқу құралының мазмұны 12 тараудан және 46 тарауша арқылы ашылған. Онда Қазақстанның ежелгі дәуірдегі және орта ғасырлардағы тарихының тарихнамасы нақты тарихнамалық деректер бойынша талданған. Ортағасырлық отандық тарихи ойдың дамуы және ғалымдардың еңбектері сипатталды. IX-XII ғасырлардағы Қазақстан тарихы бойынша араб және парсы зерттеулерінің мазмұны және маңызы анықталған. XIII-XVII ғасырлардағы Қазақстан тарихының тарихнамалық дәстүрлері қарастырылған. Қазақстан тарихын зерттеуде XVIII ғасырдағы орыстық тарихи ой мектебінің негізгі бағыттарының мазмұны ашылған. XIX ғасырдағы тарихи ой мен білімнің даму үрдістері айқындалған. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ саяси элитасының шығармашылық мұрасының тарихи ойдың дамуына қосқан үлесіне баға берілген. Кеңестік тоталитарлық жүйе кезеңіндегі тарих ғылымының даму ерекшеліктері кезеңдерге бөлініп көрсетілген. Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан тарихы мәселелерінің зерттелуі және отандық тарих ғылымының қазіргі кезеңдегі даму деңгейі анықталған. Автор ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихының тарихнамасын көрсетуде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарияланған «Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы» атты он томдық басылымның тарихнамалық деректерін және Қазақстан тарихы бойынша араб, парсы, түрік, қытай, монғол, орыс деректерін пайдаланған. Сонымен қатар жекелеген дәуірлер, заман және кезеңдер тарихының зерттелуі мәселелерін талдауда «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін» атты бес томдық ұжымдық зерттеудегі кейбір тарихнамалық фактілерді келтірген. Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихының тарихнамасын талдауда ойшылдардың, тарихшылардың, зерттеушілердің, ғалымдардың еңбектері тарихнамалық деректер ретінде талданып, олардың мазмұны ашылып, маңызына баға берілген. Еңбекте тәуелсіз Қазақстан тарихының тарихнамасы көрініс тапқан. Автор отандық тарих ғылымындағы методологиялық іденістерді, тоталитарлық жүйе кезеңіндегі тарихтың қайта зерделеуін, қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күресінің зерттелуін, Қазақстанның әлеуметтік-демографиялық жағдайы туралы зерттеулерді, ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихын, соның ішінде қазақ мемлекеттігі, Қазақ хандығы құрылуының зерттелуін, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген еңбектерді, Қазақстан тарихы бойынша бес томдық ұжымдық зерттеуді, Қазақ-

стан тарихнамасы бойынша еңбектерді және олардың маңызын айқындаған.

Оқу құралында әрбір қарастырылған мәселеден соң тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар беріліп отырған. Автор «Қазақстан тарихының тарихнамасы» пәнінен оқылатын дәрістер мен өткізілетін семинар сабақтарында қолдануға болатын оқытудың жаңа технологияларын, соның ішінде интерактивті инновациялық ахуалдық, презентациялық, пресс-конференция, жеке топтық, т.б. әдістер туралы жазған. Осылардың ішінде ахуалдық әдіс Қазақстан тарихнамасы пәнінің ерекшеліктеріне сәйкес келетіндігі дәйектелген. Та-

рихнамалық деректерді өзара салыстырудың ғылыми-әдістемелік маңызына назар аударған. Презентациялық әдістің тарихнамадағы соны, эталондық тұжырымдарды талдауда ұтымды екендігіне баға берілген. Сонымен қатар ғылымның категорияларын сипаттауда да тиімді болып табылады деп түйіндеген. Оқытудың жаңа технологияларын қолдануда республикалық жоғары оқу орнының үздік оқытушысы мемлекеттік грантының иегері Оразгүл Хасенқызының өзіндік тәжірибесі мен әдістемесі қалыптасқан. Соларды былайша көрсеткен. Оқу құралының қосымшасында тест сауалдары ұсынылған.

9-бөлім
ҒЫЛЫМИ ӨМІР

Раздел 9
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Section 9
SCIENTIFIC LIFE

Абикенова К.Е., Уразбаева А.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
*E-mail: agulzhazira@mail.ru

ТАРИХЫМЫЗДЫҢ ТАҢДАУЛЫ БЕТТЕРІНІҢ ТАҒЫ БІР ТҰСЫ

Қалыптасқан Қазақстан елінің өткені мен бүгінгі күнгі тарихының өзара сабақтастығының алар орын ерекше екендігі рас. Бүгінгі таңдағы «Мәңгілік ел» идеясының өзі осы өткен тарихымызды болашақпен байланыстыра отырып, келер ұрпаққа аманат етіп қалдыру шараларымен тығыз байланысты. Сол себепті де тарихымыздың ақтандақ беттерін негізге ала отырып, өзара пікір алмасып, ой түйіндеу қажеттілігінің де маңызы артып отыр. Осы орайда әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Тарих, археология және этнология факультеті 2016 жылдың 4 қарашасында Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығына және Ә. Бөкейхановтың туғанына 150 жыл толуына орай «Ә. Бөкейханов және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс мәселелері» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция өткізді.

Конференция алдына қойған өз мақсатына толық жетті. Яғни, қазақ елінің тәуелсіздігі жолындағы ұлт-азаттық қозғалыстар мен олардың жетекшілері туралы және XX ғасыр басындағы Ә. Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары мен ұлтымыздың саяси қайраткерлерінің өмірі мен саяси-қоғамдық қызметтері туралы тың деректерге негізделген ғылыми тұжырымдармен толықты. Республикалық ғылыми-теориялық конференцияға елімізге танымал профессор-ғалымдар тобы, конференция қонақтары мен жас зерттеушілер тобы қатысты.

Конференция барысында ғалымдар тобы тақырып аясымен қатар «Мәңгілік ел» идеясына да қатысты баяндамалар жасап, өзара пікір бөлісті. Пленарлық мәжілісте сөз алған көрнекті Алаштанушы ғалым, ҚР ҰҒА коор. мүшесі, т.ғ.д., профессор М.Қ. Қойгелдиев Отан тарихын оқытудың тәуелсіздік кезеңіндегі өзекті мәселелеріне кеңінен тоқталса, ф.ғ.д., профессор Ислам Жеменей Тәуелсіздік және онымен қатар келген жаңа тарихы толғамдар туралы, ҚР ҰҒА құрметті академигі, т.ғ.д., профессор Т.О. Омарбеков 1916 жылғы көтеріліске қатысты бұрынғы және қазіргі таңдағы зерттеу жұмыстарының өзара сабақтастығы туралы, т.ғ.д., профессор Нәбижан Мұхаметханұлы, ҚР ҰҒА коор. мүшесі, т.ғ.д., профессор Б.Б. Кәрібаев және факультетіміздің деканы, т.ғ.к., доцент М.С. Ноғайбаева «Мәңгілік ел» идеясының мәдениет пен ғылым, ұлттық идеологиядағы орны

туралы баяндама жасап, өзара пікірлер алмасты. Танымал басқа да ғалымдар тобы және конференцияның басқа да қонақтары секциялық мәжілістерінде жалпы Әлихан Бөкейханов пен ұлт-азаттық көтеріліске қатысты өзекті мәселелерді ортаға салумен болды.

Конференция өз деңгейінде өтіп, факультеттің жас ғалымдары, оның ішінде PhD докторанттар, магистранттар, жоғары курс студенттері жана тарихи ұстанымдар мен пікірлерден өздеріне сабақ алды.

Конференция барысында төмендегідей секциялар жұмыс жасады:

1. Ә. Бөкейханов және XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметтері.

2. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс және ұлттық мемлекет құру жолындағы күрестер.

3. Тәуелсіздік және «Мәңгілік ел» идеясы.

Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары көрсетіп отырғандай, азаттық жолындағы көтерілістердің Қазақстан тарихында алатын орны ерекше екендігі, сондай-ақ XX ғасыр басындағы Ә. Бөкейханов бастаған қазақ зиялыларының қоғамдық-ағарту саласындағы еңбектері отан тарихында әлі де болса терең ізденістерді қажет ететіндігі көрініс берді. Осыған орай конференцияның пленарлық және секциялық отырыстарының қорытындылары мен ғалымдар арасындағы пікірталасты бағалай отыра төмендегідей қорытындылар негіздеуге болады:

– 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліс мәселесінің теориясын, методологиясы мен методикасын және тәжірибесін жетілдіру мақсатында жүйелі де жан-жақты зерттеулерді жалғастыру;

– БАҚ беттерінде Әлихантану мен ұлт-азаттық жолындағы күрестер төңірегіндегі ғылыми ізденістер қорытындылары мен нәтижелерін жариялауды кеңейту;

– «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы аясында көшпелі қоғамның дәстүрлі өркениеттерін зерделеу мәселелерінің теориясын, методологиясы мен методикасын және тәжірибесін жетілдіру мақсатында жүйелі де жан-жақты зерттеулерді негіздеу;

– Ғылыми конференция материалдарын білім беру салаларында басшылыққа алу, (Әлихантану бойынша гуманитарлық бағыттағы мамандықтарға элективті курс дайындап, ұсыну);

– Алыс және жақын шетелдік ғалымдармен және ғылыми мекемелермен қарым-қатынасты жолға қою, одан әрі жетілдіру мақсатында ортақ пікірталас алаңдарын, дөңгелек столдар мен онлайн бағыттағы шаралар ұйымдастыру;

– Тәуелсіздік құндылықтары және «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының сабақтастықтарының мәнін ашатын, ұлт-азаттық көтерілістер тарихы мен тұлғатану мәселесін көпшілікке дәріптейтін, жаңа ғылыми болжамдар жасауға мүмкіндік беретін тың зерттеулерді жетілдіру.

Кәрібаев Б.Б., Жұматаев Р.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

**ТАРИХ
ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ
ДОКТОРЫ, ПРОФЕС-
СОР ТӨЛЕУБАЕВА
КҮЛЖАЗИРА
МЕЙРАМҚЫЗЫ
(17.06.1952 – 22.10.2016)**

2016 жылдың 22 қазанында тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін тарих, археология және этнология, түркология мамандықтар тобы бойынша диссертация қорғататын диссертациялық Кеңесінің мүшесі, 1974 жылғы С.М. Киров атындағы ҚазМУ тарих факультетінің түлегі Төлеубаева Күлжазира Мейрамқызы кенеттен болған наукастан ауырып қайтыс болды.

Профессор Төлеубаева Күлжазира Мейрамқызы 1952 жылы 17 маусымда Павлодар облысы Екібастұз ауылында дүниеге келген. 1966 жылы Павлодар педагогикалық училищесіне түсіп, оны 1969 жылы бітіріп шығады да, сол жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің (бұрынғы С.М. Киров атындағы ҚазМУ) тарих факультетіне түсіп, аталмыш университетті тарих мамандығы бойынша үздік аяқтайды. 1975-1978 жылдары орта мектепте, ал 1978 жылдан 1987 жылға дейін С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде лаборант, кейіннен оқытушы қызметтерін атқарады.

1987 жылдан 2016 жылдың 22 қазанында дүниеден қайтқанына дейін Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық

университетінің Отан тарихы кафедрасында доцент, профессор міндетін атқарушы қызметінде болады.

1995 жылы К.М. Төлеубаева «Қазақстанның ауыл шаруашылық интеллигенциясы 1946-1965 жж.» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғайды. 1999 жылы доцент ғылыми атағына, ал 2010 жылы тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесіне ие болды.

Ол «Қазақтар мен Орталық Азия халықтарының отбасы және отбасылық әдет-ғұрыптарының этномәдени, этногенетикалық мәселелері» (Алматы, 2010. – 159 б.), «Қазақтар мен Орта Азия халықтарының отбасылық салт-дәстүрлері» (Алматы, 2012. – 432 б.) атты монографиялық зерттеулердің, жүзге жақын ғылыми мақалалардың авторы. К.М. Төлеубаева әр жылдары 10, 11-сыныптарға арналған «Қазақстан тарихы» оқулығының хрестоматиясын құрастырған, Қазақстан тарихының 10-сыныпқа арналған оқулығына әдістемелік

нұсқау, дидактикалық материалдар дайындаған. Жоғары оқу орны студенттеріне арналған әдістемелік құралдары көптеп саналады.

Соңғы жылдары шетелдік басылымдарда 6 мақала жариялады, олар Франция (импакт-фактор), Моңғолия, Қырғызстан, Ресей, Польша, Чехославакия елдерінің ғылыми басылымдары еді.

Көп жылғы жемісті педагогикалық-ғылыми жұмысы үшін К.М. Төлеубаева «Ы. Алтынсарин» атындағы төс белгісімен, Абай атындағы «ҚазҰПУ-дың үздік оқытушысы» атағымен марапатталды.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих, археология және этнология факультетінің ұжымы марқұмның жақын туғандары мен ағайынтуыстарына көңіл айтады. Профессор К.М. Төлеубаеваның тарих ғылымына сіңірген еңбектерін, ұстаздық болмысы мен адамгершілік қасиеттерін тарихшылар қауымы, әріптестері, шәкірттері ешқашан ұмытпайды.

Ноғайбаева М.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

**ПРОФЕССОР
ЗАРДЫХАН
ҚИНАЯТҰЛЫ
(1940 – 23.11.2016)**

2016 жылдың 23 қарашасында елімізге белгілі тарихшы-ғалым, қоғам қайраткері, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші маманы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Зардыхан Қинаятұлы 77 жасқа қараған шағында өмірден озды.

Ол 1940 жылы Моңғол Халық Республикасы, Қобда ауданында дүниеге келген. Моңғолия мемлекеттік университетін, Мәскеу қоғамдық ғылымдар академиясын бітірді. 1975-1987 жылдары аралығында Моңғолия Кәсіподағы Орталық комитетінің хатшысы қызметінде болды. 1987 жылы тарих ғылымының докторы дәрежесіне иеленіп, 1991 жылы профессор атағын алды.

1990-1992 жылдары Моңғолия Үкіметінің Вице-Премьері орынбасары және Моңғолия Парламенті Төрағасының орынбасары қызметтерін атқарған. Коммунистік жүйеден кейінгі Моңғолияның жаңа Конституциясын және сол елде жүргізілген саяси-экономикалық реформалардың құқықтық негізін жасаушылардың бірі.

Моңғолия еліндегі табысты саяси және ғылыми қызметіне қарамастан ғалым өзінің барлық тұлғалық, шығармашылық қасиеттері мен жетістіктерін туған елдің дамуы мен өркендеуі

үшін жұмсауға бел буды. Осылайша, Зардыхан Қинаятұлы 1994 жылы Қазақстанға қоныс аударды. Осы кезеңнен бастап өмірінің соңына дейін Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтындағы ғылыми қызметте болды. Ғалымның «Жылаған жылдар шежіресі», «Моңғолиядағы қазақтар», «Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түрік тайпалары», «Көшпенділік ғұмыр» және т.б іргелі еңбектері отандық тарих ғылымының ортағасырлар кезеңінің өзекті мәселелеріне арналған іргелі зерттеу еңбектері болып табылады.

Ғалым Қазақстан қазақ мемлекеттілігі тарихын зерттеуде елеулі еңбек етті. Қазақ халқының қалыптасуының шешуші кезеңі болып табылатын моңғол шапқыншылығы мен одан кейінгі кезеңдегі этносаяси дамудың мәселелерін жаңа тұрғыдан қоя білді. Моңғол тіліндегі деректерді түпнұсқадан оқи отырып, оларды салыстырмалы түрде талдау нәтижесінде тың тұжырымдар мен жаңашыл шешімдер ұсынды. Сондықтан, **«Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты еңбегі** тарихшы-ғалымдар мен көпшілік оқырманның назарын аударған ауқымды зерттеу ретінде белгілі болды.

Ортағасырлардағы Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеу бойынша елеміздегі жетекші ғалымдардың бірі ретінде академиялық басылым Қазақстанның 5 томдық тарихының 4-томын дайындауға өлшеусіз үлес қосты.

Зардыхан Қинаятұлы тарих ғылымы саласындағы ғылыми-шығармашылық қызметінде Отан тарихын зерттеу елге, оның болашағына қызмет ету деген ұстанымды басшылыққа алды. Сондықтан, ғалым ең әуелі Отан тарихының ақтаңдақ беттерін зерттеу үшін оның деректік базасын нығайтуға баса назар аударды. Сондықтан,

ғалымның ғылыми-шығармашылық еңбегінің басым бөлігі қазақ тарихына қатысты тың деректерді зерттеу мен ғылыми айналымға қосуға бағытталды. Осылайша «Қазақстан тарихына қатысты Моңғол деректерінің» III томы және «Ортағасырлық тарихи ой: Тарих адамзат ақыл ойының қазынасы» атты көлемді еңбектердің арнайы редакторы және дайындаушылардың бірі, «Қытай жылнамаларындағы қазақтар тарихына қатысты тың деректер» атты екі томдықтың кеңесшісі ретінде қызмет атқарды.

Зардыхан Қинаятұлының жетекшілігінде «Қазақ мемлекеттілігі тарихы» атты көлемді монография жарық көрді. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының тапсырысы бойынша «Шетелдегі қазақтар» сериясымен «Моңғолиядағы қазақтар» I, II кітабын шығарды. **«Қазақтар мен Моңғолдар тарих тоғысында»** атты екі томдық ғылыми еңбек жазды. Соңғы жылдары Қазақстан ғылымы мен қоғамдық дамудың өзекті мәселелеріне қатысты ғылыми және көпшілік мақалалары баспасөз беттерінде көптеп жарық көрді.

Зардыхан Қинаятұлының қазасы шын мәнінде Отандық тарих ғылымының, соның ішінде ортағасырлар кезеңін зерттеушілер үшін орны толмас қаза. Өткір ойы, нық азаматтық ұстанымы мен ғылымға деген адалдығы арқылы ағамыз жас буын үшін әділдік пен өткір, турашыл төреліктің белгісіндей еді. «Ғалымның хаты өлмейді» дейді халық даналығы. Ардагер ағамыз ортамыздан кетсе де оның мол ғылыми мұрасы қазақ деген халықпен бірге ел мүддесі үшін бірге жасай бермек.

Ардагер аға, ғалым-ұстаздың рухы мәңгі, жаны жаннатта болсын...

Тасилова Н.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

**ТАРИХ
ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ
ДОКТОРЫ, ПРОФЕС-
СОР КӨШІМ ЛЕКЕРҰЛЫ
ЕСМАҒАМБЕТОВ
(29.10.1938 – 22.11.2016)**

Қазақстанның тарих ғылымы саласына орасан зор еңбегі сіңген, Шоқайтанушы ғалым, шет тілдерінде жазылған батыс деректері мен зерттеу еңбектерін зерделеуші, тарих ғылымдарының докторы, профессор Есмағамбетов Көшім Лекерұлы 22 қараша күні дүниеден озды...

Көшім Лекерұлы Есмағамбетов 1938 жылы 29 қазанда Атырау облысының Индер ауданындағы Қанбақты ауылында туды. 1960-1965 жж. Патрис Лумумба атындағы Халықтар достығы университетінің студенті (Москва қ.), 1965-1966 жж. С.М. Киров (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің оқытушысы, 1968-1971 жж. аспирантурасында оқыды.

1999 жылы өзінің «Зарубежная историография истории Казахстана (с древних времен до начала 90-х г. XX в.)» тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғаған болатын. Ғалымның жүзден аса ғылыми еңбектері, танымдық мақалалары жарық көрген.

Өзінің білімі мен тілді жетік меңгеруінің арқасында Қазақ энциклопедиясында, Сыртқы істер министрлігінде де, Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері ретінде де қызмет атқарды. Көшім Лекерұлы өзінің қызметін ғылым саласымен тығыз байланыстыра білді. Қазақстан тарихын шетел тарихнамасы арқылы зерттеудің негізін салып, әлем таныған Мұстафа Шоқайдың бай мұрасын қазақ халқына қайтарып, шетелге таныта білген, патриот ғалым, барлық ғұмырын ғылымға бағыштаған тұлға. Тарихшы Көшім Есмағамбетов Мұстафа Шоқайды «Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы тәрізді ірі саяси қайраткер» деп сипаттады. Шоқайдың сұхбаттарын Голландия, АҚШ, Швейцария, Түркия, Ауғанстан, Франция мен Польша мұрағаттарынан алып келіп, 2012 жылы 12 томнан тұратын жинақты да ғылыми айналымға қосты. Сонымен қатар, 2003 жылы «Азат рухтың күрескері», «Әлем таныған тұлға. М. Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы» атты 2008 ж. жарық көрген кітабынан Көшім Лекерұлының Шоқайтануға қосқан қомақты үлесін көруге болады.

Қазақстанға қатысты шетелдік тарихнаманың қазіргі даму кезеңінде К.Л. Есмағамбетов секілді ғалымдардың жұмыстары ерекше орын алады. Оның 1976 жылы жарық көрген «Действительность и фальсификация», 1979 жылы «Көне Қазақстанды көргендер», 1992 ж. «Что писали о нас на западе?», 1994 ж. «Қазақтар шетел әдебиетінде» атты еңбектерінде шет ел деректері мен зерттеушілердің еңбектеріндегі тарихи көзқарастары талданып берілген болатын.

Көшім Есмағамбетов өзінің зерттеу еңбектерінде американдық және ағылшын зерттеушілерінің орыс басқыншылығы мен отарлау саясатына, империология мәселесіне қатысты әр түрлі тарихнамалық кезеңде жазылған еңбектеріне сараптама жасап, сапалы тарихнамалық талдаулары зерттеу еңбектерінде сипатталған болатын. Ол АҚШ, Канада, Франция және т.б. елдердің кітап қоймаларында шоғырланған шетелдік тарихнаманың бірнеше аспектілерден тұратын деректік негізіне жан-жақты тоқталады. К.Л. Есмағамбетовтің ғылыми зерттеулерінің басты қорытындысы бірқатар маңызды жұмыстарда көрініс тапты. Мысалы, «Д. Кэстльдің 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапары туралы» және т.б.

Зерттеушінің «Тарих таңдақтары» атты екі томнан тұратын еңбегінің тарихи маңызы зор.

Онда 1967-2003 жылдар аралығында жарияланған маңызды ғылыми мақалалары жинақталған болатын. Бұл еңбектен автордың дүниетанымы, ресми идеология шеңберіне сия бермейтін өз ұстанымы бар екендігін анық көрсетеді. Көшім Лекерұлы бұл жинақтағы мақалаларында Ресейдің отарлау саясаты, Кеңестік тоталитарлық жүйе мен бүгінгі жаңарған формадағы отарлаудың трансформацияланған түрінің қауіп-қатер әкелуі мүмкіндігіне негізделуімен де құнды.

Тарихтан белгілі қазақ халқының Ресей империясының боданына айналуының алғышарты ретінде тек жоңғар, қытай факторы ғана емес, көпшілікке белгісіз башқұрт факторы да бұл процесте өзіндік рөлді атқарды. Осы мәселеге қатысты ғалым К.Л. Есмағамбетов өзінің «Әбілқайыр хан: аңыз бен ақиқат» атты мақаласында: «Әбілқайырды Ресейден қамқорлық іздеуге мәжбүр еткен жағдайдың бірі башқұрт факторы болды. Патша үкіметі башқұрттарды қазақтарға қарсы ашықтан-ашық соғысқа шығарып, оларға орыс әскерлері тарапынан көмек көрсетті», – деп, оны Әбілқайыр ханның «Жылдар бойы қонтайшымен соғысып келемін, оған әлім жетер емес... Оның үстіне Еділ қалмақтары, башқұрттар, Бұхара және Хиуамен соғыса бастадық. Төрт жағымыздан бірдей жау қоршауында қалдық», – деп жауап беруі де дәлел бола алады деген болатын.

Зерттеушінің айтуынша, XVIII ғасыр мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихын қарастырған шетелдік зерттеушілердің мүддесі халықаралық қатынастар жүйесінде Орталық Азия аймағындағы саяси мәселелерімен тығыз байланысты болды. Оларға Ресейдің қазақ жүздерін жаулап алуы, патша үкіметінің Қазақстанда жүргізген отарлық саясаты, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарын бағалау және т.б. жағдайлар кіреді. К.Л. Есмағамбетовтің көрсетуінше, «Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайының шиеленісе бастауы XVI ғасырдың ортасы мен XVII ғасырдың соңында орыстардың Сібірді отарлау кезеңімен сәйкес келеді». Көшім Лекерұлы америкалық тарихшылар Дэвид Коллинз бен А. Вудтың еңбектерін талдап, олардың пікірлерін де беріп отырған. Мәселен олардың ойынша «Ноғай ордасы мен Сібірдің, Қазан және Астрахан хандықтарын жаулап алуына байланысты түрік тілдес мемлекеттер арасындағы қатынастар бұзылып, нәтижесінде Қазақ хандығына үлкен қауіп төнді», – деп есептейді. Зерттеуші Э. Кином, Д. Сокол және Р. Пирстің еңбектерін егжей-тегжейлі талдап, ондағы Ресейдің XVI

ғасырдан 1905 жылға дейінгі хронологиялық жағынан жалғасқан ұлы Моңғол империясының «мұрагер-мемлекеттеріне» Қазан хандықтарын жаулап алуға қатысты жүргізген агрессиялық саясатын сипаттаған. Ресейдің Қазақстанды жаулап алуына байланысты шетелдік тарихнамада келтірілген негізгі себептерді К.Л. Есмағамбетов былайша бөліп көрсетеді: «Петр I кезінен бастау алған үлкен шығыс империясын құру», «татарлар мен түріктерге қарсы бағытталған дұшпандық», «Қазақстанның стратегиялық маңыздылығы», «жартылай тағы (жабайы) көшпенді халық арасындағы тәртіпті заңдастырудың қажеттілігі», «орыстардың жаулап алуға деген мәңгі ұмтылысы», т.б. «Орыс патшаларының шығыс саясатындағы басты мақсаттарының бірі «Азияға бағытталған кілт пен қақпа» атанған қазақ жерін

басып алу болды» деген пікірдің отандық және шетелдік тарихнамада кең таралғанын автор ерекше атап өтті.

Көшім Лекерұлы Есмағамбетов ғылым саласында жүріп көптеген шәкірттеріне жол сілтеп, көмегін аямады. Адамгершілік болмысы, кішіге деген қамқорлығы кез келген жанның жүрегіне жол таба білуі, ғалымның шынайы келбеті болатын. Шығыстану институтына барған жас мамандарға көмегін аямай, ғылым саласында нақты кеңестер мен жаңалықтарын айтып, зерттеу жұмыстарының бағыттарын көрсетіп, ғылыми жаңалығының маңызды екенін негіздеп көрсететін.

Көшім Лекерұлының тарих ғылымына қосқан сүбелі еңбегін, ұстаздық болмысы мен қарапайымдылығын жас ұрпақ ұмытпайды.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне – 25 жыл! Независимости Республики Казахстан – 25 лет!

Кәрібаев Б.
Тәуелсіздік кезеңі және тарихи ой-сананың дамуы..... 4

1-бөлім Раздел 1 Деректану және тарихнама Источниковедение и историография

Мұхатова О.Қ.
«Авеста» – ежелгі дәуірдің тарихнамалық дерегі 10

Нұртазина Н.Д.
Қазақ көшпелілерінің діни дәстүрін зерттеудің тарихнамалық және теориялық-методологиялық аспектілері..... 16

Сексенбаева Г.А., Нұрмұхамедова А.А.
Ақпараттарға қолжетімділік мұрағаттық идеология ретінде..... 22

Ахметжанова А.Т., Тасилова Н.А., Байдаулетова М.Д.
Қазақстан тарихы бойынша жазба деректер 30

Мұхатова О.Х., Булгауов Ш.Т.
Жүсіп Баласағұн және ортағасырлық тарихи ойға қосылған үлес 36

2-бөлім Раздел 2 Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихы Древняя и средневековая история Казахстана

Мекебаев Т.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж., Макашева Ж.С.
Особенности внешнеполитической системы Золотой Орды (на основе персидских и арабских источников)..... 42

Кәрібаев Б.Б.
Қазақ хандығы дәуірінің кезеңделуі мәселелері..... 50

Телеуова Э.Д.
Дәстүрлі қоғамның әдеттік құқық жүйесінің тарихи дамуы 56

Zhappasov Zh.E., Botash S.
Commercial relations of Kazakhstan and Russia in the XVI-XVIII centuries 62

3-бөлім Раздел 3 Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы Новая и новейшая история Казахстана

Абикенова К.Е.
Патшалық Ресейдің Қазақ мемлекеттілігін жою әдістері және оған қарсы ұлт-азаттық күрестердің орын алуы 70

Сыздықова А.М.
Вопросы природопользования XIX века в Казахстане в материалах законодательных актов Российской империи 76

Базарбаев Қ.Қ., Мекебаев Т.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж.
Жастүріктер және Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстарының ұқсастықтары мен ерекшеліктері..... 82

Дауытбекова М.К., Қозғамбаева Г.Б.
I дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы 88

<i>Хасанаева Л.М.</i> Временное правительство и вопрос национальной государственности в Казахстане.....	94
<i>Сайлан Б.</i> XX ғасыр басында қазақ жастарының шетелдерде білім алуы және олар құрған ұйымдардың қоғамға ықпалы.....	102
<i>Садвокасова З.Т., Ахметжанова А.Т.</i> И. Гаспринский және мұсылман білімін модернизациялау идеясы.....	108
<i>Базарбаев Қ.Қ., Мекебаев Т.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж.</i> Кеңестік билікке дейінгі Түркия мен Түркістанның саяси байланыстары	116
<i>Мекебаев Т.К., Құмғанбаев Ж.Ж.</i> Kazakh national intelligence and Alash movement at the beginning of XX-th century	122
<i>Қозғамбаева Г.Б., Егизбаева М.К.</i> Түркістан автономиялы кеңестік республикасында сауатсыздықты жою жолындағы күрес пен білім беру ісі тарихынан	128
<i>Каженова Г.Т., Карсакова Г.Б.</i> Продовольственная разверстка в Северном Казахстане: выполнение «боевого приказа»	134
<i>Қозыбақова Ф.А., Рвайдарова Г.О.</i> 1921-1922 жж. жүргізілген жер-су реформасындағы кейбір мәселелер	142
<i>Касымова Д.</i> Соловей в переломный период	150
<i>Казбекова А.Т.</i> Проблемы спецпереселенцев-чеченцев ВКО в первые годы переселения в хозяйственно-бытовой повседневности.....	158
<i>Алтаев А.Ш.</i> Региональные характеристики размещения и этнической структуры населения Казахстана: тенденции периода независимости РК	166
<i>Каримова Д.К.</i> Роль Национального музея в развитии культурного туризма в Казахстане	172
<i>Дадабаева Г.Р.</i> Опыт конструирования социального пространства: алматинский двор.....	176
<i>Ташенев Ж.М.</i> Интерактивные методы обучения истории в вузе.....	182
<i>Хасанаева Л.М., Кадырбаева М.Е.</i> Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің сыртқы саясатындағы қауіпсіздіктің негізгі аспектілері.....	186
<i>Ахметжанова А.Т., Исакова Ф.З., Байдаuletova М.Д.</i> АКТ-ны «Қазіргі заманғы Қазақстан тарихы» пәнін оқыту процесі барысында қолдану	192

4-бөлім Раздел 4
Жалпы тарих Всемирная история

<i>Оспанова А.А.</i> Екінші крест жорығындағы еуропалық мемлекеттердің мүддесі	198
<i>Хабижанова Г.Б., Шалагин А.В.</i> Изучение истории христианства в Центральной Азии в научной литературе XX-XXI веков (раннесредневековый период)	202
<i>Кенжегали Ж.М.</i> Водно-энергетический фактор в обеспечении региональной безопасности Центральной Азии: исследование вопроса.....	208
<i>Мухажанова Т.Н., Аметова Б.М.,</i> Мультикультурализм в Европе: нынешняя реальность.....	215

5-бөлім Раздел 5
Археология және Археология и
этнология этнология

<i>Eleyov M., Kurmaniyazov I.</i> The same problem of science of Zhetyasar Culture	224
<i>Тәжекеев Ә.Ә., Құрманиязов И.С.</i> Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің зерттелу тарихы (1946-1971 жж.)	232
<i>Omarov G., Sagyndykova S.</i> Some aspects of the study chariot complexes Kazakhstan (on the example of the Northern and Central regions)	238
<i>Taleev D, Nurtayeva Z</i> Development of Trade and Architectural Monuments in the Syganak.....	244
<i>Қалишабаева Б.К., Құрақбаева А.Ж.</i> Астана қаласы және Ақмола облыстарындағы оралмандар (далалық этнографиялық материалдар негізінде)	250
<i>Baudiyarova K., Uderbay G.</i> Fishing trade of Syrdarya kazakhs.....	256
<i>Терекбаева Ж.М.</i> Қазақтардың түйені көлік ретіндегі пайдалануы.....	262
<i>Шалғынбаева С.Х.</i> Қазақстандағы армян диаспорасын тарихи зерттеу	268
<i>Turgunbayev Ye., Shaken B.</i> Development of Teaching Technology of Hunting Birds in Kazakh Live in the XIX Second Half – XX Century.....	274
<i>Egamberdyev M., Kunanbaeva A.</i> The features of kazakh food.....	280
<i>Egamberdiyev M., Kurakbaeva A.</i> Same Aspects of Ethno Demographic Position of Akmola Region: Comparative Analysis's.....	286
<i>Шалғынбаева С.Х.</i> Этнокультурная характеристика армянской диаспоры в г. Алматы (по материалам этносоциологического исследования)	292
<i>Omarov G.K., Sadykova A.M</i> The Reconstruction Problem of Costumes of Saki's Period According to Archeological Materials	296

6-бөлім Раздел 6
Тарихи тұлғалар Исторические личности

<i>Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Қарбозов Е.</i> Қазақ халқының сүйікті перзенті	304
<i>Галимов Е.А.</i> Султан-правитель, полковник Ахмед Джантюрин	310
<i>Батырбекқызы Г., Мамаширипова Г.А.</i> Деятельность Назира Тюракулова как полномочного посла	316
<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Академик М.Қ. Қозыбаев өмірінің беймәлім тұстары жөнінде (академик М.Қ. Қозыбаевтың 85 жылдығына орай)	322

7-бөлім Раздел 7
Магистрлік жұмыстар Исследования магистрантов

<i>Серғазы Е.Е.</i> Сақ дәуіріндегі Шығыс Қазақстандағы археологиялық ескерткіштердің ерекшеліктері.....	328
---	-----

<i>Тәжібек Г.</i> Құбылай хан тұсындағы Юань империясының ішкі жағдайы	334
<i>Спанқұл А.</i> XIV ғ. 60-70 жж. Мәуереннахрдың саяси өміріндегі Әмір Темірдің қызметі	340
<i>Doskaliyeva S.Zh.</i> Astrakhan Kazakhs in the Great Patriotic War	346
<i>Zekrollah R.</i> The Role of Ancient Silk Route in Dialogue of Civilizations	350
<i>Доскалиев А.Ж.</i> Молодежная политика Республики Казакстан	356
<i>Мырзахмет Г.Т.</i> АҚШ мемлекеттік негіздерін қалыптастырудағы Томас Джефферсонның рөлі	360

8-бөлім Раздел 8
Жаңа кітаптар Новые книги

<i>Карибаев Б., Ногайбаева М.</i> Рецензия на монографию Н.Д. Нуртазиной «Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII-XIX вв.)	366
<i>Жұмағұлов Қ.Т.</i> Туған жер тарихы. Профессор С.М. Мәшімбаевтың «Қосөзен аралығындағы Казталов ауданының тарихы»	369
<i>Көкебаева Г.К.</i> О. Х. Мұхатованың «Қазақстан тарихының тарихнамасы» атты оқу құралына сын-пікір	371

9-бөлім Раздел 9
Ғылыми өмір Научная жизнь

<i>Абикенова К.Е., Уразбаева А.М.</i> Тарихымыздың таңдаулы беттерінің тағы бір тұсы	376
---	-----

Көңіл айту – Некролог

<i>Кәрібаев Б.Б., Жұматаев Р.</i> Тарих ғылымдарының докторы, профессор Төлеубаева Күлжазира Мейрамқызы (17.06.1952 – 22.10.2016)	378
<i>Ногайбаева М.С.</i> Профессор Зардыхан Қинаятұлы (1940 – 23.11.2016)	380
<i>Тасилова Н.А.</i> Тарих ғылымдарының докторы, профессор Көшім Лекерұлы Есмағамбетов (29.10.1938 – 22.11.2016)	382

CONTENTS

Independence of the Republic of Kazakhstan - 25 years!

<i>Karibayev B.B.</i> The period of independence and historical consciousness	4
--	---

Section 1 Historical Sources Study and Historiography

<i>Mukhatova O.H.</i> «Avesta» – historiographical source of Antiquity	10
<i>Nurtazina N.D.</i> Historiographic and theoretical-methodological aspects of the studying of Kazakh nomadic tradition	16
<i>Seksenbaeva G.A., Nurmuhamedova A.A.</i> Access to information as an archival ideology	22
<i>Ahmetzhanova A.T., Tasilova N.A., Bajdavletova M.D.</i> Sources on the history of Kazakhstan	30
<i>Mukhatova O.Kh., Bulgauov Sh.T.</i> Yusuf Balasagwn and contribution to the Development historical medieval historical thought	36

Section 2 Ancient and Medieval History of Kazakhstan

<i>Mekebaev T.K., Kumganbayev Zh.Zh., Makasheva Zh. S.</i> Features of foreign policy system of Golden Horde (based on Persian and Arabic sources)	42
<i>Karibaev B.</i> Problems of periodization of Kazakh Khanate era	50
<i>Teleuova E.D.</i> The historical development of Customary law in traditional societies	56
<i>Zhappasov Zh.E., Botash S.</i> Commercial relations of Kazakhstan and Russia in the XVI-XVIII centuries	62

Section 3 Modern and Contemporary History of Kazakhstan

<i>Abykenova K.E.</i> The origin of the national liberation struggle against the Tsarist Russia, on its measures to the destruction of the Kazakh statehood	70
<i>Syzdykova A.M.</i> The issues of natural resource use in 19 th in Kazakhstan on the base of information of the legislative Acts of the Russian Empire	76
<i>Bazarbaev K.K., Mekebaev T.K., Kumganbayev Zh.Zh.</i> Similarities and features of the national liberation movement Young Turks and Turkestan	82
<i>Dautbekova M.K., Kozgambayeva G.B.</i> Social-economic development of Kazakhstan during the years of World War I	88
<i>Khassanaeva L.M.</i> The provisional government and the question national statehood in Kazakhstan	94

<i>Sailan B.</i> Education of the Kazakh youth abroad in the early twentieth century the impact of organizations established by them, on society	102
<i>Sadvokasova Z.T., Ahmetzhanova A.T.</i> I. Gasprinsky and the idea of modernization of Islamic education.....	108
<i>Bazarbaev K.K., Mekebaev T.K., Kumganbayev Zh.Zh.</i> Political relations of Turkey and Turkestan before the Soviet regime.....	116
<i>Mekebayev T.K., Kumganbayev Zh.Zh.</i> Kazakh national intelligence and Alash movement at the beginning of XX-th century.....	122
<i>Kozgambaeva G.B., Egizbaeva M.K.</i> History and development of the national education system in the Turkestan autonomous soviet socialist republic	128
<i>Kazhenova G.T., Karsakova G.B.</i> Prodravzvyorstka in Northern Kazakhstan: implementing of «combat order»	134
<i>Kozybakova F.A., Rvaydarova G.O.</i> Some important points on earth water reforms in 1921-1922 yy.....	142
<i>Kasymova D.</i> Nightingale in Stalinist times.....	150
<i>Kazbekova A.T.</i> Problems of special immigrants-chechens of East Kazakhstan in the first years of resettlement in economic and household daily life.....	158
<i>Altaev A.Sh.</i> Regional characteristics of the location and the ethnic structure of the population of Kazakhstan: trends of independence period of the Republic of Kazakhstan.....	166
<i>Karimova D.K.</i> The role of the National Museum in the development of cultural tourism in Kazakhstan	172
<i>Dadabaeva G.R.</i> Construction of new social space: almaty courtyards.....	176
<i>Tashenev M.Zh.</i> Interactive history teaching at a university	182
<i>Khassanaeva L.M., Kadyrbayeva M.E.</i> Key aspects of the safety of foreign policy of Kazakhstan and Central Asia.....	186
<i>Ahmetzhanova A.T., Iskakova G.Z., Baidavletova M.D.</i> Al-Farabi Kazakh National University History of Kazakhstan department.....	192

Section 4 History of world

<i>Ospanova A.A.</i> Interest of European countries in the second crusade.....	198
<i>Habizhanova G.B., Shalagin A.V.</i> Studying the history of Christianity in Central Asia in the scientific literature XX-XXI century (early medieval period)	202
<i>Kenzhegali Zh.M.</i> The water-energy factor in providing regional security in Central Asia: a research of the issue	208
<i>Ametova B.M., Muhazhanova T.N.</i> Multiculturalism in Europe: current reality.....	218

Section 5 Archeology and Ethnology

<i>Eleyov M., Kurmaniyazov I.</i> The same problem of science of Zhetyasar Culture	224
<i>Tazhikeev A.A., Kurmaniyazov I.S.</i> History of studying of monuments of Dzhetyasarky culture (1946-1971).....	232
<i>Omarov G., Sagyndykova S.</i> Some aspects of the study chariot complexes Kazakhstan (on the example of the Northern and Central regions).....	238
<i>Taleev D., Nurtayeva Zh.</i> Development of Trade and Architectural Monuments in the Syganak	244
<i>Kalshabayeva B.K., Kurakbaeva A.</i> Oralmans of Astana and Akmola region (On the basis of field ethnographic materials).....	250
<i>Baudiyarova K., Uderbay G.</i> Fishing trade of Syrdarya kazakhs.....	256
<i>Terekbaeva Zh.M.</i> Kazakhs camel use as transport	262
<i>Shalginbaeva S.H.</i> Study of the history about Armenian diaspora in Kazakhstan.....	268
<i>Turgunbayev Ye., Shaken B.</i> Development of Teaching Technology of Hunting Birds in Kazakh Live in the XIX Second Half – XX Century	274
<i>Egamberdiyev M., Kunanbaeva A.</i> The features of kazakh food.....	280
<i>Egamberdiyev M., Kurakbaeva A.</i> Same Aspects of Ethno Demographic Position of Akmola Region: Comparative Analysis's.....	286
<i>Shalginbaeva S.H.</i> Ethno-cultural characteristics of the Armenian diaspora in Almaty (Based on ethnosociological research)	292
<i>Omarov G.K., Sadykova A.M.</i> The Reconstruction Problem of Costumes of Saki's Period According to Archeological Materials	296

Section 6 Historical personalities

<i>Dadebaev Zh., Bissenbayev P., Karbozov E.</i> The favorite son of Kazakh people	304
<i>Galimov Ye.A.</i> Sultan-ruler, Colonel Akhmed Dzhanturin	310
<i>Batyrbekkyzy G., Mamasharipova G.A.</i> Mission of Nazir Tyurakulov as plenipotentiary ambassador.....	316
<i>Karibayev B.B.</i> About unknown moments of the life of academician M.K. Kozybayev	322

Section 7 Investigations of postgraduate students

<i>Sergazy Y.E.</i> Features of archaeological monuments in the era of the scythians in Eastern Kazakhstan.....	328
<i>Tazhibek G.</i> The internal situation of the empire under Kublai Yuan.....	334

<i>Spankul A.</i> The activities of Amir Timur in the political life in the Transoxiana in the 60-70 of the XIV century	340
<i>Doskaliyeva S.Zh.</i> Astrakhan Kazakhs in the Great Patriotic War	346
<i>Zekrollah R.</i> The Role of Ancient Silk Route in Dialogue of Civilizations	350
<i>Doskaliev A.Z.</i> The youth policy of the Republic of Kazakhstan.....	356
<i>Myrzakhmet G.T.</i> Thomas Jefferson and his role in the development of American nationhood.....	360

Section 8 New Book

<i>Карибаев Б., Ногайбаева М.</i> Рецензия на монографию Н.Д. Нуртазиной «Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII-XIX вв.)»	366
<i>Жұмағұлов Қ.Т.</i> Туған жер тарихы. Профессор С.М. Мәшімбаевтың «Қосөзен аралығындағы Казталов ауданының тарихы»	369
<i>Mukhatova O.Kh., Bulgauov Sh.T.</i> Yusuf Balasagwn and contribution to the Development historical medieval historical thought	371

Section 9 Scientific life

<i>Абикенова К.Е., Уразбаева А.М.</i> Тарихымыздың таңдаулы беттерінің тағы бір тұсы	376
---	-----

Obituary

<i>Кәрібаев Б.Б., Жұматаев Р.</i> Тарих ғылымдарының докторы, профессор Төлеубаева Күлжазира Мейрамқызы (17.06.1952 – 22.10.2016).....	378
<i>Ногайбаева М.С.</i> Профессор Зардыхан Қинаятұлы (1940 – 23.11.2016).....	380
<i>Тасилова Н.А.</i> Тарих ғылымдарының докторы, профессор Көшім Лекерұлы Есмағамбетов (29.10.1938 – 22.11.2016)	382